

Mülkiye Dergisi

eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir.

2023 47(6)

Mülkiye Dergisi

Mülkiyeliler Birliği Genel Merkezi Yayın Organı

Sahibi

Fuat Şen

Genel Yayın Yönetmeni - Editör

Emel Memiş Parmaksız

Editör Yardımcıları

Ekin Değirmenci- Gülçin Özge Tan- Nuray Şahin

Alan Editörleri

Aslı Yılmaz Uçar- Dinçer Demirkent- Ünsal Doğan BaŐır

Teknik Editör

Erkan Muniroğlu

Yazı İŞleri Müdürü

Fuat Şen

Koordinasyon

Elif Karakurt

Yönetim Yeri

Konur Sokak No: 1 06640 Kızılay / ANKARA

Tel: (312) 418 55 72 - 418 82 98

Faks: (312) 419 13 73

mulkiyederigi.info e-posta: mulkiyederigi@mulkiye.org.tr

Kapak ve Sayfa Tasarımı

Ergin Şafak Dikmen

Dizgi

Erkan Muniroğlu

Web Sayfası Sorumlusu

Erkan Muniroğlu

Baskı

Eğiten Matbaacılık

Zübeyde Hanım Mah. Süzgün Sk. No:7 Altındağ/ANKARA, Sertifika No:47083

Basım tarihi:

15 Aralık 2023

Kış 2023 47(6)

Mülkiye Dergisi, yılda dört sayı olarak yayımlanan hakemli bir dergidir, Yayın Etiği Komitesi (COPE) üyesidir ve ULAKBİM-TR Dizin, ASOS Index ile EBSCO-Political Science Complete veritabanlarınınca taranmaktadır.

DANIŞMA KURULU

Mehmet Ali Ağaoğulları (AÜ SBF Emekli)
Sina Akőin (AÜ SBF Emekli)
H Faruk Alpkaya (AÜ SBF Emekli)
Kerem Altıparmak (İnsan Hakları Okulu)
İlker Ataç (Viyana Üniversitesi)
Suavi Aydın (Hacettepe Üniversitesi İletişim
Fakültesi)
Ahmet Murat Aytaç (AÜ SBF)
Korkut Boratav (AÜ SBF Emekli)
Meral Özbek Bostancıoğlu (MSGSÜ Fen
Edebiyat Fakültesi)
Gamze Çavdar (Colorado Eyalet Üniversitesi)
Nur Betül Çelik (AÜ İLEF Emekli)
Gülten Demir (Marmara Üniversitesi, SBMYO,
Dış Ticaret Bölümü)
Yücel Demirer (Kocaeli Üniversitesi İİBF Emekli)
Bülent Duru (AÜ SBF)
Nilgün Erdem (AÜ SBF)
Korkut Ertürk (Utah Üniversitesi)
Aslı İğsız (New York Üniversitesi)
Cevahir Kayam (İstanbul Üniversitesi AİİTE)
Uygur Kocabaőođlu (İzmir Ekonomi
Üniversitesi)
Levent Köker (Atılım Üniversitesi)
Ahmet Haşim Köse (AÜ SBF Emekli)
Bilsay Kuruç (AÜ SBF Emekli)

Ahmet Makal (AÜ SBF Emekli)
Őebnem Oğuz (Baőkent Üniversitesi İİBF)
Kerem Öktem (Oxford Üniversitesi)
Őennur Özdemir (AÜ SBF Emekli)
Alev Özkazanç (AÜ SBF Emekli)
Maria Pia Pedani (Venedik Ca' Foscari
Üniversitesi)
Türkan Sancar (AÜ HF)
Ömür Sezgin (AÜ SBF Emekli)
Sinan Sönmez (Atılım Üniversitesi
İşletme Fakültesi)
Belkis Ayhan Tarhan (Lefke Avrupa
Üniversitesi)
Erel Tellal (AÜ SBF)
Taner Timur (AÜ SBF Emekli)
Gülay Toksöz (AÜ SBF Emekli)
İlhan Uzgel (AÜ SBF Emekli)
Galip Yalman (ODTÜ İİBF Emekli)
Yavuz Yaşar (Denver Üniversitesi)
Aybige Yılmaz (Kingston Üniversitesi)
Filiz Çulha Zabcı (AÜ SBF)
Erik Jan Zürcher (Leiden Üniversitesi, Bölge
Çalışmaları Enstitüsü)

YAYIN KURULU

Ali Somel (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Alper Yağcı (Boğaziçi Üniversitesi)
Aslı Yılmaz Uçar (Altınbaő Üniversitesi)
Bülent Özçelik (Kapadokya Üniversitesi)
Boran Ali Mercan (Ankara Üniversitesi)
Cengiz Ekiz (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Çağrı Kaderoğlu Bulut (Ankara Üniversitesi)
Cenk Saraçoğlu (Ankara Üniversitesi)
Diñçer Demirkent (Ankara Üniversitesi)
Ece Kocabiçak (The Open University)
Emel Memiş (Ankara Üniversitesi)
Erdem Çolak (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Esra Sarıoğlu (Max Planck Institute)
Ferda Dönmez (Ankara Üniversitesi)
Funda Hülago (Margburg Philipps Universität)

Hasan Hüseyin Aksoy (Ankara Üniversitesi)
Meltem Kayıran (Ankara Üniversitesi)
Nazan Bedirhanoğlu (Xavier University)
Pınar Dönmez (De Montfort University)
Recep Aydın (Hitit Üniversitesi)
Selman Saç (Dumlupınar Üniversitesi)
Umut Can Adıőonmez (İzmir Ekonomi
Üniversitesi)
Ünsal Doğan Baőkır (İzmir Ekonomi
Üniversitesi)
Vedat Ulvi Aslan (Ankara Üniversitesi)
Yasemin Dildar (California State University)

İçindekiler

Yeni Sayıda...- vii

Makale

Otoriterleşen Rejimlerde Anayasa Mahkemelerinin Sınırlandırılması: Türkiye Örneği- 1442

Haşim Özpolat

Siyah Veri, Beyaz Algoritmalar: Veri Sömürgecisinin Dünya Modelini Reddetmek ve Veriyi Sömürgesizleştirmek Mümkün Mü?- 1469

Haktan Kalır

Sivil Toplum Kuruluşlarında Görevli Ruh Sağlığı Çalışanlarının Perspektifinden Ülke İçi Zorla Yerinden Edilenlerin Psikososyal Sorunları- 1505

Berhudan Şamar-Sema Buz

Nafaka Veren Erkeklerin ‘Nafaka Mağduru’ Söylemine ‘Yoksulluğun Kadınlaşması’ Olgusu Üzerinden Bakmak- 1546

Dilek Keleş

Sınıfları Aşmak: Türkiye Öğretmenler Sendikası, “Halkı Uyandırmak” ve “Devrim İçin Eğitim”- 1580

U. Ceren Ünlü

Post-Fordist Kamu Yönetiminde Toplumsal Cinsiyet: Moğolistan Örneği- 1608

Muhammed Hakan Çetinkaya

Liberal Barış İnşası ve Toplumsal Cinsiyet: Kıbrıs, Bosna ve Kuzey İrlanda Örnekleri- 1646

Özker Kocadal

Cumhuriyet Dönemi Türk Vergi Sistemi: Ana Değişimler ve Mevcut Sisteme İlişkin Gözlemler- 1675

Deniz Abukan-Cem Akın

Kitap İncelemesi

Adrese Gerek Yok: Bir Mülkiyelinin Anıları- 1701

Lale Oral Ataç

**Ana Rusya'nın Dansı ve Steplerin Sarkacı: Bir Kitap Değerlendirmesi-
1707**

Serdal Bahçe

Cumhuriyet'in Yüzüncü Yılında Yeni Dünya Politikası: Kafiye Çağı- 1717

Gökhan Erdem

In Memoriam

Ömür Hoca'nın Ardından- 1721

Duygu Türk

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları- 1725

Yeni Sayıda...

Sevgili okurlar, 2023'ün son sayısını sizlerle paylaşmaktan mutluluk duyuyoruz. Bu sayımızda da öncekilerde olduğu gibi güncel tartışmalara eleştirel bir yaklaşımla katkı sağlayacak araştırmalara yer veriyoruz. Yazılılarıyla, görüşleriyle dergiye katkı sağlayan yazarlara, hakemlere ve yayının hazırlanma sürecinde bizi destekleyen tüm yayın kurulu üyelerine teşekkür ederiz.

Çok kısa bir süre önce kaybettiğimiz, sevgili hocamız Prof. Ömür Sezgin'in ardından hazırladığı anma yazısını bu sayıda sizlerle paylaşmamızı sağladığı için Duygu Türk hocamıza çok teşekkür ederiz.

Sayıda yer alan makaleler arasında yüksek yargıdaki kısıtlayıcı siyasi müdahalelere odaklanan bir araştırmanın yanı sıra yoksulluğun kadınlaşması çerçevesinde 'nafaka mağdurları' söyleminin açıklarını ortaya koyan bir analiz de yer alıyor.

Sayı, Haşim Özpolat'ın otoriterleşmenin yargı bağımsızlığı ve tarafsızlığını nasıl tartışmalı hale getirdiğini ve otoriter rejimlerin yüksek yargıyı çeşitli yöntemlerle sınırlandıran doğrudan ve dolaylı müdahalelerini ele aldığı makalesi ile başlıyor. Yazar, otoriterleşmenin yargıya yansımalarını, Anayasa Mahkemesi'nin Türkiye'deki demokratik gerileme sürecinde sınırlandırılmasını siyasi olarak etkisizleştirilme bağlamında tartışıyor.

İkinci makalede Haktan Kalır, veri sömürgeciliğini siyaset felsefesi perspektifinden inceliyor. Araştırma, verinin hayatı işgal eden teknik yönetme gücünün kapsamlı bir epistemolojik ve politik eleştirisini sunuyor. Bir sonraki makalede Berhudan Şamar ve Sema Buz, Diyarbakır'ın Sur ilçesinde yerinden edilmenin nasıl yaşandığını ve psiko-sosyal etkilerini sivil toplum örgütlerinde çalışan ruh sağlığı çalışanlarının gözünden anlatıyor.

Sayının dördüncü makalesi, son dönemde gündemde olan tartışmalardan ikincisi olan 'nafaka mağdurları' söylemini inceliyor. Dilek Keleş bu yazısında, nafaka tartışmalarında çoğunlukla erkekler tarafından dile getirilen 'nafaka mağduru' söylemini yoksulluk ve kadın yoksulluğu perspektifinden değerlendiriyor. Sayının beşinci makalesinde Ceren Ünlü, 1965-1971 yılları arasında faaliyet gösteren Türkiye Öğretmenler Sendikası'nın (TÖS) tarihçesini sunuyor ve TÖS'ün dönemin değerlerinin şekillenmesindeki gücüne dikkat çekiyor. Takip eden makalede Muhammed Hakan Çetinkaya, Moğolistan örneğini ele alarak

1990'lı yıllarda kapitalist dönüşümün ve toplumsal cinsiyet rejiminin kamu yönetimi ve yönetim anlayışı üzerindeki etkisini tartışıyor.

Özker Kocadal'ın makalesi ise barış inşası süreçlerinde toplumsal cinsiyet perspektifinin önemini vurguluyor. Yazar, Kıbrıs, Bosna ve Kuzey İrlanda'daki liberal barış inşası süreçlerini toplumsal cinsiyet perspektifinden ve egemen ataerkil siyasi yapıların sorunlarını tartışıyor. Sayının son makalesinde Deniz Abukan ve Cem Akın, Cumhuriyet dönemi boyunca Türkiye'de vergi sisteminin çarpık, adaletsiz ve düzensiz yapısını ortaya koyuyor.

Araştırma makalelerine ayrılan bölümün ardından bu sayıda üç kitap incelemesi yer alıyor. Bunlardan ilki, Lale Oral Ataç tarafından hazırlanan 'Adrese Gerek Yok: Bir Mülkiyelinin Anıları' başlıklı kitabın incelemesi. İkincisi, Serdal Bahçe tarafından 'Ana Rusya'nın Dansı Steplerin Sarkacı' başlığıyla sunduğu Rusya'nın Batı'dan Kopuşu üzerine kapsamlı bir inceleme. Üçüncü ve son değerlendirme ise 'Cumhuriyet'in Yüzüncü Yılında Yeni Dünya Politikası: Kafiye Çağı' başlıklı kitaba ait Gökhan Erdem'in sunduğu inceleme.

Yeni sayıda görüşmek dileğiyle...

Editör ve Yayın Kurulu Adına

Emel Memiş, Nuray Şahin, Gülçin Özge Tan, Ekin Değirmenci

Otoriterleşen Rejimlerde Anayasa Mahkemelerinin Sınırlandırılması: Türkiye Örneği¹

Haşim Özpolat, Marmara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

ORCID: 0000-0002-5451-0343

E-Posta: ozpolathasim@gmail.com

Özet

Anayasa Mahkemeleri, devletin anayasal değerlerinin koruyucusu olarak hukuki-politik bir misyon üstlendikleri için otoriterleşen rejimlerde iktidarların hedefi haline gelebilirler. Özellikle yasama gücünü elinde bulunduran bu iktidarlar anayasa mahkemelerini kontrol altına alarak hâkimiyetlerini yasalar yoluyla inşa etmeye çalışırlar. Türkiye’de 2012’den sonra etkisini göstermeye başlayan demokratik gerileme hukuk alanında da etkisini göstermiş ve yargının bağımsızlığı ve tarafsızlığının ve etkililiğinin sorgulandığı bir durum ortaya çıkarmıştır. Ak Parti kendisine tehdit olarak gördüğü yargı organlarını ve özellikle Anayasa Mahkemesini çeşitli yöntemlerle sınırlandırma ve kontrol altına alma politikası izlemiştir. Bu çalışmanın amacı bu otoriterleşme sürecinde Türkiye Anayasa Mahkemesinin hangi yöntemlerle sınırlandırıldığını anayasa değişiklikleri, mahkeme kararları ve politik okumalar üzerinden ortaya koymaktır. Yerli literatürde yargı bağımsızlığı ve yargının sınırlandırılması çok çalışılan bir konu olmasına rağmen bu çalışmaların büyük bir çoğunluğu teorik alanın ötesine geçememektedir. Hazırlanan bu çalışmada Türkiye’de anayasa yargısının nasıl sınırlandırıldığı meselesini somut olarak ortaya koymak için ilk olarak literatür taraması yoluyla otoriter rejimlerde yargının sınırlandırılması yöntemleri tespit edilecektir. Bu yöntemler yargının doğrudan müdahaleler yoluyla sınırlandırılması ve dolaylı müdahaleler yoluyla sınırlandırılması olarak iki başlık altında ele alınacaktır. Doğrudan müdahaleler, mahkemenin yapısına, işleyişine ve kararlarının etkisine müdahale olarak üç başlığa; dolaylı müdahaleler ise yargının destek ağının zayıflatılması, yargının kendisini sınırlandırmasının sağlanması ve yargının çok parçalı hale getirilmesi yoluyla sınırlandırılması olarak üç başlığa ayrılacaktır. Otoriter rejimlerde kullanılan bu yöntemlerden hangilerinin otoriterleşmekte olan Türkiye’de, sonrasında bu yöntemlerden hangilerinin Türkiye’de Anayasa Mahkemesini sınırlandırmak için kullanıldığı sorunu işlenecektir. Özellikle 2010 ve 2017 anayasa değişiklikleri merkezinde şekillenecek bu çalışma kapsamında a) Mahkemenin yapısında gerçekleştirilen değişiklikler, b) Destek ağının zayıflatılması c) Kararlarının etki gücünün zayıflatılması ve d) Anayasa Mahkemesinin yargısal kendini sınırlama (Judicial self-restraint) ve stratejik geri çekilmelerle kendi kendisini sınırlandırmasının sağlanması yöntemleriyle Anayasa Mahkemesi’nin politik olarak etkisizleştiği gösterilecektir. Anayasa Mahkemesi bireysel başvuru kararlarında iktidarın hassasiyet alanlarını aşabilen kararlar verse de demokrasi ve hukuk devleti değerlerinin etkin bir şekilde

korunması kabiliyetinden uzaklaştırdığı iddia edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Otoriterleşme, Yargının sınırlandırılması, Türkiye Anayasa Mahkemesi, Sınırlandırma yöntemleri, Politik olarak etkisizleşme.

Restraining Constitutional Courts in Authoritarian Regimes: The Case of Turkey

Abstract

Constitutional courts play a crucial role in safeguarding constitutional values within a state, but they often become primary targets for authoritarian regimes. Especially, authoritarian regimes which has the majority of legislative branch, try to establish their dominance through legislation by controlling the constitutional courts. The democratic backsliding that began to take effect in Turkey after 2012 has also had an impact on the judiciary and has led to a result in which the independence, impartiality and effectiveness of the judiciary has been questioned. The ruling Justice and Development Party (AKP) has implemented policies aimed at restricting and controlling the judiciary, and especially the Constitutional Court, which AKP sees as a threat to itself. The aim of this study is to reveal those methods by which the Turkish Constitutional Court has been limited in this democratic regression process through constitutional amendments, court decisions and political analyzes. Although the independence of the judiciary and the limitation of the judiciary have been widely studied in the Turkish literature, most of these studies do not go beyond to become theoretical studies. In order to empirically reveal how the constitutional judiciary is limited in Turkey, this study will first identify the methods of limiting the judiciary in authoritarian regimes through a literature review. These methods will be categorized under two headings: limiting the judiciary through direct interventions and limiting the judiciary through indirect interventions. Direct interventions will be divided into three categories: interference in the structure, functioning and impact of the court's decisions; and indirect interventions will be divided into three categories: weakening the judiciary's support network, enabling the judiciary to limit itself and limiting the judiciary through fragmentation. Afterwards, the question of which of these methods are used to limit the Constitutional Court in Turkey, where democratic regression is taking place, will be addressed. This study, which will be centered on the constitutional amendments of 2010 and 2017, will show that the Constitutional Court has become politically ineffective through a) changes in the structure of the court, b) weakening its support network, c) weakening the impact of its decisions, and d) ensuring that the Constitutional Court limits itself through judicial self-restraint and strategic retreats. Even if the Constitutional Court makes decisions in favor of rights and freedoms that may disturb the government in its individual

application decisions, it will be argued that the Constitutional Court has lost its ability to effectively protect the values of democracy and the rule of law.

Keywords: Authoritarianism, Restraining judicial power, Constitutional Court of Turkey, Limitation methods, Politically pliant body.

Giriş

Demokratik olmayan rejimlerde yargıyı iktidarın bir kuklasından ibaret görmek yaygın bir görüştür ancak otoriter rejimlerde yargıya ilişkin artan çalışmalar bu durumun çok daha kompleks ve dinamik bir yapı arz ettiğini ortaya koyuyor (Moustafa, 2014b: 280; Toharia, 1974; Balasubramaniam, 2009). Otoriter rejimlerde yargının konumunu anlamak için, bu girift yapıyı ihmal etmemek bir zorunluluktur. Türkiye’de, özellikle 2012 yılından itibaren etkisini göstermeye başlayan demokrasi ve hukuk devleti değerlerinde yaşanan gerileme, yargı bağımsızlığı üzerinde de etkili oldu. Bu çalışmanın amacı Türkiye’de yaşanan bu otoriterleşme sürecinden Anayasa Mahkemesinin nasıl etkilendiğini ortaya koymaktır. Bunun için de ilk olarak otoriter rejimlerde yargının ve özel olarak da anayasa mahkemelerinin durumu incelenecektir.

Çalışmada öncelikle otoriter rejimlerde yargının sınırlandırılması meselesine dair teorik bir çerçeve inşa edilecek ve literatür taraması yoluyla sınırlandırma yöntemlerinden en önemlileri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu sınırlandırma yöntemleri doğrudan sınırlandırma yöntemleri ve dolaylı sınırlandırma yöntemleri olarak kategorize edilecektir. Otoriter rejimlerde kullanılan bu yöntemler tespit edildikten sonra otoriterleşmekte olan Türkiye’de bu yöntemlerden hangilerinin uygulandığı anayasa değişiklikleri, mahkeme kararları ve politik gelişmelerin analizi yoluyla ortaya konulacaktır. 2010 Anayasa değişiklikleri bu anlamda Anayasa Mahkemesinin dönüşümü için bir dönüm noktası olarak kabul edilerek bu tarihten sonra Mahkemenin daha önce sahip olduğu politik gücü yitirdiği iddia edilecektir. Bu iddia doğrultusunda Türkiye Anayasa Mahkemesinin nasıl sınırlandırıldığı ve Mahkemenin bu süreçte nasıl bir kurumsal yaklaşım geliştirdiği ele alınacaktır. Mahkemenin kuruluşu, işleyişi ve kararlarının etki gücüne nasıl müdahale edildiği incelenecek ve bu doğrudan gerçekleştirilen değişikliklere ek olarak destek ağının nasıl zayıflatıldığı, Mahkemenin kurumsal bir hareket tarzı olarak gerçekleştirdiği yargısal sınırlama (judicial self-restraint) ve stratejik geri çekilme (strategic defection) yoluyla kendi kendisini nasıl sınırlandırdığı gösterilecektir.

Otoriter Rejimlerde Yargı Bağımsızlığı

Bu çalışmada otoriterleşen rejimlerde yargının sınırlandırılması sorunu ele

alınacaktır ancak bu soruya geçmeden önce yargının sınırlandırılmasının, yargı bağımsızlığının tamamen ortadan kaldırılması anlamına gelmediğini vurgulamak gerekir. İktidar ilişkilerinin çok yönlülüğü ve çok parçalılığı düşünüldüğünde bu kaotik mekanizma içerisinde yargı ya da bazı yargı kurumları çeşitli şekillerde bağımsızlıklarını koruyabilecek yollar bulabilmektedir (Solomon, 2007: 125). Bundan dolayı otoriterleşen rejimlerde demokrasinin sınırlandırılması, yargının bir bütün olarak kontrol altına alındığı anlamına gelmeyebilir. Şüphesiz otoriter rejimlerde iktidarlar yargıya müdahale etme, yargıyı kısıtlama veya kendi iktidarlarının gerekleri doğrultusunda dönüştürme hususunda demokratik rejimlere kıyasla çok daha güçlü bir pozisyondadırlar (Sanchez-Urribarri, 2016: 7). Ancak bu durum, bu imkânları kullanmalarının her zaman kendilerine fayda sağlayacağı anlamına gelmez. Bazen bu yöndeki bir hamlenin getireceği zararlar sağlayacağı faydalardan fazla olabilir ve bu durum iktidarları yargıyı sınırlandırabilecek bu tür eylemleri gerçekleştirmekten alıkoyar. Bundan dolayı bir rejimin otoriter olması iktidarın yargıya istediği gibi müdahale edebileceği anlamına gelmediği gibi bir rejimde yargının belli oranda bağımsız olması ya da belli yargı kurumlarının bağımsız olması o rejimi otoriter bir rejim olmaktan da çıkarmaz. Otoriter rejimlerde yargıya neden bağımsızlık tanındığı ya da tanınmak zorunda kalındığı sorularına verilen ana yanıtlar yedi başlık altında toplanabilir: 1. Kanun Devletinin (Rule by Law) Koruyuculuğu (Solomon, 2007: 139), 2. Ekonomik Güvenilirliğin Korunması (Lombardi, 2008: 236), 3. Meşruiyet Kaynağı Olma (Moustafa, 2007: 38), 4. İdari Mekanizmayı Denetleme (Peerenboom, 2008), 5. Devlet Elitleri Arasındaki Dengeyi Koruma (*Power-sharing*) (Aguilar Fernández ve Ríos Figueroa, 2014: 18), 6. Otoriter Yapının Vasıllığı (Moustafa, 2014b: 286), 7. Sorumluluğun Yükleneceği Odak Olma (Moustafa, 2007: 38). Bu yüzden Türkiye Anayasa Mahkemesine dair yapacağımız incelemelerde yargının sınırlandırılmasının, mahkemenin her anlamda sınırlandırılması ve kontrol edilmesi anlamına gelmediği hususu akılda bulundurulmalıdır. En sert otoriter rejimlerde bile yargı, bu sayılan sebeplerden ötürü belli oranda bağımsızlığını koruyabilir.

Otoriter Rejimlerde Yargının Sınırlandırılması

Otoriter rejimlerde yargının durumu “telefon yargısı”² denilip geçilecek kadar basit değildir. Devlet içindeki tüm iktidar alanları gibi yargı da çeşitli güçlerin politik mücadele alanı olduğu için yargının durumu daha karmaşık ve çelişkili bir görünüm arz edebilmektedir. Yargı organı, yargı organının bazı kısımları ya da yargının bazı işlemleri iktidarın etkisinden bağımsız şekilde işleyebilirken diğer bazı kısımları iktidar tarafından kontrol edilebilmektedir.

Yargının sınırlandırılmasına ilişkin girişimler otoriter rejimlere özgü değildir.

1445 Özpolat H (2023). Otoriterleşen Rejimlerde Anayasa Mahkemelerinin Sınırlandırılması: Türkiye Örneği. *Mülkiye Dergisi*, 47 (6), 1442-1468.

Yargının ve özellikle anayasa yargısının faaliyet alanının politik faaliyet alanıyla keşşebileyorsa olması, yargı ile hükümetlerin sık sık karşı karşıya gelmesine neden olur. Yargının siyasi iktidarın etkisi altına girmesi ile jüristokrasi kutupları arasında gerçekleşen çatışmalar demokratik rejimlerin de karşı karşıya geldiği sorunlardır (Goldstein, 2004). Ancak otoriter rejimlerde bu çatışmalar ve bu çatışmaların sonuçları çok daha şiddetli ve yıkıcıdır.

Bu bölümde otoriter iktidarların yargıyı denetim ve kontrol altına almak için kullandığı başlıca yöntemleri inceleyeceğiz. Bu yöntemleri önce yargının doğrudan sınırlandırılması ve dolaylı olarak sınırlandırılması şeklinde iki ana başlık altında inceleyecek daha sonra bu başlıkları alt başlıklara ayıracağız.

Yargı Organlarının Doğrudan Sınırlandırılması

Yargı organlarının doğrudan müdahaleler yoluyla sınırlandırılması yargılama mekanizmasının farklı aşamalarında gerçekleşebilir. İktidarlar mahkemelerin kuruluşu, işleyişi ve verdikleri kararların etki alanı ile etkililiğine müdahale ederek yargıyı kendi istedikleri yola doğru sürükleyebilir. Bu müdahaleleri mahkemelerin kuruluşuna, yargılama mekanizmasına ve mahkeme kararlarının etki gücüne müdahale ederek sınırlandırma şeklinde sınıflandıracamız (Trochev, 2008: 20).

i. Mahkemelerin Yapısında Değişiklik Yaparak Sınırlandırma

Yargıya dönük sınırlandırma girişimlerinde başvuru yollardan ilki, mahkemelerin yapısında doğrudan değişiklik yapmaktır. Mahkemelerin kuruluş tarzı, diğer yargı kurumları ile olan ilişkisi, üyelerin sayısı ve seçilme usulleri, kararlarının kâğıt üstündeki etki gücü, atama ve terfi işlemleri ile ekonomik güvenceleri vb. sayılabilecek pek çok konuda bu değişiklikler gerçekleştirilebilmektedir (Balasubramaniam, 2009: 407). Bu kapsamda özellikle yüksek mahkemelerin üye sayıları artırılıp, açılan yeni üyeliklere iktidara yakın isimlerin atanmasını sağlayarak mahkeme kompozisyonlarını dönüştürme ilk akla gelenlerden biridir. Bunun haricinde iktidarın tehdit gördüğü hâkim ve savcılarını taşraya, yakın gördüğü isimleri merkeze atama; emeklilik yaşını düşürüp emekliye sevk etme, ekonomik ve mesleki güvenliklerini ortadan kaldırma yoluyla yargı mensuplarının özgürce karar almalarını zorlaştırma ve bu sayede hâkim ve savcılarının iktidara yakınlaşmasını sağlama sık görülen yöntemlerdendir. Ancak yöntemler bunlarla sınırlı değildir ve kimi zaman sopa yerine havuca başvurulduğu örneklere de rastlanır. Bu anlamda maaş zammı yapma veya kendisine yakın olan isimleri avantajlı makamlara atama gibi pozitif sınırlandırma girişimleri de olabilmektedir.

Yukarıda sayılan yöntemler her bir ülkenin kendi şartları içerisinde değerlendirilmelidir. Çünkü bir ülkede olumlu sonuçlar veren bazı değişiklikler bir başka ülkede yargının sınırlandırılmasına neden olabilmektedir. Bu yüzden sayılan bu yöntemler tek başlarına bir sınırlandırma girişimi olarak nitelenemez. Demokratik ülkelerde olumlu sonuçlar veren bir yöntemin bir başka ülkede nasıl tam tersi sonuçlar doğurduğunun örneklerinden birisi Meksika örneğidir. Meksika'da 1928 yılında gerçekleştirilen anayasa değişikliği yüksek yargının iktidarın kontrolüne girmesi ile sonuçlandı. İlgili değişiklikte ABD sistemi takip edilerek yüksek mahkeme üyelerini atama yetkisi başkana verilmiş ve bu atama senatonun onayına tabii tutulmuştu. Fakat iktidar partisinin mecliste hâkim parti olması üyelerin seçimi tamamen başkanın iradesine bırakmasına neden oldu. Teorik olarak meclise verilmiş olan dengeleyici rol, tam tersi bir sonucun ortaya çıkmasına yol açtı (Domingo, 2000: 712). Bu yüzden teorik tartışmalar kadar her ülkenin kendine özgü koşullarını da göz önünde bulundurmak gerekir.

ii. Mahkemelerin Yargılama Mekanizmasına Müdahale Ederek Sınırlama

İktidarların yargıyı doğrudan sınırlandırma yollarından bir diğeri, yargılama mekanizmasında değişiklikler yapmaktır. Yargılamanın içeriğini, kapsamını, niteliğini değiştirme; mahkemenin yetki alanını daraltma, anayasa mahkemeleri için soyut norm denetimi-somut norm denetimi, maddi-şekli denetim, *a priori- a posteriori* denetim gibi konularda değişiklikler yapma; bazı konuları mahkemenin yetki alanından çıkarma ya da bir başka yargı kurumuna devretme gibi pek çok metot iktidarlar tarafından kullanılabilir. Bu sayede iktidarlar yargı mensuplarını karşısına almadan, onlardan gelebilecek tehlikeleri engelleyebilmektedir. Örneğin, Polonya'da PiS Anayasa Mahkemesinin önüne gelen davaları gecikmeli olarak ele alabilmesini sağlama (Garcia-Sayan, 2017: paragraf 31) ve soyut norm denetiminde Mahkemenin toplanma yeterliliğini 9'dan 13'e çıkarma gibi yöntemlere başvurdu (Sadurski, 2019; 72). Bu sayede hem geçen süre içerisinde istediği değişiklikleri yapabilecek hem de çıkacak kararların kendisine yakın üyeler olmadan çıkamamasını sağlayarak anayasa mahkemesinin müdahalesinden kaçabilecekti.

iii. Mahkeme Kararlarının Etki Gücüne Müdahale ile Sınırlama

Mahkemeler bağımsız ve tarafsız bir şekilde karar verseler de bu kararları hayat geçirecek olan yürütme organıdır. Yargı organının bu bağımlı yapısı nedeniyle özellikle kriz anlarında otoriter iktidarlar kendilerini tehdit eden ya da kırmızı çizgilerini aşan kararları uygulamama yolunu seçebilmektedirler (Aylin-Cakir, 2023: 11).

Yargı Organlarının Dolaylı Olarak Sınırlandırılması

Yargının sınırlandırılması biçimleri bir önceki bölümde ele alındığı gibi iktidarın doğrudan yargıya müdahale etmesi şeklinde gerçekleşebileceği gibi dolaylı sınırlandırma yollarıyla da gerçekleşebilir. Bu bölümde dolaylı sınırlandırma biçimlerini üç başlık altında ele alacağız. Bunlar yargının kendi kendisini sınırlandırmasının sağlanması, yargının çok parçalı hale getirilmesi yoluyla sınırlandırılması, yargının destek ağının zayıflatılması yoluyla sınırlandırılması şeklinde tasnif edilecektir.

i. Yargı Organlarının Kendilerini Sınırlandırmalarının Sağlanması

Yargının kendi kendini sınırlandırması ilk bakışta otoriterleşme ve hükümetlerin faaliyetleri ile alakalı görünmese de bu sınırlandırma hükümetlerin eylemleri sonucu veya bu eylemler nedeniyle gerçekleşebilir. Siyasi iktidarın yargının kurumsal yapısı, yargı mensuplarının seçimi, atamaları ve eğitimleri gibi konularda gerçekleştirdiği dönüşümler yargının kendisini sınırlandırmasına neden olabileceği gibi iktidar, yargı için bir tehdit haline geldiğinde kendisini sınırlandırma, yargının zorunlu olarak başvurduğu bir çözüm de olabilir. Bu sınırlandırma iki şekilde gerçekleşebilir. İlk olarak sınırlandırma hukuki pozitivizm, politik sorun doktrini gibi benimsenen hukuki yorum tercihinden kaynaklanabilir (Öztürk, 2012: 49) veya yargı kurumları tarafından benimsenmek zorunda kalınan bir tutumdan da kaynaklanabilir.

- Yargısal Kendi Kendini Sınırlama

Hukuki yaklaşımdan kaynaklanan sınırlama (*judicial self-restraint*) kısaca hakimlerin hukukun yapıcısı değil, uygulayıcısı olduklarını kabulüne dayanır. Bu görüşe göre yüksek mahkemeler hükümetin eylem ve işlemlerinin hukuka uygun olduğu varsayımıyla davranmalıdır (Roosevelt, 2010). Açık bir hukuka aykırılık söz konusu ise müdahale edilmesi gerektiğini savunan, yargısal aktivizmin karşıtı olarak nitelenebilecek bu hukuki yaklaşımda yargı, yargılama faaliyetine ahlaki, politik ya da felsefi değer yargılarını karıştırmaması ve pozitif normlar yönünde kararlar vermesi nedeniyle teknik bir mekanizmaya dönüşme tehlikesi taşır (Hilbink, 2007: 5). Bu sayede siyasi iktidarın yargıya müdahale etmesine de gerek kalmaz.

- Stratejik Geri Çekilme (Strategic Defection)

Hukuki yorum tercihinden kaynaklanan *judicial self-restraint* tavrından farklı olarak yargının kendisini sınırlandırmak zorunda kaldığı şartlar da oluşabilmektedir. Stratejik sınırlama (*strategic defection*) olarak nitelenen bu sınırlamalar kurumların kendilerini tehdit altında hissettiği durumlarda ortaya çıkar. Çünkü yargı diğer iki erke kıyasla çok daha bağımlı bir kuvvettir. Bundan

dolayı yargı mensupları kendilerini güvende hissetmedikleri durumlarda aşmamaları gereken kırmızı çizgiler belirler (Moustafa, 2007: 47) ve iktidarın tepki verebileceği konularda stratejik geri çekilmeler yaparak iktidarın hassasiyet noktalarına (*core interest*) dokunmaktan kaçınabilirler. Bu sayede hak ve özgürlükler açısından olumlu olarak nitelenebilecek kararları iktidarın sert tepki göstermeyeceği konularda vermeye çalışırlar. Böylelikle bir yandan rejimin hassas noktalarını gözeterek iktidar nezdindeki meşruiyetlerini sürdürmeye çalışır diğer yandan muhaliflere nefes alabilecekleri alanlar açarlar. Bu sayede çok fazla zarar görmeden otoriter dönemleri atlatmaya çalışırlar.

ii. Yargının Parçalı Hale Getirilmesi Yoluyla Sınırlama

Demokratik bir hukuk devletinde istisnai, özel, olağanüstü ya da *de facto* istisnai mahkemeler (Gözler, 2014: 46-49) bulunmaz. Bu değerlerin hâkim olmadığı rejimlerde ise yargı mekanizmasını kontrol etmek için istisnai mahkemeler kurmak, iktidarların başvurduğu yolların başında gelir (Moustafa, 2014b: 290). Hükümetler, mahkemeler ile karşı karşıya gelmektense alternatif yargı yolları yaratıp kendileri için önem arz eden konuları bu yargı yollarına havale ederek politik tehditleri kontrol altına almaya çalışır. Bu sayede hem normal mahkemelerin bağımsız faaliyet göstermesi üzerinden meşruiyet iddiası geliştirir hem de önemli gördüğü davalarda beklenmedik sonuçların çıkmasını engellemiş olur (Tate and Haynie, 1993: 714). Örneğin Franco İspanya'sında özel hukuk davalarına bakan olağan mahkemeler makul oranda bir bağımsızlığa sahipti. Ancak bu mahkemelerin yanında rejim için önemli denebilecek davalara bakan istisnai mahkemeler de oluşturmuştu (Ríos-Figueroa ve Aguilar, 2018). Bu yüzden bağımsız yargı kurumlarının bulunması bir ülkede hukukun üstünlüğünün bulunduğu sonucuna ulaşmak için yeterli değildir. Rejimin otoriterliğinin kendisini gösterdiği alanlarda mahkemeler işlevsiz kalıyorsa bu bağımsız mahkemeler maske olmanın ötesine geçemeyecektir (Balasubramaniam, 2009: 409).

iii. Yargının Destek Ağının Zayıflatılması Yoluyla Sınırlama

Kuvvetler ayrılığı içerisinde her ne kadar yargı diğer ikisine nazaran politik çatışmalardan uzak gibi görünse de yargı da tıpkı diğer iki erk gibi bu denge içerisinde nerede duracağına ilişkin politik stratejiler belirler. Buradaki strateji belirleme bilinçli ve planlı bir tavır değil, süreç içerisinde ortaya çıkan durumlara verilen tepkiler doğrultusunda ortaya çıkan bir durum da olabilir. Demokrasi tarihine baktığımızda yargıların ideolojisi ya da mahkemelerin verdikleri kararlardan çok yargının organizasyon kabiliyeti, mücadele teknikleri ve politik etkililiğinin yargının gücünü oluşturduğunu görüyoruz. Yargı ancak bu mücadele içerisinde ve diğer güçler karşısında denge kurabileceği bir güç elde ederse

varlığını tam olarak bağımsız bir şekilde sürdürebilir. Bundan dolayı güçlü bir yargının varlığı yargının ideolojisi kadar yaratabildiği destek ağına (*support network*) da bağlıdır (Moustafa, 2007: 54).

Moustafa, destek ağı terimini yargısal bir destek ağı olarak sınırlandırmış olsa da politik mücadele zemininde bu ağ içerisinde yer alan aktörler çok daha fazladır. Yargı ve özellikle anayasa mahkemeleri, politik ilişkiler zemininde bu ağın parçası olan aktörlerden aldığı destek ya da meşruiyet ile kurumsal gücünü artırabilir. Bu ağ içerisindeki aktörler formal ve informal olarak ikiye ayrılabilir. Formal destek ağı yüksek mahkemeler, diğer yargı kurumları, devlet kurumları, yasama organı, AİHM gibi yapılardan oluşur. Informel destek ağı ise halk, sivil toplum kuruluşları, medya, ordu, uluslararası kamuoyu, muhalif partiler ya da halk gibi kurumsal bağlantının bulunmadığı, fiili ilişkiler düzleminde görülebilen destek ağıdır. Bu destek ağları, yargı iktidarla karşı karşıya geldiğinde yargının iktidara karşı direnebileceği bir yapı ortaya koyar. Bu destek ağına sahip olmayan bir yargı organının iktidara karşı direnmesi, bağımsız karar verebilmesi ya da verdiği kararlarının uygulanmasını sağlaması oldukça zordur. Bundan dolayı otoriterliğin yükseldiği rejimlerde iktidarlar kendileri için tehdit gördükleri bu ilişkiler ağını kırmaya çalışır. Bunun için yüksek yargı teşkilatını dönüştürme, sivil toplumu baskı altına alma, insan hakları aktivistlerini kriminalize etme, organizasyonları yasaklama, örgütlenme özgürlüğünü kısıtlama gibi pek çok yönetime başvurur (Moustafa, 2007: 58). Destek ağı zayıflayan bir yargının da iktidara karşı direnmesi ya da karşı koyması oldukça zor olur.

Türkiye’de Anayasa Mahkemesinin Sınırlandırılması

Türkiye henüz pek çok açıdan bir otoriter rejim olarak nitelenemese de demokrasinin ciddi anlamda zayıfladığı bir otoriterleşme süreci yaşamaktadır (Karahanoğulları ve Türk, 2018; Esen and Gumuscu, 2016; Tansel, 2018; Bilgiç, 2018). Buraya kadar ele aldığımız konular genel olarak otoriter rejimlerde geçerli olan durumlardı. Ancak belli bir demokrasi tecrübesine sahip rejimlerin otoriterleşmesi ile bu tür bir tecrübeye sahip olmayan rejimlerdeki otoriterlik arasında farklar vardır. Pür otoriter rejimlerde yargı zaten hiçbir zaman tam olarak gerçek anlamda bağımsız olamadığı için yargının sınırlandırılması ya da bu sınırlandırmanın dozunun artırılması ve hatta bazen tamamen işlevsiz bırakılması durumlarında sert çatışmaların yaşanması ihtimali daha düşüktür. Ancak kısmi de olsa belli bir demokrasi ve bağımsız yargı deneyimi olan bir ülkede bu dönüşüm bu kadar kolay olmayabilir. Bu süreçte özellikle anayasa mahkemelerinin durumu dikkat çekicidir.

Bir rejimin otoriterleşmesinin o ülkede yargıyı tümüyle iktidarın kontrolüne

sokacağı algısının sorunlu olduğunu belirtmiştik. Bir ülkede yargının bağımsızlığı ve tarafsızlığını güvenceye alan mekanizmalar bulunmasa bile yargının kurumsal tavrı ciddi oranda farklılaşabilmektedir (Helmke, 2002). Bu çalışmada anayasa mahkemesi ele alınırken onu, iktidarın mutlak kontrolünde bir kurum olarak görme kolaylığına kaçılmadan, mahkemenin mevcut politik yapı içerisinde nerede durduğu ve değişen politik yapıya göre nasıl konum aldığı incelenmeye çalışılacaktır. Bu çalışmanın devamında çizilen teorik çerçeve içerisinde Türkiye'nin durumu ele alınacak ve Türkiye Anayasa Mahkemesinin sınırlandırılmasında kullanılan yöntemler ortaya konulacaktır.

Anayasa Mahkemenin Yapısına Müdahale

07.05.2010 tarihli, 5982 sayılı Kanunla gerçekleştirilen Anayasa değişiklikleriyle iktidarın, Anayasa Mahkemesine dönük ilk müdahale girişimi doğrudan mahkemenin yapısında değişiklikler yapmaktı. 2010 değişikliklerinden önce Anayasa Mahkemesi, 11 asıl 4 yedek üyeden oluşuyorken; değişiklik Kanunu'nun 16. maddesi ile mahkemenin üye sayısı 17'ye çıkarıldı. Gerçekleştirilen değişiklikle üye atama sistemine Meclis dâhil edilmiş, Cumhurbaşkanının atamalarda etkili makam olma mekanizması ise devam ettirilmiştir.

Değişiklik paketinin 16. maddesine göre Anayasa Mahkemesinin 3 üyesi Meclis tarafından dolaylı olarak atanacaktı. TBMM, "iki üyeyi Sayıştay Genel Kurulunun kendibaşkan ve üyeleri arasından, her boş yer için gösterecekleri üçer aday içinden, bir üyeyi ise baro başkanlarının serbest avukatlar arasından gösterecekleri üç aday içinden yapacağı gizli oylama ile" seçecekti. Meclisin bu atama yetkisine karşılık Cumhurbaşkanı, üyelerin 14'ünü atayacaktı. "Cumhurbaşkanı; üç üyeyi Yargıtay, iki üyeyi Danıştay, bir üyeyi Askerî Yargıtay, bir üyeyi Askerî Yüksek İdare Mahkemesi genel kurullarınca kendi başkan ve üyeleri arasından her boş yer için gösterecekleri üçer aday içinden; en az ikisi hukukçu olmak üzere üç üyeyi Yükseköğretim Kurulunun kendi üyesi olmayan yükseköğretim kurumlarının hukuk, iktisat ve siyasal bilimler dallarında görev yapan öğretim üyeleri arasından göstereceği üçer aday içinden" seçecektir. Geri kalan 4 üye doğrudan "... üst kademe yöneticileri, serbest avukatlar, birinci sınıf hâkim ve savcılar ile en az beş yıl raportörlük yapmış Anayasa Mahkemesi raportörleri arasından" seçilecektir. Üye sayılarının artırılması ile iktidar partisi yeni üyeler atayarak Mahkeme kompozisyonunu kendisi için bir tehdit olmaktan çıkarma imkânını elde etti. Anayasa Mahkemelerinin üyelerinin atanmasında, seçilmişlerin etkisinin artırılması anayasal sistemin iyi işlediği demokratikleştirici bir sonuç ortaya çıkarabilirdi. Ancak Türkiye'de, bürokrasinin ve özel olarak da yargının politik mücadelelerin alanı haline gelmiş olması Anayasa Mahkemesini de politik cephelerden biri haline getirmişti. Bundan dolayı üye sayılarının artırılması ile

“yargının demokratikleştirilmesine” dönük değişiklikler Anayasa Mahkemesinde iktidar partisinin etkisinin artırılması sonucunu doğurdu. Zaten kurulduğu günden itibaren, iktidar partisinin temsil ettiği değerlerin karşısındaki politik kutbun temsilcisi olarak görülen bir kurumun (Özbudun, 2007; Turhan, 2007; Özbudun, 2013) tehdit olmaktan çıkarılma imkânı ortaya çıktığında iktidarın bundan faydalanmamasını beklemek de gerçek dışı bir düşüncedir (Tahincioğlu, 06.10.2022). Atanma süreci de oldukça sorunlu olan Anayasa Mahkemesi üyesi Alparslan Altan ve Erdal Tercan’ın 15 Temmuz sonrasında FETÖ üyesi oldukları gerekçesiyle üyelikten ihraç edilmeleri düşünüldüğünde, Anayasa Mahkemesi gibi devletin en önemli kurumlarından birinde yaşanan politik mücadelelerin boyutları tahayyül edilebilir. Buna ek olarak ileride de değineceğimiz Muhterem İnce ve İrfan Fidan’ın atanma süreçlerinde yaşananlar da üyelerin atanma süreçlerinde politik saiklerin etkisini yeniden tartışmaya açtı.

16 Nisan 2017’de halk oylaması ile kabul edilen 6771 sayılı Kanunla gerçekleştirilen Anayasa değişiklikleri ile Anayasa Mahkemesinin üye sayısı yeniden değiştirildi ve üye sayısı 17’den 15’e düşürüldü. Ancak bu değişiklik Askeri Yargıtay ve Askeri Yüksek İdare Mahkemesinin kaldırılması ve kurumlardan üye seçilmeyecek olması nedeniyle gerçekleşen doğal bir değişiklikti. Asıl radikal değişiklik Mahkeme üyelerinin seçilmesi ve atanmasında gerçekleştirildi (Özalp, 2017: 124). Bu Anayasa değişikliği paketi ile o zamana kadar Anayasa Mahkemesi üyelerinin seçimine ilişkin genel yaklaşımdan tamamen vazgeçildi ve üyelerin atanması yetkisi büyük oranda yürütme organının başına (Başkan yani yeni tipteki Cumhurbaşkanı) devredildi. Daha önceki atamalar tarafsız ve partiler üstü, çoğu zaman kâğıt üstünde bile kalsa bağımsız bir makam olan eski tipteki Cumhurbaşkanlığı makamı tarafından gerçekleştiriliyordu. Bu değişiklik ile atama yetkisi politikacılara yani yürütme organına devredilmiş oldu. Üstelik ABD’deki başkanlık sistemindeki gibi Meclisin onay vermesi gerekliliği gibi bir fren-denge mekanizması da öngörülmemiştir (Dorsen, 2006).

Gerçekleştirilen anayasa değişikliği ile Meclis, 2 üyeyi Sayıştayın aday göstereceği isimler içerisinde, 1 üyeyi baro başkanlarının avukatlar arasından göstereceği adaylardan seçecektir. Diğer 12 üyenin 4’ünü yeni tipteki Cumhurbaşkanı doğrudan; 2 üyeyi Danıştay, 3 üyeyi Yargıtay tarafından gösterilecek adaylar içerisinde, kalan 3 üyeyi ise YÖK’ün kendi üyesi olmayan öğretim üyeleri arasından göstereceği adaylar içerisinde dolaylı olarak seçecektir (md. 146). Cumhurbaşkanının yürütme organının başı olarak 4 üyeyi doğrudan seçmesi tek başına önemli bir sorundur ancak yine de bu 4 üyelik ile yürütmenin, Anayasa Mahkemesine tek başına yön vermesi pek mümkün değildir. Diğer üyelerin Danıştay, Yargıtay ve YÖK tarafından aday gösterilecek kişilerden seçilecek

olması kâğıt üzerinde bir denge yaratıyordu. Ancak YÖK'ün tüm üyelerinin Cumhurbaşkanı tarafından atanması (131/2), Danıştay üyelerinin 1/4'ünün Cumhurbaşkanı ve geri kalan 3/4'ünün Hâkim ve Savcılar Kurulu (HSK) (153/3), Yargıtay üyelerinin ise tamamının HSK (154/2) tarafından seçilmesi ve HSK'nın da 13 üyesinden 6'sının Cumhurbaşkanı ve geri kalan 7'sinin Cumhurbaşkanının etkisi altındaki Meclis tarafından seçilecek olması (Sağlam, 2018: 53) durumlarını göz önünde tuttuğumuzda, oluşturulan bu kapalı daire içerisinde her kurumun (Gözler, 2016: 31) Cumhurbaşkanının tesirinde şekilleneceğini söyleyebiliriz. Bu değişikliklerden sonra Meclis tarafından yeni HSK için gerçekleştirilen üye seçimlerinde AK Parti- MHP bloğunun adaylarının seçilmesi ve adaylar ile seçim sonucu belirlenen üyelere daha önce bu iki parti bünyesinde faaliyet göstermiş olan isimler olması gibi durumlar, HSK'nın bağımsızlık ve tarafsızlığına ilişkin soru işaretlerine neden oldu (Çelik, 2018: 1084). Venedik Komisyonunun da önemle vurguladığı gibi Cumhurbaşkanı artık *pouvoir neutre* bir makam hüviyetine sahip olmadığı için, bu makam tarafından yapılacak atamalarda siyasi fayda ve çıkarların ön plana çıkabilecek ve Cumhurbaşkanının içinden geldiği parti mecliste beşte üçlük çoğunluğu da elde edebilirse tüm yargıyı belirleme imkânını elde edecektir (Venice Commission, 2017: 119). Anayasa Mahkemesi üyesi İrfan Fidan'ın atanma sürecinde, Fidan'ın İstanbul Cumhuriyet Başsavcılığından Yargıtaya ve 2 ay sonra Yargıtay kontenjanından Anayasa Mahkemesi üyeliğine atanması ve İçişleri Bakanı Yardımcısı Muhterem İnce'nin önce Sayıştay üyesi, 4 ay sonra ise Sayıştay kontenjanından Anayasa Mahkemesi üyesi olarak atanması bu etkiyi gösteren örnekler olarak okunabilir.

Anayasa Mahkemesinin Kararlarının Etki Gücüne Müdahale ile Sınırlama

Mahkemenin kuruluşu ve işleyişi hukuk devleti ilkelerine göre gerçekleşse bile eğer bu kararlar uygulanmıyorsa mahkemenin bağımsızlığı anlamını yitirecektir. Verdiği kararların uygulanmasını sağlama gücünden yoksun olan yargı bu hususlarda yürütme organına bağımlı bir kuvvettir. Mahkeme kararları ancak bu kararlar yürütme organı tarafından uygulandığı takdirde anlamlıdır. Mahkeme kararlarını uygulamamak suretiyle Anayasa Mahkemesini sınırlandırma, özellikle politik değeri yüksek olan kararlarda iktidarın zaman zaman başvurduğu bir yöntemdir. Yaman Akdeniz ve Diğerleri Kararı sonrası Anayasa Mahkemesinin verdiği ihlal kararına rağmen Twitter yasağının kaldırılmaması bunun örneklerinden biri idi. Yine aynı şekilde Can Dündar ve Erdem Gül Kararı ile Şahin Alpay ile Mehmet Altan kararları sonrası yaşanan olaylar iktidarın Anayasa Mahkemesini, kararlarının etki gücüne müdahale ederek nasıl sınırlandırabildiğini gösterdi. Mahkeme, Şahin Alpay ve Mehmet Altan'ın tutukluluklarında hak ihlali tespiti yapmasına rağmen davaya bakan Ağır Ceza Mahkemesi, hukuka aykırı bir yorumla Anayasa Mahkemesinin kararını

uygulamadı. Ağır Ceza Mahkemesinin bu tutumunda siyasi saiklerin etkisi göz ardı edilemeyecek bir ihtimaldir. Söz konusu kararlar ancak Avrupa Konseyi'nin müdahil olmasıyla uygulanabildi. İktidarın bu krizi sona erdirmesinde kontrol edemeyeceği bir AİHM denetiminden, gerektiğinde kontrol edebileceği Anayasa Mahkemesini tercih ettiği tespitini de yapabiliriz (Sağlam, 2018: 90). Benzer şekilde Enis Berberoğlu hakkında verilen karara (AYM, Başvuru No: 2018/30030) rağmen yerel mahkemenin bu Anayasa Mahkemesi kararına uymaması, Osman Kavala ve Selahattin Demirtaş hakkında verilen Anayasa Mahkemesi ve AİHM kararlarını uygulamamakta direnilmesi yine bu etki gücüne müdahalenin güncel örneklerindedir (Türkmen, 2023).

Anayasa Mahkemesinin Kendisini Sınırlandırmasının Sağlanması

Bugün, Anayasa Mahkemesinin hukuk algısı ile anayasal denetime ilişkin kurumsal yaklaşımının büyük oranda değiştiğini söyleyebiliriz. Bu değişimin olumlu yönleri olduğu gibi anayasa mahkemesi gibi bir kurumun varoluş amacını sorgulatacak olumsuz yönleri de vardır. Türkiye Anayasa Mahkemesi kurulduğu tarihten itibaren bir yanı sıra rejim değerlerini koruma misyonu üstlenmiş (Özbudun, 2007: 264) ve bu değerleri korumak adına seçmecî bir yargısal aktivizm örneği göstermiştir (Belge, 2006).

2010 yılından sonra Anayasa Mahkemesi'nin bu tutumunda bir değişiklik gözlemek mümkündür. Özellikle bireysel başvuru yolunun gelmesiyle beraber hak temelli yaklaşımın giderek güçlendiği söylenebilir (Okutan, 2019: 169). Ancak hak ve hürriyetler alanında oldukça ilerici kararlar veren ve hatta hak temelli bir aktivizme kayan Anayasa Mahkemesinin soyut norm denetiminde pasifist bir yaklaşım benimsediği görülmektedir (Sağlam, 2019: 222). İlk bölümde ayrıntılı incelediğimiz gibi bir ülkede otoriterleşmenin gerçekleşmesi yargının tümüyle iktidarın kontrolü altına gireceği anlamına gelmez. Anayasa Mahkemesi de bazı yönlerden sınırlandırılmış olsa da bazı yönlerden bağımsızlığını koruyabilmektedir. Mahkemenin, Abdullah Öcalan (AYM, Başvuru No: 2013/409), Mustafa Ali Balbay (AYM, Başvuru No: 2012/1272) ve Mehmet Haberal kararları (AYM, Başvurunu No: 2012/849), Twitter kararı olarak bilinen Yaman Akdeniz ve Diğerleri Kararı (AYM, Başvuru No: 2014/3986), Youtube kararı (AYM, Başvuru No: 2014/4705), Erdem Gül ve Can Dünder Kararı (AYM, Başvuru No: 2015/18567), Şahin Alpay (AYM, Başvuru No: 2016/16092) ve Şahin Alpay (2) (AYM, Başvuru No: 2018/3007) ile Mehmet Altan kararları (AYM, Başvuru No: 2016/23672), Ayşe Öğretmen Kararı olarak bilinen Ayşe Çelik Kararı (AYM, Başvuru No: 2017/36722), Barış için Akademisyenler Kararı olarak bilinen Zübeyde Füsün Üstel ve diğerleri Kararı (AYM, Başvuru No: 2018/17635) gibi politik değeri yüksek kararları

düşünüldüğünde Anayasa Mahkemesinin özellikle bireysel başvuru yolunda hak ve özgürlükleri koruyan bir yaklaşım geliştirdiğini söyleyebiliriz. Bu yüzden Anayasa Mahkemesinin, eleştirilebilecek pek çok konuya rağmen, bireysel başvuru yolunda verdiği kararların hak ve özgürlüklerin korunması açısından önemli olduğunu söyleyebiliriz (Sağlam, 2018: 56). Ancak bireysel başvuruda birey olarak vatandaşların hak ve özgürlüklerinin korunması konularında cesur bir tavır takınan Mahkeme, bu ihlallere temel teşkil eden ve demokrasi ve hukuk devleti değerlerine bir bütün olarak zarar veren kanun ve anayasa değişiklikleri karşısında kendi kendisini sınırlayıcı bir yaklaşım benimsemektedir (Sağlam, 2019: 216). Bu bakımdan Anayasa Mahkemesinin anayasal düzenin koruyucusu olarak sahip olduğu politik misyonunu ihmal ettiği söylenebilir.

Anayasa Mahkemesinin bu hukuki yaklaşım tercihinin dışında bir de mevcut şartlar içerisinde iktidarla karşı karşıya gelmemek adına verdiği kararlar var. Özellikle iktidar için hassasiyet arz eden bazı davalarda Mahkemenin, iktidarla karşı karşıya gelmesine neden olacak bazı durumlarda stratejik geri çekilmeler yaptığı görülmektedir. Bu yüzden mahkemenin kendi kendini sınırlandırma biçimlerini yargının kendi kendini sınırlandırması (*judicial restraint*) ve stratejik geri çekilmeler (*strategic defection*) başlıkları altında inceleyeceğiz.

i) Yargısal Kendini Sınırlama (Judicial Self-Restraint)

Daha önce belirttiğimiz gibi Anayasa Mahkemesi uzun bir süre rejim değerlerini korumak hususunda aktivist bir yaklaşım geliştirmişken özellikle 2010 Anayasa değişiklikleri sonrası bu yaklaşımı terk etmiştir (Can ve Aktaş, 2017: 31). Anayasa Mahkemesinin başta laiklik ve milliyetçilik ilkesi temelinde ortaya koyduğu parti kapatma davaları, Kürt meselesi ile ilgili verdiği kararlar, laiklik ilkesini gerekçe göstererek verdiği kararların bazıları; kendisini yasama organı tarafından yapılan nitelendirmelerle bağlı görmeyerek gerçekleştirdiği OHAL KHK'sı denetimleri, eylemli iç tüzük değişikliği adı altında verdiği kararlar; Anayasanın ilk üç maddesine aykırılık üzerinden gerçekleştirdiği esastan denetimler olumlu veya olumsuz bu aktivizmin en önemli örnekleriydi (Yavuz, 2008: 105).

2010 yılından sonra Mahkeme verdiği kararlarda aktivizm örneği olan eski içtihatlarını değiştirerek farklı kararlar vermiştir. Bu yeni içtihatların ortak özelliği Mahkemenin, eski kararlarıyla genişletmiş olduğu yargısal denetim alanını daraltmış olmasıdır. Anayasa Mahkemesi eski yorumlarından vazgeçerek bazıları olumlu bazıları da olumsuz olarak değerlendirilebilecek yeni içtihatlar benimsemeye başlamıştır. Burada şunun altını çizmek gerekir: Sınırlama olarak gösterilen kararların hukuka aykırı veya hukuka uygun olduğuna ilişkin bir nitelendirme bu makalenin konusu değildir. Esas vurgulanan, etki alanını genişleten

kararlardan daraltan kararlara geçilmesinin nedeninin kurumsal bir yaklaşım değişikliğinden kaynaklandığını göstermektedir.

Olumlu olarak değerlendirilebilecek sınırlandırmalardan biri Anayasa Mahkemesinin laiklik tanımında gerçekleşen değişikliktir. Mahkemenin benimsediği laiklik yorumu kurulduğu tarihten itibaren siyasi alana müdahale etmesine imkân tanımış ve siyasi parti kapatma davaları, anayasa değişikliklerinin denetimi ve soyut norm denetimlerinde bu yorumu aktif şekilde kullanmıştır (Yıldırım, 2020: 176). Benimsediği katı laiklik yorumu ve bu yoruma dayanarak gerçekleştirdiği aktivizmi 2010 değişikliklerinden sonra terk etmiş ve kendi ifadesiyle laikliğin katı yorumunu terk ederek “*daha esnek ya da özgürlükçü*” bir laiklik yorumunu benimsemiştir (AYM, Başvuru No: 2012/128).

Mahkemenin, yargısal sınırlama yaklaşımı ile kendisini sınırlandığı bir diğer içtihadı OHAL KHK'larına dair verdiği kararlardır. 20 Temmuz 2016'da ilan edilen ve 2 yıl süren OHAL süresince toplamda 31 OHAL KHK'sı çıkarıldı. Hukuk düzenine ciddi zararlar veren bu kararnamele (Gözler, 2017: 23), yalnızca olağanüstü “*hâlin gerekli kıldığı konularda*” (md. 121/2) değil kadın programlarının yasaklanması, varlık fonu oluşturulması gibi olağanüstü hâl ile ilgisi olmayan pek çok konuda da çıkarıldı. Çıkarılan bu OHAL KHK'ları Anayasa Mahkemesinin önüne taşındı. Mahkeme, 1991 yılında verdiği ve daha sonra da sürdürdüğü içtihatlarında OHAL KHK'larının denetlenemeyeceğini belirtmiş ancak kendisini normun nitelenişi ile bağlı görmediğinin altını çizerek, OHAL KHK'sı adı altında çıkarılan düzenlemelerin gerçekten OHAL KHK'sı olup olmadığını, eğer değilse bunları denetleyebileceği şeklinde karar vermişti (AYM, Başvuru No: 1991/20). Bu sayede Anayasa Mahkemesi, hukuki yorum açısından eleştiriye açık da olsa bu Kararnameleri denetim kapsamına almış ve hak ve özgürlükler lehine bir aktivizm gerçekleştirmişti (Özalp, 2018: 144). 2016 yılında verdiği yeni kararlar ile bu yaklaşımdan vazgeçmiş ve iptal başvurularını yetkisizlik nedeniyle reddetmiştir. Böylelikle Mahkeme, kabul ettiği yeni hukuki yaklaşımın sonucu olarak daha önceleri genişlettiği denetim ve etki alanlarından birini daha daraltmış ve Anayasaya aykırı düzenlemeler içermelerinin, bu kararnamelerin anayasallık denetimine tabii tutulması için yeterli olmadığını altını çizerek sınırları daha dar ve kesin olan lafzi yorumu benimsediğini göstermiştir (AYM, Başvuru No: 2016/160, paragraf 23).

Anayasa Mahkemesinin, kendisini normun nitelenişiyle bağlı görmediği yaklaşımından vazgeçtiği bir diğer karar da dokunulmazlıkların Meclis kararına gerek olmaksızın kaldırılmasına imkân veren 6718 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile gerçekleşen anayasa

değişikliği idi. Anayasanın 83. maddesine göre ancak parlamento kararı ile kaldırılabilen yasama dokunulmazlığı Anayasaya eklenen Ek 20. madde ile geçici bir süre için kaldırılmıştı. İlgili değişikliği Anayasa Mahkemesine taşıyan milletvekilleri, bu geçici maddenin hem maddi hem de şekli açısından bir parlamento kararı olduğunu ve bu yüzden Anayasa Mahkemesi tarafından denetlenmesi gerektiğini iddia ettiler. Anayasa Mahkemesi önceki içtihatlarında önüne gelen hukuki düzenlemeye verilen isimle kendisini bağlı görmemekte, hukuki nitelmesini kendisi yapmaktaydı. Ancak yasama dokunulmazlıklarının kaldırılmasına ilişkin verdiği kararda söz konusu Anayasa maddesinin parlamento kararı olup olmadığını incelemeksizin, kendisini Meclis tarafından yapılan niteliklemeyle bağlı görerek denetim yapmaktan kaçındı (AYM, Başvuru No: 2016/117, paragraf 11; Özdemir, 2022: 840). Hem OHAL KHK'ları hem de dokunulmazlık ile ilgili karar bir arada düşünüldüğünde Mahkemenin bundan böyle kendisini nitelikleme ile bağlı görmemek suretiyle gerçekleştirdiği denetimleri yapmaktan tamamen veya belli konularda kaçınacağı, kendisini bu tip denetimlerde sınırlandıracağı sonucuna ulaşabiliriz.

Anayasa Mahkemesinin, açık ve net bir şekilde kendi denetim alanına girmeyen konularda denetleme yapmama şeklinde yaklaşımına ek olarak, yetki ve görev alanına giren konularda açık ve net şekilde Anayasaya aykırılık teşkil etmeyen konuları iptal etmeme yönünde de bir yaklaşım geliştirmektedir. Mahkemenin, norm denetimlerinde yasama ve yürütmenin iyi niyetini bir ön varsayım olarak kabul ettiğini ve tartışmalı konularda bu iyi niyet lehine karar verdiğini söyleyebiliriz. Yetki ve görev alanının belirlenmesinde kendisini sınırlayıcı bir yaklaşımı benimsediği gibi denetim alanına gören konularda da kendisini sınırlamakta ve politik irade tarafından hazırlanan bu düzenlemelerin hukuka uygun olduğu ön kabulüyle hareket etmektedir.

Mahkemenin bu yaklaşımına örnek olarak MİT Kanunu'nda yapılan değişiklik ile ilgili verdiği kararda görülebilir. MİT Kanunu'nda yapılan değişiklik ile beraber "MİT mensupları ve Başbakan tarafından **özel** bir görevi ifa etmek üzere görevlendirilen..." (md. 26) kişiler hakkında soruşturma açılması Başbakanın iznine bağlandı. Söz konusu maddede "özel" ibaresiyle kimlerin kastedildiği, görevlendirilecek kişilerin kimler olacağı hususundaki ciddi belirsizliğe rağmen Anayasa Mahkemesi, Anayasa-altı bir normu ölçü olarak belirsizliğin olmadığını göstermeye çalıştı ve iptal kararı vermedi (Kanadoğlu, 2014: 238).

Benzer bir yaklaşım, Sulh Ceza Hâkimliklerinin kurulmasıyla ilgili kanunun iptal talebiyle Anayasa Mahkemesinin önüne gittiğinde de sergilendi. İlk bakışta hukuka aykırılık yok gibi görünmesine rağmen pek çok hukukçunun dikkat

çektığı gibi, getirilen düzenleme, formel olarak olmasa bile fiili olarak istisnai bir yargı yolu kurulmasına imkân tanıyor ve Haşim Kılıç'ın karşı oyunda belirttiği gibi “*kapalı devre bir denetim usulü*” oluşturuyordu. Kemal Gözler'in de dikkat çektiği üzere tabii hâkim ilkesine aykırılığa ve Taner'in tek tek ele aldığı problemlere rağmen Anayasa Mahkemesi yasama organının tercihine saygı göstererek denetim yapmaktan kaçındı (Gözler, 2014; Taner, 2015: 1079).

Anayasa Mahkemesi 2010 Anayasa değişikliklerinden sonra, devletin değerlerini ve çıkarlarını koruma yönündeki aktivist tutumdan vazgeçmiştir (Özbudun, 2007). 2010 sonrası oluşan Mahkeme kompozisyonunun anayasal denetimde yargısal sınırlama yaklaşımını kabul ettiğini; net şekilde kendi denetim alanına girmeyen politik konularda denetim yapmaktan kaçındığını; denetim alanına giren meselelerde ise açık ve kesin anayasaya aykırılık olmadığı sürece ilgili normları iptal etmeme yönünde bir tutum takındığını söyleyebiliriz.

ii. Stratejik Geri Çekilme (Strategic Defection)

Mahkemeler ve özellikle anayasa mahkemeleri, her ne kadar yalnızca hukuku uygulamakla yükümlü gibi görünseler de bu mahkemelerin de kurumsal politik tavır alışlarının olduğunu, kimi zaman etki alanını genişletme kimi zaman da daraltma yönünde stratejiler belirlediklerini ve uyguladıklarını gözden kaçırmamak gerekir (Çetin ve Pişkin, 2018). Bu stratejilerin belirlenmesinde çok çeşitli faktörler etkilidir. Bu faktörlerden bazıları mahkemeleri belli konularda sessiz kalmaya ya da istemediği kararlar vermeye zorlayabilir. Mahkemeler de bazı durumlarda kimi zaman kendilerini korumak maksadıyla kimi zaman da en azından bazı konularda demokrasi ve hukuk lehine hareket edebilmek için iktidarların hassasiyet noktalarında iktidar aleyhine faaliyette bulunmamaya çalışırlar. Sınırlama sebeplerinde de anlatıldığı gibi stratejik geri çekilme denilen bu kurumsal hareket, mahkemelerin olağan şartlar altında vermeyecekleri kararlar vermelerine neden olabilir.

Türkiye'de, Anayasa Mahkemesi üyeleri iktidar tarafından doğrudan veya dolaylı olarak seçilmiş olsa da Mahkemenin tümüyle iktidarın kontrolü altında hareket ettiğini söylemek doğru değildir. Bireysel başvuru kararlarına baktığımızda Mahkemenin hâlâ iktidar aleyhine ve bazıları iktidar partisini ciddi derecede rahatsız eden kararlar da verebildiğini görüyoruz (Saatçioğlu, 2016: 140). Ancak Mahkemededen demokratik gerilemeyi engelleyecek ve iktidarı anayasal rejim doğrultusunda tümüyle sınırlayabilecek kararlar vermesini beklemek makul bir beklenti değildir. Anayasa Mahkemesinin böyle kararlar verebilmesine engel olan nedenlerden biri bir sonraki bölümde daha ayrıntılı ele alacağımız, Anayasa Mahkemesinin destek ağının ciddi derecede zayıflamış olmasıdır. 2010

öncesinde Mahkemenin, halkın önemli bir çoğunluğu tarafından eski devlet elitlerinin ve değerlerinin koruyucusu olarak görülmesi ve 2010 yılından sonra hükümetin, Mahkeme üzerindeki etkisinin artmasıyla muhaliflerin gözünde de saygınlığının ciddi anlamda zedelenmesiyle beraber Anayasa Mahkemesinin toplumsal dayanağı zayıfladı. Türkiye’de hukuk devleti değerleri erozyona uğruyorken Mahkemenin açık bir karşı duruş takınmaktan kaçınması bu saygınlığın azalmasında etkili oldu. Bundan dolayı hukuka güvenin oldukça düşük olduğu böyle bir dönemde (Kaya, 2016b), Mahkemenin milliyetçi-muhafazakâr kesimlerde ve onların desteklediği siyasi çevrelerde tepki uyandıran eski içtihatlarından döndüğünü belirtmesi yeni bir meşruiyet inşası çabası olarak okunabilir. Halk nezdindeki meşruiyeti bu kadar zayıf bir Mahkemedan iktidarı doğrudan karşısına alacak kararlar vermesini beklemek gerçekçi olmadığı gibi Mahkemenin konumunu daha da kötüleştirebilecek isteklerdir. Dündar-Gül Kararı sonrası gelen tepkiler³ ve özellikle Mehmet Altan ve Şahin Alpay kararları sonrası yaşanan olaylar, Demirtaş ve Kavala kararlarının etrafından dolanılması ya da uygulanmaması Anayasa Mahkemesinin iktidarın hassasiyet noktaları (*core interest*) denilebilecek konularda bir yere kadar etkili olabileceğini ortaya koydu.

Şahin Alpay, Selahattin Demirtaş, Osman Kavala kararlarında da görüldüğü gibi verdiği kararlar uygulanmayabilen bir Mahkemedan iktidarı doğrudan karşısına alacağı bir tutum beklemek ne kadar gerçekçi, hâkim hegemonik güç nezdinde meşruiyetine zarar verebilecek kararlar verebilmesi ne kadar mümkün tartışma konusudur. Osman Kavala’ya beraat kararı veren Mahkeme heyeti hakkında soruşturma açılması gibi yakın tarihli bir örnek bile bu tür politik konularda yargının nasıl korumasız kalabileceğini ortaya koydu.⁴ Bu şartlar altında Mahkemenin vereceği bu tür kararların kuruma zarar verebileceğini de göz önünde bulundurmak gerekir. Hukuk devleti lehine kararlar vermesi Anayasa Mahkemesinin görevidir ancak siyasi iktidarın sinir uçlarına dokunmanın bazı durumlarda Anayasa Mahkemesinin tamamen kaldırılması tehlikesini bile beraberinde getirmesi ihtimaller dâhilindedir. Bu yüzden Mahkeme riskli alanlara girmektense, siyasi iktidarın kırmızı çizgileri karşısında stratejik geri çekilmeler gerçekleştirebilir. Kendisini tehdit altında hissettiğinde hükümetin hassasiyet noktalarını gözeterek kendisini korumaya çalışabilir.

Anayasa Mahkemesinin, OHAL KHK’ları ile ilgili bireysel başvuruları reddetmesi, Barış için Akademisyenler tarafından gerçekleştirilen başvuruları uzun bir süre incelemeyip bekletmesi, FETÖ üyeliği dolayısıyla tutuklanan iki üyesi hakkında aceleyle verdiği ihraç kararları (Özbudun, 2018: 373), emsal niteliğindeki Balbay ve Haberal kararlarına rağmen Selahattin Demirtaş ve İdris Baluken’in

başvurularını uzun bir süre incelemekten kaçınması Anayasa Mahkemesinin stratejik geri çekilmeleri olarak değerlendirilebilir. Türkiye’de, darbe girişimi sonrası oluşan politik şartlar göz önünde bulundurulduğunda aksi kararlar verilmesi, bu kararların uygulanmaması bir yana, Mahkemenin ya da kararı veren üyelerin de hedef gösterilmesine neden olabilirdi. Anayasa Mahkemesinin kararları hukuka uygunluk çerçevesi içerisinde eleştirilebilir ancak uygulanıp uygulanmayacağı bile şüpheli bu kararlar için kendi varlığını ve meşruiyetini riske atmasının demokrasi için daha büyük zararlar doğurabileceği de dikkate alınmalıdır

Mahkemenin Destek Ağının Zayıflatılması Yoluyla Sınırlama

Yukarıda belirtildiği gibi anayasa mahkemeleri özünde politik bir kurum olarak politik stratejiler belirler. Bu stratejileri belirlerken de güç dengesi içerisinde sahip oldukları destek ağını göz önünde bulundurur. Bu destek ağı halk, ordu, sermaye ya da medya grupları gibi enformel güçler olabileceği gibi kurumsal bir ilişki içerisinde olduğu parlamento, yüksek mahkemeler, derece mahkemeleri gibi formal güçler de olabilir.

2010 yılından önce Türkiye siyasi hayatında, fiili bir güçler dengesi içerisinde çok parçalı bir güç mekanizması vardı. Yerleşik demokrasilerde olduğu gibi sağlıklı bir kuvvetler ayrılığından bahsetmek mümkün değildi. Siyasi iktidarları asil sınırlandıran kuvvetler *de facto* kuvvetlerdi. Hükümet, muhalif partiler, ordu, sermaye, cemaatler, yüksek devlet bürokrasisi ve benzeri pek çok farklı güç merkezi mevcuttu ve her bir güç bu denge içerisinde ittifaklar kurarak ayakta kalabiliyordu (Cansever ve Kiriş, 2015; Canveren, 2021; Kaya, 2015). Bu güçlerden hiçbiri mutlak bir hegemonya kuramadığı için stratejiler güç dengeleri içerisinde ortaya çıkıyordu. Bu da doğal olarak başta siyasi iktidarlar olmak üzere tüm bu güçleri fiilen sınırlandıran bir mekanizma oluşturuyordu. Anayasa Mahkemesinin de o dönemdeki etkililiği ve gücünü yalnızca üyelere ve kurumsal yapıya bağlamak mümkün değildir. Bu etkililiğin kaynaklarından biri, güç dengesi içerisinde sahip olduğu destek ağıdır. AK Parti’nin 22 yıl gibi çok uzun bir süre tek başına iktidarda kalmasının beraberinde getirdiği mutlak güç temerküzünün gerçekleşmesi olgusu (Över ve Tuncer-Ebetürk, 2022) Anayasa Mahkemesini, tüm destek ağlarından yoksun bıraktı. Halk nezdinde de sağlam bir meşruiyet dayanağı olmayan Mahkeme ordunun, bürokrasinin, sermayenin, medyanın politik güç mücadelesi alanında giderek güç kaybetmesi nedeniyle denge kurabileceği bir zeminden yoksun kaldı.

Bu destek ağını zayıflatan dönüşümlerden biri Mahkemenin formal destek ağının önemli parçalarından biri olan HSYK’nın yapısında ve dolaylı olarak tüm

yüksek yargı mekanizmasında gerçekleştirilen değişikliklerdi. HSYK'nin Yargıtay ve Danıştay'ın oluşumu üzerindeki etkisi de hesaba katıldığında bu değişikliklerin etkisi katlanarak artmıştır. HSYK'nin yapısında gerçekleştirilen 2010 Anayasa değişiklikleri, 2014 Kanun değişikliği ve 2017 Anayasa değişiklikleri ile gerçekleştirilen dönüşümleri iktidarın HSYK üzerindeki etkisine dair soru işaretlerini güçlendirdi (Çelik, 2018: 1084).

2010 Anayasa değişiklikleri ile getirilen HSYK'nin 10 üyesinin, hâkim ve savcılarının kendi oyları ile belirlenmesi kâğıt üstünde oldukça olumlu görünen bir değişiklikti. Hukuk devletinin güçlü olduğu, yargı atamalarının politik etkilerden gerçekleşebildiği ülkelerde bu düzenlemeler yargının bağımsızlığını güçlendiren düzenlemeler olarak değerlendirilebilir. Fakat hâkim-savcı atamalarında liyakatin varlığı hususunda ciddi kuşkuvarın bulunduğu Türkiye'de, HSYK'nin oluşumunda oy kullanacak hâkim-savcılarının bu oylamalarda politik kutuplaşmalardan ne kadar uzak kalabilecekleri ciddi bir soru işaretidir (İnceoğlu, 2011: 246). Buna ek olarak Türkiye'de yargının da politik güç mücadelelerinin alanı olduğu göz önünde bulundurulduğunda bu oy kullanma faaliyetinin siyasi mücadelelerin uzantısı olacağını öngörmek zor değildi. 2014 HSYK krizi⁵ (Çalı ve Durmuş, 2018: 1683) ve 15 Temmuz Darbe girişimiyle beraber 4 binden fazla hâkim-savcının meslekten ihraç edildiği göz önünde bulundurulduğunda hâkim ve savcılarının politik aktörler gibi hareket ettikleri ve yargının politik kliklerin mücadele alanına döndüğü iddiasının doğrulandığı söylenebilir.

2017 Anayasa değişikliklerinden önce 22 üyeden oluşan HSYK'de 3 üyeyi Cumhurbaşkanı seçiyor, 19 üyenin seçimi yargının kendi içinde gerçekleştiriliyordu. 2010 değişiklikleri ile iktidarın HSYK'de istediği sonucu elde edememesi 2017 yılında iktidarı yeniden değişiklik yapmaya itti. Bu anayasa değişikliği ile ismi de değişen, yeni adıyla Hâkimler ve Savcılar Kurulunun üye sayısı 13'e düşürüldü. Yargının kendi içerisinde üye seçmesi uygulamasına son verildi. Yeni düzenlemeye göre Cumhurbaşkanı Adalet Bakanı ve Müsteşarı da dâhil edilecek olursa 6 üyeyi atayacak, kalan 7 üye ise Meclis tarafından atanacaktı. Tüm eleştirilere rağmen Adalet Bakanı ve Müsteşarının üyeliklerinin sürdürülmesi ve Adalet Bakanının kurul başkanı olarak sahip olduğu yetkileri yargı bağımsızlığına gölge düşürmeye devam ediyor (Özalp, 2017: 123). Üye atamalarında Meclisin de etkili olması olumlu bir değişiklik gibi görünmekle beraber yeni sistemde seçimlerin aynı tarihte yapılması gerçeğinin getireceği iktidar partisi-meclis çoğunluğu paralelliği de düşünüldüğünde (Yokuş, 2017: 677) Meclis tarafından atanacak 7 üyenin seçiminde de Cumhurbaşkanının etkili olacağı söylenebilir (Sağlam, 2018: 53).

HSK'nin yapısındaki dönüşümlere ek olarak Kurulun, daha önce de özetlendiği gibi, iktidar partisinin yüksek yargı kurumları üzerindeki belirleyici etkisi düşünüldüğünde Anayasa Mahkemesinin kendisine destek olabilecek formel destek ağlarından neredeyse tamamen mahrum kaldığı söylenebilir. Bu yapısal değişikliklerle HSYK bir süre farklı güçler arasındaki politik mücadelelerin alanı olsa da “fili yargı düzenini, kurulması planlanan Cumhurbaşkanlığı odaklı yeni siyasal sisteme” eklenmesini temin etmiş oldu (Sağlam, 2017). Buna ek olarak yeni sistemde ortaya çıkan şey yasama ve yürütme organının birbirini dengelemesi değil, yasama organının yürütme erkininin etkisine girdiği bir yapının oluşturulmuş olması (Gözler, 2016: 28) yargıyı ve özelde Anayasa Mahkemesini kuvvetler ayrılığı içerisinde de destekten yoksun bırakmıştır.

Sonuç

Otoriter rejimlerde yargının konumu aynı anda çok çelişkili özellikleri taşıyabilen, karmaşık ve kolay kolay kategorize edilemeyecek bir konudur. Otoriter bir rejimde yargının ve özellikle anayasa yargısının iktidarların sınırlandırma girişimlerine muhatap olması neredeyse istisnası olmayan bir durumdur. Bu çalışma özelinde ele alınan anayasa mahkemelerinin politik iktidarla sık sık kesişen ve negatif hatta bazı durumlarda pozitif yasa koyuculuğa varabilen faaliyet alanları düşünüldüğünde bu kurumların, iktidarlar için açık veya potansiyel bir tehdit haline gelmesi kaçınılmazdır (Sweet, 2012: 820).

Türkiye’de gerçek anlamda tam bir demokrasi tecrübesi yaşanmamış olsa da 2010 sonrasında Türkiye’de otoriterliğin nitelik değiştirdiğini söyleyebiliriz. Demokrasinin önündeki siyaset dışı aktörler etkisizleştirilmiş olsa da iktidar partisinin merkezinde yeni bir tür anti-demokratik durum ortaya çıkmış ve durumun ilk etkilediği kurumlardan biri Anayasa Mahkemesi olmuştur. 2010 yılından önce Anayasa Mahkemesinin özellikle siyasi konularda eleştirilecek pek çok karar verdiği söylenebilir ancak yine de parçalı güç dengesi içerisinde dengeleyici bir kuvvet olarak yer alıyordu. 2010 değişikliklerinden sonra zaman içinde ortaya çıkan mutlak güç temerküzünün oluşum sürecinde Anayasa Mahkemesi de dönüşmüş ve politik olarak etkisiz bir kuruma dönüşmüştür.

Bu süreçte Anayasa Mahkemesi zayıflasa ve politik olarak etkisiz bir kuruma dönüşse de bireysel başvuru kararlarında temel hak ve özgürlüklere dönük tehditleri ortadan kaldırmayı sağlayacak kararlar vermektedir. İktidarla karşı karşıya gelmesine neden olan önemli kararları düşünüldüğünde Mahkemenin hâlâ belli oranda bağımsızlığını koruyabildiği ve hak ve hürriyetleri güçlendiren kararlar verebildiğinin altını çizmek gerekir. Bu anlamda gelecek için sadece Anayasa Mahkemesine değil, Mahkemenin demokratik destek ağını oluşturan

halka, muhalif partilere, sivil toplum kuruluşlarına, akademiye ve uluslararası kuruluşlara da görevler düşmektedir. Anayasa Mahkemesini iktidarla karşı karşıya geldiği durumlarda bu kararları desteklemek, Mahkemenin meşruiyetini ve kurumsal cesaretini artıracaktır. Yukarıda belirtildiği gibi yargının da politik güç dengelerinden bağımsız olmadığını gözden kaçırmamak önemlidir.

Anayasa Mahkemesinin de demokrasi ve hukuk devletini korumak hususunda üstlenmesi gereken riskler vardır. Bireysel başvuru kararlarında hak ve özgürlükler lehinde çok önemli kararlar verse de Mahkemenin özellikle tek tek bireyler değil fakat bütün olarak demokratik yapıyı etkileyen konularda takındığı pasifist tutum anayasa yargısının politik yönünü anlamsız hale getirmektedir. Bu yüzden yalnızca bireysel başvuru incelemelerinde değil norm denetimlerinde de hak ve özgürlük temelli bir aktivizmin gerekliliğinin altı çizilmelidir (Özbudun, 2018: 430). İktidar partisinin yirmi yıl boyunca Meclis çoğunluğunu elde etmek gibi ciddi bir politik başarı elde etmeyi sürdürmüş olması, kanun ve anayasa değişiklikleri ile otoriter politikaları gerçekleştirmesine imkân vermiştir. Anayasa Mahkemesinin norm denetimlerinde politik erklerin yetki alanına girmekten kaçınması anayasal değerlerin zarar görmesine ve Anayasa Mahkemesinin politik misyonunun anlamsızlaşmasına neden olabilmektedir. Bundan dolayı Mahkeme, yalnızca bireysel başvuru kararlarında değil, norm denetimi kararlarında da hak ve hürriyetleri korumak hususunda aktif bir rol üstlenmeli ve kendi kendisini sınırlandırma yaklaşımından vazgeçmelidir.

Sonnotlar

1 Makale, “Rekabetçi Otoriter Rejimlerde Anayasa Mahkemelerinin Konumu: Türkiye, Polonya ve Macaristan Örnekleri” başlıklı yüksek lisans tezinden elde edilmiştir.

2 Telefonnoye Pravo yani telefon yargısı, özellikle Rusya’da yaygınlık kazanan bu deyim güçlü ve nüfuzlu kişilerin mahkemeleri telefonla arayarak yargı kararlarına etki etmesi anlamında kullanılır.

3 Erdoğan, DüNDAR-GÜL Kararı üzerine “Anayasa Mahkemesi bu şekilde bir karar vermiş olabilir. Ben Anayasa Mahkemesinin verdiği karara sadece sessiz kalırım ama onu kabul etmek durumunda değilim. Verdiği karara uymuyorum, saygı da duymuyorum” dedi. Deutsche Welle, “Erdoğan: AYM kararına uymuyorum, saygı da duymuyorum” 28.02.2016, <https://www.dw.com/tr/erdo%C4%9Fan-aym-karar%C4%B1na-uyumuyorum-sayg%C4%B1-da-duymuyorum/a-19080349> (14.01.2019)

4 Fevzi Çakır, (2020, 19 Şubat). HSK Gezi davasının 3 hakimi için soruşturma izni verdi, Habertürk, <https://www.haberturk.com/son-dakika-haberi-hsk-davanin-3-hakimi-icin-sorusturma-izni-verdi-2589069> (6.3.2020)

5 2013 yılında yaşanan 17-25 Aralık operasyonları ve sonrasında iktidar ile HSYK arasında yaşanan korsan bildiri krizi, Ak Parti iktidarının 2010 yılındaki değişikliklerle ortaya çıkan hukuk alanındaki güç boşluğunu dolduramadığını ve Ak Parti'nin dolduramadığı bu boşluğu Gülen Hareketinin doldurduğunu gösterdi. 2013 yılında Ak Parti'nin bu sefer de FETÖ'yle mücadeleye girişmesiyle yargı yine bu politik mücadelenin aracı ve zemini haline gelecekti. Ak Parti bu süreçte 2010 HSYK değişikliklerinden pişman olduğunu beyan edip yeni değişiklikler gerçekleştirdi. İlk adım olarak Adalet Bakanının Kurul Başkanı sıfatıyla yetkileri artırıldı ve daha sonra 17-25 Aralık operasyonunu düzenleyen hâkim ve savcılar pasifize edildi.

Kaynakça

Aguilar Fernández P ve Ríos Figueroa J (2014). Judicial Institutions and the Dilemmas of Power-Sharing and Control in Authoritarian Regimes. Documento de Trabajo, CIDE, Meksiko.

Aydin-Cakir A (2023). The Varying Effect of Court-Curbing: Evidence from Hungary and Poland. Journal of European Public Policy, 1-27.

Balasubramaniam R R (2009). Judicial Politics in Authoritarian Regimes. University of Toronto Law Journal, 59, 405-416.

Belge C (2006) . Friends of the Court: the Republican alliance and selective activism of the Constitutional Court of Turkey. Law & Society Review, 40, 653-692.

Bilgiç A (2018). Reclaiming the National Will: Resilience of Turkish Authoritarian Neoliberalism After Gezi. South European Society and Politics, 23, 259-280.

Can O ve Aktaş D Ş (2017). Olağanüstü Hal Dönemi Kanun Hükmünde Kararnemelerin Yargısal Denetimi Üzerine. Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, 23, 13-43.

Cansever N ve Kiriş H M (2015). Türkiye'de Ordu-Siyaset İlişkileri Çerçevesinde Ak Parti-TSK Etkileşimine Bakış. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 20, 361-384.

Canveren Ö (2021). Türkiye'de Ordu-Siyaset-Toplum İlişkilerinin Genel Bir Panoraması: Tarihsel-Sosyolojik Bir Değerlendirme. Mülkiye Dergisi, 45, 125-153.

V.C. (Venice Commission) (2017). Turkey–Opinion on the Amendments to the Constitution Adopted by the Grand National Assembly on 21 January 2017 and to be Submitted to a National Referendum on April 16, 2017, adopted by the Venice Commission at its 110th Plenary Session (Venice, March 10–11, 2017). adopted by the Venice Commission at its 110th Plenary Session (Venice).

Çalı B ve Durmuş B (2018). Judicial Self-Government as Experimental Constitutional

Özpolat H (2023). Otoriterleşen Rejimlerde Anayasa Mahkemelerinin Sınırlandırılması: 1464 Türkiye Örneği. *Mülkiye Dergisi*, 47 (6), 1442-1468.

Politics: The Case of Turkey. *German Law Journal*, 19, 1671-1706.

Çelik D B (2018). 16 Nisan Anayasa Değişikliği ve yeni Hâkimler ve Savcılar Kurulu üzerine bir değerlendirme. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 73, 1057-1094.

Çetin T ve Pişkin A (2018). Judicial Independence under Political Conflict: An Empirical Investigation of Constitutional Review in Turkey. Available: https://www.researchgate.net/publication/322731433_Judicial_Independence_under_Political_Conflict_An_Empirical_Investigation_of_Constitutional_Review_in_Turkey.

Domingo P (2000). Judicial Independence: The Politics of the Supreme Court in Mexico. *Journal of Latin American Studies*, 32, 705-735.

Dorsen N (2006). The Selection of US Supreme Court Justices. *International Journal of Constitutional Law*, 4, 652-663.

Esen B ve Gumuscu S (2016). Rising Competitive Authoritarianism in Turkey. *Third World Quarterly*, 37, 1581-1606.

Garcia-Sayan D (2017). Report of the Special Rapporteur on the Independence of Judges and Lawyers on His Mission to Poland. United Nations Human Right Council.

Goldstein L F (2004). From Democracy to Juristocracy. *Law & Society Review*, 38, 611-629.

Gözler K (2014). Sulh Ceza Hâkimlikleri ve Tabii Hâkim İlkesi: „Sahur Operasyonu“ Hakkında Bir Açıklama. *Güncel Hukuk*, 46-49.

Gözler K (2016). Elveda Kuvvetler Ayrılığı, Elveda Anayasa 10 Aralık 2016 Tarihli Anayasa Değişikliği Teklifi Hakkında Bir Eleştiri. *Ankara Barosu Dergisi*, 25-36.

Gözler K (2017). 15 Temmuz Kararnameleri: Olağanüstü Hâl Kanun Hükmünde Kararnamelerinin

Hukukî Rejiminin İfsadı Hakkında Bir İnceleme. <http://www.anayasa.gen.tr/15-temmuzkararnameleri.pdf>

Helmke G (2002). The Logic of Strategic Defection: Court–Executive Relations In Argentina Under Dictatorship And Democracy. *American Political Science Review*, 96, 291-303.

Hilbink L (2007). *Judges Beyond Politics in Democracy and Dictatorship: Lessons from Chile*, Cambridge University Press.

Inceoğlu S (2011). Yeni Anayasada Bağımsız Bir Yargı İçin Neler Yapmalı? Uluslararası Belgeler Işığında Öneriler. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 235-268.

Kanadoğlu O K (2014). MiT Kanunu'nda Yapılan Değişikliğin Anayasallığı. *Anayasa Hukuku Araştırmaları Derneği Dergisi*, 3, 235-244.

1465 Özpolat H (2023). Otoriterleşen Rejimlerde Anayasa Mahkemelerinin Sınırlandırılması: Türkiye Örneği. *Mülkiye Dergisi*, 47 (6), 1442-1468.

Karahanogullari Y ve Turk D (2018). Otoriter Devletçilik, Neoliberalizm, Türkiye. *Mülkiye Dergisi*, 42, 403-448.

Kaya A (2015). Islamisation of Turkey under the AKP rule: Empowering family, faith and charity. *South European Society and Politics*, 20, 47-69.

Kaya E (2016a). Türkiye’de Hukuk Zihniyeti- Anket Çalışması Sonuç Özeti. https://www.academia.edu/29572635/_Türkiyede_Hukuk_Zihniyeti_Anket_Çalışması_Sonuç_Özeti

Lombardi C B (2008). Egypt’s Supreme Constitutional Court: Managing Constitutional Conflict in an Authoritarian, Aspirationally Islamic State. *J. Comp. L.*, 3, 234.

Moustafa T (2007). *The Struggle for Constitutional Power: Law, Politics, and Economic Development in Egypt*, Cambridge University Press.

Moustafa T (2014). Law and courts in authoritarian regimes. *Annual Review of Law and Social Science*, 10, 281-299.

Okutan M E (2019). *Yargısal Aktivizm: Türk Anayasa Mahkemesi Örneği*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Medeniyet Üniversitesi.

Över D ve Tuncer-Ebetürk I (2022). Insult, Charisma, and Legitimacy: Turkey’s Transition to Personalist Rule. *Social & Legal Studies*, 31, 773-795.

Özalp N Y (2017). 2017 Anayasa Değişikliklerinin Yasama Yürütme İlişkilerine ve Yargı Bağlısızlığına Etkileri. *Anayasa Hukuku Dergisi*, 6, 117-136.

Özalp N Y (2018). Türkiye’de Aktivizm ve Kendi Kendini Sınırlandırma Çerçevesinde Anayasa Mahkemesinin Yargısal Yorumu, İstanbul, On İki Levha.

Özbudun E (2007). Türk Anayasa Mahkemesinin Yargısal Aktivizmi ve Siyasal Elitlerin Tepkisi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 62, 257-268.

Özbudun E (2013). “Türk Anayasa Mahkemesi ve Siyasal Kriz”, içinde Kuru, A. T. ve Stepan A (Der.), *Türkiye’de Demokrasi, İslâm ve Laiklik* (ss. 161-176). İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Özbudun E (2018). *Türk Anayasa Hukuku*, Ankara, Yetkin Yayınları.

Özdemir E N (2022). Yasama Dokunulmazlığının Kaldırılmasının Yargısal Denetimi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 12, 799-865.

Öztürk F (2012). Karşılaştırmalı Anayasa Yargısında Politik Sorun Ve Yargısal Aktivizm Doktrini: Anayasal Yargı Denetimi Gerekli Mi?, Beta Yayıncılık.

Peerenboom R (2008). *More Law, Less Courts: Legalized Governance Judicialization and Dejudicialization In China*. La Trobe Law School Legal Studies Research Paper.

Ríos-Figueroa J ve Aguilar P (2018). *Justice Institutions in Autocracies: A Framework for*

Analysis. Democratization, 25, 1-18.

Roosevelt K (2010). Judicial Restraint. Encyclopedia Britannica. Encyclopædia Britannica, inc.

Saatçioğlu B (2016). De-Europeanisation in Turkey: The Case of the Rule of Law. South European Society and Politics, 21, 133-146.

Sadurski W (2019). Polish Constitutional Tribunal Under Pis: From An Activist Court, to A Paralysed Tribunal, To A Governmental Enabler. Hague Journal on the Rule of Law, 11, 63-84.

Sağlam F (2018). Devlet Güçlerinin OHAL KHK Rejimi ve 2017 Anayasa Değişikliğinden Sonraki Görünümü. Anayasa Hukuku Dergisi, 13, 21-101.

Sağlam F (2019). Anayasa Mahkemesi bir Vesayet Kurumu mudur? İçinde: Kaboğlu İ Ö (der) Türkiye'nin Anayasa Gündemi. 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Sanchez-Urribarri R (2016). The Politicisation of High Courts in Latin America's Hybrid Regimes. y.y. <https://iberoame.usal.es/wp-content/uploads/2016/11/Salamanca-Paper-Discussion-Sanchez-Urribarri-October-31-2017.pdf>

Solomon P H (2007). Courts and Judges in Authoritarian Regimes. World Politics, 60, 122-145.

Sweet, A S (2012). Constitutional Courts. In: ROSENFELD, M. & SAJÓ, A. (eds.) The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law. Oxford: Oxford University Press.

Tahincioğlu G (2022). Anayasa Mahkemesi'ne İkinci Kez "Hülle" Yöntemiyle Atama: Fidan'dan Sonra İnce İçin de Aynı Yöntem İzlendi. T24, 6 Ekim. Son Erişim Tarihi, 11/12/2023

Taner F G (2015). Terörle Mücadele Kanunun'dan 6545 Sayılı Kanun Sonrası Sulh Ceza Hakimliğine–Soruşturma Evresine Özgülenmiş Hakimlik Makamı. Prof. Dr. Nevzat Torosluya Armağan. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.

Tansel C B (2018). Authoritarian Neoliberalism and Democratic Backsliding in Turkey: Beyond the Narratives Of Progress, South European Society and Politics, 23:2, 197-217.

Tate C N ve Haynie S L (1993). Authoritarianism and the Functions of Courts: A Time Series Analysis of the Philippine Supreme Court, 1961-1987. Law and Society Review, 707-740.

Toharia J J (1974). Judicial Independence in an Authoritarian Regime: The Case of Contemporary Spain. Law & Soc'y Rev., 9, 475-496.

Trochev A (2008). Judging Russia: The Role of the Constitutional Court in Russian Politics. New York: Cambridge University Press.

1467 Özpolat H (2023). Otoriterleşen Rejimlerde Anayasa Mahkemelerinin Sınırlandırılması: Türkiye Örneği. *Mülkiye Dergisi*, 47 (6), 1442-1468.

Turhan M (2007). Anayasanın Hak Temelli Yorumu ve Anayasa Yargısı. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 62, 379-404.

Türkmen R (2023). Hukuk Devleti Nasıl Olunmaz ya da AİHM'in Demirtaş ve Kavala Kararları. T24, 15 Mart. 11/12/2023

Yavuz A (2008). Anayasa Mahkemesi'nin Yeniden Yapılandırılması. Anayasa Yargısı, 24, 93-115.

Yildirim M (2020). Are Turkey's Restrictions on Freedom of Religion or Belief Permissible? Religion & Human Rights, 15, 172-191.

Yokuş S (2017). Türkiye'de Yeni Anayasa Arayışları ve 2017 Anayasa Değişiklikleri. Anayasa Hukuku Dergisi, 6, 665-682.

Mahkeme Kararları

AYM, 25.6.2014, 2013/409

AYM; 4.12.2013, 2012/1272

AYM, 4.12.2013, K. 2012/849

AYM, 2.4.2014, K. 2014/3986

AYM, 29.05.2014, K. 2014/4705

AYM, 25.02.2016, K. 2015/18567

AYM, 11.01.2018, K. 2016/16092

AYM, 15.03.2018, K. 2018/3007

AYM, 11.02.2018, K. 2016/23672

AYM; 9.5.2019, K. 2017/36722

AYM; 26.7.2019, K. 2018/17635

AYM, 20.9.2012, 2012/128

AYM, 3.7.1991, K. 1991/20

AYM, 12.10.2016, K. 2016/160

AYM, 3.6.2016, 2016/117

AYM, 2018/30030; 17.09.2020

Siyah Veri, Beyaz Algoritmalar: Veri Sömürgecisinin Dünya Modelini Reddetmek ve Veriyi Sömürgesizleştirmek Mümkün Mü?¹

Haktan Kalır, Hacettepe Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi

ORCID: [0000-0001-7595-8000](https://orcid.org/0000-0001-7595-8000)

E-Posta: haktankalir@gmail.com

Özet

Bu makale, son yıllarda veri sömürgeciliği (*data colonialism*) üzerine gelişmekte olan literatüre eleştirel bir bakış sunmaya çalışacaktır. Siyaset felsefesi ve siyaset kuramı eleştirilerine zayıf bir şekilde yer verildiği gözleminde hareketle bu literatürü inceleyen bu makalenin dikkat çektiği sorular şudur: Bir yeni-sömürgecilik biçimi olarak küresel bir veri sömürgeciliğinden söz edilebilir mi? Böylesi bir sömürgecilik karşısında verinin sömürgesizleştirilmesi mümkün müdür? Bu sorulara yanıt verebilmek için makalenin birinci bölümü verilerin sömürgeleştirilmesine odaklanmaktadır. Bu bölümde veri, veri kapitalizmi ve veri eşitsizliği kavramlarına bakılarak veri sömürgeciliklerinin tanımları sunulacaktır. Bunu takiben bu bölümde veri sömürgeciliklerinin temel iki içeriği de izah edilecektir: (i) Yaşamın teknik bilgiler tarafından yönetilebileceğine dair bir çokluk ve siyaset reddi olarak sömürgeci platform teknikçiliği; (ii) Bir yeniden sömürgeci ortaklığı olarak özel şirketlerin devlet iştiraklarıyla aşırı güçlenmesine yol açan veri kapitalizmi. Böylece veri sömürgeciliklerinin ana tezleri, temel kavramları ve onun sömürgecilikle farklı yahut ortak olan yanları işlenecektir. Makalenin ikinci bölümü verinin sömürgesizleştirilmesi meselesine dikkat çekmektedir. Bu bölüm alternatif bir verinin tahayyül edilip edilemeyeceği sorusuna odaklanacaktır. Mevcut veri sömürgeciliği literatüründe oldukça zayıf bir şekilde bulunan siyaset felsefesi bu sorgu için ana izlek olacaktır. Verinin epistemolojik eleştirisini takiben doğrudan siyasal eleştirisine geçilecektir. Burada veri sömürgeciliklerini zayıflatabilmek için kurgulanabilecek karşı-verilerden söz edilecektir. Verinin egemen diller dışında dillerde temsil edilebilmesi, somut dünyadaki sömürlerden azade kılınan soyutlaştırılmasının reddedilmesi, tekrar kamusal bir tartışmaya konu edilmesi gibi eleştiriler sıralanacaktır. Bu verinin kamusallaştırılması, karasallaştırılması ve siyasileştirilmesidir. Makale, veri sömürgeciliği literatüründe zayıf bir şekilde bulunan siyaset felsefesi ve siyaset kuramının tartışmaya dahil edilmesi vasıtasıyla sömürülen verinin işlenişine dair bir bilgi, verinin temsiline dair ise bir varlık eleştirisi getirmeyi ummaktadır. Buna verinin madun eleştirisi de denilebilir.

1469 Kalır H (2023). Siyah Veri, Beyaz Algoritmalar: Veri Sömürgecisinin Dünya Modelini Reddetmek ve Veriyi Sömürgesizleştirmek Mümkün Mü?. *Mülkiye Dergisi*, 47(6), 1469-1504.

Anahtar Kelimeler: Veri sömürgecilikleri, Dijital kapitalizm, Sömürgecinin dünya modeli, Teknikçilik, Sömürgesizleştirme.

Black Data, White Algorithms: Is It Possible to Reject Data Colonizer's Model of the World and Decolonize Data?

Abstract

This article sheds critical light on the growing literature on data colonialism in recent years. Departing from the observation that the existing scholarship hardly reserves any room for a discussion that is informed by the critiques of political philosophy and political theory, this study underlines the following questions: Is it possible to talk about global data colonialism as a form of neo-colonialism? Is it possible to decolonize data in the face of such extensive colonialism? To answer these questions, the first part of the article focuses on the colonization of data. By means of drawing attention to the concepts of data, data capitalism and data inequality, this section provides varying definitions of data colonialism. The second part of the article then explicates the two main contexts of data colonialism: (i) Colonial platform technicalism as a belief that assumes that life can be ruled by technical knowledge and a rejection of both multiplicity and politics; (ii) Data capitalism, which, as a re-colonial partnership, has led to the overpowering of private companies, where the partnership of the colonial state and private companies has now changed sides. The second part of the article turns to an explanation of the basic concepts of data colonialism, their colonial contacts and what makes them both similar and different as neocolonialism is provided. Then, by way of a focus on the decolonization of data, first, a critique based on the political philosophy of knowledge, which is more often than not missing in the present literature, is provided as an alternative data imagination. Second, alongside examples of decolonized data with counter-data methods as well as the question of how data can be transformed by politicized technologies from terrestrial re-publication open to different languages is discussed. This involves the politicization, socialization, and terastallization and of data. The original contribution of this article lies in its perspective informed by ontological and epistemological political philosophy and its argument that it is possible to construct new data imaginations in an open and plural way that is informed by subaltern voices in the face of data colonialism. Likewise, this can be called the subaltern criticism of the data.

Keywords: Data colonialism, Digital capitalism, Colonizer's model of the world, Technicism, Decolonization.

Giriş

Veri, bir kurgudur; veri, bir üründür. Veri bir üretim ve tüketim sürecine denk gelir; o, kendinde-doğru bir bilgi biçimi değildir. Oysa veriler üzerinden ekonomik, kültürel, siyasal ve toplumsal bilgiler ürettiğini öneren teknoloji kurumları, verinin kurgulanmışlığını ve üretilmişliğini ağır bir görünmezleştirmeye uğratıyorlar. Üstelik bu yalnızca hasıla olan veriye uygulanmıyor. Verinin nasıl ele geçirileceği, onun nasıl paylaşılacağı soruları da benzer bir azımsamaya sahne oluyor. Veri, kapitalist bir ayrımcı ve mülkiyetçi fark hiyerarşisine tabii tutuluyor. Burada, verinin hem üretilirken hem de tüketilirken oldukça spesifik bir modeli takip ettiği söylenebilir: Sömürgecilik.

Veri sömürgecilikleri literatürü, verinin de bir mülkiyete dönüşmüş olduğunun altını çizer. Bu literatüre göre veri sömürgecilikleri de tıpkı sömürgecilikler gibi bilgi-varlık felsefelerini ayrımcılık üzerine inşa ederler. Bu ayrımcılık vasıtasıyla bazı toplumların diğerleri üstündeki ele geçirme, onların karar verme haklarını reddetme ve ticaret tekeli kurma eğilimleri meşrulaştırılır. Burada da zenginlik, kaynak ülkeden uzakta birikir ve zor kullanma yapıları bu birikimin sürekliliğini gözetlerler. Siyaset felsefesi ve siyaset kuramı eleştirilerine zayıf bir şekilde yer verildiği gözleminden hareketle bu literatürü inceleyen bu makalenin dikkat çektiği sorular şudur: Bir yeni-sömürgecilik biçimi olarak küresel bir veri sömürgeciliğinden söz edilebilir mi? Böylesi bir sömürgecilik karşısında verinin sömürgelesizleştirilmesi mümkün müdür?

Bu sorulara yanı verebilmek için makalenin birinci bölümü verilerin sömürgeleştirilmesine odaklanmaktadır. Bu bölümde veri, veri kapitalizmi ve veri eşitsizliği kavramlarına bakılarak veri sömürgeciliklerinin tanımları sunulacaktır. Bunu takiben bu bölümde veri sömürgeciliklerinin temel iki içeriği de izah edilecektir: (i) Yaşamın teknik bilgiler tarafından yönetilebileceğine dair bir çokluk ve siyaset reddi olarak sömürgeci platform teknikçiliği; (ii) Bir yeniden sömürgeci ortaklığı olarak özel şirketlerin devlet iştiraklarıyla aşırı güçlenmesine yol açan veri kapitalizmi. Böylece veri sömürgeciliklerinin ana tezleri, temel kavramları ve onun sömürgecilikle farklı yahut ortak olan yanları işlenecektir.

Makalenin ikinci bölümü verinin sömürgelesizleştirilmesi meselesine dikkat çekmektedir. Bu bölüm alternatif bir verinin tahayyül edilip edilemeyeceği sorusuna odaklanacaktır. Mevcut veri sömürgeciliği literatüründe oldukça zayıf bir şekilde bulunan siyaset felsefesi bu sorgu için ana izlek olacaktır. Verinin epistemolojikleştirisini takiben doğrudan siyasaleleştirisine geçilecektir. Burada veri sömürgeciliklerini zayıflatabilmek için kurgulanabilecek karşı-verilerden söz

edilecektir. Verinin egemen diller dışında dillerde temsil edilebilmesi, somut dünyadaki sömürülerden azade kılınan soyutlaştırılmasının reddedilmesi, tekrar kamusal bir tartışmaya konu edilmesi gibi eleştiriler sıralanacaktır. Bu verinin kamusallaştırılması, karasallaştırılması ve siyasileştirilmesidir. Makale, veri sömürgeciliği literatüründe zayıf bir şekilde bulunan siyaset felsefesi ve siyaset kuramının tartışmaya dahil edilmesi vasıtasıyla sömürülen verinin işlenişine dair bir bilgi, verinin temsiline dair ise bir varlık eleştirisi getirmeyi ummaktadır. Buna verinin madun (alt kesimler, aşağıdakiler, sessizleştirilenler) eleştirisi de denilebilir.

Verilerin Sömürgeleştirilmeleri

Veri sömürgeciliklerinden söz etmeden önce onu kavramsal ve tarihsel olarak izah etmek gerekir. Bunun için önce sömürgeciliğin ne olduğundan ve neden bir sömürge-sonrası zamandan değil de yeni-sömürgeci zamandan söz edilmesi gerektiği tespitine eğilmek gerekir.

Sömürgecilik nedir? Sömürgecilik, hem sömürülenlerin batıl, gizemli ve vahşi görülmesi hem de medenileşmeleri için sermaye temelli ilişkilere zorlanması ve nihayetinde Avrupa kapitalizmi başta olmak üzere sömürgeci emperyal kapitalizmlerin aşırı büyümesini evrensel insanlığın ilerlemesiyle denk gören ve modern zamanlara da yayılan bir süreçtir (Loomba, 2005: 7-12). Sömürgecilik, ırklar arasında psikolojik hiyerarşiler kurarak bir beyazlaşmayı (Fanon, 2016: 137-174), sınıflar arasında kültürel hiyerarşiler kurarak bir burjuvalaşmayı (Moretti, 2015, s. 35-80), cinsiyetler arasında toplumsal hiyerarşiler kurarak erilleşmeyi öne çıkartan (Guerrero, 2003; McLeod, 2010: 175-180) ve temelinde doğrudan insanın düşünme pratiklerine karışarak bilincin kendisini sömürgeci bir hayat görüşüne sıkıştıran (wa Thiong'o, 1994) çok katmanlı ayrımcı yapılar içermektedir. Sömürgeciliğin bu çerçeveleri takip edışı, itiraz edilmesi olanaksız bir 'medeniyetçi olma' iddiasını pekiştirir ve sömürgeciliğin temelde üç tasvirle özetlenmesine olanak tanır: (i) Sömürgecilik, sömürülen toplumların tüm tarihsel birikimlerinin reddi ve bu toplumların varlığının bir çevre olarak tümüyle sömürgeci merkezlere adanmasıdır; (ii) Sömürgecilik, sömürülenlerin kültürel fark ve buna dayalı olası haklarının tanınmasının sömürgeciler tarafından sistemli olarak yok sayılmasıdır; (iii) Avrupa yayılmacılığının evrensel bir ödev-yükümlülük olmasından hareketle "Beyaz Adam'ın Yükü" olan toplumları medenileştirme projesi olarak sunulabilmesidir (Osterhammel, 1996: 8-19). Bu, dünyayı içerisi ve dışarısi arasında bölen, İçeri'yi sadece Avrupa ve Batı olarak gören ve bu İçeri'nin Dışarı'yi sömürmesinin tarihi bir sorumluluk, yükümlülük veya zorunluluk olarak görüp bunu meşrulaştırmak için "bilimsel" açıklamalar üreten bir sömürgeci dünya modelidir (Blaut, 2012: 9-75). Böylece bilgi ve varlık

üstünde ayrımcı, üstünlükçü bir kutup düzeni belirir.

Bu noktada şu soru sorulabilir: Sömürgecilik eskide kalmış tarihsel bir dönemi mi anlatır? Yeni-sömürgeci ve sömürgecilik-sonrası literatürlerde bu soruya hayır cevabını veren önemli yanıtlar bulmak mümkündür. Örneğin Loomba, (2005: 21), sömürge-sonrasını evrimsel bir tanım olarak görmeyi reddeder ve onu tıpkı ata-erki gibi betim temelli bir kavram olarak önerir. Toplumlar sömürge-öncesi, sömürge ve sömürge-sonrası şeklinde sıralı süreçleri takip etmezler; bu, sömürgeci bir modeli sürdüren bir yapı önerisidir. R. J. Young (2016: 57-59) ise post-sömürgeciliğin hem sömürgeci geçmişi hem de sömürgesiz geleceği bir aşırı homojenleştirmeye, aktörlerden uzaklaştırmaya tabi tuttuğunun altını çizer. Üstelik sömürgecilik ya sömürgesizleşen toplumları sömürgeci devlet modellerinin ekonomik ve siyasi yapılarını sürdürmeleri yahut doğrudan sömürgeci ulusların yönetimlerini sürdüren elit iktidarlarına sahip olmalarıyla pratik bir süreklilik de barındırır (McLeod, 2010: 58-61). Tüm bunlar bir yana, doğrudan (Gilley, 2017) yahut dolaylı (Acemoğlu, 2003) sömürgeci devlet pratiklerinin övgüleri de sömürgeciliği geçmişte kalan bir yapıdansa halihazırda var olan “geri kalmışlıklar” için bir çözüm yahut tersine-izahat olarak gören örnekleri de sunar. Böylece sömürgeciliğin sonlanmadığından söz edilebilir.

Veri sömürgecilikleri bu nedenle sömürgeciliğin dirilmesi değildirler, aksine sömürge-sonrasının olanaksızlığını gösteren ve kapitalizmin sömürgeci pratiklerinin yapılarından birçoğuna denk gelen sömürgeciliklerdir. Geçmiş, şimdi ve gelecek tahayyülleri beş yüz yıllık sömürgeci dünya modelleriyle öylesine uyumludur ki onu bir sömürgecilik olarak adlandırmanın önceki sömürgeci pratikleri değersizleştirip, tarihsel bağlamlarından koparmaktan çok hem geçmişini hem de geleceği ilgilendiren yeni bir görünür kılma olanağı sunacağı olasıdır. Bunun için bir yandan veriden, onun sömürsünden ve teknikten, diğer yandan onun sömürgecilerinden söz etmek zaruridir.

Veri ve Kapitalizmi

Makale boyunca var olan iki tespitin henüz makalenin başında temellendirilmesi önemli: İlk tespit, verinin kapitalizm için bir ele geçirme ve yayılma aracı olduğu tespitidir. İkinci tespit ise makale boyunca neden çoğul bir şekilde “veri sömürgecilikleri” denildiğiyle alakalıdır. Bu, temelde veri sömürgecilikleri tezinin kurucu metinlerini yazan Couldry ve Mejias’ın “veri sömürgeciliği” kavramının Calzati tarafından bir eleştirisidir. Calzati (2021: 916-924), Couldry ve Mejias’ı iki temel argümanla eleştirir: (i) Veri sömürgeciliği hem sömürü biçimleri arasında hem de sömürü içinde bir görünmez kılma uygular, sömüreni ve sömürüleni evrenselleştirir, basit bir ikilik inşa eder, bu nedenle “veri sömürgeci” ve

“veri sömürgecilikleri” gibi çoğul kavramlar kullanılmalı ve basitçe ABD-Çin ikileminde alınmaktansa yerel, ulusal ve uluslararası aktörlerin olduğu bir yapı olarak sunulmalıdır; (ii) Veri sömürgeciliği literatürü kullanıcıyı edilgen kılar, onu inceleme konusu edinmez ve yalnızca veri sömürgecileriyle ilgilenir. Oysa sanal isyanlar, hacklemeler ve karşı çıkma eylemleri gerçekleşmiştir, bu nedenle kullanıcılar araştırmalarda edilgen değil etkin failer olarak ele alınmalıdır. Makale de bu eleştiriyi takip ederek hem veri sömürgeciliklerini kullanacak hem de ikinci bölümde sömürsüzleştirme faaliyetlerinden bahsedecektir. Ancak her şeyden önce, verinin kendisine bakmak zaruridir.

Veri için yeni petrol, insanın gündelik hayattaki hareketleri içinse sermayenin yeni fetih alanı diyen tezler temelde veri sömürgeciliklerinde veriyi yeni bir sömürü nesnesi, insanları ise bu nesnenin kaynağı olarak tanımlar (Couldry & Mejias, 2018: 339; Couldry & Mejias, 2019). Ancak bir somutlama olarak bile verinin petrol gibi doğal kaynaklara benzetilmesi sakıncalar içerir. Veri, doğal bir kaynak değildir; o, yapay bir üretdir. Sadowski (2019) veriyi mal olarak tanımlamayı bile reddedip onu sermaye olarak görmeyi önerirken aynı zamanda verinin çıkartılan değil üretilen bir şey olduğunu vurguluyor ve verileştirmeyi bir birikim meselesi olarak tanımlamayı şart koşuyordu. Bu vurgu önemlidir çünkü ilerleyen ara bölümlerde görülebileceği üzere veriyi doğal olmaktan uzaklaştırmak onu üreten teknoloji kurumlarının bilimsellik iddiasını çürütür. Veri, kurgulanan ve üretilen bir şey olduğu anda onu şekillendiren ve onun veri olmasına karar veren bir irade ve dolayısıyla öznel bir müdahale belirir. Böylece onu aşkın, mutlak ve nesnel olarak siyaset üstü sunma çabasının temelsizliği görülebilir. Makalenin isminin Fanon’ın “Siyah Deri, Beyaz Maskeler” kitabı üzerinden “Siyah Veri, Beyaz Algoritmalar” olarak kurgulanması da bu eleştiriden hareketle yapılmıştır.

Veri, temelde kapitalizmin sanal sermaye üretim ve tüketim ilişkilerinin içindedir. İnterneti apolitik bir alandansa kapitalizmin tarihi ilişkilerinin içinde ve tıpkı diğer kapitalist alanlar gibi maddi ve manevi üretimlerin konusu kılmak önemlidir (Terranova, 2000). Foucault’nun (1991) kişilerin gündelik hayattaki arzularıyla ilgilenip bunu disiplinin konusu yapan yönetimselliğinin Rouvroy’un (2020) veri temelli algoritmik yönetimsellik vasıtasıyla siyasete gerek duymayan ve iktidarın teknik mutlaklıkla donatan iktidarına dönüşümü de hakeza internet vasıtasıyla gerçekleşir. Burada birey, kişiler-arası kümeler arasında veri temelli bir tanıma sıkıştırılarak edilgen kılınır (Vignola, 2016). Toplumsal bir itaat yapısı bu tanımdan üretilir ve kapitalizmin sürekliliğine zarar verecek her bir kişisel özellik ağır bir reddetmeye konu olur (Lazzarato, 2014: 35-51). İtaat ile karşı çıkmalar ise eğlencenin, güvenliğin ve korkunun derlendiği eşitsiz ve

tehditkâr devasa bir verinin konusu olur (Bauman vd, 2014). Bu nihayetinde kişileri itiraz etme araçları, bilgileri ve haklarından alıkoyan ve onlara Batılı bir psiko-sosyal bireyleşme dışında hiçbir toplumsal tahayyül olanağı sağlamayan bir geleceksizlik ve yabancılık yapısıdır (Stiegler, 2011: 40-62). Böylece insan veriye dönüşebildiği ölçüde sistemin içinde var olabilir hale gelirken veriye dönüşemeyen her şeyin değersizleşmesi bir yana kişiler verinin nasıl oluşturulduğuna yönelik itirazları dahi üretemeyecek bir bilgisizlikle kuşatılırlar. Fanon'ın (2016) beyaz oldukça medenileşen, beyazlaştıkça insanileşen zencisi ağır bir psikolojik sömürünün neticesinde inancını, konuşmasını, yürüyüşünü değiştirerek bilincini sömürgeciye devrediyordu. Beyaz algoritmaların da tıpkı beyaz ten gibi benzer bir şekilde müdahaleci olduğu söylenebilir. Siyah veri burada algoritma üzerinde tasarruf hakkı olmayan madundur. Bu madun, beyaz algoritmanın cezalandırma ve ödüllendirme yapılarına uydukça özerkliğini yitirir. Siyah veri, beyaz algoritmalara müdahale edebileceği bilgilerden de alıkonulur. Dijital kapitalizmin yazılım üzerinde temellenen farkı burada kritiktir zira veri sömürgecilikleri tam da bu bilgisizleştirilen ve teknik aletlerin kullanımından uzaklaştran ayrımcılıkla şekillenir. Burada dijital sömürgecilik kavramından söz edilebilir.

Dijital sömürgecilik, dijital coğrafyalar üretir. Fraser (2019: 195-198), dijital sömürgeciliğin ikili bir etkiye sahip olduğunu söyler: İlk etki insanların gündelik hayatlarındaki banal olayların (alışveriş, aygıt güncellemeleri, iletişim) zorla veri kaynağına dönüştürülmesidir. İkinci etki, insanların kendilerine ait dijital alan oluşturma arzularının ya da veri kaynağı olmaktan çıkmaya yönelik taleplerinin bastırılmasıdır. Veri kaynağı olmak neredeyse zahmetsiz ve çoğu vakit habersizken bunu reddetmek oldukça meşakkatli ve çoğu zaman olanaksızdır. Veri sömürgeciliklerinin en yıkıcı yanını onun insan yaşamında metalaştırılmayacak yer görmeyen işgalciliği ve her şeyi verileştirilebilir bulan mutlakçılığında gören tezler böylesi bir reddiyeden türer (Couldry ve Mejias, 2018: 345). Peki, buna neden kapitalist veri değil de sömürgeci veri denilmesi ihtiyacı duyuluyor? Onu sömürgeciliğe bağlayan şey tam olarak nedir?

Veri ve Sömürgecilikleri

Sömürgecilik, somut yahut soyut kaynakların eşitsiz paylaşımıdır. Bu paylaşımın dağılışı kapitalizmin sermaye yollarını takip eder. Nitekim altının, çayın, gümüşün, kahvenin, köleleştirilmişlerin, mono-kültürel tarımın ve virüslerin küresel istikametlerinin aynı yolları takip etmesi tesadüf değildir. Peki, veri de bu yolları takip eder mi? Köleleştirilmiş olan insanlar ile verileştirilmiş olan insanlar benzer küresel hatları mı takip ederler? Thorat'ın güncel internet kablosu ağlarının, İngiltere'nin küresel telgraf ağlarını takip ederek temelde

emperyalist ve sömürgeci çıkarlarla inşa edilen bir altyapıya sahip olduğunu söylemesi bu soruyu cevaplamayı kolaylaştırır. Thorat (2019: 258-262) buradaki sömürgeciliğin bir varsayım olmadığını, halihazırda var olan internet ağlarının çoğunlukla özel şirket olan sahiplerinin önemli bir ölçüde Afrikalı ülkeleri internetsiz bırakmayı tercih ettiğini ve bu altyapı eksikliği neticesinde Facebook ve Google gibi şirketlerin kalıcı altyapı değişimlerinden önce şirketlerin varlığına bağlı internet önerilerinin güç kazandığından söz eder. Thorat bu nedenle internet altyapısının sömürsüzleştirilmesinin zorunlu olduğunu belirtir. Silikon Vadisi'nin modern köle ticareti de (Kelly, 2019) internet altyapısını takip eder ve Güney ile Doğu'dan Kuzey ile Batı'ya kölelerin taşınmasını bu sefer sanal araçlar üzerinden mümkün kılar.

Sömürgecilik ile veri sömürgecilikleri arasında yalnızca yukarıda bahsi edilen teknik yol mutabakatı bulunmaz. Couldry (2020: 13), sömürgeciliğin kaynaklara el konulması, bu sahiplenmeyi istikrara kavuşturmak için yeni toplumsal ilişkilerin yaratılması, bu sahiplenmeden kaynaklanan servetin aşırı yoğunlaşması ve son olarak, neler olup bittiğine dair farklı bir hikaye anlatmak için kullanılan ve en ünlü ideolojik söylemi "uygarlık" olan kurgunun veri sömürgeciliklerinde şu dört yolla bulunduğunu söyler: (i) İnsanın tecrübe ve eylemleri birer veri olarak sermayenin doğrudan konusu edilerek mallara zorla el koyma gerçekleşir; (ii) Toplumsal ilişkiler verinin maksimize edilmesi, veri ilişkileri temelli kurulmaları için ekonomik çıkarla denkleştirilir; (iii) Facebook ve Google gibi şirketler verilerden elde ettiği bu aşırı zenginliği yeni sömürge eylemleri için tekel olarak toplarlar; (iv) Veri sömürgecileri sürekli çevrimiçi olmayı, sisteme bağlı kalmayı, aşırı kişiselleşen tüketim araçlarını mutlak ve üstün bilginin yahut aranması gereken geleceğin parçaları kılarak verileşmeyi medeni ve meşru kılar. Veri sömürgecilikleri bu nedenle sermayenin mekân ve zamanın tamamına sızdığı, dijital platformların toplumsal ilişkilerin doğal alanlarına dönüştüğü ve bu ilişkilerin sınırsız bir verileştirmenin konusu edildiği -görünmez kalmaya çalışan- bir metalaştırma rüyasıdır (Couldry, 2020: 14). Couldry (2019: 341-342) kapitalizm ve sömürgeciliğin bir arada anılmasını şu üç argümanla izah eder: (i) Bu iki tarihsel yapı vasıtasıyla dijital platformlardaki toplum ve veri üretimlerinin nasıl ekonomik ilişkilere ve metalaştırmaya sahne edildiği görünür kılınır; (ii) Tıpkı sömürgeciliğin altın, kapitalizmin meta temelli gündelik hayat tasviri gibi dijital sömürgecilik de her şeyi veri temelli kılarak ekonomikleştirmeyi seçer ve insanı bu üretimin temeli kılar; (iii) İnsanların kendilerini rızaya dayalı bir şekilde yahut mecbur oldukları için verinin kaynağı yapmaları ayrıcalıklar ve eşitsizliklerle ilgili kaynaklar sağlar. Couldry ve Mejias (2018: 337; 2019), veri sömürgeciliklerini inceleyebilmek için iki kavram üretirler. Bu kavramların ilki toplumsal olanı sayma sektörüdür (*the social quantification sector*). Bu

kişisel dijital yatırımcılar üreten şirketler (Amazon, Apple ve Microsoft), dijital çevreler üreten şirketler (Alibaba, Baidu, Facebook, Google ve TenCent), veri satıp işleyen şirketler (Acciom, Equfax ve TalkingData) gibi şirketlerdir. Bu şirketler toplumsal olanı sayarlar yani verileştirme uygulamaları. İkinci kavram ise veri ilişkileridir (*data relations*). Burada verilerin kendi arasındaki ilişkiden söz edilmez; verinin ürettiği ilişkilerden bahsedilir. Veri ilişkileri, insan ve kurumların ilişkilerini çıkarılabilir, üretilebilir, sunulabilir metalaştırmalara tabii tutan yönetim alanına denk gelir. Çünkü toplumsal ilişkilere bakıp buradan veri çıkaran her yapı, bilgiyi yönetir. Ayrıcalıklar ve kârlar içermeyen bir bilgiden bu durumda söz edilemez. Burada veri sömürgeciliklerinin sürekli uyguladığı belirli desenler belirir: Teknolojiyi paylaşmayı reddetme, veri platformu dayatma, aşırı borçlandırma ve veri teknikçiliği vasıtasıyla siyasi iradeleri reddetme. Bunların tek tek incelenmesi vasıtasıyla veri sömürgeciliklerinin sömürü düzenleri de görünür kılınabilir.

İlk olarak, veri sömürgecisi aktörlerin teknolojileri paylaşmayı reddetmeleri incelenebilir. Kwet'e göre (2019: 8-19) dijital sömürgecilik, emperyalist bir yeni sömürgeciliktir ve temelde ağ, bilişim ve yazılım üstünde çoğunlukla ABD'li şirketlerin tekellerini korumak üzerine kuruludur. Kwet, bu üç yapının korunmasının ağır mülkiyet kanunlarıyla pekiştiğinden söz eder. Ona göre ancak ağ, bilişim ve yazılımın Batı-dışı girişimlere açık, merkeziyetsiz, özgür ve ücretsiz sağlanmasıyla veri özgürleşmesi mümkündür. Kwet'e göre (2022: 68-69) dijital ekonomide de sömürgeciliğin borçlandırarak bağımlı kılma modeline benzer bir şekilde Amerikalı ve Çinli büyük şirketlerin bilgi yapılarını (dijital varlıklar, kişisel mülkiyet, platform, veri) ve altyapıyı (ağ, bilişim, yazılım) eşitsiz market koşulları üzerinden gözetim ve kira tekeli vasıtasıyla emperyal bir denetleme aygıtına dönüştürdüğü görülür. Öyle ki bu büyük şirketler Afrika'daki tüm eşit, özgür ve ücretsiz teknoloji planlarını da bastırırlar.

Veri sömürgeciliğinin ikinci deseni burada belirir: Teknolojik paylaşımın reddedilmesi sonucunda sömürülen ülkelerde meydana gelen yerel teknolojik yapıların eksikliğini, sömürgecilerin platform kapitalizmleri ve platform sömürüleri tamamlar. Bu ikinci etkende şirketler, verileri kapalı bir havuzda tutmanın yanı sıra bu kapalılık vasıtasıyla onlar dışındaki tüm aktörleri güçsüzleştirecek kararlar verirler. Sömürgeci platformlar, kullanıcıların birbirleriyle mücadele etmelerini, platform içinde beğeni kazanmak için diğer çalışanlarla ortaklık hislerini yok etmelerini ve başka hiçbir platforma aktarılmayacak kredi ve unvanlar için bölünmelerini sağlar (Schneider, 2003: 23-24). Burada aşırı kişiselleşen rekabetten çıkan, veriyi toplumsal olarak gören ve çokluğu temele alan bir veri siyaseti ihtiyacı kritik olur. Ancak veri

sömürgeci aktörler üçüncü desende teknik bağımlılığı teknolojik borçluluğa dönüştürerek bunu da önlerler. Sömürülenler yalnızca yerel teknolojik olanaklardan alıkonulmazlar aynı zamanda sömürenin teknolojik hizmetlerine borçlanırlar. Halihazırda var olan teknolojiler ve “azgelişmişliğe” mecbur bırakılmış alt-yapı sorunları platform vericiliğine devşirilir. Örneğin, FinTech gibi Batılı teknoloji oluşumları kimi Afrika ülkelerine telefon altyapıları ve mobil bankacılık inşa ederken bunu üç sömürgeci izlekte gerçekleştirirler: (i) Afrikalı insanlar kısa süreli, mobil cüzdanlara tabi ve gittikçe daha da güvencesiz kredilere sıkışırlar; (ii) Afrika’da yalnızca finansallaştırma, marketleştirme ve verileştirme bulunmaz, buradaki kapitalizm, platformların tekel olacağı sürekli bir platform kapitalistleşmesi şeklinde vuku bulur; (iii) Şu anki yapılar kritik bir şekilde sömürgecilik ilişkilerini takip eder ve yeni-sömürgeci iktidar inşa etme, ötekileştirme yapılarını emperyalist, ırkçı ve sömürgeci bir kapitalizmle mümkün kılma eğilimini paylaşırlar (Langley ve Leyshon, 2022). Yeni teknolojiler de benzer bir izleği paylaşır. Örneğin, temelde bir adem-i merkezîyetçilik ve dolayısıyla internetin son kullanıcılarının tekrardan denetim gücüne ulaşması olarak da kurgulanabilecek olan *block-chain* teknolojileri veri sömürgeciliklerinde farklılaşırlar. Buna örnek kripto teknolojide teknoloji şirketlerinin özellikle Güney’deki ülkelerdeki veri kaynaklarını, güvencesiz kitleleri asimetrik bir veri iktidarı ve gözetim kapitalizmi vasıtasıyla sömürmeye başlamalarında bulunabilir (Howson, 2020). Burada ilginç olan tarihsel mülk dinamiklerinin tekrarıdır. Kapitalizm uzun bir süre boyunca bilgi ve oy hakkını mülkiyetle bağlıyordu. Sömürgecilik de karşısına aldığı öznelerin birer Kartezyen, Batılı Aydınlanma öznesi olmasını ve ancak bu bilebilmeye mülkiyet sahibi olabilecekleri teziyle modernizmi kurgular (Quijano, 2007: 172-174). Teknolojik kabiliyetler yeni mülk olanaklarına dönüşür. Peki, veri sömürgesi nasıl ve neden kendisini meşrulaştırır? Blaut’un sömürgeci dünya modelinin gösterdiği üzere, sömürgecilik kendini meşrulaştırmaya muhtaçtır (2012). Veri sömürgecilikleri nasıl bir kendini meşrulaştırmaya başvurur? Burada veri sömürgeciliğinin son deseni olarak karşımıza teknikçilik meselesi/kavramı çıkmaktadır. Bu deseni ayrı bir alt başlıkta ayrıntıyla incelemek zaruridir çünkü veri sömürgeciliğinin meşruluğu tümüyle buradaki bilgi siyasetine dayanır.

Veri ve “Aşkın” Bilgisi

Varlığı elin altında tutma arzusu bir iktidar kurgusudur. Mitchell (2001: 27-76) sömürgeci öznelerin, sömürülen özneleri çerçeveledirerek belirli bir düzene tabi tuttuklarını ve karşılardaki her şeyi ellerinin altında denetleyebilecekleri yapılara soktuklarından söz ederken şöyle bir örnek verir: Avrupa’daki Mısır temsilcilerini gören Batılılar, Mısır’a geldiklerinde burayı beğenmezler, burayı yeterince Mısır bulmazlar çünkü Batı’daki Mısır tasvirinin aşırı düzenli yapısı

burada bulunmaz. Özellikle 19 ve 20. yüzyıllardaki aşkın modernizmi böylesi bir sömürgeleştirme üzerinden okuyan Scott ise üç unsurun birlikteliğinin bu dönemde kurucu olduğunu kaydeder: (i) Örneklerini Le Corbusier, Lenin, Moses ve Nyerere gibi figürlerde bulan mühendis, planlamacı, teknokrat görevlilerin öncü liderler olarak kabul edilmeye başlanması; (ii) Bu öznelerin devleti başat bir aktör ve projelerine temel araç olacak bir kaynak olarak görmeleri; (iii) Güçsüz sivil toplumların devletin ele geçirilmelerini ve aşkın modernizm projeleri için kullanılmasını önlemeyecek bir zayıflıkta olmaları (2008: 145-146). Scott için yüksek modernizm böylece temelde Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da popüler olan ve 1830'lardan 1920'lere kadarki olan yoğun sanayileşme dönemine eşlik eden bir bilimsel ve teknik ilerlemeye aşırı ilgiye dönüşür: Doğrusal ilerleme, tasarlama, üretimin ve rasyonelliğin sürekli artmasına yönelik bu ilgi, toplum tasarımında da teknik ve bilimin kullanılabileceğini dolayısıyla bilimin devlet yönetimine de iştigal edebileceğine yönelik bir güvendir (2008: 147). Aşkın modernizm kamusal tartışmaya kapalı, mutlak bir şekilde doğrulara tabii bir tasarıdır; gayri-siyasidir. Böylece aşkın modernizmin sömürgeci bakışı, karşısına aldığı her şeyi mutlak bilimsel bilgiye sahip öncülerin projesine dönüştürecektir. Veri sömürgeciliklerinde de veri benzer bir anlama sahiptir. Örneğin, yapay zekâ, bilimsel bir mutlaklaştırmanın aletine dönüşme tehlikesi barındırır. Keyes, Hitzig ve Blell (2021: 169-170) 21. yüzyıldaki yapay zekâyı 20. yüzyıldaki genetikle yahut 19. yüzyıldaki antropometri ile aynı işlevsellikte görürler. Yapay zekâ da tarihsel bu diğer bilimsel disiplinler gibi akademik ve popüler bilimin eşi benzeri görülmeyecek ve sorgulanmayacak bilgilerini üreten kaynak olarak tanımlanmaya başlamıştır. Burada yine bilimsel bilgi iddiası ile kamusal tartışma reddedilir; yapay zekânın ideal olanı bulacağı kesindir, yegâne belirsizlik onun yazılım biçimindedir. Yazarlar bu nedenle yapay zekâyla ilgili üç çıkarıma ulaşırlar. İlk çıkarım, yeni teknolojilerin yalnızca yeni ölçüm yolları üretmediği ama aynı zamanda neyin ölçülebileceğine yönelik idraki de değiştirme potansiyeli taşıdıkları çıkarımıdır. Bu hastalıklarla ırklar, bedenlerle kimlikler arasında bağ kurmayı düşünmeyi olası kılabılır. Bu reddedilmelidir. İkinci çıkarıma göre yapay zekâ gibi sistemler toplumlara kara kutular olarak sunulmamalıdır, yapay zekâ biliminin gizlenerek denetimden ve eleştiriden azade olmasına karşı çıkılmalıdır, bunun tam aksine yapay zekâ sistemleri kavramsallaştırılmalı ve tarihselleştirilmelidir. Üçüncü çıkarıma göre yapay zekânın bilimsel bilgiyi şekillendirme pratikleri ile kimlikleri şekillendirme pratikleri arasında bir iletişimsizlik ve kopukluk mevcuttur ve bunun bertaraf edilmesi zorunluluktur (Keyes, Hitzig ve Blell, 2021: 163-164). Tekelleşen teknoloji şirketi sahiplerinin gelecek tahayyüllerinin çoğunluğun katkısından azade olmasının ve bu figürlerin önemli bir kısmının geleceğe ya karamsar ya da teknokratik bakmasının nedeni bir tarihin sonu inancıdır: Tıpkı Fukuyama'nın

Batı liberal demokrasininin sosyalizmi yenerek tarihi bitirdiği inancının siyahlar başta olmak üzere azınlıkların neredeyse tümünün eşitsiz konumunu yok sayması ve onlara bir gelecek sunmaması gibi teknoloji devleri de yapay zekâlı tekilliği olası bir son olarak görerek eşitsizlikleri görmezden gelmeyi seçerler (Srinivasan ve Bloom, 2022: 27-28). Çağı ve tüm dünyayı değiştireceğine inanılan bu teknikçiler temelde gücün ve kaynağın tekelleşmesi yolunda bir aşırı zenginleşme yoluna girmişlerdir. Geleceği kendi iradelerinin bir yankısı olarak görürler.

Algoritmik yönetimselliğin bu yapısında anlaşmama, çatışma ve karşı çıkma gündelik hayatın parçaları olmaktansa yeterince veri toplandığında iptal olacak sorunlar olarak tanımlanır. Böylesi bir bakış tıpkı devletlerin teröre bir bilgi, güvenlik ve önlem meselesi olarak bakması gibi siyasete de bir bilgi, güvenlik ve önlem meselesi olarak bakmayı öneren teknokratik bir “ütopya” denemesidir (Morozov, 2014). Böylece katılım ortadan kalkar. Veri sömürgeciliklerinin teknikçiliğinin temel tezi böylesine teknokratiktir ve temelde bir siyaset yokluğu tezidir: Veri, önemli her şeyi ölçülebilir kılar, bu önemli değerlerden mutlak sonuçlar elde edilebilir, bu verileri okumayı bilen yazılımcılar hakikate de sahiptirler, öyleyse onların kararlarının tartışılması anlamsızdır. Burada temel varsayım, görüleceği üzere, verinin mutlaklığıdır ki buna Büyük Veri mitolojisi üzerinden bakılabilir.

Bu mitolojinin sorgusu için sorulacak temel soru şudur: Her şeyin verisi var mıdır? Bu soruya verilebilecek kısa cevap hayırdır. Ancak teknoloji şirketleri özellikle de kendilerini tanıttıkları her alanda bu soruya evet deme eğilimindedirler. Özellikle kamuya açık beyanlar, görseller ve kayıtlarda “her şeyi kapsayan teknoloji” imgelerini kullanan şirketlerin, interneti çoğul bir şeydense tek bir şirketin kapsayabileceği tekil bir hazne olarak sunması, şirket politikalarını tekno-politik olarak sunmaktansa a-politik olarak sunmaları çıkarıcıdır (Pearce, 2013). Hakeza Thatcher, O’Sullivan ve Mahmoudi de (2016) özellikle Büyük Veri’nin sürekli büyümek zorunda olan yapısını sömürgeci bulurlar: İnsan hayatının sürekli sermayeleşmesi, verilerin toplumsal ilişkileri denetlemek için araçsallaştırılması ve gündelik hayatın sömürgeleştirilerek denetimle gözetime tabii tutulması sorunludur. Üstelik bu veri, görüleceği üzere, devlet ve özel şirketleri verilerle donatıp birikim sahibi kılarken verileri aldığı özneleri ise mülksüzleştirir.

Bir başka eleştiri için bakılabilecek Boyd ve Crawford (2012: 663) Büyük Veri’nin kültürel, teknolojik ve akademik etkisini üç ölçekte tarif eder: (i) Teknolojik olarak bilişim gücünü ve verileri toplayıp, bağlayıp, karşılaştıran devasa veri

setleri olarak Büyük Veri; (ii) Analiz olarak veri setlerindeki bağlantıları ekonomik, toplumsal, teknolojik ve hukuki önermeler üretecek şekilde bağlayabilen bir tanım gücü olarak Büyük Veri; (iii) Mitolojik olarak büyük verilerin tarihte daha önce ulaşılamayacak hakikat, tarafsızlık ve keskinlik seviyelerinde üstün bilgi ve zeka sunacağına yönelik inanç olarak Büyük Veri. Ancak Boyd ve Crawford (2012: 665-675) bu önermelere önemli ölçüde karşı çıkar: (i) Büyük Veri hakikatle ve bilgiyle ilişkiye girme biçimlerini tanımlamaz; (ii) Büyük Veri hem veri hatalarına sahiptir hem de verinin toplanma biçimleriyle sınırlı bir veri ağına sahiptir, dolayısıyla o tüm veriler değil, büyük verilerden ibarettir; (iii) Daha fazla veri her zaman daha iyi veri değildir üstelik veri kaynakları zaman zaman verilere müdahale ederek bunu önler; (iv) Veriler nihayetinde onları yorumlayacak kişilere ihtiyaç duyarlar, veriler doğrudan bilgi sunmaz, sunduğu ilişkiler çarpık olabilir; (v) Veri toplama yöntemlerinin etik dışı olduğu örnekler çoktur; (vi) Büyük Veri'ye erişim ve onu kullanma akademide yeni dijital ayrımlar ve ayrıcalıklar üretme tehlikesi yaşıyordu, hem şirketler kendi seçtikleri analizcilerle çalışarak Büyük Veri'yi önemli bir muhalefetten alıkoyabilirler hem de bu yeni teknolojilere erişim toplumsal sınıf, cinsiyet, ırk ve etnisite benzeri gelir ve erişim adaletsizliklerini pekiştirebilir. Böylece siyasete aşkın bir tekniktense, siyasete içkin bir teknik belirir. Tekniğin böylesine siyaset üstü görülmesinin nedeni ise ona sahip olan ve olmayanlar arasında ürettiği dijital ayrımın kârlılığıdır.

Dijital ayrımın artık bilişim aygıtlarına (bilgisayar, telefon) erişimden değil bu aygıtları ve onları çalıştıran sistemleri bilip algılayabilmekle gerçekleştiği söylenebilir ki bu ayrım Gran, Booth ve Bucher'a göre (2020) şu üç sorunu üretir: İlk olarak, algoritmaların, yazılımların gündelik hayatı etkileme derecesine vakıf olmama hali kişilerin demokratik bir şekilde bilgilere, katlımlara ulaşma olanaklarına müdahale edebilir. İkinci olarak, bilgi teknolojisinin sürekli inovasyon ve veriye bağımlı bir akıllı altyapı modeli şeklinde tasarlanması onu anlamayı, denetlemeyi, idrak etmeyi ve ona uymayı gittikçe daha zor hale getirebilir. Son olarak, eğitim seviyesi arasındaki farklar algoritmik farkındalığı besleyen ana etkene dönüşme tehlikesi barındırabilir. Bu sorunlardan hareketle denilebilir ki dijital kapitalizmdeki *block-chain*, büyük veri, derin öğrenme ve yapay zekâ gibi herhangi bir araçla üretilen bilgi yapılarına bakışın değişmesi zaruridir. Nihayetinde böylesi bir değişim için özellikle de algoritma çalışmaları üç temel alanı araştırmayı gerektirir: (i) Algoritmaların kararlarını almalarını sağlayan yapıları üreten ve onlara bilgileri veren iradelerin incelenmesi; (ii) Algoritmaların kurum, örgüt, devlet yapılarındaki karar mekanizmalarına ne derece dahil edildiklerinin sorgulanması; (iii) Algoritmaların neyi sıralayıp, düzenleyip, tahmin ettiği ve neyi görünür neyi görünmez kıldıklarının

araştırılması (Beer, 2016: 5-6). Burada algoritma için Foucaultcu manada bir bilgi aracı da denilebilir. Foucault'da iktidarın bilgisi söylemi, kavramları ve kurumları donatırken algoritmanın bilgisi de benzer bir şekilde belirli bir hesaplamayı ve veri-temelli yönetimi teknikleştirme içeriğine sahiptir (Beer, 2016: 7-10). Romele ve Rodighiero (2020) platformlar için habitus dayatma alanları tanımını yapıp, onlara verilen "bilimsel bilgi üretme makineleri" tanımını reddederken böylesi bir eleştiri kanadını takip ediyorlar ve algoritmaların kişilerin kendilerini anlayış yöntemlerine karıştıklarını ve herkesi belirli davranış, tanımlanmış kalıplarına zorladıklarını iletiyorlardı.

Veri sömürgeciliklerinin toplum mühendisliğine ve temelde ekonomik olduğu kadar politik olan kararlarının nasıl bilimselleştğine daha farklı çeşitli örnekler verilebilir. Böylesi örneklerden birine Grossi ve Lepratti'nin (2021) veri sömürgeciliklerinin nüfus sayımları, haritalandırmalar ve yazılımlar üzerinden nasıl pekiştiğini aktarışlarında rastlanabilir: Amazon, Microsoft ve Facebook gibi şirketlerin Birleşmiş Milletler'in uluslararası yardım politikalarına karar veren verileri yönetmeleri, AB'nin mülteci refahı için başlattıklarını iddia edip temelde Avrupalı devletlerin sınır güvenliği yatırımları için veri üreten araçlara dönüşen Eurosur ve Jora uygulamaları yahut doğrudan devletlerdeki e-nüfus uygulamaları bu örnekleri içerir. Bunların neredeyse tümü bilimsel ve istatistiki bilgi üretme iddiasının temelinde ekonomik ve siyasi kararlar barındırarak verinin kaynağı olan ötekileri denetlemek, gözetlemek ve onları bastırarak hukuki kararları almak için izahat üretmek maksadıyla var olan sömürgeci isimlendirme pratiklerine dönüşürler.

Bir diğer kritik örnek Madianou'nun (2019) Afrika'da bulunan Batılı yazılım şirketlerinin insancıl eylem temelli uygulamalarıyla ilgili yaptığı saha araştırmasında yazılımcılarla ve bu eylemlerle iç içe olan insanlarla röportajlarının sonuçlarıdır. Bu röportajlardaki yazılımcı portföyünün gösterdiği buradaki dijital varlığın bir tekno-sömürgecilik olduğu tespiti bu örüntüyü doğrular şekildedir. Bu araştırmanın neticesinde tekno-sömürgecilik özel şirketlerin insancıl çalışmalara beş aşamalı girişleriyle teknik bir sömürgecilik olur: (i) İnteraktif uygulamaların insancıl hesap verebilirlikleri çözeceği var sayılır; (ii) Veri, yardım veren ve yardım alanlar için mutlak değere dönüşür, teknolojik yatırımlar için geçerlilik ilkesi olur; (iii) Şirketler için insancıl çalışmalara girmek hem bir gelir hem de bir reklam değeri olarak görülür. Üstelik Afrika'daki denetimsizlik nedeniyle burada gelişmiş ülkelerde bulamayacakları görünürlük, pazar ve veri kaynaklarına ulaşabilecekleri düşüncesi kârlı bir yatırım olanağı ağına var sayar; (iv) Çözümçülük ilkesine inanılır, toplumdaki tüm sorunların teknoloji vasıtasıyla çözülebileceğine inanılır; (v) Güvenikleştirme uygulanır

ve uygulamanın hedef kitlesi olan mülteciler ve ötekiler sürekli tehditler olarak tanımlanır ve çözümlerin tümü devlet ve şirketlerin sürekliliğini temele alacak egemenlik ve güvenlik ilişkileriyle kurgulanır (Madianou, 2019). Hakeza Magalhães ve Couldry de (2021: 348-354) çok sayıda teknoloji şirketinin web sitelerini tarayarak bu şirketlerin toplumsal iyiyi tekrar tanımlayarak veri sömürgeciliklerini nasıl gerçekleştirdiğini üç aşamada tanımlarlar. İlk aşamaya göre şirketler toplumsal olarak iyi olanın verileştirilebileceğine inanırlar, bu iyiliği ölçülebilir görürler. İkinci aşamaya göre şirketler ilk aşamayı takip ederek toplumsal iyiliği bir olasılık olarak tanımlayarak toplumsal olanı ve iyi olanı tartışılır olmaktan çıkarılırlar. Böylece kamusal siyasetin konusu olması gereken konular teknik meselelere dönüşürler. Teknik meseleler ise makine öğrenmesi ya da yapay zekâ gibi araçların karar verme kabiliyetlerine devredilebilir olurlar ve nihayetinde verinin doğrulanması için kurbanlar verebilecek, iynin sürmesi için uygulamalarını kullanmayı zorunlu görececek bir yapı belirir. Üçüncü aşamada şirketler için toplumsal olarak iyi olan ile kârlı olan benzer anlamlara erişmeye başlar. Bu görüşe göre kâr sahibi olan platformlar, insanlığın iyiliğini de gerçekleştirirler. Aynı anda kârlı da olmayan bir şeyin insanlığın iyiliğini içermesi olanaksızlaşır. Böylece tekniğin çıkarıcı ağlarla örtüşen yanları görünür olur.

Nihayetinde denilebilir ki Büyük Veri her şeyi kaydedemez çünkü özellikle teknoloji şirketleri iktidarla ilişki içerisinde olan dolayısıyla neyin kaydedileceğine yönelik ekonomik ve siyasi yüklü karar mekanizmalarına tabii yapılarıdır. Ancak bu, Büyük Veri'yi tümüyle anlamsız ve mutlak bir şekilde iktidara ait de kılmaz. Takip eden bölümde değinileceği üzere, teknik yapıların tümü madunlar ve ötekilerin karşı çıkma araçlarına da dönüşebilirler. Özellikle Arjantin'de onlarca yıllık bir sürecin ve 2010'larda yoğunlaşan internet temelli hareketlerin gösterdiği üzere, Büyük Veri yalnızca yukarıdan taranan, dayatılan ve denetlenen veriler olmak zorunda değildir; kadın cinayetlerinin kaydedilmediği Arjantin'de aktivistler sanal eylemler vasıtasıyla kendi veri üretme araçlarını ortaya çıkartmışlar, kadın cinayetleriyle ilgili endeksler üretmişler ve nihayetinde aşağıdan bir hareket olarak yukarıdan hareketi zorunlu kılmışlardır (Chenou & Cepeda-Másmela, 2019). Hakeza Arap Baharı sırasında da rejimlerin fişleme aygıtlarına dönüştürmeye çabaladığı sosyal medya platformları, eylemcilerin ellerinde iletişim ve egemene karşı gerçek zamanlı taktikler üretme araçlarına dönüşmüşlerdi (Gelvin, 2015: 54-57, 124-126). Ancak veri sömürgecileri böylesi olasılıkları bastırırlar. Burada veri sömürgecisi aktörlerden söz etmekte fayda var.

Veri ve Sömürgeci Aktörleri

Kapitalizmle sömürgecilik arasında doğrudan bir bağ vardır. Öyle ki sömürgeciliğin

var ettiği birikim olmadan Avrupa kapitalizminin var olamayacağını öne süren ve köleliğin kaldırılması gibi insan hakları eylemlerinin dahi ahlaki olduğu için değil yeterince kârlı olmayıp döneminin güç sahibi ekonomik aktörlerinin çıkarına denk düşmediği için gerçekleştiğini öne süren tezler dahi vardır (Williams, 2014). Kapitalizmin bir ahlak içermediği tezi de bununla örtüşür. Boltanski ve Chiapello (2005), kapitalizmin bir ahlakı ya da ruhu olmadığını, bunun yerine tüm değişimini kendisine karşı olanların mücadelelerine borçlu olup bu mücadeleleri sermaye birikimini, kişilerarası rekabeti ve mülkiyeti barındıracak bir melezliğe devşiren bir yapı olduğunu söyler. Veri sömürgecilikleri vasıtasıyla kapitalizmin sömürgeci olması bu nedenle bir anomali değildir; kapitalizm, ahlak-dışı bir yapı olarak bunu içerebilir. Bu alt başlıkta veri sömürgeciliklerinin aktörlerine bakılırken Williams'ın incelemesinde görülen bir nesil içinde hem köle sahibi hem de köle karşıtı olabilen zenginlerinin benzeri bir çıkar yapısı da görülebilir.

Dijital sömürgecilik, merkezi olmayan rıza-dışı veri üretme ve satma ağlarının yapısıdır ve temelde dört aktöre sahiptir: (i) Nihai olarak reklam gösterimi için gerekli yapıları var etmek amacıyla teknoloji ve altyapılar inşa eden çoğunlukla Batılı olan teknoloji şirketleri; (ii) Belirli gruplar ve kişilere kişiselleştirmiş reklam gösterebilmek için bu şirketlerle anlaşma yapan danışma ve reklam şirketleri; (iii) Bu danışma ve reklam şirketlerine kendi çıkarlarını ve gündemlerini güçlendirmek için ödemeler yapan yerel parti, şirket ve örgütler; (iv) Bilerek ya da bilmeden teknoloji şirketleri için kaynak, diğer aktörler içinse hedef grubuna dönüşen vatandaşlar (Marker, Verstergaard ve Hendricks 2019'den aktaran Coleman, 2019: 422-423). Veri sömürgecilikleri literatüründe sık sık özel şirketlerin özel konumundan söz edilir ancak sömürgecilik her zaman devletler ve şirketlerin ortaklığında gerçekleşen bir yapıydı ve *encomienda* gibi fatihlere Kraliyet tarafından verilen yerli işçi emeği hakları gibi tüm sömürgeci siyasi yapılar mutlaka devletten izin alan ve onu yayan özel şirketleri içeriyordu. Öyle ki sömürgeciliğin daha önce de bazen iç içe geçen iki aşamalı bir özelleştirmeyi takip eden bir kamusallaştırmayla uygulandığı söylenebilir: (i) Amerikalıların sömürülmesinin gösterdiği üzere sömürgecilik kapitalizmin ilk aşaması olarak özel mülkleştirilen toprak ve emeğin alım-satım, ele-geçirme ve satma için metalaştırılmasıyla başlar; (ii) Devlet, temelde sömürgelerden alıkonulan malları kamulaştırır, böylece refahın kökü silinir ve devlet aynı zamanda bir refah devleti olma misyonuyla zenginliği kendi ulusuna ait olarak tanımlar (Bhambra, 2020: 309-314). Burada devletler ve şirketler olarak iki aktöre bakılabilir ki bu iki aktör zaman zaman ayrılmazlar ve neredeyse devlet-şirket olarak hareket ederler. Ancak yine de veri sömürgeciliklerini diğer sömürgeciliklerden ayıracak şekilde sömürgecilik ulus-devletlerin kapitalizmini güçlendirirken veri

sömürgeciliklerinin şirketlerin kapitalizmini güçlendirdiği iddia edilebilir. İlk aktör olarak devletler ortaya çıkar. Devletler, hükümetler ve kamusal yapılar şu vasıtalarla ulus-ıçi ve uluslararası veri sömürgeciliklerinin başat aktörleri olurlar: “(i) Yasal çerçeveleri geliştirirler; (ii) Kamu politikalarını tasarlarlar; (iii) Kamu yönetiminde yapay zekâ yapılarını kullanırlar; (iv) Teknolojik hizmetleri kiralarlar; (v) Kamu yönetimi ve doğrudan gözetim için ürünler alırlar; (vi) Kamu politikalarını da dijital gündemleri de uygularlar; (vii) Eğitim olanaklarını ve emek dağılımını yönetirler” (Ricaurte, 2019: 357). Burada böylesi bir gücü sömürgecilik için kullanan birkaç ülke örnek olarak verilebilir. Bir ilk örnek Avustralya’dır, coğrafi olarak güneyde olmasına karşın Avustralya’nın kuzeyli bir sömürgecilik yaptığı söylenebilir. Avustralya ABD, İngiltere, Kanada ve Yeni Zelanda ile Beş Göz isimli küresel bilgi paylaşma ağına dahil olmuştur; bu, Okyanusya’da iki aşamalı bir sömürge gözetim kapitalizmine yol açar: (i) Avustralya bir yandan dış veri sömürgecilikleri uygular ki bu Çin, Endonezya, Kamboçya, Malezya, Myanmar ve Tayland gibi komşularını yasadışı dinlemelere tabi tutarak dijital ve karasal güvenliği sömürgeci bir egemenlik tanımıyla denk gören bir bakış içerir; (ii) Avustralya diğer yandan ise iç veri sömürgecilikleri uygular ki bu Avustralya’da ve Avustralya sınırlarındaki tüm yerli halkları sürekli bir gözetim ve verileştirmeye, nihayetinde bu verileri yerli halkları bir güvenlik, medeniyet sorunu olarak görececek şekilde tanımlayarak tabii konumda tutmak anlamına gelir (Mann ve Daly, 2019: 382-387). Veriler asla kaydedilenin rızasını içermez ve ceza ve ödüller için kullanılır.

Bir diğer örnek Çin’dir. Bunun için Çin’in veri sömürgeciliklerini savunan iki makale kritik içerik sağlar. Çin’in Dijital İpek Yolu yahut “Tek Kuşak Tek Yol” kampanyasının temel tezini savunan bir makalenin şu dört argümanı ilgi çekicidir: (i) Dijital Yol’un Asya-Pasifik ülkelerini Avrasya’ya denk ve hatta daha büyük ağırlarla donatacağı ve daha fazla kullanıcı üyenin bulunduğu dijital ağların tüm ülkelerin gelirlerini arttıracacağı tezi; (ii) Çin’in tarihsel bir medeniyet üreticisi olduğu, teknolojik büyük dört devrimin de özünde Çin teknolojileri olduğu tezinden hareketle güncel Çin’i de son teknolojik devrimi dünyaya yayacağı tezi; (iii) Çin’in Silikon Vadisi’ne benzer 20. yüzyıl inovasyon modellerini küreselleştireceği tezi; (iv) Dijital İpek Yolu’nun Çin-dışı girişimcileri güçlendireceği tezi (Fung vd, 2018: 314-331). Dijital İpek Yolu’nu savunan bir başka makalede de bu proje yine Çin’in ekonomik değişiminin bir sonucu (imalattan servis temelli ekonomiye), onun bölgesel siyasi gücünün genişlemesine ve bununla bir altyapı kalkınması sunarak bu ülkelerdeki politik gücü de sürekli kılacağına yönelik tespitler varken bu metinde veri şöyle konumlanır: Çin’in Dijital İpek Yolu’na yönelik ulusal itirazların idrak edilip önlenmesi için bu ülkelerdeki tüm iletişim ve kaynak kodları Büyük Veri vasıtasıyla incelenmeli ve tüm riskler en aza indirilmelidir

(Ly, 2020). Görüleceği üzere, bu örneklerde Çin Dijital Yolu ekonomik başarı, medeniyet ve teknoloji getiren, reddedilmesi olanaksız bir ilerleme olarak sunulmuş ve yalnızca güncel Çin değil, tarihsel Çin de öne çıkartılarak süreklilik kurgulanmıştır. Çin'in doğrudan sömürgeci olmadığını belirten makalelerde dahi Çin'in şirketler üzerinden gerçekleştirdiği anlaşmaların önemli muğlaklıklar yaratarak ilişkileri sömürgeleştirilebilecek hukuki açıklar ürettiğinden söz edilir (Calzati, 2022). Nihayetinde sömürgecilikler öne çıkar.

Bir başka örnek olarak ABD de yine yerli halklar üstünde sömürgeci bir veri tahakkümü kurar ve yerli halkların haklarını ancak devletlere veri sağladıkları sürece kabul eder. Yerli halklar bu sisteme entegre olmadıkları her seferde ağır yaptırımlara uğrarlar ve sistemin sınırlarını belirleme hakları ellerinden alınırken tüm veriler de devletçe yerli halkların yönetimi için devşirilir (Mukosi, 2022). Bu asimilasyon, cezalandırma, denetim ve üretim mekanizmasına katılmayan herkesi dışlamak anlamına gelir.

Bir diğer örnek Avrupa Birliği'dir. AB'nin imzaladığı güncel anlaşmalara bakıldığında Birliğin de veriyi ticari bir mesele olarak tanımladığı görülür. AB'nin Güney ülkelerini ücretsiz veri kaynağı, veriyi ise insan davranışları üzerinde algoritmik izahlar üretmek için bir araç olarak tanımlayışı, dijital sömürgeci bakışı yineler: Devletlerin desteğinde teknoloji şirketleri korunur, vatandaşların hakları ise daimî ihlallere söz konusu edilir (Scasserra ve Martinez, 2021). Devlet politikalarının dolaylı etkileri de vardır. Örneğin, Kanada'da Inuit yerli grubu için bilgi gezip görmekle bağlı bir yapıyken bölgedeki altyapı insanların hareket ederken internete bağlı olmasını önlediği için gittikçe daha az hareket eden ve yerli bilgi pratiklerini terk ederek internet tüketim alışkanlıklarına geçen bir yapı içerir (Young J. C., 2019). Böylece veri sömürgeci dünya modelinde tıpkı sömürgeci dünya modelinde olduğu gibi devletin zor güçlerinin etkisi belirir. Bu güçleri bu sefer önderler değil şirketler ve onun sahipleri devşirirler.

İkinci aktörler olan şirketlerin ise veri sömürgeciliklerindeki konumları başattır. Dijital sömürgecilik, Birhane'ye göre (2020: 391-402) geleneksel sömürgeciliğin siyasi ve devlet temelli odaklarından farklı bir şekilde teknoloji şirketlerince yönetilir. Yazara göre, bu şirketlerin sömürü biçimlerinden birkaçı şöyle sayılabilir: (i) Facebook gibi yapılar Afrika'daki insanların rızasını almadan yörenin ve yöredeki insanların verilerini oluşturup bunu bilgi üretmek, denetlemek ve haritalandırmak isteyen yapılara aktarırlar; (ii) Silikon Vadi gibi teknoloji girişimi yöreleri Sheba Vadi, Yabacon Vadi ya da Silikon Savannah gibi örneklerle diğer kıtalara da yayılıp burada da veri, yapay zekâ temelli mühendisleri ve şirketleri teknoloji vasıtasıyla aşırı güçlendiren çözümcü

siyasetler üretmeye teşvik eder; (iii) Yazılım kısıtlamaları yerel bilişim ürünlerinin gelişimini önler, Afrika'daki Nijerya gibi teknolojik yatırımlara sahip ülkeler bile teknolojik bilişimde dışa bağımlı hale gelir; (iv) FinTech gibi sanal para dağıtma ağları bankacılık sisteminin henüz gelişmediği bölgelerde yoksul insanları borçlandırarak buradaki eşitsiz ekonomiyi derinleştirip sermayenin yine Batılı yatırımcılara aktarılmasını sağlar (Birhane, 2020). Şirketlerin bir dijital ayırım ürettiklerinden bu nedenle bahsedilir. Goel'e göre (2021) böylesi bir dijital ayırım veri sömürgeciliklerini güçlendiren iki sonuca sahiptir. İlk sonuç veri işleyen ve üreten ülkeler arasındaki net ayırmadır. Artık geleneksel Kuzey-Güney, Batı-Doğu ayırımı yoktur. Bunun yerine ABD, Çin gibi belirli merkez ülkelerden çıkan ve çevre ülkelere gidip burada altyapı yatırımları, market tekellikleri, yerel rakip yıkımları var eden yeni bir sömürgecilik vardır. İkinci olarak, artık küresel hukuk sistemlerini kendi çıkarlarına göre şekillendirecek denli güçlü kapitalist oluşumlar mevcuttur. Dünya Ticaret Örgütü'nün e-ticareti özgürleştirme taleplerini birer eşitsizleştirme politikasına dönüştüren lobicilik faaliyeti bu oluşumların temelindedir. Her şey tekellerin korunması için kurgulanır. Goel'in bu tespitlerinden hareketle küresel bir zayıflatma yapısı olduğunu söylenebiliriz. Üstelik şirketler burada böylesi bir sömürge genişlemesi yaparken yalnızca bireyleri değil hem kendi çalışanlarını hem de devletleri özlük haklarından geri çekilmeye ve şirket tekeli beslemeye zorlarlar. Facebook gibi sosyal medya şirketleri yalnızca kitleleri sömürmezler, aynı zamanda kendi çalışanlarını da sömürerek internet ile emek arasındaki tüm ilişki ağlarını artık sermayenin yalnızca şirketlerde ve onun yöneticilerinde toplanacağı bir dijital metalaştırma sömürüsüne dönüştürürler (Fuchs, 2015: 66-70). Böylece sömürü sömüren yapıların içine de sızar.

Şirketlerin teknoloji tekeline evrilmelerine yönelik güncel bir raporda şirket ve devlet ilişkisinin yol haritası görülebilir. Bu rapora göre, halihazırda var olan devlet ve özel şirketler ortaklığında özel şirketlerin karar vericiliğinin aşırı gücü olası beş sonuç üretebilir: (i) Şirketlerin tekelleşmesi olasıdır ki şirketler müşterilerine ve rakiplerine karşı sık sık tekelci davranışlarda bulunurlar; (ii) Devletlerin veri konusunda özel şirketlere bağımlılığı devletlerin denetim ve pazarlık güçlerini zayıflatır ve veri egemenliğine yönelik yönetmelikleri zora sokar; (iii) Şirketler devletler ve kişilere hizmetlerini başta oldukça ucuz sunarken şirketlerin eşitsiz hakim konumu nedeniyle ellerinde bulundurdukları hizmet ücretini belirleme gücü bu hizmetleri aniden aşırı pahalı kılmalarını olanaklı sağlar; (iv) Şirketler verileri düzenleyip tutan aktörler olarak verileri silebilmekte dolayısıyla ya şirket politikaları ya da uluslararası etkilerin şirketlere yansması nedeniyle çevrimiçi yahut ücretli veriler bir anda silinebilmektedir; (v) Şirketler, devletlerin aksine arşivleme sözü vermekle yükümlü olmadığı için tarihsel dev

kayıtların bir anda silinebilme tehlikesi vardır (Stürmer, vd., 2021: 14). Şirketlerin bireylere müdahalesi bu iki ilişkiden farksızdır. Pierrî'ye göre, teknoloji şirketleri bireylerin siyasal egemenliklerine dahi müdahale eder. Pierrî'nin eleştirisi (2022: 204-205) iki aşamada özetlenebilir: (i) Şirketler kendi kurdukları dijital alanlarda kişilere devletten azat bir halde kendi kararlarında bağımsız ve özgür olma sözü verirken devletler ve kişiler arasındaki egemenliği tümüyle koşturkularlar; (ii) Ancak önerdikleri yeni egemenlik ilişkisi eleştirdikleri devlet egemenliğinin yerini alır ve kişilere içi boş, ticarileştirilmiş bir egemenlik imgesi sunarken temelde mutlak bir hakimiyetle onları baskırlar. Pierrî bu nedenle dijital egemenliğin yalnızca maddi koşullarıyla ilgilenilmemesi ve dijital hayal güçlerinin ürettiği imge değerlerine de bakılması gerektiği eleştirisini yapar. Böylece şirketlerin hem kendi çalışanlarını hem kullanıcılarını hem de devletleri belirli aşamalarda yönetimselliklere tabi tuttukları ve sömürgeci şirket modellerini karşlarına çıkan tüm diğer özneleri edilgen kılmayı deneyerek derinleştirdikleri görülebilir. Üstelik bu aşamaların her birinde devletlerin kâr temelli onay göstermeleri şirketlerin tekelleşerek sömürgeci dinamikleri derinleştirmesine yol açar. Şirketler, yaptıkları eylemlerin teknolojinin zorunlu gidişatında bir aşama olduğundan bahisle eylemlerini yalnızca verimlilik üzerinden tartışmaya tabi tutarlar. Bu, şirketlerin doğal bir yasayı takip ettiği argümanına yaslanır; veri, sömürgeci olmak zorundadır. Oysa veri, sömürgeye tabii olmadan da üretilip tüketilebilir. Burada veri sömürgeciliklerinin yegâne aktörlerinin onların sömürgecileri olmadığından söz etmek gereklidir. Bir başka deyişle, sömürgeleştirilenler de bu sürece edilgen yahut etken bir şekilde müdahil olurlar. Bu, makalenin ikinci bölümünün konusudur.

Verilerin Sömürgesizleştirilmeleri

Veri sömürgecisinin dünya modeli bir reddiye gerektirir. Bu, sömürgeci tahayyülün reddidir. Çünkü sömürgeci tahayyül; medeniyet değil, bir iktidar ikrarı olmasına rağmen dünya tarihlerini barbarlık ile medenilik arasında bir çatışma olarak görür ve bu tarihin sonunu, aşılamaz bir ön kabul ile medeniliğin zaferiyle tanımlar (Dirlik, 1991: 321-325). Böylece medenilik tasvirindeki iktidar içeriğini gizler. Sömürgesizleştirme, sömürgeleştirmedeki bu iktidarı görünür kılma ve reddetmedir. wa Thiong'o'nun (1994: 9-16) "sömürgecilik, önce mermiler ve uçaklarla, sonrasında ise kara tahtalar ve tebeşirle gelir" derken eleştirdiği şey sömürgeciliğin dil temsilleri başta olmak üzere sömürülenin tüm bilgi yapılarını kuşatarak sömürgeci bir zihin yaratma çabasıydı. Hakeza Fanon da (2016: 34-35) zencinin konuşmasının sömürgeci azade olmadığından söz ederken benzer bir eleştiri yapar, ona göre hem zenci hem de onun üyesi olduğu ülke konuşma vasıtasıyla sömürgeleştirilir: Her sömürge halkı, kendi kültürü aşağı ve sömürülebilir görüldüğü için ondan üstün olan olarak tanımlanan

sömürgecinin alışkanlıklarını edindikçe uygarlık tanımıyla ödüllendirilir. Böylece beyazlık, mutlaka taşınması gereken ideal bir durum olur. Algoritmaların, veri kaynakları üzerinde benzer bir egemenlik ilişkisi kurduğu söylenebilir. Bu bölümde böylesi bir sömürgeciliğe karşı sömürgelesizleştirmeye iki alt başlıkta bakılacaktır. İlkinde veri sömürgecilikleri tartışmasında eksik olduğu düşünölen bilginin siyaset felsefesinden söz edilecek ve teknikçiliğın bilgiyi tanımlanma biçimlerine bir karşı çıkma gerçekleştirilecektir. İkinci bölümde ise verinin sömürgelesizleştirilmesi literatürünün önerileri sıralanacak ve bunlara eklemeler yapılacaktır. Böylece verinin sömürgecilerinin görünür kılınmasını amaçlayan ilk bölüme bir ek olarak verinin sömürgelesizleştirilmesi sunulacaktır.

Sömürgeci Felsefeyi Reddetmek

Teknolojinin bir etnisitesi yoktur; o, bilginin bir kategorisidir. Ancak bilgi, bir iktidar inşası için varlığı tanımlayacak bir yapıya evrilebilir. Örneğın, Batı ile Doğu arasındaki kurgusal bilgi farkının bu iki uydurulmuş konum arasındaki varlık farkını meşrulaştırmak için var edilmesi bir tesadüften öte doğrudan doğruya siyasi bir felsefi bir üretimdir (Said, 2003: 149-166). Burada epistemoloji, ontolojiye karışır, üstelik bunu yaparken bilgiyi bilimsel sunarak onu siyasetin dışına çeker. Oysa bilme biçimleri siyasetin dışında değıldirler; özellikle de Kartezyen özne gibi beyaz cahilliğini üreten ve bilgiyi yahut insanı tarafsız kabul eden her varsayım, temelde bir bilmeme biçimini mutlaklaştırmayı dener ve nihayetinde toplumsal olarak kodlanan yapıları örtme eğilimi taşır (Mills, 2008: 231-233). Bilgiler, iktidarların bastırma pratiklerini sanki bu iktidarlar tarafsızlarmış gibi örterken bir tarih inşası da yaparlar (Foucault, 2020: 17-36). Ne de Certeau'nun kentler bilgiler üretirler ve akılı düzenleyip, tek yönlü bir bilimsel verileştirme uygulayıp, yalnızca Hobbesçu manada toplumsal sözleşmeye uygun özneler üretecek stratejiler derken şehre uyan temiz bir öznenen söz etmesi (2009: 185-209) ne de Lundahl'ın algoritmaları *habitus* inşa eden kodlar olarak tanımlarken onları bir yandan dünyada neyin görünür olacağını seçerek simgesel sermayenin sürekliliklerini sağlayan diğere yandan da kişileri algoritmalara karşı hayatta kalabilmek için alışkanlıklar, beceriler ve konumlara zorlayan araçlar olarak belirtmesi (2020: 1447-1450) tesadüftür. Tam aksine algoritmik yönetselliğın sanal *habitus* inşası, yönetselliğın burada olan *habitus* inşasını takip ederken bunu yeni ayrıcalıkları derinleştirmek için gerçekleştirir. de Certeau'nun reddettiğı şehrin Hobbesçu sözleşmesi güvenlikçi sokak tasarımlarının karşı çıktığı şey *flaneur* iken Lundahl'ın reddettiğı sosyal medyaların kapitalist kullanıcı sözleşmelerinin karşı çıktığı ise bir e-*flaneur*'dür: Özgürce gezen, metalaşmayan ve dolayısıyla sermayeleşecek işe yarar hiçbir veri üretmeyen bir kullanıcı hali. Bu kullanıcı hali, Deleuze'un (2001) denetim toplumlarının herkesi kendisine bağlayan ve her özneyi denetime borçlu kılan

yapısının dışında bir süreklilik durumu içerdiği için de yıkıcıdır.

Kodlar ve veriler bu yapıyı takip ederler. Kodlar, bir verinin çalışma şeklini belirlerken veriler, kodların sınırları içerisindeki tanımlanmış üretim sonuçlarıdır. Algoritmaların, yazılımcıların görev tanımlarının dışına çıkmasını sağlayan derin öğrenme pratiklerinin bile oldukça bilişimsel sınırları vardır (Thompson vd., 2020). Oysa veri sömürgeciliklerine bu makalede konu olan sömürgeci teknolojiler bunun tam aksini iddia ediyorlardı. Teknolojilerinin siyaseti anlamsız kılacak bir mutlak bilgi yöntemi olduğunu belirtiyor ve uluslararası insan hakları temelli yardımlardan ulus-ıçi banka yapısı olmayan devletlere kredi yapıları sunmaya kadar tüm işlemleri üretebilecek veri analiz araçları sunmayı öneriyorlardı. Büyük Veri'nin gen temelli mutlak sosyolojinin toplum mühendisliğine benzetilmesi bu nedenle tesadüf değildir. Bir başka benzetme de olasıdır. 19-20. yüzyılın dilbilimcileri tüm dillerin anası olan bir dil ararken dönemin ulus-devlet inşa süreçlerinin geçmişi kurgulayan yapısını da meşrulaştırmayı umuyorlardı: Bütün kelimelerin özleri varsa bu bir milletin insanlık tarihinin tamamına yayıldığını gösterebilirdi. Oysa, varlıkların gerçekten de insan zihinlerinde yalnızca bir anlamı olsaydı yani evrendeki şeyleri doğrudan tanımlayabileceğimiz, herkes için ortak ve tartışmaya mahal vermeyecek kesin bilgiler bulunabilseydi, toplumların tümü her bir şey için aynı kelimeyi kullanmak zorunda kalırdı (Nietzsche, 1998). Dil bilim çalışmalarının nihayetinde bu özcü tezden uzaklaştığı ve dilleri evrensel bir kaynaktan beslenmeyen, çizgisel üretimler olarak gören yapısalcı tezlerin güçlendiği de görülür (de Saussure, 1959). Bu iki eleştiriye göre taş, özünde taş olsaydı, ona ikinci bir dilde isim vermenin bir anlamı olmazdı; demek ki taş öznel bir ayırmadan farksızdır. Nietzsche'nin dilin tasvirlerine yönelik eleştirisinde hem Hegel'i (Dünya-Tarihi) hem de Platon'u (Temel-Biçim) tartışmalara dahil etmesi de tesadüf değildir. 19-20. yüzyılın dilbilimcileri de 21. yüzyılın büyük vericileri de Batı felsefesinin toplumları bilgi ve varlıkla ilişkileri neticesinde hiyerarşilere ayıran ve daha aşağıdaki insanları yönetecek kişiler için rehberler yazan böylesi bir geleneği sürdürüyorlar. Teknolojinin hâlâ Platon'un (2010) *techne* ve filozof yöneticilerini içermesi de bu nedenle tesadüf değildir. Veri sömürgecilikleri bu nedenle bir siyaset felsefesi tartışması da olduğundan bu ontolojik-epistemolojik karşı çıkmanın yapılması elzemdir. Eğer dünya verilere indirgenebilseydi tıpkı Nietzsche'nin tek kavramlı varlıkları gibi Mutlak Veri dışında bir veriye ihtiyaç duyulmazdı. Oysa veriler tıpkı kelimeler gibi olayların birer dışavurumudur. Bu makale bu nedenle eylem temelli sömürgeleştirme pratiklerinin yanı sıra teorik bir karşı çıkmayı da zaruri addetmektedir.

Bilginin sömürgeleştirilmesi, bu nedenle tarihteki pedagojik müdahaleleri

reddederek bilgiyi Kantçı öznenin ereksel tanımlarından (Chakrabarty, 1995) ve özellikle de tarihin evrensel sermayeden, milliyetçi sınırlamadan ve kaydetme biçimlerinin iktidarcı sansüründen arındıran (Chakrabarty, 2000) madun eleştiriler sunar. Çünkü bilgi, tıpkı sömürgeci diğer araçlar gibi bir şiddet aracıdır ve uluslararası emek bölümünü sömürgeciler için kârlı, sömürülenler için zararsız bir yapıya dönüştürürken özcü ayrımları da yeniden üretir (Spivak, 2010). Veri sömürgeciliklerinin de hem bilgiyi bir veri şeklinde teknoloji şirketlerinin ve onları destekleyen devletlerin tekeline devretmesi hem de bu bilgi tekeli ekonomik yahut siyasal karar vericiliği algoritmik bir yönetimselliğe devredecek denli iktidarla donatması bundan ayrı düşünülemez. wa Thiong’o’nun sömürgecinin mermi ve uçaklarını takip eden tebeşir ve kara tahtasının zihni sömürgeleştirilmesi misali veri sömürgeciliklerinin altyapı ve verileştirme pratiklerini de temsillerin borçlaştırarak, mutenalaştırarak ve siyaset dışı kılarak sömürgeleştirilmesi takip eder. Bu nedenle veri sömürgecilikleri bir bilgi felsefesi eleştirisine tabidir. Onu sömürgelesizleştirmek için bilginin sömürgelesizleşmesi gerekir. Zaptedilmiş bilgiler yerine ayarlanabilirliği, esnekliği, sorgulamayı, ön görememeyi, *telossuzluğu* ve uyarlanabilirliği içeren açık bilgiler (Halberstam, 2011) ve mutlak bilgiler üreten araçlar şeklinde tasarlanan bir varlık-bilgi yapısından zaıyflaştırıcı kuramlar (Vattimo ve Zabala, 2011) bu nedenle kurucu değişimler sağlayacaklardır. Burada iktidarın hakikatının üstün öğreticiliğini reddederek hakikatin analitiğini yapan ve temelde aşağıdan yukarıya hareket eden *parrhesia* (Foucault, 2012) yahut bağlamı ve özeli içeren, usta bir uyum içererek formüllerin dışında boş bir bilgi alanı üreten *metis* (Scott, 2008: 473-478) madun eleştiriyle böylesi bir sömürgelesizleştirme için yeni bilgi kuramı hatları açabilir.

Burada Mignolo’nun sınırda düşünme önerisi ise biriciktir. Mignolo (2011: 274-275), bilmenin ve hissetmenin jeo-politik olduğundan söz ederken Batı-temelli, sömürgeci bilgi ve varlıktan çıkışı sömürgelesizleştiren, sınırda düşünen ve bilgiye karşı çıkan bir yeni düşünüş yapısında bulur. Ona göre sömürgeci *teolojik* (Rönesans) ve *egolojik* (Aydınlanma) bilgi türleri öylesine emperyal ve karasallardır ki önce zenci kavramını üretmekle kalmazlar sonra zenciyi zenciliği üzerinden tanımlayıp eksik bulur ve nihayetinde üretilmiş zenciliği kendisiyle mücadele edecek bir başa sokarlar. Mignolo (2011: 279-280), bu nedenle ne modernleşerek Batı tarihine dahil olmayı ne de geleceği modernizm üzerinden tanımlamayı kabul eder. Batılılaşmanın yahut Batı karşıtlığının ötesinde bağı kopararak, küresel yeni bir düşünüş yapısı kurmayı önerir. Burada önemli olan şey kapitalizm sonrasını hayal etme önerisine benzer bir dijital kapitalizm sonrasını hayal etme becerisidir. Dijital-sonrasını düşünmek mümkündür. Örneğin, post-dijital kavramı aynı anda iki talepte bulunarak farklı bir dijitalleşme önerebilir: (i) 1990’ların güven duyulan ve geleceği şekillendireceğine inanılan

teknoloji şirketi sahipleri de artık “*tech-lash*” denilebilecek ve onları bankacılar, petrolcülerle aynı yere koyan siyasi bir reddiyenin öznesidir çünkü gelecek tahmin edilemez ancak yaratılabilir; (ii) Dijitalleşme basitçe tümünden terk edilemez, bunun yerine dijitalin mutlak üstün kabul edilmediği, teknolojinin mutlak iyi ya da kötü görülmediği ve teknolojik eşitsizliklerin giderilecek sorunlar olarak görüldüğü bir dijital-sonrası tahayyüle ihtiyaç vardır (Ramge, 2022). Ancak sömürsüzleştirmeye yalnızca kuramsal bir düzlemde bakmak, veri sömürgeciliklerinin zengin bir yelpazeye yayılan karşı çıkma formlarını göstermemek eksiklik olduğundan bunlara da bakmakta fayda var.

Ötekilerin Verisi

Veri, iktidara ait olmak zorunda değildir. O, tıpkı bilgi gibi, mutlaklaştırılmadığı müddetçe çoğulun temsili için bir alan dahi olabilir. Verinin sömürsüzleştirilmesi böylesi bir talebe denk gelir ve temelde bir teknoloji karşıtlığı değil, teknolojinin bir biçimi olarak, sömürgeci tekniğe karşı çıkmayı içerir. Üstelik veri sömürsüzleştirilmesi (*data decolonization*) literatürü, daha önceki sömürsüzleşme süreçlerinin veri sömürgeciliklerine karşı mücadelede biricik avantajlar ürettiğinden söz ederler. Yani geçmişteki sömürgeci karşıtı hareketler şimdinin veri sömürgeciliğine karşı kullanılabilir tarihsel bir birikim üretmişlerdir. Örneğin, Couldry’ye göre (2020) sömürgecilik beş yüz yıl boyunca toprağı ve kölelerin bedenini kâr için zorla alıkoymuyordu, bugün ise benzer bir şeyi doğrudan tüm insanların hayatlarının içindeki bilgilerin veriyle alınmasında görebiliriz. Ancak, geçmişteki sömürülenlerin aksine şu anda sömürülenleri güçlendiren üç özgül etken de mevcuttur: (i) Bu sömürü yeni başladı; (ii) Sömürülenlerin geçmişte endüstriyel kapitalizmle yaptığı şeylerin tarihsel kayıtları mevcut; (iii) Önceki nesillerin aksine kapitalizmin varlığı ve bilgisinin genişliği mevcut (Couldry, 2020: 11). Bu, veri sömürgeciliklerini fark etmek, onu tanımlamak ve ona karşı çıkmak için tarihte daha önce var olmayan bilgi ve hareket alanları sağlar. Üstelik, veri sömürgeciliklerini tanımlamak bile bir güçtür.

Verinin sömürsüzleştirmesinin teoriye temel katkıları Couldry ve Mejias’ın (2021) literatür değerlendirmesinde iki dalgalı birkaç argümanda özetlenebilir. İlk dalga sömürsüzleştirilmiş verinin bilgideki şiddeti ortaya çıkartan iki katkısıdır: (i) Veri sömürgecilikleri hem Kuzey’de hem Güney’de, hem Batı’da hem de Çin ve Hindistan gibi ülkelerde gerçekleşebilir çünkü o yalnızca kapitalizmle ilintili değil, kapitalizmin sömürgeci uzantısıyla ilintili, yalnızca yeni-sömürgeci konumlarla ilgili değil sömürgeciliğin küresel dağılımıyla da ilgilidir ve doğrudan tüm insanlığı iktidarın ve sermayenin konusu yapar; (ii) Veri yalnızca kâr için elde edilmez, o aynı zamanda insan yaşamının ve özgürlüğünün yönetimi için

devşirilir ve sömürgecilikle en büyük bağı, tarihsel eşitsizlikleri derinleştirip yaymadaki bu isteğidir. İkinci dalga ise veriyi sömürsüzleştirme çalışmalarının kattığı avantajlar olarak şu üç argümandır: (i) Veriyi, çağdaş ve yalnızca bugüne ait bir sorun olarak almaktansa onu beş yüz yıllık tarihsel sürecin sonundaki kimi eşitsizliklerle değerlendirmeyi olası kılar, böylece Facebook ve Google gibi şirketlerin kurtarıcılık misyonlarının tarihsel kökleri görünür kılınır; (ii) Veri sömürgeciliklerinin teknolojik bir sorun olmadığı, dolayısıyla teknik bir tartışmaya sıkışmayacağını, bu nedenle tarihsel sömürgecilik gibi toplumsal bir sorun olarak değerlendirilip tartışılması gerektiğini öne çıkarır; (iii) Veri temelli teknolojilerin bilim, düzen, ilerleme, mantık ve modernizm temelli söyleminin sömürgecilikteki aynı söylemle karşılaştırılmasını ve ağır veri çıkarmanın maliyetiyle ağır kaynak çıkarmanın kitlesel açlık gibi maliyetlerinin farklı şekillerde tekrarlanabileceği tezini üretir. Yazarlar, bunların sonucunda veri sömürgeciliklerini teknolojinin kapitalist ve sömürgeci izleğini eleştirmek için zaruri bir kavramsallaştırma olarak görürler.

Benzer izlekte bir başka eleştiri ve tasviri Arora yapar. Arora'ya göre (2019: 369-374) verilerin gizliliğinin sömürsüzleştirilmesi için üç önemli noktadan söz edilebilir: (i) Verileştirme bu döneme özgü bir deneyden ziyade teknokrasi vasıtasıyla özneleri disipline etmeyi amaçlayan tarihsel bir sürekliliğin halidir, var olan gizlilik ihlallerinin jeopolitik ödüllendiriciliklerindeki sömürgeci projeler görünür kılınmalıdır; (ii) Basit bir merkez-çevre hiyerarşisinden çok merkez ile çevre arasındaki iktidar ilişkisindeki farkı azımsamadan çevrenin içindeki gizlilik ihlallerini üreten şirketler de görünür kılınmalıdır; (iii) Dijital kültürlerin kültür dışında olduğu varsayılan yerli insanları egzotikleştiren, onları tarihin dışında gören bakışı terk edilmelidir. Görüleceği üzere, verinin sömürsüzleştirilmesi çalışması kamu politikalarıyla sınırlanmaz. Bunun en büyük nedeni kamu politikalarının ve özellikle de yasaların sömürgeci tekeller karşısındaki zayıf konumudur. Dijital sömürgeciliğin çözümünün yasal tanımlar olduğu söylenemez; güçlü yahut zayıf yasaların varlığından daha çok dijital sömürgecilik doğrudan altyapı eşitsizliğini yeni bir Afrika sömürüsü için Beyaz kurtarıcılıkla meşrulaştırmayı deneyen şirketlerin neden olduğu siyasi bir metalaştırma sürecidir (Coleman, 2019: 428-431). Devletler gibi şirketler de —Schmitt'in gösterdiği üzere— hukuku sürekli istisna haline çekmede ve sömürgeciliği meşrulaştıran yeni yasal muğlaklıklar yahut tam aksine mutlaklıklar üretmede başarılı oldukları için hukuk bir başına önleyici olamaz (Couldry ve Mejias, 2019). Bunun yerine göçebe bir direnişi mecbur kılar. Bu, veri sömürgeciliklerini sürekli görünür kılmak ve karşı-teknikler yahut karşı-veriler üretmekle olasıdır.

Elbette ki veri eylemleri mutlak şekilde çoğulcu, dönüşüm yanlısı ve görece

solcu eylemler olarak tanımlanamazlar çünkü Latin Amerika’da görüleceği üzere devlet ve güvenlik yanlısı, sağcı veri eylemleri de vardır (Segura ve Waisbord, 2019: 413-415). Ancak veri, azınlıklaştırılmışlar için de bir araca dönüşebilir. Veri eylemleri bir yana azınlıklaştırılmışları görünmezleştiren yahut onlar için ulaşılmış kılan devlet-şirket temelli verilerin dışında azınlıklaştırılmışların kendi gündemleri için üretim siyasete dahil ettiği veriler tıpkı Occupy Wall Street işgal eylemlerindeki “Bizler %99’uz!” söylemi gibi görünür kılma, harekete geçirme işlevleri de üretebilir (Crooks ve Currie, 2021: 208-210). Burada veri adaleti önemli bir kavramsallaştırma olur. Veri adaleti teorik ve pratik çift bir eleştiri içerir. Teorik olarak veriyi salt iyi yahut kötü kabul eden ikili yapıyı reddeder ve toplumsal adalet ile tarihsel eşitsizlikleri tartışmada olması zorunlu konular olarak görür. Pratik olarak ise sivil toplum hareketleri, kurumları üzerinden çevre, platform, toplum duyarlı ve vatandaş temelli yeni bir teknolojik yapıya dönüştürecek yapılar kurmayı önerir (Dencik, Hintz, Redden, ve Treré, 2019: 875-876). Böylece azınlıklaştırılmışların veri vasıtasıyla tekrar suçlulaştırılması, çevreye duyarsız politikaların teşhir edilmesi, platform tekellerinin görünür kılınması gibi amaçlara sahip teorik ve pratik yapılar belirir. Çünkü algoritmalar iktidarlara yahut sömürgecilere ait değildir. Algoritmalar, sermayenin tekeli birikiminin bilgi üretim araçları olmanın dışına çıkıp neo-liberalizm ve kapitalizm sonrası ekonomi, kültür ve siyaset için potansiyeller barındıracak araçlara dönüşebilir (Terranova, 2014). Ancak bu basitçe teknolojiye kimin sahip olduğu meselesi olarak algılanmamalıdır; burada sorun tümüyle teknoloji üzerindeki mülkiyet değildir, onun tanımındaki katılımcı olmayan elitizmdir. Öyle ki algoritmalar halihazırda dezavantajlı ve marjinalize edilmiş toplulukları tekrar ötekileştiren yapıları basitçe teknik çözümler gerektiren teknik sorunlar olarak tanımlanamaz. Bunun yerine onlarda kurumlar, normlar ve sistemlerde var olan ve algoritmalara yansıyan toplumsal adaletsizlikleri, eşitsizlikleri görmeli ve bir çözüm olarak liberal bir ayrımcılık karşıtlığı politikasına sıkışmayan kesişimsel yeni bir teknoloji düşünmeliyiz (Hoffmann, 2019). Bu noktada sömürgeleştirme belirir.

Veri teknolojisinin öncelikle Ngugi wa Thiong’o’nun Afrika edebiyatlarının özgürleşmesi için önerdiği dil temelli değişime ihtiyacı vardır. Evrensel sayı temelli yazılım dili önemli bir ölçüde İngilizce’nin hakimiyetindedir. Program dillerinin İngilizce, özellikle de Amerikan İngilizcesi dışındaki dilleri önemli ölçüde dışlaması ve kodlama için “doğru” bir dil belirleyerek kavramsallaştırma, kodlama ve soyutlama işlemlerini belirli dillerin tekeline alması da semiyotik bir sömürgecilik olarak okunabilir (Davidson, 2017: 739-742). Bunun peşi sıra verinin anlamının değişmesi gereklidir. Buna istinaden Milan ve Treré (2019: 324-329) yeni bir veri hayal etmek için beş yöntem önerir: (i) Veri evrenselciliği

reddedilmelidir çünkü veri evrenselciliği tarih ve toplum dışı bir şekilde teknolojiyi ekonomik, kültürel ve sosyo-politik olanın dışına çeker ve bir dijital evrenselcilik üreterek ötekilikleri yok sayar; (ii) Kuzey çoğul bir şekilde ele alınmalıdır ve Kuzeylerden söz edilmelidir çünkü Kuzeyler yalnızca bastırma ve ele geçirmeye dayalı egemenliklerden ibaret mutlak bir tekil değil aynı zamanda buna karşı çıkan ve Güney-Kuzey arasındaki özcü romantikleştirmeyi bozan bir yapı da içerirler; (iii) Veri mutlaka özcü olmayan bir sömürsüzleştirme bakışından geçirilmelidir çünkü ancak böylece Avrupa-merkezci olmayan, maddi koşulların etkisini hesaba katan ve geleceği eşitsizliklerle irtibatlı değerlendiren bir bakış üretilebilir; (iv) Veri araştırmaları yalnızca veriye odaklanmayı bırakmalıdır çünkü bu teknik-merkezli bir okuma üreterek verileştiren ve verileştirilenlerin aktif varlıklarını edilgenleştirir, üstelik aynı zamanda veri kurumlarını aşırı güçlendirme tehlikesi de içerir; (v) Yeni bir veri tahayyülü başlatılmalıdır, burada teknik yahut sosyal beceri sahibi uzmanlarla kitleler arasındaki mesafe kapatılmalı ve toplumsal yeni Kuzeylerle mücadeleye, özerkliğe ve özgürlüğe odaklanan yeni veriler tasarlanmalıdır. Böylece veri, algoritmik yönetimselliğin buyrukçu bilgi yapısının dışına çıkabilir.

Verinin değişimine yönelik en önemli değişim ise onun para dışında maddileştirilmesidir. Bu, verinin maddi koşullarla bağına tekrar görünür kılmaktır. Bir başka ifadeyle, veri karasallaşmalıdır. Kaliforniya ideolojisi yahut Silikon Vadisi kültürü geleceği sürekli gayri-coğrafi ve gayri-maddi bir şekilde sonsuzlukla irtibatlandırır ancak özgürleştirme temelli bu kültürel hegemonyanın coğrafyayla ve maddiyatı böylesine silikleştirmesinin bir nedeni dijital marketlerin fiziki, kalıcı ve maddi sömürü ve tahribatlarını görünmez kılma ve dünyayı sömürgeleştirdiği kadar hayali ve imgeyi de sömürgeleştirme gayesidir (López-Cleries ve Helle, 2020: 47-48). Çünkü veri altyapısı tıpkı büyük ölçekli madenler ve tek-kültürlü tarım gibi Avrupa sömürgeciliğinin tekil kapitalist ve modernist evren görüşüne uyar, çokluğu ve çoklu-evreni bastırdığı gibi sürekli büyümenin önünde duracak tüm farklılıkları da yok ederek mutlak bir ontoloji üretir (Lehuedé, 2022). Latin Amerika'daki sömürgeciliğin eski jeopolitik ve ekonomik eşitsizlikleri hem beden hem de kara üzerinden sömürgeci bir çıkarmayla gerçekleştirmesi neticesinde feminist bir anti-sömürgeci eleştirinin üretilmesi böylesi bir yapıya örnek teşkil eder (Tait vd., 2022). İnterneti hayali, soyut ve uzak bir siliklikten dünyanın toprağıyla ve bu toprağın kaynaklarıyla iç içe bir şekilde maddi görme önerisi bu istikameti takip eder. Latour, karasal (*terrestrial*) kavramını dünyayı yerel ve evrensel arasında bölen tekçi dünya tasvirine karşı çıkarken önerirken hem insan-dışı olanı inceleyecek bir alan sağlıyor hem de olasılıklar ve yerler arasında geniş bir alan açıyordu. Estrada ile Lehuedé (2022) bunu internete uyarlayarak üç sonuca

ulaşılabileceği tezini öne sürer: (i) Karasal bir internetten söz etmek interneti var eden ve üreten maddi alt yapıyı tekrar gündem kılar ve dijital aygıtlarla, onların işleyen güçlü veri merkezlerini olası kılan metal ve mineral madenlerini konu edinir; (ii) Karasal internet, interneti determinist bir mutlak teknoloji ve ilerleme olarak görmez, aksine internetin yayılırken ortaya çıkardığı sorunlarına, ona karşı çıkanların karşı çıkma nedenlerine ve internetin ürettiği dost-düşman ilişkilerine göz atar; (iii) Karasal internet, internetin küresel yayılması ile Avrupa sömürgeciliğinin iktidarının küresel yayılması arasındaki ilişkileri yok saymaz ve ilk iki maddedeki maddi ve manevi değişkenlerle sömürgecilik arasındaki paralellikleri öne çıkarır. Böylece veri sömürgeciliklerinin dünya ile bağlarının silinmesinin karasal sömürülerinin silinmesine denk gelmesi önlenir. Burada kritik bir eşik teknolojinin gizemden ve saklamalardan arındırılmasıdır. Çünkü veri sömürgeciliklerinin yapay zekâ gibi yapıları kamusal alanda öylesine gizli, saklı ve aynı zamanda mutlak kuvvetler olarak sunuluyorlar ki onlara itiraz etme olasılığının yanı sıra onu paylaşma önerilerinin mantığı da aynı zamanda çürütülerek kamusal alanın dışına itiliyor. Bu veri sömürgecisinin dünya modelinin ve beyaz algoritmaların egemenliği dışında bir veriyi olanaksızlaştırır.

Sonuç

Veri yalnız değildir. Tıpkı Trouillot'un "Arşivin en ücra köşesinde dahi tarihçi asla yalnız başına değildir" derken tarihin anlaşılma ve kaydedilme biçimindeki iktidarın geniş etkisinden söz etmesi gibi (2015: 79) yazılımcının da kodların en ücra dizilerinde dahi asla yalnız başına olmadığı söylenebilir. Bu aşkın olmayan süreçlerin ürünleri olarak algoritmalar da karasaldır; üretildiği dönemlerin koşullarını taşıdığı kadar kâr yapılarını içeren çelişkilerini de barındırırlar. Burada veri sömürgeciliklerinden söz etmenin önemi meydana çıkar. Neden sömürgecilik kavramının kullanımı kritiktir? Çünkü nasıl isimlendirildiğinden azade bir şekilde güncel teknolojik ayırım pratiklerinin bazıları sömürgeci bir içeriğe sahiptir. "Orada" olanı kaynak olarak gören, "buradaki" siyasi hakların korumacı yapılarını çözen ve nihayetinde eşitsiz bir ekonomik gelir için küresel ve yerel ortakları güçlendirip özellikle de yerel rakipleri yok etmeyi amaçlayan bir sömürgecilik mevcuttur. "Burada" olan ile "orada" olan arasında net bir ayırım gözetilen ve temelde bir ayrıcalık yapısı olan bu model, bu nedenlerle sömürgecidir. Bu makalede de ilk bölümde doğrudan veri sömürgeciliklerinin tariflerinde ve sonrasında ikinci bölümde verilerin sömürgeleştirilmesinde böylesi bir tezden söz edildi.

Var olan teknikçilik siyaset üstü değildir, aksine doğrudan siyasal bir karara sahiptir ve ağır bir ekonomik gündemle hareket etmektedir. Onu sömürgeci bir şekilde tarif etmek ona karşı çıkmayı olanaklı kıldığı kadar tarihsel bir sömürgeleştirme

birikimini de karşı çıkma pratiklerine dahil eder. Bu süreci teknik bir sorundan siyasal bir meseleye dönüştürmek katılımı gerektirdiği için de önemlidir. Nihayetinde denilebilir ki veri sömürgeleştirilmesi mutlak teknik bir çözüm önermez; açık kaynak kodu, hackleme, karşı-veriler ve kripto teknolojilerin her biri kişilerin devletin denetim ve kontrol alanlarının dışında kendi teknolojilerini dağıtma ve tasarlama araçları olabildiği kadar doğrudan devletin ve şirketlerin sömürü teknikleri de olabilir. Çünkü nihayetinde bu çözümler de tüm merkezi olmayan veri kontrol yapılarına ve karşı çıkma pratikleriyle sağladıkları anonimliklerine rağmen birer araçlardır. İktidarlar yalnızca bastırmazlar, yok etmezler ve mutlak devletler bile yalnızca zehre değil aynı zamanda toplumların ihtiyaç duyduğu devalara da sahiptir. Tam da bu nedenle kapitalizm farmakonik bir şekilde işleyerek karşısına aldığı özneyi salaklaştırıp, teknik tüm olanaklardan azade kılarken ona bakar ve onu ilgiyle kuşatır da (Stiegler, 2019). Bu nedenle veri sömürgeciliklerine karşı sömürgeleştirme bölümünde bilginin ve varlığın felsefesinin üstünde bunca duruldu ve sürekli bir şekilde doğrudan yaşamı tanımlayan değerlerle yönetsellik arasındaki maddi ve manevi üretim süreçlerinden söz edildi. Nihayetinde veri, zaptedilmemiş bir bilgiye dönüştürülmeli ve aşkın bir tanımlama aracı olmaktan çıkıp temsil olanaklarından biri olmaya sıkıştırılmalıdır. Teknikçiliğin aşkın modernizmi reddedilmeli, teknolojiler karasallaştırılmalı ve madun veriye tabii beyaz olmayan algoritmalar üretilmelidir. Ötekilerin sömürgeci olmayan verilerini üretmek ancak böyle mümkündür.

Sonnot

¹Sayın Metin Yüksel'e bu makaleyi mümkün kılan zarif emeği için teşekkür ederim.

Kaynakça

Acemoğlu D (2003). Root Causes: A Historical Approach to Assessing the Role of Institutions in Economic Development. *Finance & Development*, 40(2), 27-30. doi:10.5089/9781451952926.022.A009

Arora P (2019). Decolonizing Privacy Studies. *Television & New Media*, 20(4), 366-378. doi:10.1177/1527476418806092

Bauman Z, Bigo D, Esteves P, Guild E, Jabri V, Lyon D ve Walker R B (2014). After Snowden: Rethinking the impact of surveillance. *International Political Sociology*, 8(2), 121-144. doi:10.1111/ips.12048

Beer D (2016). The social power of algorithms. *Information, Communication & Society*, 20(1), 1-13. doi:10.1080/1369118X.2016.1216147

Bhambra G K (2020). Colonial global economy: towards a theoretical reorientation of

1497 Kalır H (2023). Siyah Veri, Beyaz Algoritmalar: Veri Sömürgecisinin Dünya Modelini Reddetmek ve Veriyi Sömürgeleştirme Mümkün Mü?. *Mülkiye Dergisi*, 47(6), 1469-1504.

- political economy. *Review of International Political Economy*, 28(3), 307-322. doi:10.1080/09692290.2020.1830831
- Birhane A (2020). Algorithmic Colonization of Africa. *SCRIPTed*, 17(2), 389-409. doi:10.2966/scrip.170220.389
- Blaut J M (2012). *Sömürgeciliğin Dünya Modeli: Coğrafi Yayılmacılık ve Avrupa-merkezci Tarih*. Çev. S Behçet, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Boltanski L ve Chiapello E (2005). The New Spirit of Capitalism. *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 18(3/4), 161-188. doi:10.1007/s10767-006-9006-9
- boyd d ve Crawford K (2012). Critical questions for Big Data: Provocations for a cultural, technological, and scholarly phenomenon. *Information, Communication & Society*, 15(5), 662-679. doi:10.1080/1369118X.2012.678878
- Calzati S (2021). Decolonising “Data Colonialism” Propositions for Investigating the Realpolitik of Today’s Networked Ecology. *Television & New Media*, 22(8), 914-929. doi:10.1177/1527476420957267
- Calzati S (2022). ‘Data sovereignty’ or ‘Data colonialism’? Exploring the Chinese involvement in Africa’s ICTs: a document review on Kenya. *Journal of Contemporary African Studies*, 40(2), 270-285. doi:10.1080/02589001.2022.2027351
- Chakrabarty D (1995). Radical Histories and Question of Enlightenment Rationalism: Some Recent Critiques of “Subaltern Studies”. *Economic and Political Weekly*, 30(14), 751-759.
- Chakrabarty D (2000). Subaltern Studies and Postcolonial Historiography. *Nepantla: Views from South*, 1(1), 9-32.
- Chenou J-M ve Cepeda-Másmela C (2019). #NiUnaMenos: Data Activism From the Global South. *Television & New Media*, 20(4), 396-411. doi:10.1177/1527476419828995
- Coleman D (2019). Digital Colonialism: The 21st Century Scramble for Africa through the Extraction and Control of User Data and the Limitations of Data Protection Laws. *Michigan Journal of Race and of Race and Law*, 24(2), 417-439. <https://repository.law.umich.edu/mjrl/vol24/iss2/6>. Son erişim tarihi: 14.01.2023.
- Couldry N (2020). The Emerging Social Order of Data Colonialism: Why Critical Social Theory Still Matters! *Keio Communication Review*, 42(3), 5-16. https://koara.lib.keio.ac.jp/xoonips/modules/xoonips/detail.php?koara_id=AA002_66091-20200300-0005. Son erişim tarihi: 14.01.2023.
- Couldry N ve Mejias U A (2018). Data Colonialism: Rethinking Big Data’s Relation to the Contemporary Subject. *Television & New Media*, 20(4), 336-349. doi:10.1177/1527476418796632
- Kalır H (2023). Siyah Veri, Beyaz Algoritmalar: Veri Sömürgecisinin Dünya Modelini 1498 Reddetmek ve Veriyi Sömürgeleştirme Mükün Mü?. *Mülkiye Dergisi*, 47(6), 1469-1504.

Couldry N ve Mejias U A (2019). Making data colonialism liveable: how might data's social order be regulated? *Internet Policy Review*, 8(2). doi:10.14763/2019.2.1411

Couldry N ve Mejias U A (2021). The decolonial turn in data and technology research: what is at stake and where is it heading? *Information, Communication & Society*. doi:10.1080/1369118X.2021.1986102

Crooks R ve Currie M (2021). Numbers will not save us: Agonistic data practices. *The Information Society*, 37(4), 201-213. doi:10.1080/01972243.2021.1920081

Davidson K (2017). Is the Americanisation of the Internet a Form of Semiotic Colonialism? İçinde: A Daubarieñe, S Stano ve U. Varankai (der), *Cross-Inter-Multi-Trans-: Proceedings of the 13th World Congress of the International Association for Semiotic Studies (IASS/AIS)*, Kaunas: International Semiotics Institute ve Kaunas University of Technology, 738-744.

de Certau M (2009). *Gündelik Hayatın Keşfi - I: Eylem, Uygulama, Üretim Sanatları*. Çev. L. A. Özcan, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

de Saussure F (1959). *Course in General Linguistics*. Çev. W. Baskin, New York: The Philosophical Library.

Deleuze G (2001). *Denetim Toplumlari Konusunda Bir Ek*. Birikim Dergisi: <https://birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-142-143-subat-mart-2001/2334/denetim-toplumlari-konusunda-bir-ek/4382>. Son erişim tarihi: 14.01.2023.

Dencik L, Hintz A, Redden J ve Treré E (2019). Exploring Data Justice: Conceptions, Applications and Directions. *Information, Communication & Society*, 22(7), 873-881. doi:10.1080/1369118X.2019.1606268

Dirlik A (1991). "Like a Song Gone Silent": The Political Ecology of Barbarism and Civilization in Waiting for the Barbarians and The Legend of the Thousand Bulls. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, 1(3), 321-352. doi:10.1353/dsp.1991.0017

Estrada M S ve Lehedé S (2022). Towards a Terrestrial Internet: re-imagining digital networks from the ground up. *Tapuya: Latin American Science, Technology and Society*, 5(1). doi:10.1080/25729861.2022.2139913

Fanon F (2016). *Siyah Deri Beyaz Maskeler*. Çev. C Koytak, İstanbul: Encore Yayınları.

Foucault M (1991). Governmentality. İçinde: G Burchell, C Gordon ve P Miller (der), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, Chicago: The University of Chicago Press, 87-104.

Foucault M (2012). *Doğruyu Söylemek*. Çev. K Eksen, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Foucault M (2020). *Toplumunu Savunmak Gerekir*. Çev. Ş Aktaş, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

1499 Kalır H (2023). Siyah Veri, Beyaz Algoritmalar: Veri Sömürgecisinin Dünya Modelini Reddetmek ve Veriyi Sömürgelesizleştirmek Mümkün Mü?. *Mülkiye Dergisi*, 47(6), 1469-1504.

Fraser A (2019). Curating digital geographies in an era of data colonialism. *Geoforum*, 104, 193-200. doi:10.1016/j.geoforum.2019.04.027

Fuchs C (2015). Against Divisiveness: Digital Workers of the World Unite! A Rejoinder to César Bolaño and Eloy Vieira. *Television & New Media*, 16(1), 62-71. doi:10.1177/1527476414528053

Fung K C, Aminian N, Fu X M ve Tung C Y (2018). Digital silk road, Silicon Valley and connectivity. *Journal of Chinese Economic and Business Studies*, 16(3), 313-336. doi:10.1080/14765284.2018.1491679

Gelvin J L (2015). *The Arap Uprisings: What Everyone Needs to Know*. Oxford: Oxford University Press.

Gilley B (2017). The Case for Colonialism. *Third World Quarterly*. doi:10.1080/01436597.2017.1369037

Goel D (6.5.2021). *The global digital divide is reminiscent of colonialism*. LSE Brexit: <https://blogs.lse.ac.uk/brexit/2021/05/06/the-global-digital-divide-is-reminiscent-of-colonialism>. Son erişim tarihi: 14.01.2023.

Gran A-B, Booth P ve Bucher T (2020). To be or not to be algorithm aware: a question of a new digital divide? *Information, Communication & Society*, 24(12), 1779-1796. doi:10.1080/1369118X.2020.1736124

Grossi T ve Lepratti L (2021). Data colonialism: the census, the map, and the software. *From the European South*, 8, 47-61. https://www.fesjournal.eu/numeri/maps-mappings-and-cartographic-imaginings/#data-colonialism-the-census-the-map-and-the-software_417. Son erişim tarihi: 14.01.2023.

Guerrero M A (2003). "Patriarchal Colonialism" and Indigenism: Implications for Native Feminist Spirituality and Native Womanism. *Hypatia*, 18(2), 58-69. doi:10.1111/j.1527-2001.2003.tb00801.x

Halberstam J (2011). *The Queer Art of Failure*. Durham: Duke University Press.

Hodgson M G (2018). *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek: Dünya, Avrupa ve İslam Tarihi Üzerine Makaleler*. Çev. A Kanlıdere ve A Aydoğan, İstanbul: Vadi Yayıncılık.

Hoffmann A L (2019). Where fairness fails: data, algorithms, and the limits of antidiscrimination discourse. *Information, Communication & Society*, 22(7), 900-915. doi:10.1080/1369118X.2019.1573912

Howson P (2020). Climate Crises and Crypto-Colonialism: Conjuring Value on the Blockchain Frontiers of the Global South. *Frontiers in Blockchain*, 3(22). doi:10.3389/fbloc.2020.00022

Kelly J (2019). Silicon Valley's Online Slave Market. BBC. <https://www.youtube.com/>

Kalır H (2023). Siyah Veri, Beyaz Algoritmalar: Veri Sömürgecisinin Dünya Modelini 1500 Reddetmek ve Veriyi Sömürgeleştirme Mümkün Mü?. *Mülkiye Dergisi*, 47(6), 1469-1504.

watch?v=2ldll_n28e0. Son erişim tarihi: 25.10.2023.

Keyes O, Hitzig Z ve Blell M (2021). Truth from the machine: artificial intelligence and the materialization of identity. *Interdisciplinary Science Reviews*, 46(1-2), 158-175. doi: 10.1080/03080188.2020.1840224

Kwet M (2019). Digital colonialism: US empire and the new imperialism in the Global South. *Race ve Class*, 60(4), 3-26. doi:10.1177/0306396818823172

Kwet M (7.7.2022). Digital Colonialism and Infrastructure-as-Debt. *University of Bayreuth African Studies Online*(9), 65-77. <https://ssrn.com/abstract=4004594>. Son erişim tarihi: 14.01.2023.

Langley P ve Leyshon A (2022). Neo-colonial credit: FinTech platforms in Africa. *Journal of Cultural Economy*, 15(4), 401-415. doi:10.1080/17530350.2022.2028652

Lazzarato M (2014). *Signs and Machines: Capitalism and the Production of Subjectivity*. (J. D. Jordan, Çev.) Los Angeles: Semiotext(e).

Lehuedé S (2022). Territories of data: ontological divergences in the growth of data infrastructure. *Tapuya: Latin American Science, Technology and Society*, 5(1). doi:10.1080/25729861.2022.2035936

Lomba A (2005). *Colonialism/Postcolonialism*. Londra: Routledge.

López-Cleries G ve Helle S H (2020). The Unreal: Imaginaries of Techno-colonialism. *MAST: The Journal of Media Art Study and Theory*, 1(2), 46-56. <https://www.mast-journal.org/vol-1-no-2-2020-the-unreal-imaginaries-of-techno-colonialism>. Son erişim tarihi: 14.01.2023.

Lundahl O (2020). Algorithmic meta-capital: Bourdieusian analysis of social power through algorithms in media consumption. *Information, Communication & Society*, 25(10), 1440-1455. doi:10.1080/1369118X.2020.1864006

Ly B (2020). Challenge and perspective for Digital Silk Road. *Cogent Business ve Management*, 7(1). doi:10.1080/23311975.2020.1804180

Madianou M (2019). Technocolonialism: Digital Innovation and Data Practices in the Humanitarian Response to Refugee Crises. *Social Media + Society*, 5(3). doi:10.1177/2056305119863146

Magalhães J C ve Couldry N (2021). Giving by Taking Away: Big Tech, Data Colonialism, and the Reconfiguration of Social Good. *International Journal of Communication*, 15, 343-362. <https://ijoc.org/index.php/ijoc/article/view/15995>. Son erişim tarihi: 14.01.2023.

Mann M ve Daly A (2019). (Big) Data and the North-in-South: Australia's Informational Imperialism and Digital Colonialism. *Television & New Media*, 20(4), 379-395.

1501 Kalır H (2023). Siyah Veri, Beyaz Algoritmalar: Veri Sömürgecisinin Dünya Modelini Reddetmek ve Veriyi Sömürgeleştirme Mümkün Mü?. *Mülkiye Dergisi*, 47(6), 1469-1504.

doi:10.1177/1527476418806091

McLeod J (2010). *Beginning Postcolonialism*. Manchester: Manchester University Press.

Mignolo W D (2011). Geopolitics of sensing and knowing: on (de)coloniality, border thinking and epistemic disobedience. *Postcolonial Studies*, 14(3), 273-283. doi:10.1080/13688790.2011.613105

Milan S ve Treré E (2019). Big Data from the South(s): Beyond Data Universalism. *Television & New Media*, 20(4), 319-335. doi:10.1177/1527476419837739

Mills C W (2008). White Ignorance. İçinde: R N Proctor, ve L. Schiebinger (der), *Agnology: The Making and Unmaking of Ignorance*. Stanford: Stanford University Press, 231-250.

Mitchell T (2001). *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*. Çev. Z. Altok, İstanbul: İletişim Yayınları.

Moretti F (2015). *Tarih ile Edebiyat Arasında: Burjuva*. Çev. E. Buğlalılar, İstanbul: İletişim Yayınları.

Morozov E (29.06.2014). *The rise of data and the death of politics*. The Guardian: <https://www.theguardian.com/technology/2014/jul/20/rise-of-data-death-of-politics-evgeny-morozov-algorithmic-regulation>. Son erişim tarihi: 14.01.2023.

Mukosi L (2022). Extraction of Personal Data: A New Form of Colonialism or Continuation of a Colonial Practice? Adult Native American Adoptees Resist Assimilation and Rebuild Erased Identities. *American Indian Law Journal*, 10(2). <https://digitalcommons.law.seattleu.edu/ailj/vol10/iss2/4>. Son erişim tarihi: 14.01.2023.

Nietzsche F W (1998). Ahlak dışı Anlamda Doğruluk ve Yalan Üzerine. *Cogito* (16), 55-66.

Osterhammel J (1996). *Colonialism: a Theoretical Overview*. Çev. S. L. Frisch, Princeton: Markus Wiener Publishers.

Platon (2010). *Devlet*. Çev. S. Eyüboğlu ve M. A. Cimcoz, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Pearce T (2013). "So it really is a series of tubes." Google's data centers, noo-politics and the architecture of hegemony in cyberspace. *Enquiry The ARCC Journal for Architectural Research*, 10(1), 43-53. doi:10.17831/enq:arcc.v10i1.163

Pierrri P (2022). Sovereign Imaginaries: How Corporate Digital Imaginaries are endangering our Political Practices. İçinde: B Herlo, D Irrgang, G Joost ve A Unteidig (der), *Practicing Sovereignty: Digital Involvement in Times of Crises*, Verlag: Transcript, 199-211. doi:10.1515/9783839457603-011

Quijano A (2007). Coloniality and Modernity/Rationality. *Cultural Studies*, 21(2-3), 168-178. doi:10.1080/09502380601164353

Kalır H (2023). Siyah Veri, Beyaz Algoritmalar: Veri Sömürgecisinin Dünya Modelini 1502 Reddetmek ve Veriyi Sömürgeleştirme Mükün Mü?. *Mülkiye Dergisi*, 47(6), 1469-1504.

Ramge T (2022). Postdigital. İçinde: B Herlo, D Irrgang, G Joost ve A Unteidig (der), *Practicing Sovereignty: Digital Involvement in Times of Crises*. Verlag: Transcript, 231-244. doi:10.1515/9783839457603-013

Ricaurte P (2019). Data Epistemologies, The Coloniality of Power, and Resistance. *Television & New Media*, 20(4), 350-365. doi:10.1177/1527476419831640

Romele A ve Rodighiero D (2020). Digital Habitus or Personalization Without Personality. *HUMANA.MENTE Journal of Philosophical Studies*, 13(37), 98-126. <http://www.humanamente.eu/index.php/HM/article/view/318>. Son erişim tarihi: 14.01.2023.

Rouvroy A (27.5.2020). Algorithmic Governmentality and the Death of Politics. (Green European Journal, Röportaj Yapan) <https://www.greeneuropeanjournal.eu/algorithmic-governmentality-and-the-death-of-politics>. Son erişim tarihi: 14.01.2023.

Sadowski J (2019). When data is capital: Datafication, accumulation, and extraction. *Big Data ve Society*, 6(1), 1-12. doi:10.1177/2053951718820549

Said E W (2003). *Orientalism*. New York: Penguin Books.

Scasserra S ve Martinez C (2021). *Digital Colonialism: Analysis of Europe's trade agenda*. Amsterdam: Transnational Institute.

Schneider A (2003). Decentralization: Conceptualization and measurement. *Studies in Comparative International Development*, 38(3), 32-56. doi:10.1007/bf02686198

Scott J C (2008). *Devlet Gibi Görmek: İnsanlık Durumunu Geliştirmeye Yönelik Projeler Nasıl Başarısız Oldu?*. Çev. N Erdoğan, İstanbul: Versus Kitap.

Segura M S ve Waisbord S (2019). Between Data Capitalism and Data Citizenship. *Television & New Media*, 20(4), 412-419. doi:10.1177/1527476419834519

Spivak G C (2010). Can the Subaltern Speak? İçinde: R C Morris (der), *Can the Subaltern Speak? Reflections on the History of an Idea*, New York: Columbia University Press, 21-78.

Srinivasan R ve Bloom P (2022). Tech Barons Dream of a Better World – Without the Rest of Us. İçinde: B Herlo, D Irrgang, G Joost ve A Unteidig (der), *Practicing Sovereignty: Digital Involvement in Times of Crises*, Verlag: Transcript, 23-45. doi:10.1515/9783839457603-002

Stiegler B (2011). *The Decadence of Industrial Democracies*. Çev. D Ross ve S Arnold, Cambridge: Polity Press.

Stiegler B (2019). For a Neganthropology of Automatic Society. İçinde: T Pringle, G Koch, ve B Stiegler (der), *Machine*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 25-47. doi:10.14619/1488

1503 Kalır H (2023). Siyah Veri, Beyaz Algoritmalar: Veri Sömürgecisinin Dünya Modelini Reddetmek ve Veriyi Sömürgeleştirme Mümkün Mü?. *Mülkiye Dergisi*, 47(6), 1469-1504.

- Stürmer M, Nussbaume J ve Stöckli P (2021). *Security implications of digitalization: The dangers of data colonialism and the way towards sustainable and sovereign management of environmental data*. Bern: University of Bern. doi:10.13140/RG.2.2.24791.80807
- Tait M M, dos Reis Peron A E ve Suárez M (2022). Terrestrial politics and body-territory: two concepts to make sense of digital colonialism in Latin America. *Tapuya: Latin American Science, Technology and Society*, 5(1). doi:10.1080/25729861.2022.2090485
- Terranova T (2000). Free Labor: Producing Culture for the Digital Economy. *Social Text*, 18(2), 33-58. doi:10.1215/01642472-18-2_63-33
- Terranova T (2014). Red Stack Attack! Algorithms, Capital and the Automation of the Common. İçinde: R Mackay, ve A Avanesian (der), *#Accelerate: The Accelerationist Reader*, Falmouth: Urbanomic, 379-399.
- Thatcher J, O’Sullivan D ve Mahmoudi D (2016). Data colonialism through accumulation by dispossession: New metaphors for daily data. *Environment and Planning D: Society and Space*, 34(6), 990-1006. doi:10.1177/02637758166633195
- Thompson N C, Greenewald K, Lee K ve Manso G F (2020). The computational limits of deep learning. *arXiv*. <https://arxiv.org/abs/2007.05558>. Son erişim tarihi: 14.01.2023.
- Thorat D (2019). Colonial Topographies of Internet Infrastructure: The Sedimented and Linked Networks of the Telegraph and Submarine Fiber Optic Internet. *South Asian Review*, 40(3), 252-267. doi:10.1080/02759527.2019.1599563
- Trouillot M-R (2015). *Geçmiş Sustumak: Tarihin Üretilmesi ve İktidar*. Çev. S O Zeybek, İstanbul: İthaki Yayınları.
- Vattimo G ve Zabala S (2011). *Hermeneutic Communism: From Heidegger to Marx*. New York: Columbia University Press.
- Vignola P (2016). Nietzsche in the Amazon. For a Nomadology Beyond Algorithmic Governmentality. *Etica ve Politica*, 18(3), 269-285. <http://hdl.handle.net/10077/13515>. Son erişim tarihi: 14.01.2023.
- wa Thiong’o N (1994). *Decolonising the Mind: The Politics of Language in African Literature*. Harare: Zimbabwe Publishing House.
- Williams E (2014). *Kapitalizm ve Kölelik*. Çev. A Tarar, Ankara: Dipnot Yayınları.
- Young J C (2019). The new knowledge politics of digital colonialism. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 51(7), 1424-1441. doi:10.1177/0308518X19858998
- Young, R J (2016). *Postcolonialism: An Historical Introduction*. Oxford: Wiley Blackwell.
- Kalır H (2023). Siyah Veri, Beyaz Algoritmalar: Veri Sömürgecisinin Dünya Modelini 1504 Reddetmek ve Veriyi Sömürgeleştirme Mükün Mü?. *Mülkiye Dergisi*, 47(6), 1469-1504.

Sivil Toplum Kuruluşlarında Görevli Ruh Sağlığı Çalışanlarının Perspektifinden Ülke İçi Zorla Yerinden Edilenlerin Psikososyal Sorunları

Berhudan Şamar, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Hizmet Bölümü

ORCID: 0000-0001-5713-7524

E-Posta: berxwedansmr@gmail.com

Sema Buz, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Hizmet Bölümü

ORCID: 0000-0002-8326-3732

E-Posta: semabuz@gmail.com

Özet

Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde yaklaşık kırk yıldır silahlı çatışmalar devam etmektedir. 1984'ten beri devam eden çatışmalar bu iki bölgede yüz binlerce insanın yerinden edilmesine neden olmuştur. 2015-2016 yıllarında kentsel alanlara sıçrayan çatışmalar nedeniyle kent içinde yerinden edilme olgusu ortaya çıkmıştır. Çalışmanın amacı, 2015-2016 yıllarında Diyarbakır'ın Sur ilçesindeki çatışmalar nedeniyle yerinden edilen kişilerin, çatışma ve şiddet ortamında yaşanan yerinden edilmeyi nasıl deneyimlediklerini, karşılaştıkları sorunları, psikososyal gereksinimleri ve yerinden edilenlere yönelik psikososyal müdahalelerin neler olduğunu sivil toplum kuruluşlarında görevli ruh sağlığı çalışanlarının perspektifinden değerlendirmektir. Sur ilçesi Diyarbakır kent merkezinde yerinden edilmenin yaşandığı bir ilçe olduğu için tercih edilmiştir. Çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Kartopu tekniği ile Sur'da yerinden edilenlere yönelik psikososyal müdahaleler yapan 5 sosyal çalışmacı, 3 psikolog ve 2 psikolojik danışman ile derinlemesine mülakat tekniği ile görüşmeler yapılmıştır. Görüşme formunda, Sur ilçesinde yerinden edilenlerin yaşadıkları sosyal, psikolojik, ekonomik sorunlar ile sivil toplum kuruluşlarının yerinden edilenlere yönelik yürüttükleri psikososyal hizmetlere ilişkin sorular yer almıştır. 103 gün süren çatışma ve abluka döneminde Sur ilçesinde travmaya bağlı olarak ruhsal sorunlar; eğitim ve sağlık hizmetlerine erişim, barınma, dil zorlukları, ayrımcılık, şiddet ve işkence ile işsizlik ve yoksulluk gibi sosyal ve ekonomik sorunlar yaşandığı ortaya çıkmıştır. Sivil toplum kuruluşlarında görev yapan ruh sağlığı çalışanları tarafından Sur'da yerinden

edilenlere yönelik danışmanlık, yönlendirme (eğitim, sağlık, barınma, sosyoekonomik destek), grup çalışmaları, psikoterapi, ev ziyaretleri, psikolojik ilk yardım faaliyetleri yürütülmüştür. Sur'da yerinden edilenlerin sayısının fazlalığı, bu kuruluşların personel, kaynak ve lojistik eksikliği, kanun hükmünde kararnameler ile belediye ve kamu kurumlarından işten çıkarılmaların olması sivil toplum kuruluşlarının faaliyetlerinin kapsamını ve etkililiğini sınırlandırmıştır. Devletin lke içi yerinden edilenlere yönelik güvenlik eksenli yaklaşım yerine insan haklarına dayalı bir yaklaşım benimsemesi ve sivil toplum kuruluşları ve yerel yönetimlerle işbirliği içinde etkin bir sosyal politika geliştirmesi önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: lke ii zorla yerinden edilme, Sivil toplum kuruluşları, Psikososyal Hizmetler, Ruh Sağlığı alışanları, Sur, atışma ve şiddet.

Psychosocial Problems of Internally Displaced Persons from the Perspective of Mental Health Workers in Non-Government Organisations

Abstract

Armed battles have raged in Turkey's eastern and southeastern areas for nearly four decades. Conflicts in these two regions have resulted in the displacement of hundreds of thousands of people since 1984. Internal displacement happened as a result of the conflicts that spread to metropolitan areas in 2015-2016. The study's goal is to assess how people displaced due to conflicts in Diyarbakir's Sur district in 2015-2016 experienced displacement in a conflict and violence-filled environment, the problems they face, their psychosocial needs, and what psychosocial interventions are available for the displaced from the perspective of mental health workers working in non-governmental organizations. The study employed the qualitative research method. In-depth interviews were done with 5 social workers, 3 psychologists, and 2 psychological counselors who used the snowball technique to provide psychosocial services to the displaced in Sur. The interview form asked about the displaced people's social, psychological, and economic concerns, as well as the psychosocial services given by non-governmental organizations. During the 103-day conflict and blockade, mental health issues in Sur district surfaced, as did social and economic issues such as access to school and health care, housing, language barriers, discrimination, violence and torture, unemployment, and poverty. Counseling, advice (education, health, shelter, socioeconomic support), group work, psychotherapy, home visits, and psychological first aid activities were provided for individuals evacuated in Sur by non-governmental organizations' mental health workers. The huge number of displaced people in Sur, non-governmental organizations' shortage of manpower, money, and logistics, as well as dismissals from municipalities and public institutions, hampered the scope

and efficacy of non-governmental organizations' work. It is critical that the state, in collaboration with non-governmental organizations and local governments, implement an effective social policy for internally displaced people that is focused on human rights rather than security.

Keywords: Internal forced displacement, Non-governmental organizations, Psychosocial service - mental health workers, Sur, Conflict and violence.

Giriş

Ülke içi yerinden edilmiş kişiler, genellikle dini ve siyasi gerekçeler, iç savaş veya zulüm nedeniyle evini terk etmek zorunda kalan, kendi menşe ülkesinde yerinden edilmiş (Mann ve Fazil, 2006), aynı zamanda silahlı çatışmalar, şiddet, insan hakları ihlalleri ve doğal afetlerin etkilerinden kaçınmak için ülke içinde yer değiştirmek zorunda kalmış olan kişilerdir. Tanımın önemli yönü, ülke içinde yerinden edilmenin zorunlu, gönülsüz ve ülke sınırları içerisinde olmasıdır (Shultz vd., 2014; Mujeeb, 2015). Ülke içi yerinden edilenler, bir sınırı geçmedikleri için mülteci kategorisinde değerlendirilmemektedir. Bu nedenle çatışma ve şiddet durumlarını ortaya çıkaran politik ve etnik nedenlerle kendi hükümetleri ve uluslararası toplum tarafından ihmal edilen bir gruptur (Ünalın, 2008). Dünyada 25 milyon mülteci, 3 milyon sığınmacı ve 40 milyon ülke içi yerinden edilen bulunmaktadır. Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'ne (UNHCR) göre ülke içinde zorla yerinden edilmiş kişilerin sayısı, dünya çapında yerinden edilmiş nüfusun %65'inden fazlasını oluşturmaktadır (Gieseken, 2017; Uphoff vd., 2020; Sabhlok vd., 2020). Çatışma ve şiddet ortamı dünyadaki mülteci, sığınmacı ve ülke içi yerinden edilenlerin %84'ünün yaşadığı gelişmekte olan ülkeler üzerinde derin ve yıkıcı yapısal etkilere sahiptir (Morina vd., 2018).

Ülke içi zorla yerinden edilenler, mülteciler ve sığınmacılar kendi ülkelerinde yaygın olarak kişiler arası şiddet, cinsel şiddet, hayati tehlike oluşturan yaralanmalar, sevdiklerinin öldürülmesine tanık olma ve işkence gibi travmatik olaylar yaşayabilmektedir. Travmatik olaylara maruz kalma derecesi ülke içi zorla yerinden edilenlerde yüksektir (Nickerson vd., 2017). Ülke içi zorla yerinden edilenlerle ilgili yapılan epidemiyolojik araştırmalar, yüksek oranlarda ruhsal bozuklukların ortaya çıktığını göstermektedir. Ülke içi zorla yerinden edilen 459 Sri Lankalı ile yapılan bir araştırmada ruhsal bozuklukların oranı %18 çıkmıştır. Bu oran Kolombiya'da yerinden edilenlerde %27,2, Etiyopya'da %27,8, Filistin'de %40,3, Kamboçya'da %57,7 çıkmıştır (Siriwardhana vd., 2013). Ukrayna'da 2.203 yerinden edilmiş kişi ile yapılan bir çalışmada, yaşanan en yaygın travmatik olaylar, yaşamı tehdit eden hastalık veya yaralanma (354),

yangın veya patlama (638), şiddetli acılar (931), diğer birçok stresli olay veya deneyim olarak ifade edilmiştir (1.002) (Cheung vd., 2019).

Türkiye’de doksanlı yıllarda Doğu ve Güneydoğu’dan zorunlu göçle İstanbul’a yerleşen 31 kişi ile yapılan bir araştırmada, işkence ile göçe zorlanmış kişilerin %70’inden fazlası dikkat eksikliği, huzursuzluk, sinirli olma ve travmatik olayların sürekli hatırlanması gibi deneyimler paylaşılmıştır (Karalı ve Yüksel, 1997). 1990’larda Diyarbakır kent merkezine göç etmiş 100 kişi ile yapılan başka bir araştırmaya göre ise yerinden edilenlerin %66’sında TSSB (travma sonrası stres bozukluğu) bulgularına rastlanmıştır (Sır vd., 1998). Van’da yerinden edilen 52 kadın ve 65 erkekle yapılan bir araştırmada ise %30’unun depresyon, %15’inin panik bozukluk ve %19’unun somatizasyon bozukluğu olduğu saptanmıştır (Aker vd., 2002). 2015-2016’daki çatışma ve sokağa çıkma yasaklarında psikolojik problemler yaşadığını ifade eden 405 kişi ile yapılan görüşmelerde, %81’inin savaş şoku, %61’inin anksiyete bozukluğu, %53’ünün depresyon ve %53’ünün panik bozukluklar yaşadığı tespit edilmiştir. Kendine zarar verme ve intihar girişimleri de karşılaşılan psikolojik sorunlardandır (Göçizder, 2019: 83).

Türkiye’de 1990’larda yaşanan zorunlu göç sonucunda işsizlik, kentsel yoksulluk, eğitim hizmetlerine erişememe, sağlık hizmetlerinden yararlanamama, sosyal güvenceden yoksunluk, ayrımcılık ve barınma sorunları gibi birçok sosyal ve ekonomik sorun ortaya çıkmıştır (Yüceşahin ve Özgür, 2006). Temmuz 2015 ile Aralık 2016 yılları arasında PKK militanları ve kolluk kuvvetleri arasında kent merkezlerinde yaşanan çatışma ve sokağa çıkma yasaklarından dolayı birçok kent tahrip olmuş on binlerce insan zorla yerinden edilmiştir (Kılıç, 2021: 76). Çatışma ve sokağa çıkma yasaklarının olduğu yerleşim birimlerinin önemli bir kısmı, çatışmalardan sonra yıkılmış ya da büyük tahribata uğramıştır. Ancak asıl büyük yıkımın çatışmalar sonlandıktan sonra olduğu görülmektedir. Suriçi’nin 10 Mayıs 2016 tarihli uydu görüntülerinde tahrip edilen toplam alan 10 hektarken, 16 Ağustos 2016 tarihindeki ikinci uydu görüntüsünde bu alanın 20 hektara çıktığı tespit edilmiştir. 4 Mart 2017’deki başka bir uydu görüntüsünde ise yıkımın 35-40 hektara çıktığı görülmektedir. Bu da 1.519 binanın tamamen, 500 binanın da kısmen yıkıldığı anlamını taşımaktadır (Ayboğa, 2017). Avrupa Konseyi İnsan Hakları Komisyonu’nun (2016) raporuna göre çatışmalardan ve sokağa çıkma yasaklarından dolayı en az 355.000 kişi zorla yerinden edilmiş ve 1.6 milyon insan ise etkilenmiştir. 2015-2016 yıllarında Kürt yerleşim birimlerinde 11 il ve 45 ilçede en az 252 gün süresiz ve gün boyu sokağa çıkma yasakları ilan edilmiştir (TİHV, 2021). Çatışma ve sokağa çıkma yasaklarında Sur ilçesinde ağır insan hakları ihlalleri yaşanmış ve oradaki nüfusa karşı toplu bir cezalandırma yoluna gidilmiştir (Has, 2022: 331). 2015-2016 yılları arasındaki

çatışma ve sokağa çıkma yasaklarından dolayı kent merkezlerinde yaşam hakkı, barınma hakkı, eğitim, sağlık, seyahat ve diğer hak ihlallerine maruz kalan kişilerin iş, gıda, barınma ve psikolojik desteğe ihtiyaçları olduğu saptanmıştır (Göçizder, 2019: 144).

Ülke içi yerinden edilenlerin göç sırasında veya sonrasında karşılaştıkları psikososyal sorunlar arasında barınma, istihdam, eğitim, sağlıkla ilgili sorunlar, ayrımcılık ve ruh sağlığı sorunları vardır ve bu grupların psikososyal hizmetlere erişimlerinde sorunlar olabilmektedir. Yerinden edilenlerin maruz kaldıkları travma, kayıp ve işkence durumlarıyla ilgili danışmanlık, bu kişi ve grupların psikososyal ihtiyaçlarını karşılamak, temel hak ve hizmetlere erişimleri için savunuculuk yapmak, güçlendirme faaliyetlerine önem vermek Türkiye’de sağlanabilecek psikososyal hizmetler olarak sıralanabilir. Ülke içi yerinden edilenler için psikososyal hizmetler ve güvenli alanlar yaratmak sosyal bütünleşmeyi de sağlayacak önemli faaliyetlerdir (Karataş ve Barut, 2021). Ancak Türkiye’de yerinden edilmiş gruplara özgü psikososyal hizmetlerden bahsetmek mümkün değildir. Yerinden edilen nüfusun yoğun bir şekilde yaşadığı İstanbul, Batman, Hakkâri ve Diyarbakır gibi şehirlerde kadın ve çocuk destek merkezlerinin bazılarında yerinden edilenlere yönelik duyarlılık gösterilse de bu kişilere yönelik özgün hizmetler bulunmamaktadır (Kurban vd., 2006: 27).

Ülke içi yerinden edilme olgusu ile ilgili çok az bilimsel çalışma bulunmaktadır. Göç çalışmaları ağırlıklı olarak Türkiye’den Avrupa’ya yönelen göçler ile Türkiye’ye Suriye ve Afganistan’dan gerçekleşen göçlere yoğunlaşmaktadır. Yerinden edilme sorununun, Türkiye’de medya, üniversite, edebiyat, sinema, siyaset gibi alanlarda görünmez kılınmaya çalışıldığı gözlenmektedir. Olguya yönelik çalışmalar Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV), Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü’nce (HÜNEE) gerçekleştirilen çalışmalar, birkaç STK ve bilim insanı tarafından yürütülmüştür (Yeğen, 2010: 102). Bu nedenle Türkiye’deki yerinden edilen kişilerin sayılarına, demografik, toplumsal ve ekonomik durumlarına yönelik veri ve bilgi eksikliği bulunmaktadır (Aker, 2006: 17). Ülke içi zorla yerinden edilmenin taraflarından birinin devlet olmasının bu alandaki bilimsel çalışmaları sınırlandırdığı düşünülmektedir. Buna karşın ülke içi zorla yerinden edilenlerle ilgili sınırlı sayıda rapor ve birkaç bilimsel çalışmada ise kırdan metropollere olan göçün konu edinildiği, kent içindeki göç hareketini konu edinen çalışmaların oldukça az olduğu görülmektedir. Bu bağlamda kent içinde yerinden edilenlere yönelik sivil toplum kuruluşlarının müdahaleleri ve olguyu ele alış biçimleri önemlidir.

Türkiye’de ülke içi zorla yerinden edilenlere yönelik psikososyal hizmetler devlet

kurumları, sivil toplum kuruluşları ve yerel yönetimler tarafından sağlanmaktadır. Türkiye’de ülke içi yerinden edilenlere yönelik sivil toplum kuruluşları çeşitli psikososyal hizmetler yürütmektedir. Ülke içi zorla yerinden edilenlerin sağlık ve eğitim hizmetlerine erişimleri, sosyo-ekonomik destekler, barınma, istihdam ve ruh sağlığı hizmetleri devlet kurumlarının ve yerel yönetimlerin yanı sıra sivil toplum kuruluşlarının da faaliyet alanıdır. Özellikle devlet kurumlarının ve yerel yönetimlerin ülke içi zorla yerinden edilenlere yönelik faaliyetlerinin sınırlı olması ve kapsayıcı olmaması bu alanda sivil toplum kuruluşlarının daha fazla görünür olmasını sağlamıştır. Türkiye’de ülke içi zorla yerinden edilmeye yol açan çatışmanın taraflarından birinin devlet olması, bu durumdan dolayı ortaya çıkan faillik durumu ve yerinden edilenlere yönelik ulusal¹ bir koruma mekanizmasının olmaması devlet kurumlarının soruna yaklaşımlarını etkilemektedir. 2015-2016 yıllarındaki ülke içi zorla yerinden edilme ile ilgili sivil toplum kuruluşları tarafından yayınlanan raporların ve sağlanan psikososyal hizmetlerin açık ve erişilebilir olması ve ülke içi zorla yerinden edilme konusunda tarafsız ve bağımsız yaklaşımlarından dolayı araştırma sivil toplum kuruluşlarındaki ruh sağlığı çalışanları ile yürütülmüştür.

Bu çerçevede araştırma, Diyarbakır’ın Sur ilçesinde yerinden edilenlere yönelik faaliyet yürüten sivil toplum kuruluşlarındaki ruh sağlığı çalışanlarının deneyimlerine, algılarına ve psikososyal müdahalelerine odaklanmaktadır. Çalışmanın amacı, 2015-2016 yıllarında Diyarbakır’ın Sur ilçesindeki çatışmalar nedeniyle yerinden edilen kişilerin, çatışma ve şiddet ortamında yaşanan yerinden edilmeyi nasıl deneyimlediklerini, karşılaştıkları sorunları, psikososyal gereksinimlerini ve yerinden edilenlere yönelik psikososyal müdahalelerin neler olduğunu sivil toplum kuruluşlarında görevli ruh sağlığı çalışanlarının perspektifinden değerlendirmektir.

Bu bağlamda araştırmada aşağıdaki sorulara cevaplar aranmıştır:

1. Diyarbakır’ın Sur ilçesinde zorla yerinden edilenlerin göç sonrası yaşadıkları güçlükler (ekonomik, sağlık, eğitim, barınma, şiddet ve işkence, ayrımcılık, dil zorlukları) neler olmuştur?
2. Diyarbakır’ın Sur ilçesinde zorla yerinden edilenler göç sırasında ve sonrasında ne gibi psikolojik sorunlar yaşamışlardır?
3. Sivil toplum kuruluşlarının ülke içi yerinden edilenlere yönelik psikososyal hizmetleri neler olmuştur?

Yöntem

Çalışmada nitel araştırma yöntemi tercih edilmiştir. Nitel araştırma açık uçlu soruların yer aldığı görüşme, gözlem ve doküman incelemesinin veri toplama araçları olarak kullanıldığı bir araştırma türüdür (Murray, 1998). Sivil toplum kuruluşlarında görev yapan ruh sağlığı çalışanlarının ülke içi zorla yerinden edilenlere yönelik deneyimlerinin, algılarının ve psikososyal müdahalelerinin nitel yöntemle daha iyi anlaşılacağı düşünüldüğünden bu yöntem tercih edilmiştir. Yerinden edilme sürecinin ruh sağlığı çalışanları tarafından “nasıl hissedildiği, nasıl algılandığı, nasıl anlamlandırıldığı, nasıl anımsandığı ve nasıl deneyimlendiği” fenomenolojik bir temele dayanmaktadır. Nitel araştırmada fenomenolojik yaklaşım, bir kişi veya grubun bir fenomene ilişkin yaşadığı deneyimin anlamı, yapısı ve özünü anlamayı ve çalışmanın betimlenmesini sağlamaktadır (Patton, 2014: 104). Bu betimleme, fenomeni bütün boyutlarıyla deneyimleyen 3-4 kişi ile 10-15 kişi arasında değişen heterojen bir grup ile yapılan mülakatlardan oluşur. Araştırmacı fenomenle ilgili deneyimi olan kişilerden veriler elde eder ve katılımcıların deneyimlerinin özünü betimleyerek onların “neyi”, “nasıl” deneyimlediklerini ortaya çıkarır (Creswell, 2013: 77-78).

Araştırma kapsamında 2015-2016’da Diyarbakır Sur’da yerinden edilenlere yönelik sivil toplum kuruluşları ve meslek örgütleri aracılığıyla psikososyal müdahalelerde bulunmuş 10 ruh sağlığı çalışanı ile derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Araştırma sahası olarak belirlenen Sur, sokağa çıkma yasaklarında ve çatışmalardan dolayı Diyarbakır kent merkezinde yerinden edilmenin en fazla yaşandığı ilçe olduğu için tercih edilmiştir. Dicle Toplumsal Araştırmalar Merkezi’ne (DİTAM) göre ise Sur ilçesinde yaşanan çatışma ve abluka durumundan dolayı yerinden edilen 6.000’den fazla aile ve en az 24.000 kişi bulunmaktadır (DİTAM, 2018: 9).

Araştırmanın verileri 2015-2016’da Sur’da yerinden edilenlere yönelik sivil toplum kuruluşları ve meslek örgütleri bünyesinde psikososyal müdahaleler yürüten 5 sosyal çalışmacı (sosyal hizmet uzmanı), 3 psikolog ve 2 psikolojik danışman ile yapılan derinlemesine görüşmelerden elde edilmiştir. Nitel yöntemin tercih edildiği bu araştırmada özneler kartopu tekniğiyle belirlenmiştir. Diyarbakır Sur ilçesinde 2015-2016 yılları arasında zorla yerinden edilenlerin yoğunlukla yaşadığı ilçeler başta Sur olmak üzere Bağlar, Yenişehir ve Kayapınar ilçeleridir. Bu ilçelerde Sur bölgesinde zorla yerinden edilenlere yönelik faaliyetlerde bulunmuş sivil toplum kuruluşlarında görev yapan ruh sağlığı çalışanlarına kartopu tekniği ile ulaşılmış ve en az 1 yıl Sur bölgesinden zorla yerinden edilenlere yönelik faaliyetlerde bulunan bir sivil toplum kuruluşunda veya meslek örgütünde ruh sağlığı çalışanı olarak görev yapanlarla

derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Araştırmanın² amaçlarına uygun bir şekilde veri toplamak için yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme formu ile amaca ve konuya uygun bir şekilde seçilmiş öznelerle online görüşmeler yoluyla veriler toplanmıştır. Derinlemesine görüşmelerde öznelerin izni ve bilgisi dâhilinde ses kayıt cihazı kullanılmıştır. Görüşme süreleri 52 dakika ile 94 dakika arasında değişmiştir.

Öznelerin meslek gruplarının ve cinsiyetlerinin dengeli olmasına özen gösterilmiştir. Ancak meslek gruplarında denge sağlanamamıştır. İletişime geçilen 2 psikolog, 2 psikolojik danışman ve 1 psikiyatristten olumsuz dönüşler alınmıştır. Yapılan görüşmelerde sosyal çalışmacıların o dönem sivil toplum kurumlarında ve meslek örgütlerinde daha fazla görünür olmaları ve sayısal çoğunlukları ile iletişime geçilen 5 kişinin de çalışmaya katılmayı kabul etmesi araştırmadaki meslek dağılımlarını etkilemiştir. Araştırmada psikiyatristin olmaması, ruhsal bozukluk tanısı alanların nasıl bir medikal tedavi gördüklerinin bilinmemesi gibi bir sınırlılık oluştururken, 3 farklı ruh sağlığı meslek grubuna erişilmesi araştırmanın bulgularını zenginleştirmiştir. Yapılan görüşmelerde Sur'da yerinden edilenlerin yaşadıkları zorlukların (sağlık, eğitim, barınma, şiddet ve işkence, ayrımcılık, dil zorlukları), ekonomik ve psikolojik sorunların birbirini tekrar etmesi sonucunda görüşmeler sonlandırılmıştır. Görüşme yapılan öznelerin demografik bilgileri şu şekildedir:

Tablo 1: Katılımcı Demografik Bilgileri

Rumuz	Yaş	Cinsiyet	Meslek	Doğum Yeri	Eğitim Durumu	Medeni Hal
Shu1	33	Kadın	Sosyal Çalışmacı	Tunceli	Lisans	Bekâr
Shu2	34	Erkek	Sosyal Çalışmacı	Diyarbakır	Lisans	Evli
Shu3	33	Kadın	Sosyal Çalışmacı	Aydın	Lisans	Bekâr
Shu4	33	Erkek	Sosyal Çalışmacı	Diyarbakır	Doktora Öğrencisi	Bekâr
Shu5	34	Erkek	Sosyal Çalışmacı	Diyarbakır	Lisans	Evli

Psk1	32	Kadın	Psikolog	Malatya	Lisans	Bekâr
Psk2	40	Erkek	Psikolog	Mardin	Yüksek Lisans	Bekâr
Psk3	30	Kadın	Psikolog	Diyarbakır	Lisans	Evli
Pdr1	31	Kadın	Psikolojik Danışman	Diyarbakır	Yüksek Lisans Öğrencisi	Bekâr
Pdr2	32	Erkek	Psikolojik Danışman	Mardin	Doktora Öğrencisi	Bekâr

Verilerin Analizi

Yapılan görüşmelerin içeriklerinde hiçbir değişiklik yapılmamış ve araştırmacılar tarafından MAXQDA 2018 programı aracılığıyla kodlamalar yapılmıştır. Sivil toplum kuruluşlarında görevli 10 ruh sağlığı çalışanı ile mülakatlar yapılmış ve bu mülakatlar Moustakas tarafından belirlenen adımlar kullanılarak analiz edilmiştir. Araştırmanın sorularıyla doğrudan ilişkili olan mülakat dökümlerinin tamamı okunmuş ve ruh sağlığı çalışanlarının ülke içi yerinden edilmenin nasıl deneyimlendiğini anlamayı sağlayan önemli ifadeleri, cümleleri ve alıntılar işaretlenmiştir. Bu önemli ifadeler dört temanın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bir sonraki adımda önemli ifadelerden oluşan temaların içinde anlam kümeleri oluşturulmuştur. Bu anlam kümeleri ve temalar, katılımcıların deneyimlerinin betimlenmesinde kullanılmıştır. Son olarak ise ruh sağlığı çalışanlarının neyi deneyimledikleri ve nasıl deneyim sahibi oldukları ile bu deneyimlerin özünü oluşturan ortam ve bağlamla ilgili betimleme yapılmıştır. Veri analiz sürecinde bireylerin “neyi”, “nasıl” deneyimlediklerini betimleyen sistematik bir süreç izlenmiştir (Creswell, 2013: 79-82).

Bu bağlamda veriler şu temalar çerçevesinde analiz edilmiştir:

1. Sur’da yerinden edilmenin güncel ve tarihsel süreci
2. Yerinden edilenlerin sosyal ve ekonomik sorunları
3. Yerinden edilenlerin psikolojik sorunları
4. Yerinden edilenlere yönelik sivil toplum kuruluşlarının psikososyal hizmetleri

Bulgular

Sur'da yerinden edilmenin güncel ve tarihsel süreci

i) Sur'da çatışma, yıkım ve yerinden edilme süreci

Çatışma ve sokağa çıkma yasaklarından en çok etkilenen ilçelerden biri de Sur olmuştur. Sur'a yönelik birçok askeri operasyon yürütülmüş ve akabinde sokağa çıkma yasakları uygulanmıştır. İlk sokağa çıkma yasağı 6-13 Eylül 2015, ikincisi 10-13 Ekim 2015, üçüncüsü 28-29 Kasım 2015 tarihleri arasında ve son olarak 103 gün kesintisiz bir şekilde süren yasak ise 2 Aralık 2015 tarihinde ilan edilmiştir (DİKAD, 2016: 15).

Diyarbakır Sur ilçesinde PKK militanlarınca kurulan hendeklere ve barikatlara kolluk kuvvetlerinin müdahalesi sonucu aylarca süren yoğun çatışmalar yaşanmıştır. Bu süreçte insanlar evlerini terk etmek zorunda kalmış ya da kendi mahallelerinde ve evlerinde abluka altında yaşamak zorunda kalmışlardır.

Bir çatışma, savaş süreci başladı, hendeklerle beraber ve orada yaşayan pek çok sivil, hayatını idame ettiren insanlar yıllardır yaşamlarını yürüttükleri yerleri terk etmek zorunda kaldılar (Psk3, Kadın, 30).

Çatışma ve şiddet durumlarında ortaya çıkan yerinden edilmede kişilere çok az bir hazırlık süresi tanınmakta hatta bazen bu ansızın gerçekleşmektedir. 90'larda çatışma ve şiddetten dolayı Diyarbakır'da yerinden edilen kişilerin %53,1'ine göç etmeleri için 24 saatten az bir süre verilmiştir (Keser, 2011: 88). Benzer bir durum Sur'da yerinden edilme döneminde de yaşanmıştır. Sur'u terk etmek için ilk başta bir saat, sonra yarım saat en sonda da son dakika gibi anonlar kolluk kuvvetleri tarafından yapılmış, bu yüzden birçok kişi eşyalarını alamamıştır (Baysal, 2018: 98). Sokağa çıkma yasaklarından ve fiili çatışma durumundan dolayı evlerini terk etmek zorunda kalan insanlar, kendilerine tanınan kısıtlı zamanlarında bazı eşyalarını ve temel yaşam malzemelerini alabilmişlerdir.

Abluka süreci ve hızlıca boşaltma sürecini izleyebiliyorduk. Böyle insanlar el arabalarıyla sırtlarında eşyalar taşıyarak alabildiğini çıkararak yakın ilçelere göç ettire çoğunlukla. Genellikle bütün mesela ev eşyalarını bırakmak zorunda kaldılar aslında öyle bir bavul, birkaç kıyafet... Alabildiğini alıp çıkmak şeklinde (Psk2, Erkek, 40).

Gidecek herhangi bir yeri olmayanlar, taşıma ücretini karşılayamayanlar, sığınacak bir akrabası olmayanlar ve yeni bir ev kiralayacak durumda olmayanlar Sur'dan ayrılamamışlardır. Bazı kişiler ise çatışma ve sokağa çıkma yasaklarına rağmen evini ve sokağını bırakmak istememiştir (Baysal, 2018: 17).

Çeşitli nedenlerle evlerini terk eden veya terk etmeyen/edemeyen insanlar çatışma ve abluka sürecine tanıklık etmiş, birçok travmatik deneyim yaşamış ve hak ihlallerine maruz kalmışlardır. Evlerini terk edemeyen/etmeyen insanlar, 'güvenli' olarak gördükleri alanlarda bu süreci geçirmek zorunda kalmışlardır. Sur'u terk etmeyen/edemeyen insanlar ise temel ihtiyaçlarına, gıda, su ve elektriğe erişimde güçlükler yaşamışlardır.

Çoğu insan işte evlerin bodrumlarında, sığınaklarında geçirdiler bu süreci. Yani travmatik deneyimler yaşadı. Gitmenin de çok ağır bedellerinin olduğu, Sur'dan çıkmanın da çok ağır bedelleri oldu bu insanlar için. Zira o dönem yani şöyle şeyler yaşandı çok sınırlı açılan sürelerde insanlar bir sürü eşyalarını, anılarını, belki ailelerinin bir kısmını içerde bırakarak çıkmak durumunda kaldılar (Psk1, Kadın, 32).

Gece gündüz elektrik kesintileri, su kesintileriyle ya boşaltmaları bekleniyor veya sürekli silah bombardıman sesine maruz kalmak durumundaydılar (Pdr2, Erkek, 32).

ii) İkinci yerinden edilme süreci

2015-2016 yıllarında Sur'da yerinden edilenlerin önemli bir kısmı 1990'lardaki köy boşaltmalarında da yerinden edilmiştir. Diyarbakır'a yönelik göçlerin dörtte birinden fazlası (%25,2) zorla yerinden edilme sonucunda ortaya çıkmış ve bu yerinden edilmelerin büyük çoğunluğu ise çatışma ve şiddetten kaynaklanmıştır. Çatışmaların ve yerinden edilmenin yoğun bir şekilde yaşandığı 1990-1999 döneminde Diyarbakır'a olan göçlerin %43,3'ü çatışma ve şiddetten kaynaklanmıştır (Keser, 2011: 65-69). Dolayısıyla çatışma ve abluka durumunu yaşayanların önemli bir kısmı ikinci defa yerinden edilme deneyimini yaşamak zorunda kalmıştır. Sur'da yapılan bir araştırmaya göre görüşülen her dört aileden birinin 1990'lı yıllardaki zorunlu göçten dolayı Sur'a geldikleri (DİTAM, 2018: 23), başka bir araştırmada katılımcıların %37'sinin daha önce de bir göç deneyimi yaşadığı, göç deneyimi yaşadığını belirten katılımcıların %84'ünün 1990'larda yaşanan köy boşaltmalarından ve koruculuk dayatmasından dolayı zorla göç ettikleri saptanmıştır (GÖÇİZDER, 2019: 29-30). İkinci kez yerinden edilen ya da ikinci kez evini arkada bırakan insanlarda, tekerrür eden bu olgunun yarattığı ekonomik, politik ve sosyal tahribatlar ve psikolojik tükenmişlik bir katılımcı tarafından şu şekilde ifade edilmiştir:

Çok bezmiş ve yıkılmış bir hâl vardı çünkü şey diyorlardı özellikle. Düzen kurduk, bizim evimiz burası dedik şu an da bir de buradan ediliyoruz ve artık bu değişmeyecek. Ben artık yorulduğum savaşı vermektan çünkü doksanlarda

yerinden edilen insanlar politik sebeplerle yerinden edildiler. Şu an yine benzer bir yerden (Pdr1, Kadın, 31).

Sur, 90'larda yerinden edilen kişiler için sığınılacak güvenli bir liman olmuştur. 90'larda kırsal alanların boşaltılması, güvenlikleştirme stratejisinin hedeflerinden biriydi. Bu nedenle boşaltılan köylerdeki insanlar Sur'a plansız kentleşmeyi de içeren bir göç dalgası yaratmıştır. Kırsal alanlardan Sur'a olan göç, güvenlikleştirme politikasının kentsel alana yayılmasını da beraberinde getirmiştir (Has, 2022: 241). Sur'da yerinden edilenlerin önemli bir kısmının 1990'lardaki yerinden edilenlerle benzer etnik ve demografik profile sahip olmaları yerinden edilmenin politik veçhesini ortaya çıkarmaktadır. Bir başka deyişle aynı coğrafyada farklı mekânlarda belirli bir nüfus grubunu etkilemesi açısından yerinden edilme, teritoryal bir değişimi de beraberinde getirdiği için politik ve sosyal bir alana sirayet eden güvenlikleştirme politikasının yansımasıdır. Bunun süregelen bir mağduriyet yarattığını belirten bir katılımcı kişilerin benzer deneyimlerle travmalara maruz bırakıldığını şu şekilde belirtmiştir:

Ben daha önce Lice'nin herhangi bir köyünde böyle mağdur edildim, bu şekilde yerimden edildim, sonra Sur'a yerleştim diyorlardı. İşte 25 yıl sonra tekrar yerimden ediliyorum mantığı vardı. İşte iki defa aslında bu bahsettiğimiz travmaları yaşadık ailelerimiz (Shu2, Erkek, 34).

Yerinden edilenlerin sosyal ve ekonomik sorunları

i) Sağlık hizmetlerine erişim

Ülke içi zorla yerinden edilenler birçok faktörden kaynaklı olarak sağlık hizmetlerine erişimde zorluklar yaşamaktadır. Türkiye'de yerinden edilenlerin sağlık hizmetlerine erişememe nedenleri yoksulluk, sağlık güvencesinin olmaması, dil sorunları nedeniyle hizmet alımında problemler ve sağlık kuruluşlarının eksikliği olarak öne çıkmaktadır (HÜNEE, 2006: 108). 2015-2016 yılları arasındaki şiddet ve çatışmalı süreçten etkilenen kişilerle yapılan bir çalışmada abluka sürecinde katılımcıların %55'inin çeşitli sağlık sorunları yaşadığı, bu sağlık sorunlarının %26'sının beslenme bozukluğu, %17'sinin mide rahatsızlıkları, %13'ünün solunum bozukluğu, %12'sinin ise duyu yitimi olduğu rapor edilmiştir (GÖÇİZDER, 2019: 71-73). Sağlık hizmetlerine erişim sorunu hem sokağa çıkma yasaklarında hem de yerinden edilmeden sonra devam etmiştir. Sokağa çıkma yasaklarında sağlık kurumlarına erişememe, sağlık kurumlarındaki personel yetersizliği ve hastanelerin sadece çatışmalarda yaralanan askerler için tahsis edilmesi yaşanan sorunlardan olmuştur.³ Çatışma ve abluka sürecinde özellikle kronik hastalığı olan kişilerin düzenli bir şekilde almaları gereken sağlık hizmetini alamadıkları, bununla ilgili çok ciddi sorunların

yaşandığı görülmüştür. Sağlık hizmetlerine erişimde hem çatışma sürecinde hem de çatışmalar sonlandıktan sonra bile birkaç yıl güçlükler yaşandığı şu şekilde aktarılmıştır:

2015-2016 değil etkileri 2017-2018'i de buldu aslında. Doktordan randevu bulamamak, hastaneye gidememek, sadece militer olan askeri güçlere yönelik hastanelerin kullanılması, gece vakti ateşlenmişse Sur'un içine giriş çıkış yasağı var. Bunun gibi aslında sağlık hakkında doğrudan erişim ihlalinin olduğu pek çok hâl oldu (Pdr1, Kadın, 31).

Burada evde tedavi gören insanlar vardı, tedavisi kalan hastalar vardı, ilaç eksikliği vardı, bazı hastalar makinaya bağlı KOAH hastası örnek veriyorum. Makinaya bağlı ama makinası olmadığı için tedavisini göremedi. Diyaliz hastaları vardı tedavilerine gidemedi. Kanseri hastaları vardı, bunlar bunlardan mahrum kaldı (Shu2, Erkek, 34).

Sur'da yürütülen bir araştırmada görüşme yapılan hanelerde 186 kronik hasta, 163 engelli birey ve 218 hamile kişi olduğu bildirilmiştir. Tedavisi sürmekte olan kişilerin tedavilerinin yarıda kaldığı, ilaç temininde güçlüklerin olduğu, bazı zamanlarda ilaçların hiçbir şekilde temin edilemediği tespit edilmiştir (GABB, 2016: 11). Acil sağlık hizmetlerinin de çatışmalardan, barikatlardan ve engellemelerden dolayı sekteye uğradığı, insanların en temel hak olan sağlığa erişiminin ciddi bir şekilde kısıtlandığı, insanların kendi imkânlarıyla bunu sağlamaya çalıştığı bir süreç yaşanmıştır. Bir katılımcının hamile bir kadın üzerinden verdiği örnek o süreçteki hak ihlallerini göstermektedir:

Bir sabah çok erken bir saat sekiz sekiz buçuk gibi İskenderpaşa'da girince bir sokakta bir sürü kana rastladım. Bir kadının doğum yapmaya çalıştığını ve ambulansın bir türlü gelmediğini, öncesinde çok krizli bir şey yaşandığını öğrendim. Ben oraya girebiliyorsam o mahalle açıktı. Ve sokak kan revan içindeydi. Battaniyeyle taşımışlar Sur dışına kadar kadını, hayatta kalabilirdi mi bilemiyorum (Psk1, Kadın, 32).

ii) Eğitime erişim

Yerinden edilmiş çocukların karşılaştıkları belirgin sorunlardan biri eğitime erişimde yaşanan güçlüklerdir. Sur ilçesinde yapılan bir araştırmada yerinden edilmeden önce katılımcıların çocuklarının %47'si okula düzenli olarak, %10'u da çok nadiren giderken, %31'i hiç gidememiştir. 404 ailenin %72'si yasaklar boyunca ve göç sonrasında okulların güvenli olmaması nedeniyle çocuklarını okula göndermediklerini belirtmiştir. Bunun en önemli nedeni okulların askeri

araçlar için karargâh olarak kullanılması ve birçok okulun tahrip edilmesidir (GÖÇİZDER, 2019: 23). 2015-2016 yıllarındaki çatışma ve şiddetten dolayı Nusaybin'de yerinden edilenlerle yürütülen bir araştırmada %29,26'sının çocuklarının uzunca bir süre eğitim yaşamından uzak kaldığı, %43,9'unun yaşanan kopukluktan kaynaklı olarak başarılarının düştüğü, %23,59'unun eğitim sürecindeki aksaklık nedeniyle eğitimi yarıda bıraktığı tespit edilmiştir (Aytaç ve Sarı, 2021). Sur'da yerinden edilenlerle yürütülen bir araştırmada ise göç sonrası eğitimi bırakma oranının %20 olduğu bulgulanmıştır (SPSAM, 2019: 60). Sur'da yerinden edilen 108 aile ile yürütülen bir başka araştırmada ise 64 ailede eğitime ara verenlerin olduğu ifade edilmiştir (DİKAD, 2016: 44).

Sur'daki çatışma ve ablukadan dolayı çocukların eğitim hayatı olumsuz etkilenmiş, birçok çocuk okula gidememiş, okula devam edenlerin ise eğitsel başarıları düşmüştür. Özellikle çatışmaların yoğunlaştığı altı mahallede okulların eğitime ara vermesi ve öğrencilerin başka okullara nakil olmaları ciddi sorunlara neden olmuştur. Bütün bu durumlar yerinden edilen çocukların okul başarılarını düşürmüş, yeni okula ve çevreye uyum sağlamalarını zorlaştırmıştır.

Okul ve eğitimle ilgili ciddi birçok sıkıntı ortaya çıkmıştı. Eğitime ara vermelerine neden oldu. Bu da eğitim başarısını çok ciddi anlamda düşürdü. Sur'da kaç okul var şu an net hatırlamıyorum ama okulların hiçbirine sonuçta kimse gidemedi. Burada 20 bin civarı çocuktan bahsettik bunun 10 bini okul çağındaki çocuk bu 10 bin çocuğu alıp da diğer okullara nakletmek de ciddi bir sorundu (Shu5, Erkek, 34).

Sur'da veya Sur'a yakın bölgelerde olan okullarda top seslerinden dolayı çocukların endişeleri artmış, pencereler çatışmalardan dolayı kırılmış, bazı günler gaz bombalarından dolayı çocuklar okullarda mahsur kalmıştır (Baysal, 2018: 96-97). Çatışma bölgesinde veya çatışmaya yakın bölgelerdeki okullarda eğitimin devam etmesinin çocukların güvenliği açısından ciddi bir risk oluşturduğu, ailelerin de çocuklarını okula göndermek yerine 'hayatta kalma'ya yönelik bir planlama yaptıkları için eğitime erişimin ve devamlılığın oldukça güçleştiği ifade edilmiştir:

Okullar da çocuklar için güvenli değil. Yani okula gitse bile ne olacak? Her an her yerden bomba gelebilir. Mermi gelebilir falan açık olan okulların da öyle bir sorunu vardı. Dolayısıyla aslında oradaki en temel motivasyon biraz yaşam, hayatta kalma, hayatta kalabilmeyi sürdürmekle ilgiliydi (Shu1, Kadın, 33).

Yaşanan çatışmalardan dolayı birçok okulun kapanması ve zorunlu göçle gidilen

yerdeki ikamet problemleri, travmatik etkiler, kaydı yapılan çocukların yeni okullarındaki uyum sorunları, bazı çocukların okula gitme konusunda artık isteksiz olmaları eğitime erişimin önündeki engellerdir. Eğitim-Sen Diyarbakır Şubesi, çatışmalar ve yasaklar süresince 15 okuldaki 7.450 öğrencinin süreçten olumsuz etkilendiğini bildirmiştir (DİTAM, 2018: 26; GABB, 2016: 10).

iii) Barınma sorunu

Barınma; güvenlik sorunu, sağlık risklerine maruz kalma ve iklim koşullarından korunma eksikliğine etkilerinden dolayı ülke içinde zorla yerinden edilmiş kişilerin karşılaştığı en yaygın sorunlardan biridir (NRC, 2006: 31). 90'larda Diyarbakır'a çatışma ve şiddet durumundan dolayı göç eden kişilerle yürütülen bir araştırmada, görüşülenlerin tamamına yakınının göç öncesinde konutu olduğu tespit edilmiştir. Kolluk kuvvetleri tarafından yerinden edilen kişilerin %81,9'unun konutu tahrip edilmiştir (Keser, 2011: 93). 2015-2016 tarihlerinde Sur'da yerinden edilen kişilerin konut hasarı ve konut kaybı yüksek oranlarda olmuştur. Sur'da yerinden edilenlerle yürütülen bir çalışmada, konut kaybı veya hasarı yaşayanların oranı %52,3, konutu hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmadığını belirtenlerin oranı ise %26,9 olarak bulgulanmıştır (SAMER, 2016: 21). 2015-2016 yıllarında yerinden edilenler göç ettikleri yerlerde birden fazla aile ile aynı konutu paylaşmışlardır. 2015-2016 yıllarında Nusaybin'de yerinden edilenlerle yürütülen bir araştırmada katılımcıların sadece %45,2'si kendi aileleri ile ikamet ettiklerini belirtmiş, %54,8'i ise aynı konutu ikiden fazla aile ile paylaşmışlardır (Aytaç ve Sarı, 2021). Çatışma ve sokağa çıkma yasaklarında yerinden edilenlerle yürütülen bir başka araştırmada ise katılımcıların %33'ünün göç ettikleri yerlerde akrabalarının yanında ikamet ettikleri, %67'sinin ev kiraladıkları, %28'inin 14 veya daha fazla kişi ile aynı konutu paylaştıkları, %72'sinin ise 10 ve üstü sayıda kişiyle aile ortamında kaldıkları tespit edilmiştir (Kızmaz ve Tekin, 2017: 31). Sur'da yerinden edilen ancak kalacak yer bulamayan kişiler akrabalarında, acil servislerde ve parklarda ikamet etmiş, bütün bu süreçler yetersiz fiziksel koşullar ortaya çıkarmış ve aileleri mağdur etmiştir (GABB, 2016: 9).

Çatışma ve sokağa çıkma yasakları nedeniyle kendilerine tanınan kısıtlı zamanlarda Sur'dan çıkmak zorunda kalan insanlar, yanlarına alabildikleri çok az eşya ile kentin diğer bölgelerine göç etmişlerdir. Bu süreçte birçok aile aynı evi paylaşmak zorunda kalmış, ev tutan insanlar eşya arayışına girmiş ve temel kaygı aile üyelerinin asgari barınma ihtiyacını karşılayacak bir 'çatı' bulmak olmuştur. Ancak yerleşilen evlerde genellikle birden fazla ailenin kaldığı, fiziksel donanımın yetersiz olduğu ifade edilmiştir.

20 kişilik aileler aynı evde küçücük bir yerde yaşamaya çalışıyorlardı. Bir battaniye olmadan, bilmem ne olmadan işte çocuk, yetişkin genç hepsi bir arada falan. Dolayısıyla sağlıklı bir barınma alanı da yoktu (Shu1, Kadın, 33).

Gittiğimiz her evde neredeyse 2-3 aile kalıyordu. Daha fazla olanlar da vardı yani. Hem o kadar insana yetecek ev olmadığı için hem de ekonomik durumları elvermediği için insanlar evlerini paylaşıyordu birbiriyle. Birden fazla ailenin aynı evi paylaşması elverişsiz ve sağlıksız koşullarda yaşama durumu oldu (Psk3, Kadın, 30).

Çatışma bölgesinde kalmanın da çıkmanın da oldukça zor olduğu bir süreci yaşayan insanlar güvenli buldukları alanlara yerleşmişlerdir. Sur'da kalanların ise bodrumlarda ya da hasarlı evlerde ikamet etmek zorunda kalması gidenlerin de kalanların da barınma sorunu yaşadığını göstermektedir.

Benim çalıştığım kuruma yakın bir yerde yaşayan bir aileyi biliyorum. Bir internet kafenin asma katını ev diye tutmuşlardı ve orası ev değildi. Bir odaydı, tuvaleti, banyosu vardı. Mutfağı yoktu mesela. Sur içinde özellikle İskenderpaşa tarafında evlerin çoğunda ciddi hasarlar vardı. Kıştı ve insanlar o evlerde oturmaya devam ediyordu yani. Camları yok, duvarları delik, odaların bazıları hiç kullanılmayacak durumda falan (Psk1, Kadın, 32).

iv) İşkence ve şiddet

Türkiye'de ülke içi zorla yerinden edilenler şiddet, işkence ve tacize maruz kalmışlardır. Birçok zorla yerinden edilen kişi veya tanıdıkları işkenceye veya şiddet eylemlerine tanık olmuş veya maruz kalmıştır (Mutlu, 2009). Göç Platformu'nun (2011: 43) 1.541 ülke içi zorla yerinden edilenler ile yaptığı bir çalışmada %31,3'ünün işkenceye tanık olduğu veya yaşadığı ortaya konmuştur. Ayrıca katılımcıların %27,2'sinin de toplu dayığa maruz kaldığı veya tanık olduğu tespit edilmiştir. Ülke içi zorla yerinden edilenler sadece evlerini ve yaşamlarını geride bırakmak zorunda kalmamış aynı zamanda işkenceye de uğramış veya tanıklık etmiştir (İstanbul Göç-der, 2015: 6). Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği'nin (2017) Türkiye'nin Güneydoğusunda çatışmalardan dolayı yaşanan hak kayıplarını belgelediği raporunda işkence ve şiddet de raporlanmıştır. Sokağa çıkma yasakları ve çatışmaların yaşandığı merkezlerdeki 480 kadın ile yapılan bir araştırmada, katılımcıların %41'i baskı ve tehdit altında kaldıklarını, %20'si gözaltı yaşadığını, %15'i tutuklandığını, %12'si işkenceye maruz kaldığını ve %2'si tacize uğradığını belirtmiştir (GÖÇİZDER, 2019: 57).

Sokağa çıkma yasaklarında evlerini terk etmeyen/edemeyen kişilerin özellikle

fiziksel şiddete, cinsel şiddet tehdidine, kötü muamele ve işkenceye maruz kaldıkları görülmüştür. Sivil toplum kuruluşlarında görev yapan ruh sağlığı çalışanlarının bu olaylara yönelik duyumları şu şekildedir:

Çıplak aramalar oldu, soğukta bekletmeler oldu, kameralar önünde fiziksel şiddet uygulamalar oldu. Cinsel şiddet tehditleri oldu vesaire. Onur kırıcı davranışlar oldu, kötü muameleler oldu. Ve bunların hepsi güvenlik güçleri tarafından yapıldı. Hatta bazı ifadeler siz de onlar gibi teröristsiniz deyip bize saldırdı dendi. Buna yönelik şeyler oldu. Halkın ifadesine göre oradaki devletin güvenlik güçleri zaten bir nefret duygusuyla donatılmış kişilerdi. Bu nefret duygusunun sonucu olarak da bu tür şiddet olayları işkence olayları ortaya çıktı (Shu4, Erkek, 33).

Türkiye İnsan Hakları Vakfı, kurumlarına olan başvuruların ağırlıklı olarak son üç yılda işkence ve kötü muamele, sokağa çıkma yasakları ve yerinden edilme gibi etnik nedenlerle olduğunu ifade etmiştir (Biçer ve Uçar, 2019: 106). O dönem özellikle devlet güçlerinin işkencesinden ve kötü muamelesinden kaynaklı TİHV'e başvuran birçok kişinin olduğunu bir katılımcı şu şekilde ifade etmiştir:

Sur'dan göç etmek zorunda kalan, gözaltına alınan, o sırada bir sürü şey devlet şiddetine maruz kalan kişilerle çalışıyordum. Benim çalıştığım kişilerin kendi şiddet hikâyesi de vardı kamudan gelen (Psk2, Erkek, 40).

Sur'da vatandaşlara kolluk kuvvetleri tarafından kontrol noktalarında sözlü ve fiziki tacizde bulunulduğu ifade edilmektedir (Baysal, 2018: 111). Kolluk kuvvetlerinin sivil ve Sur sakini olduğu bilinmesine rağmen vatandaşlara örgüt üyesi veya destekçisi gibi davrandığı ve fiziksel şiddet ve işkence uyguladığından bahsedilmiştir. Bir katılımcı bu durumu şu şekilde belirtmiştir:

Güvenlik güçleri tarafından evet sivil olmasına rağmen belki de Kürt olduğu için örgüt üyesi gibi değerlendirilip işkenceye maruz kalan kötü muameleye maruz kalan çok fazla insan vardı. Özellikle çıkış süreçlerinde içeride buldukları süreçlerde buna çok fazla maruz kalan, hakaretlere, fiziksel şiddete maruz kalan insanlar vardı (Psk3, Kadın, 30).

v) Ayrımcılık

Ülke içi yerinden edilenler çatışan taraflar ya da yerel halk tarafından ayrımcılığa maruz kalmaktadır. Birçok araştırma, yerinden edilenlerin yaşadığı ayrımcılık deneyimlerinin ruhsal sağlıkları üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Yugoslavya'da yerinden edilenlerin göç ettikleri ülkelerde kabul edilmelerinin

duygu durumları üzerinde olumlu etkisi olduğu, Kolombiyalı yerinden edilenlerin sistematik ayrımcılık ve dışlanmadan dolayı yüksek düzeyde stres, kaygı ve depresyon yaşadıkları tespit edilmiştir (Hynie, 2018). Doksanlarda zorla yerinden edilmiş ve İstanbul'a yerleşmiş Kürt gençleriyle yapılmış bir araştırmada, Kürt oldukları veya Kürtçe konuştukları için okulda veya polis tarafından ayrımcılığa maruz kaldıkları tespit edilmiştir (Mutlu, 2009). Zorla yerinden edilen Kürtler göç ettikleri yerlerde %38,9 oranında manevi zarar olarak dışlanma haline tanık olmuş veya bizzat yaşamıştır (Göç Platformu, 2011: 49).

2015-2016 Sur'daki çatışmalarda, kolluk kuvvetlerinin Sur'dan çeşitli nedenlerle ayrıl(a)mayan vatandaşlara ayrımcı pratiklerle yaklaştığı, Kürt olmanın ve Sur'da yaşamının bu ayrımcı pratiğin merkezinde konumlanan yapısal durumlar olduğu ifade edilmiştir. Kolluk kuvvetlerinin ayrımcı tutum ve görüşlerinin belirli kategorilerden oluştuğu, ayrımcılığın net ve sınırları belli olan tarafları olduğunu bir katılımcı şu şekilde aktarmıştır:

Oradan çıkmamak demek devlet güçlerinin nezdinde şu demektir: Burada ya teröristleri besliyorsun ya da teröristsin. Bu ihtimaller dışında bir şey yok. İkisi de düşmanısın demek aslında bir nevi (Psk1, Kadın, 32).

Sur'da yerinden edilen insanların Sur dışında yaşayan halk tarafından ayrımcılığa tabii tutulması, yerinden edilenlere evini kiralamak istemeyen insanların olması, Türkiye kamuoyunda Suriyeli mültecilere uygulanan ayrımcı söylem ve pratiklerin bir benzerinin Sur'da yerinden edilenlere yönelik de yaşandığını göstermektedir. Sur sakinlerine yönelik bu ayrımcı uygulamaların ekonomik ve sınıfsal bir mevzu olduğunu belirten bir katılımcı bu durumu şu şekilde aktarmıştır:

Hani bu insanlar kalacak yer bulamıyorlar. Bazıları evini vermek istemiyor kiraya. Böyle şeyler de var. İşte mültecilere, işte Suriyelilere dönük de bir şey varsa bir benzeri yaşandı. O dönem Diyarbakır'da burada yaşandı. İnsanlar Sur'dan çıkmışsa evini vermek istemediler. Vermeyen aileler de vardı. Yani biraz şey de ekonomik, yani biraz sınıfsal bir mevzu gibi (Shu1, Kadın, 33).

Öte yandan devlet güçleri ve yerel halk tarafından uygulanan ayrımcılığın başka bir türünü Sur'dan çıkmak isteyen insanları orada tutmaya zorlayan PKK militanları da uygulamıştır. PKK militanlarının Sur'daki insanları orada tutarak devlet güçlerinin müdahalesini zorlaştıracak araçsal bir konuma ittiklerini bir katılımcı şu şekilde ifade etmiştir:

Örgüt tarafından da bir ayrımcılığa uğradılar. Orada çatışmalar devam ederken aileler evlerinden çıkmasın, bu devlet güçlerinin Sur'un içine girmesini biraz daha zorlayacak bir savunmanın olacağını gösteriyordu ve ailelerin oradan çıkmasını istemiyorlardı. Bu imkânsız bir şey herhalde hiçbiri bu plana uymadı ve buldukları bölgeden çıktılar (Shu2, Erkek, 34).

2015-2016 yıllarında yerinden edilen aileler göç ettikleri yerlerde dışlayıcı ve ayrımcı uygulama ve tutumlara maruz kalmışlardır. Özellikle, yerinden edilenlerin çocukları okullarda dışlayıcı tutumlarla karşılaşmışlar, ortaya çıkan güvensiz ortam, ailelerin çocuklarını okula yollamamalarına sebebiyet vermiş ve çocukların da eğitime devam etme istekleri olumsuz etkilenmiştir (GÖÇİZDER, 2019: 25). Yerinden edilen insanların ekonomik, toplumsal ve sınıfsal durumları gündelik yaşamda ve eğitim hayatında ayrımcılığa maruz kalmalarına neden olmuştur. Bir katılımcı Surlu olmanın bazı mekânsal konumlara ve sosyal etkileşimlere sıkıştırılmak istendiğini, bu şekilde bir damgalamanın ortaya çıktığını şu şekilde belirtmiştir:

Surlular, Surluların okulu, Surluların sınıfı ya da sosyal konutlar, fakir TOKİleri falan vesaire. Bunlar halk tarafından üretilen şeyler. Oranın resmi adı fakir TOKİ'si değil, Surlu TOKİ'si değil ya da işte 3B sınıfı Surlu çocuklar sınıfı değil yani. Bunlar halk tarafından yapılan şeyler. Bu bir damgalamadır aynı zamanda bir ayrımcılıktır da (Shu4, Erkek, 33).

vi) Dil zorlukları

Dil zorlukları yerinden edilen kişilerin eğitim, sağlık ve sosyal hizmetlere erişimlerini önemli derecede etkilemektedir. Yirmi iki çalışmanın değerlendirildiği bir meta-analiz çalışması dil ediniminin/yeterliliğinin, sosyal entegrasyonu ve ruh sağlığını önemli ölçüde etkilediğini ve dil güçlüklerinin, sığınmacıların ve yerinden edilenlerin yaşadığı en belirgin göç sonrası stresörlerden biri olduğunu göstermektedir (Gleeson vd., 2020). İstanbul Göç-Der'in (2015: 15) 11 ilde 1.064 ülke içi zorla yerinden edilen kişiyle yaptığı bir araştırmada görüşülen kişilerin %97,56'sının anadilinin Kürtçe (Kurmanci ve Zazaki) olduğu, anadili Türkçe ve diğer dillerin olan kişi sayısının oldukça az olduğu tespit edilmiştir. Sur'da yapılan bir araştırmaya göre ise katılımcıların %83,46'sının (1.322) anadilinin Kürtçe olduğu ve gündelik dilin de anadil kullanımından oluştuğu tespit edilmiştir (Arslan vd., 2016: 18). 2015-2016 yıllarında yerinden edilenlerle yürütülen bir çalışmada katılımcıların %94'ü anadil eğitimini desteklediklerini belirtmişlerdir (Kızmaz ve Tegin, 2017: 109). Dil sorunu özellikle sağlık ve eğitim hizmetlerine olan erişimi önemli derecede etkilemektedir. Ülke içi zorla yerinden edilenlere

yönelik yürütülen psikososyal çalışmaların Kürtçe olmasının bu açıdan önemli olduğu belirtilmektedir (Arabacı vd., 2016; Kılıç, 2021).

Sur'daki çatışma ve ablukalar çocukları, kadınları ve yaşlıları birçok açıdan etkilemiştir. Her yaş grubundan kişilerin etkilendiği yerinden edilme sürecinde yürütülen psikososyal çalışmaların kişinin tercih ettiği, daha iyi anlaşıldığını düşündüğü veya kendini daha iyi ifade edebildiği bir dilde yapılması ruh sağlığı açısından önemli olmaktadır. Psikososyal destek çalışmalarının kişinin anadili dili ile yapılması kişilerin maruz kaldıkları travmatik yaşantılarını anlamlandırma ve sağaltma açısından kuşkusuz önemli bir etki yaratmıştır.

Kişinin psikolojik destek alması gerekiyor. Herkes travmatize olduğu için yaşlı nenenin alması gerekiyor. Kurmanci alamıyor, Zazaki alamıyor ya da çocuk bir şekilde okulda Türkçe öğrenmişse ya da ebeveyni öğrenmişse yetişkin erişkin kişi öğrenmişse o şekilde alabiliyor. Onu da ama ikincil dili üzerinden alabiliyor (Pdr1, Kadın, 31).

Yerinden edilenlerle ilk kurulan bağ ve ilişki biçimi psikososyal destek çalışmalarını etkilemektedir. Kişilerle kendi dillerinde ve kendi alanlarında kurulan ilişki güven ilişkisinin oluşmasına katkı sağlamaktadır. Kürtçenin yerinden edilenlerle kurulan güven ilişkisini önemli derecede etkilediğini bir katılımcı şu şekilde aktarmıştır:

Çalışmalarımızın büyük bir kısmı Kürtçe ilerliyordu. Aslında çoğu Türkçe anlıyordu ya da konuşabiliyorlardı ama daha rahat ifade ediyorlardı kendilerini Kürtçe. Ama aslında hani o güven ilişkisini de daha rahat kurabiliyorlardı. Onların kendilerini rahat hissedebilmesi için aslında Kürtçeyi tercih ediyorduk (Psk3, Kadın, 30).

vii) Ekonomik sorunlar

Yoksulluk ve işsizlik ülke içi yerinden edilenlerin yaşadıkları sosyoekonomik sorunların başında gelmektedir. 90'larda çatışma ve şiddetten dolayı Diyarbakır'a göç edenlerle yürütülen bir çalışmada hanelerin %79,7'si aylık harcamalarını karşılayamadıklarını, katılımcıların %73'ü ekonomik durumlarının göç öncesinden daha kötü olduğunu belirtmişlerdir (Keser, 2011: 103). İstanbul Göç-Der'in (2015: 19) yaptığı araştırmada temel ihtiyaçlarını karşılayamayan ülke içi zorla yerinden edilen kişilerin oranı %73,87 olmuştur. Yalnızca temel ihtiyaçlarını giderebilenlerin oranı %22,27 olmuştur. 2015-2016 yıllarındaki çatışmaların yoğunluklu olarak yoksul ve geliri düşük olan kişilerin yerleşim birimlerinde ortaya çıkması, yoksul olan bu grupların daha fazla ekonomik sorun

yaşamasına neden olmuştur (Kızmaz ve Tegin, 2017: 19). 2015-2016 yıllarındaki çatışma ve abluka durumundan dolayı yerinden edilenlerin birçoğu ev ve işlerini yitirmiş, ekonomik olarak zorlanmış ve bir süreçte derin bir yoksulluğa itilmişlerdir. Yerinden edilmişlerin genellikle mülksüz ve maddi birikime sahip olmaması, eşya ve evlerinden oluşan maddi varlıklarını yitirmeleri yaşadıkları ekonomik sorunları daha da derinleştirmiştir (Uluslararası Af Örgütü, 2016: 17).

Çatışma ve sokağa çıkma yasaklarından dolayı ciddi maddi kayıplar yaşanmıştır. Sur'da yerinden edilen kadınlarla yürütülen bir araştırmada evi zarar görenlerin oranı %96,3, ev eşyalarını tamamen yitirdiklerini ifade edenlerin oranı %50,93 olmuştur. Katılımcılar %56 oranında çatışmalar sırasında ve sonrasında ekonomik durumlarının çok kötüleştiğini bildirmişlerdir (DİKAD, 2016: 33-34). Bir başka araştırmada ise Sur'da yerinden edilenlerin eşya hasarının ve kaybının %61,1 olduğu, %20,2'sinin ise bu konuda herhangi bir bilgi sahibi olmadığı tespit edilmiştir (SAMER, 2016: 22). Sur'da yerinden edilenler evlerini, işyerlerini, eşyalarını, arabalarını diğer bir deyişle bütün maddi birikimlerini çatışma ve sokağa çıkma yasakları başladıktan sonra Sur'da bırakıp güvenli alanlara gitmişlerdir. Öngörülemeyen çatışmalar Sur sakinlerinin birçok maddi kayıp yaşamasına neden olmuştur. Sur'da yaşanan maddi kayıplar ve yoksulluk durumu göç edilen yerde de devam etmiştir.

Eviniz var, arabanız var, iş yeriniz var ve bir anda çatışmalar başlıyor ve siz hepsini orada bırakıp terk etmek zorunda kalıyorsunuz, siz hepsini orada bırakıyorsunuz. Ya da gidiyorsunuz yeni yerde ekonomik olarak kendinizi nasıl daha iyi bir duruma getirebilirsiniz ki. Yaklaşık 7-8 ay kepenkler kapalıydı örneğin orada. İnsanlar evlerine bir kuruş para götüremediler (Shu5, Erkek, 34).

Zorla yerinden edilmiş gruplar arasında işsizlik yüksektir. Sri Lanka'da yapılan bir çalışmada işsizlikle bağlantılı olarak, yerinden edilmiş hanelerin büyük bir bölümünün yeterli gıda kaynağından yoksun olduğu ve bunun da mevcut yerinden edinme durumuna ekstra stres yüklediği görülmüştür (Nickerson vd., 2017; Siriwardhana vd., 2013). 500 yerinden edilen aile üyesiyle yapılan başka bir araştırmada, katılımcıların %89'unun çalışmadığı, kadınlarda çalışmama oranının %96, erkeklerde %52 civarında olduğu tespit edilmiştir. 500 katılımcı içinde işçi, emekli ve esnaf olanların oranının % 10 bile olmadığı ve görüşülenlerin genellikle seyyar satıcı, mevsimlik işçi ve gündelik işlerde düzensiz çalışanlar olduğu tespit edilmiştir (DİTAM, 2018: 16). Sur'da yaşayan kişilerin genellikle yevmiyeli ve gününbirlik işlerde; restoran ve kiraathanede, hamallık, taşeron işçilik, işportacılık, inşaat, tekstil, servis hizmetleri ve küçük

esnaflık gibi işlerde çalıştığı birçok araştırmada yer almıştır (Baysal, 2018: 101; Arslan vd., 2016: 15; DİKAD, 2016: 24)

SAMER'in (2016: 25) araştırmasına göre Sur'daki çatışma ve sokağa çıkma yasaklarından dolayı görüşme yapılan kişilerin %7,7'si (314 kişi) ticari faaliyetlerini sonlandırmak zorunda kaldıklarını, %30,7'si (1.253) iş kaybı yaşadıklarını ifade etmiştir. Sur'da yaşayan insanlar çatışmalar öncesinde birçok farklı sektörde çalışarak yaşamlarını idame ettirmişlerdir. Şehrin turistik bölgesi ve alışveriş yapılan en önemli alanlarından biri olan Sur'da yaşayan insanlar informal sektörde, günübirlik ya da mevsimlik işlerde veya işyeri sahibi olarak çalışma yaşamında yer almışlardır. Özellikle işyeri Sur'da olan kişiler çatışmalar ve sokağa çıkma yasaklarından dolayı işyerlerini kapatmak zorunda kalmışlardır. Enformel sektörde güvencesiz çalışan kişiler işlerini kaybetmiş ve yerinden edilmeden sonra iş bulmakta güçlükler yaşamışlardır.

Ana arterlerde işyerleri olanlarla görüşme yapmıştk. Sur, şehrin her tarafından gelen insanların alışveriş yaptığı ve aynı zamanda turistlerin de geldiği bir yer olduğu için doğrudan aslında işyeri orada olanların yoğun bir sermaye kaybı oldu. İşte işyerini kapatıyor başka bir şeyler yapıyor. Zaten eğer ki ara yerlerde bakkalı, dükkânı bir şeyi varsa ya da kafesi varsa bunlar zaten otomatik kapandı. Bazıları zarar gördü. İşte daha seyyar olarak çalışan ya da gününü kurtarmaya çalışan kişiler zaten o anlamda daha yoğun zarar gördüler. Asgari ücretle çalışan sigortasız çalışan aileler de vardı (Pdr1, Kadın, 31).

Sur'da yerinden edilenlerle yürütülen bir araştırmada yerinden edilme öncesinde sahip olunan konut mülkiyeti %40 iken, yerinden edilme sonrasında konut mülkiyeti oranı %10'a gerilemiştir (SPSAM, 2019: 22-24). Görüldüğü üzere hem 1990'lardaki hem de 2015-2016'daki yerinden edilme süreci mülksüzleşme sorununu ortaya çıkarmış, çatışma öncesinde üretim ve çalışma yaşamına dâhil olan kişiler, göç sonrasında bu kazanımlarını yitirmiştir. Mülksüzleşme ve işsizlik durumu yerinden edilenleri ekonomik olarak güçsüzleştirmiştir (Kılıç, 2021: 387).

Yerinden edilenlerin psikolojik sorunları

Çatışma ve şiddet durumundan dolayı zorla yerinden edilenlerin büyük çoğunluğu ailelerinden ayrı düşmekte, şiddet görmekte, aile veya arkadaşlarının öldürülmesine tanık olmakta ve temel ihtiyaçlarından mahrum bırakılmaktadır (Schweitzer vd., 2006). Araştırmalar, dünya çapında sığınmacıların ve yerinden edilmiş kişilerin yüksek oranda göç öncesi travma ve travmaya bağlı ruh sağlığı sorunları yaşadığını göstermektedir (Robjant vd., 2009). 2015-2016'da

Nusaybin’de yerinden edilenlerin yaşadıkları psikolojik sorunlar %60,5 uyku sorunu, %47,9 öfke kontrol problemi, %34,2 depresyon ve %29,5 ile panik atak olmuştur (Aytaç ve Sarı, 2021).

Sur’da çatışma ve şiddet durumundan dolayı yerinden edilen kişiler birçok travmatik olay yaşamışlardır. Kişilerin maruz kaldığı veya tanık olduğu travmatik olaylar ruh sağlığı sorunlarının yaşanmasına neden olmuştur. Çatışmalardan hemen sonra meslek örgütleri ve sivil toplum kuruluşlarının yerinden edilenlere yönelik yaptığı ev ziyaretlerinde ruhsal belirtiler gözlemlenmiştir. Ancak bunların travmatik olaya karşı verilen akut stres belirtileri mi yoksa ruhsal bozukluk mu olduğu ilk görüşmelerde tespiti zor bir durum yaratmıştır.

Ev ziyaretlerinde şunu çok kolay gözlemliyorsunuz: depresif atakları gözlemliyorsunuz, anksiyete ataklarını gözlemliyorsunuz, manik bozukları gözlemliyorsunuz, bütün duygudurum bozukluklarını öyle çok perde gibi önünüze serildiği bir alan zaten orası. Bunlar akut bozukluklar bir yanıyla. Bunların hepsi akut semptomlar ve geçecekler mi vesaire diye şöyle de bir şey oluyordu (Psk1, Kadın, 32).

Ülke içi yerinden edilmiş kişiler çatışma ve şiddet durumlarına maruz kaldığı veya tanık olduğu için travmatik stres belirtileri veya travma sonrası stres bozukluğu ortaya çıkabilmektedir. Yerinden edilmiş 80.000’den fazla sivilin dahil edildiği bir meta-analiz çalışmasında ise 40 farklı ülkedeki çatışmalardan etkilenen bölgelerde travma sonrası stres bozukluğu (TSSB) için yaklaşık %30’luk bir yaygınlık oranı bulunmuştur (Sabhlok vd., 2020). Türkiye’de ülke içi yerinden edilenler üzerine yürütülen bir çalışmada yetişkinlerin travma oranının %66 olduğu, işkence mağdurları ve ülke içi yerinden edilenlerin travmalarının birbirine yakın olduğu tespit edilmiştir (Tuz ve Bademli, 2014). Diyarbakır’da 708 katılımcı ile yürütülen bir araştırmada, katılımcıların travmatik yaşam deneyimi yaygınlığı %47,9 bulunmuştur. En yaygın travmatik yaşam deneyimi yerinden edilme, yaralanma veya cinayet vakasına tanık olma olmuştur. Yaşam boyu ve güncel TSSB prevalansı sırasıyla %34,9 ve %15,1 olarak bulunmuştur. Çatışma yaşanan bölgelerdeki kişilerde travmatik yaşantılar ve TSSB yaygınlığı yüksektir ve tedavi olanakları yetersizdir (Yasan vd., 2008). Travma sonrası stres bozukluğu ve travmatik stres, savaş ve çatışmalardan sonra en yaygın görülen ruhsal hastalıklardan biridir. Sur’da tanık olunan çatışmalar ve travmatik olaylardan dolayı bazı kişilerin travmatik stres belirtilerini gösterdiklerini bir katılımcı şu şekilde aktarmıştır:

Sürekli bir patlama sesi duyduğunu zannedip irkilen insanlar ya da oradayken

orada yaşadıkları süreçte gördükleri yaralı insanların yeniden gözlerinde canlanması, yeniden karşılıklarına çıkması gibi şeylerden bahsediyorlardı (Psk3, Kadın, 30).

Yapılan günlük işlerden serbest zaman aktiviteleri yaptığımızda yapılan aktivitelerden keyif alamama bir kaygı hali bir endişe hali özellikle bazı çocuklarda nöbet durumları olabiliyordu. Yaşlılarda ve çocuklarda daha çok gözlemediğimiz uyuyamama, altına kaçırma meseleleri çok fazlaydı (Shu4, Erkek, 33).

Çatışma ve şiddet durumu kadınları, erkekleri ve çocukları farklı düzeylerde etkilemiştir. Başka bir deyişle bu grupların travmatik olaya verdikleri ruhsal reaksiyonlar farklı olmuştur. Yetişkinlerde genel olarak ruhsal sorunlar; uyku sorunları, depresif durumlar, kaygı ve korku, manik savunmalar çocuklarda ise alt ıslatma, karanlıkta kalamama, hayatta kalma ile ilgili kompulsif davranışlar geliştirme şeklinde ortaya çıkmıştır.

Mesela kadınlarda özellikle yine gece uyuyamama mevzusu çoktu. Geceleri uyuyamıyoruz, endişeliyiz. Her an yeniden başka bir şey olacakmış gibi. Çocuklarda biraz yine böyle alt ıslatma, yine karanlıkta kalamama, sürünerek evin içinde yaşamını idame etme, sürekli o dönemde muhtemelen bir şeyden korunmak için bu davranışı geliştirmişler. Erkekler duygusunu, yaşadığı şeyi de çok dışarı vuramıyorlardı. Paylaşma açısından da daha zorlardı. Erkeklerle dair genel şeyden bahsedemeyeceğim ama kadınlarda gerçekten çok şey, düzeyi çok yüksekti. Yani kaybetme korkusu çok yüksekti. Yani çocuğunu kaybetme korkusu, evini kaybetme korkusu, eşini kaybetme korkusu, her şeyi kaybetmeye dair korku... Daha yüksekti kadınlarda (Shu1, Kadın, 33).

Çatışma ve şiddet durumunun ortaya çıkardığı yerinden edilme sırasında güvenlik, barınma, yiyecek ve giyecek gibi temel ihtiyaçlar kişilerin karşılaştığı birincil sorunlar olmuştur. Temel ihtiyaçların belirli oranda karşılanması kişilerin psikolojik sorunlarını ortaya çıkaran bir zemini de beraberinde getirmektedir. Yaşama karşı geliştirilen korunma ve güvenlik hissiyle baskılanan ruhsal durum bir evreden sonra psikolojik sorunlarla ortaya çıkmaya başlamıştır.

Biraz daha yerleşik hale gelince duygular saldırmaya başlıyordu negatif anksiyete, depresyonu. Çaresizlik, kayıp, yas bütün bunlar biraz yerleşiksen hissediyorsun değilsen onlar havada duruyor aslında (Psk2, Erkek, 40).

Travmatik olaya karşı çocukların geliştirdiği ruhsal tepkilerin yetişkinlerden

farklı olduğu görülmüştür. Sur'da yerinden edilen çocuklarda altına kaçırma, uyum sorunları, bazı nesnelere bomba sanma, bazı seslere karşı aşırı duyarlılık, irkilme, sayıklama, uyku sorunları gibi psikolojik reaksiyonlar ortaya çıkmıştır (Baysal, 2018). Çocukların yaşadıkları travma uyku sorunları ve kaygılara, altına kaçırma ve agresifleşme gibi davranışsal sorunlara yol açmıştır. Bu davranışsal sorunların özellikle okul yaşamlarında saldırganlık, akran zorbalığı, kendilerine ve başkalarına zarar verme şeklinde ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Yerinden edilen çocukların bu olaya karşı verdikleri tepkilerin hem erken dönemde hem de sonrasında devam eden çalışmalarda daha belirgin olduğu ifade edilmiştir. Çocukların hem davranışsal hem de zihinsel olarak psikolojik sorunlar yaşadığı, yaş grupları ve maruz kalınan travmaya göre gelişimsel geriliklerin olduğu, bu durumun çocukların eğitim hayatını ve 'öteki' kişilerle kurduğu iletişim ve ilişkileri de etkileyen bir faktör olduğu belirtilmiştir.

Çocuklarda özellikle uyku ve kâbuslara yönelik çok şey duyuyordum. Kâbus görme, altına kaçırma, agresifleşme çünkü bunu ifade edecek alan bulamama. Yetişkinlerde çaresizlik en belirgin olandı (Psk2, Erkek, 40).

2015-2016 yıllarında Sur sürecini yaşamış olan çocukların çok yoğun bir şekilde travmanın etkisinde olduğunu, savaştan önce çocuk çok normal gelişim seyri devam ederken savaşa beraber yaşadığı travmanın da etkisiyle zihinsel olarak gerçekten ciddi anlamda gerilik yaşayan, işte adını unutan, renkler unutan, harfleri unutan, okuma yazma bilen çocuğun okuma yazmayı unuttuğunu gördük (Pdr1, Kadın, 31).

Hem 1990'lardaki köyden yerinden edilmeyi hem de 2015-2016'daki kentten yerinden edilmeyi deneyimleyen Sur sakinleri için iki yerinden edilme hem bireysel hem de toplumsal travmalar yaratmıştır. İki kez yerinden edilmenin sonucunda travma ve yasın devam eden iki gerçeklik olduğu ortaya çıkmıştır (Kılıç, 2021: 375). Çatışmalar öncesinde Sur'da kendisini %89 oranında güvende hisseden kadınlar, şu anda yaşadıkları yerlerde %62 oranında güvende hissetmemektedir. Çatışmalar öncesinde Diyarbakır'da güvende hissettiklerini belirten kadınların oranı %90 iken, çatışmalardan sonra bu oran %49'a düşmüştür. Çatışmalar öncesinde kendini %74 oranında Türkiye'de güvende hisseden kadınların oranı çatışmalardan sonra %28'e gerilemiştir (DİKAD, 2016: 42-43). İlk birkaç hafta görülmeyen semptomların sonradan ortaya çıkması ve çatışmalara bağlı olarak ortaya çıkan travmatik stresin belirginliği bölgedeki çatışma gerçekliğinin dönemsel olarak kendini tekrarlayan ve güvenlik hissini zayıflatan bir olgu olduğunu göstermektedir. Belli yaş gruplarında birden çok deneyimlenen çatışma ve yerinden edilme durumu TSSB'yi her daim ortaya

çıkabilecek politik ve psikolojik bir temele dayanmaktadır. Bu yüzden nesiller arası aktarılan travmanın yanı sıra birden çok deneyimlenen travmatik olaylar ruhsal durumda belli bir stabilizasyonu da engellemektedir.

Çok olağan semptomlar yani hiç semptom vermeyen insanlar da işte iki hafta üç hafta sonra semptom göstermeye başlayabiliyorlar. İşte yirmi yıl otuz yıl önce onunla benzer bir deneyimi onun ailesi yaşamış. Onun da öncesi var. Bu böyle katlana katlana büyüyen, yığılan ve şey olarak bir tablo olarak karşımıza çıkıyor. Çünkü insanlar şunu diyemiyor bir yerde zihinde: bitti gitti ve güvendeyim. Değil çünkü otuz yıl önce annesi güvende değildi. Onun annesi de güvende değildi. Güvenlik ihtiyacı asla sağlanamıyor. Ruhsallıkta sağlanamıyor (Psk1, Kadın, 32).

Yerinden edilmeden sonra ortaya çıkan ruhsal sorunlardan olan anksiyete geniş bir popülasyonu etkilemektedir. Zorla yerinden edilmiş 39.518 kişi ile yapılan bir araştırmada anksiyete bozukluklarının %1 ve %81 arasında değişkenlik gösterdiği (Morina vd., 2018), başka bir araştırmada ise %20,3 ile %88 arasında değişkenlik gösterdiği tespit edilmiştir (Walker vd., 2020). Çatışma ve şiddetten kaynaklanan göç, belirsizlik, evin ve mekânın kaybı, gelecek korkusu, temel ihtiyaçlara dönük sorunlar, insan kayıpları kişilerin kaygı düzeylerini yükseltmiştir.

Yoğun bir anksiyete vardı. Çünkü çok büyük bir belirsizliğin içinde ve süregiden bir savaşın ortasında zorunlu bir göç hali vardı. Ne zaman bitecek, nereye bağlayacak? Mekânın, coğrafyanın ve evin vesaire nesnelere kaybını çok konuştuk ama insanların kaybı... Tanıdığının, yakınının kaybı olanlar vardı (Psk2, Erkek, 40).

Zorla yerinden edilenlerde prevelansı en yüksek olan ruhsal bozukluklardan biri de depresyondur. Zorla yerinden edilenlere yönelik yapılan farklı araştırmalarda depresyonun oranının %5 ve %80 arasında olduğu (Morina vd., 2018), Pakistan'da ülke içi yerinden edilenlerde majör depresyon oranının ise %67 (Mujeeb, 2015) olduğu saptanmıştır. Çatışmalar başladıktan sonra travmatik olaya verilen stres tepkileri kişiler yerleşik hayata geçince, belirsizlik ve kayıplar daha fazla ortaya çıkınca bazı kişilerde depresif belirtiler olarak dışa vurmuştur. Bu durum çökkünlük, karamsarlık, umutsuzluk ve çaresizlik duygularının eşlik ettiği bir depresyon halini almıştır. Erken dönem psikososyal çalışmalarda kendini saklayan/korumaya alan ruhsallık ilerleyen safhalarda bu kez depresyonla açığa çıkmıştır.

İlk zamanlar askıya alınmış bazı duygular vardı böyle bir bekleme hali gibi yoğun bir tedirginlik ve bir bekleme hali. Ama birkaç ay sonra açıldığında işte sokaklardaki yıkıntılar biraz görülmeye başlandığında biraz daha somut gerçeklikle aslında yıkıntının boyutuyla da yani hep dışarıdan duyulan o seslerin karşılığının ne olduğunu gördüğünde daha çok kayıp, yas ve depresyona ilişkin çökkünlük ve hayata dair umutsuzluğun başladığı yer biraz oralardı. Depresyona ilişkin duygular burada çıktı ortaya (Psk2, Erkek, 40).

Yerinden edilenlere yönelik psikososyal hizmetler

Sivil toplum kuruluşları Sur ilçesinde yerinden edilenlere yönelik kapsamlı psikososyal destek çalışması yürütmüşlerdir. Multidisipliner bir anlayış ve perspektifle yerinden edilmenin yarattığı psikolojik, ekonomik ve sosyal sorunlara çözümler geliştirilmeye çalışılmış, birçok sivil toplum kuruluşu ve meslek örgütü bu süreçte önemli çalışmalar yürütmüştür.

Yani aslında her grupta, o dönem kurduğumuz her grupta bir sosyal hizmet uzmanı, bir psikolog, bir rehber öğretmen, PDR'den biri, bir çocuk gelişimci olsun diye bir özveri vardı. O yüzden çalışmalar aslında multidisiplinerdi. İçerisinde aslında sosyal hizmet müdahalesini de barındıran, işte ona dair bir şey varsa ona dair bir yönlendirmeyi içeren, psikolojik danışmanlığı içeren, psikolojik desteği içeren kapsamlı bir psiko-sosyal destek çalışması yürütüldü o dönem (Psk3, Kadın, 30).

Birçok sivil toplum kuruluşu Sur'da yerinden edilenlere yönelik çalışmalar yürütmüştür. SHUDER (Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği), DERMEZ (Mezopotamya Psikologları İnişiyatifi), PDRDER (Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Derneği), DİTAM (Dicle Toplumsal Araştırmalar Merkezi), DİSA (Diyarbakır Siyasal ve Sosyal Araştırmalar Merkezi), TİHV (Türkiye İnsan Hakları Vakfı) yerinden edilenlere yönelik faaliyetler yürüten sivil toplum kuruluşları ve meslek örgütleri olmuştur. Genellikle meslek örgütlerinde ve sivil toplum kuruluşlarında gönüllü faaliyetler yürüten ruh sağlığı çalışanları bir kamu kurumunda ya da belediyede de çalışmaktaydılar. Devlet kurumlarının bu alana yönelik faaliyetlerinin sınırlı olması ve devletin konuya güvenlik eksenli bir politika ile yaklaşması hem sivil toplum kuruluşlarının bu alana daha fazla dahlini gerektirmiş hem de ruh sağlığı çalışanlarının gönüllü faaliyetlerini artırmıştır. Sivil toplum kuruluşlarına ve meslek örgütlerine kaynak ve lojistik destek sağlayan belediyeye kayyum atanması ve KHK (kanun hükmünde kararname) ile sahada çalışma yürüten birçok kişinin kamuda ve belediyede işini kaybetmesi psikososyal faaliyetleri sekteye uğratmıştır.

Diyarbakır'da 100'e yakın ruh sağlığı çalışanı vardı. Sahada bir şekilde kamu dışında bizler biraz gönüllülük bağıyla çalışma yrtyorduk. İşte psikologlar, DERMES vardı, bizim sosyal hizmet uzmanları derneği, ocuk meclisi grubu vardı, PDRDER vardı. Bir de Türkiye İnsan Hakları Vakfı'nın yürüttüğü çalışmalar vardı bunlar bir-bir buçuk yıl boyunca çok iyi çalışmalar yürüttü. Tabii belediyelerle birlikte. Ta ki 2016'nın sonuna doğru işte o KHK ler başladıktan sonra birçok arkadaşımızı maalesef kanun hükmünde kararnemelerle işsiz kaldı. Tabii ki işsiz kalan arkadaşlarımız mecburiyetten dolayı, biraz ekonomik kaygılardan dolayı kendilerini herhangi bir ekonomik alana atmak zorunda kaldı. Bu çatışmalar kısmen bunu tetikledi. O saha çalışmaları kısmen durma noktasına geldi. Yerel yönetimler örneğin bize ulaşım ihtiyaçlarımızı gideriyordu, bize kaynaklar ayırıyordu, mekân ayırıyordu bu meknların hepsi gitti (Shu5, Erkek, 34).

Sur'da yerinden edilenlere yönelik sivil toplum kuruluşlarının danışmanlık, yönlendirme (eğitim, sağlık, barınma, sosyoekonomik destek), grup çalışmaları, psikoterapi, ev ziyaretleri, psikolojik ilk yardım faaliyetleri yürütülmüştür.

Sur'da yerinden edilenlere yönelik sosyoekonomik desteklerin kaymakamlıklara bağlı sosyal yardımlaşma ve dayanışma vakıfları (SYDV) zerinden yürütüldüğü ancak kitlesel gn ve psikososyal sorunların on binlerce insanı etkilediği o süreçte, bu gruba yönelik özel bir çalışma ve programın yapılmadığı bazı katılımcılar tarafından dile getirilmiştir. Devlet kurumları tarafından sağlanan sosyo-ekonomik desteklere erişim için sivil toplum kuruluşlarında çalışan kişilerin bilgilendirmeler ve yönlendirmeler yaptığı katılımcılar tarafından ifade edilmiştir. Burada 'kişisel ilişkileri kullanarak' ailelerin aynı ve nakdi yardım almalarını kolaylaştıran iş birliği süreci doğmuştur.

Sosyo-ekonomik durumla ilgili genellikle sosyal hizmetlere ynlendiriyorduk. Orada yanlış hatırlamıyorsam sosyal hizmetlerin, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'nın buraya yönelik bir çalışması vardı. İşte o dönem de SHM'deki (sosyal hizmet merkezi) arkadaşlara ulaşıyorduk bir şekilde ikili ilişkileri kullanarak aileleri ynlendirebiliyorduk rahatlıkla (Shu5, Erkek, 34)

Sur özelinde savaş sürecinde mağdur olmuş kişilere dair özel bir hizmet zaten sunulmadı. Özel bir çalışma yapılmadı devlet kurumları tarafından (Shu4, Erkek, 33).

2015-2016 Çatışma ve sokağa çıkma yasaklarından dolayı yerinden edilenlerle yürütülen bir çalışmada katılımcıların %55'inin devlet yardımlarından

faydalandıkları, %92 oranında ise bu desteklerin yeterli olmadığı ifade edilmiştir (Kızmaz ve Tegin, 2017: 40). Sur'da yerinden edilenlerin %40'ının bir kurum veya kuruluştan yardım aldıkları belirlenmiştir. Yardım aldığını belirtenlerin %55,5'i valilikten, %22,5'i belediye veya belediyeye bağlı kuruluşlardan, %12,5'i hem belediyeden hem de valilikten, %10'u akrabalarından, %2,5'i ise sivil toplum kuruluşlarından yardım aldığını belirtmiştir (SPSAM, 2019: 62-63). Sur SYDV verilerine göre Sur'daki çatışmalardan etkilenen kişilerden 1.514 kişi İŞKUR kapsamında istihdam edilmiş, 4.694 kişi ise aynı ve nakdi yardım almıştır. Ancak %76 oranında bu desteklerin süresiz, %24 oranında ise sürekli olduğu katılımcılar tarafından ifade edilmiştir (DİKAD, 2016: 54, 59-60). Sur'da yerinden edilenlere yönelik belirli bir süre SYDV'ler tarafından kira yardımı yapıldığı, bunun yerinden edilenlerin temel ihtiyaçlarını karşılamaları açısından önemli olduğu ancak maddi kayıpların fazla olması ve ihtiyaçların çeşitliliği bu desteğin sınırlı bir düzeyde kaldığını göstermektedir.

Kamudan da bazı destekler alınıyordu. Kira desteği gibi. Bir kira desteğiyle bir ailenin geçimini maalesef sağlayamazsınız. Çünkü başka bir ekonomik geliri yok. Kira desteğini de kaldığı eve veriyordu zaten. O da çok kısıtlı bir miktardı ve herkes almıyordu hatırladığım kadarıyla. Dolayısıyla kira desteği gibi şeyler olsa da tek başına bir ailenin geçimini sağlayabilecek bir şey değildi. Çünkü bir bütün olarak her şeyi bırakıp geldiniz yani gıdaya erişiminiz yok. Mesela işte atıyorum Sur'da su ücretsizse, siz suyu paralı almak zorundasınız gibi (Shu1, Kadın, 33).

Sivil toplum kuruluşlarının yaptığı çalışmalar sadece ruh sağlığı çalışmasıyla sınırlı kalmamıştır. Aynı zamanda hanelere yönelik ihtiyaç tespiti ve bunun takibini yapmak, hak kaybı yaşayanları baroya yönlendirmek, işkenceye maruz kalanları tedavi ve rehabilitasyonu için TİHV'e yönlendirmek gibi faaliyetler yürütülmüştür. Bütün sivil toplum kuruluşlarının işbirliği ve koordinasyonu ile yapılan bu çalışmalar ihtiyaçları belirleme ve buna göre yönlendirme yapmayı kolaylaştırmıştır. Bu işbirliği ve koordinasyonun içerisinde hem sivil toplum kuruluşları hem meslek örgütleri hem de kamu kurumları yer almıştır.

Baroya yönlendirdik ya da işte özellikten işkenceye maruz bırakılmış kişiler varsa TİHV'e yönlendirdik ya da işte psikososyal destek çalışmasına ihtiyaç varsa ve o dönemde çocuklarla çalışan bir yer varsa oraya yönlendirdik. Ya da işte en çok daha temel ihtiyaçlara erişmekle ilgili bir sorun varsa bazen işte SYDV'ye yönlendirdik. Ama bizim amacımız daha çok sivil alana yönlendirmektir (Shu1, Kadın, 33).

90'larda yerinden edilen insanların yaşadıkları sosyal, ekonomik ve psikolojik problemler ve 2015-2016 yıllarındaki çatışmalarla birlikte Sur özelinde kent içi yerinden edilmeye kendini tekrardan göstermiştir. Çatışma, şiddet ve göçü birçok defa deneyimleyen yerinden edilenler, sınırlı da olsa, devlet dışı organizasyonlardan belki de ilk defa bu kadar kapsamlı psikososyal desteklerden yararlanmışlardır. Çatışma ve şiddete bağlı travmalara yönelik çalışmaların Ezidilerin göçü ile başladığı, birçok ruh sağlığı çalışanının Ezidiler aracılığıyla savaş travmasına maruz kalanlarla ilk defa deneyim kazandığı bir katılımcının ifadesinde şu şekilde yer almıştır:

Sur'a gelene kadar bir miktar deneyim ve pratik oluşturmuş durumdaydık. Tabii en öncesinde de Ezidi kampında bir çalışmaya dâhil olmuşum. Yani bu yerinden edilme ve savaş pratiğine dair ilk elden bir psikolojik ilk yardım üzerine biraz deneyimle başladık Sur çalışması. Ne kadar sürdü kısmı biraz karmaşık çünkü şey zaten bu süreçler birbiriyle çok bağlantılı Silvan'da yaşananlar Cizre'de Silopi'de... Ezidi kampı da bunlara dâhil (Psk1, Kadın, 32).

Yerinden edilenler birçok ruhsal sorun yaşamışlardır. Ev ziyaretlerinde veya grup çalışmalarında travma sonrası stres belirtileri yaşayan çocuklar psikiyatrik muayene için yönlendirilmiştir. Psikososyal hizmetlerin önemli bir kısmını oluşturan sağlık hizmetlerine ve psikiyatri hizmetlerine yönlendirme ruh sağlığının bütüncül yaklaşımla ele alındığını göstermektedir.

Özellikle de bu işte alt ıslatma gibi travma sonrası stres bozukluğu görülen çocuklarda hastaneye yönlendirmek, psikiyatrik desteğe ihtiyacı varsa bu süreci yönetmekle ilgili de o çalışmayı yapan arkadaşlar yoğun bir yönlendirme falan yapıyorlardı (Shu1, Kadın, 33).

Sivil toplum kuruluşları, yerinden edilen on binlerce kişiye yönelik saha çalışmalarını daha organize ve sistemli yürütebilmek için dayanışma ağları kurmuşlardır. Sivil toplum kuruluşları tarafından oluşturulan psikososyal dayanışma ağlarında çocuklara ve yetişkinlere yönelik grup çalışmaları ve sanat çalışmaları yapılmıştır. Bu çalışmaların temel amacı çatışmalarla birlikte ortaya çıkan travmatik yaşantıları sağıltmak ve savaşın yıkıcı etkilerinin ortadan kaldırılmasını sağlamaktır.

Bütün sivil toplum örgütlerinin bir araya geldiği, psikososyal dayanışma ağları kuruldu o dönem. Çalışmalar çok dağınık yürüyordu. Bunun önüne geçmek için bir dayanışma ağında buluşmak daha doğru olabileceği düşünülüyordu. Bunun çatısı altında çalışmalar yapıldı. İçerisinde de çok fazla ilden, çok fazla farklı

STK'dan kuruluşlar bulunuyordu. Bu çalışmalar daha çok çocuk çalışmaları, çocuklarla grup çalışmaları, sanat çalışmaları gibi şeylerdi ve kadınlara yönelik sağaltım çalışmalarıydı (Psk3, Kadın, 30).

Grup çalışmalarının daha çok çocuklara yönelik olarak yapıldığı, resim ve diğer sanatsal yollarla çocukların yaşadıkları travmaları ifade etme konusunda çalışıldığı görülmektedir. Çocukların başlangıçta askeri malzemeleri (silah, helikopter vb.) resimlerken, son grup aktivitelerinde bahçe ve aile gibi gelişimlere uygun resimler yapmaya başlamış olmaları, yürütülen grup çalışmalarının etkililiğini göstermektedir. Çocuklarla oynanan oyunlar ve yapılan etkinliklerin çocuklardaki travmanın etkisini sağaltıcı bir rol oynadığını bir katılımcı şu şekilde aktarmıştır:

Ya açıkçası bizim çalışma yürüttüğümüz çocuklarla ilgili ciddi gelişmeler tespit ettik. Örneğin sanat ve resimle yapılan çalışmalarda çocuklar anne babalarını ve bahçeli bir evi çiziyordu. Daha öncesinde silah çizen, yukarıda helikopter çizen çocuklar bu sefer farklı bir tabloyla bize geliyordu. Çocuklarda bir grup algısının oluştuğunu görmüştük. Ondan sonra, drama çalışmalarımızda çocukların iletişiminin arttığını görüyorduk. Kalabalık ortamlara girdiğinde çocukların eskisi gibi içe kapanmadığını görüyorduk. Örneğin lunaparka, tiyatroya götürmüştük birkaç sefer. Hatta tiyatro ekibini oraya getirmiştik. Çocukların o yüzlerindeki ifadeden görebiliyorduk. Çocukları ilk aldığımız hali ile son 3. aydaki aşamayı görebiliyorduk farklı olarak (Shu5, Erkek, 34).

Çocukların travmatik olayı nesnelere aracılığıyla sembolleştirmesi çatışmanın çocuklar üzerindeki etkilerinin görülmesi açısından önemli bir referans noktası oluşturmuştur. Çocuklar, bireysel ve grup çalışmalarıyla travmatik olayı anlamlandırmaya ve somutlaştırmaya çalışmakta ve kendi iç dünyasındaki anlamlarını bu şekilde sembolize etmektedir. Çizilen resimlerden çocukların maruz kaldığı veya tanık olduğu olayların çocukların ruhsal sağlığını ne derece etkilediği belirlenmiştir. Travma sonrası stres belirtileri/bozukluğu yaşayan çocuklarda ruhsal ve somatik sorunların grup çalışmalarıyla azaldığı, çocukların çatışmayı ve şiddeti sembolize eden nesnelere çizmek yerine doğa, insan, aile gibi figür ve yapıları yansıtmaya başladığı bir katılımcı tarafından şu şekilde açıklanmıştır:

Altına kaçırımlar, parmak ısırımlar, anksiyete uyku problemleri gibi durumları yaşayan çocuklar doğru temelde çalışan grup çalışmalarından sonra bunların azaldığını biz akran zorbalığı saldırganlık gibi durumların azaldığını açıkçası gözlemleyebiliyorduk. Veya yapmış oldukları resimlerde de bunu görüyorduk.

İlk dönemlerde ilk zamanlarda o güven bağına kadar çocuklar o şeyden sıyrılanaya kadar resimlerde tank, top, silah, polis gibi şekiller şemalar varken sonrasındaki resimlerde daha umut verici motiflerin ortaya çıktığını görüyorduk açıkçası. Daha sonrasında o resimlerde bir çiçeğin, bir böceğin, bir hayvanın, bir ağacın çizildiğini de görüyorduk zamanla (Shu3, Kadın, 33).

Bir diğer müdahale de grup çalışmalarıyla psikiyatrik yakınmaları düzelmeyen ve bunları semptomatik şekilde yaşayan çocukların psikiyatrye yönlendirilmesi idi.

Çocukları görüşme ile düzeltemediğimiz şeyler de oluyordu. Çocukların işte idrar kaçırmaları, rüyadan uyanıp kötü rüyalar görmeleri, çocukların savaş ile ilgili cümleleri, sürekli sürekli kurmaları veya kadınların rüyalarında savaşı sürekli görmeleri, düzensiz uyku. Bu tür problemlerde psikiyatrist arkadaşlarımız gönüllü olarak çok güzel çalışmalar yürüttüler. İlaç tedavilerinde bulundular (Shu2, Erkek, 34).

Yerinden edilmenin yaşandığı ilk dönemde temel ihtiyaçların giderilmesi, psiko eğitim ve psikolojik ilk yardımın ardından kişilere yönelik psikoterapi çalışmaları yapılmıştır. Yerinden edilenlere yönelik müdahalelere bir başka örnek de uzun erimli, kişilerin travmatik deneyimlerini önceleyen önemli bir ruhsal sağaltım yöntemi olarak psikoterapidir.

Odak müdahaleler, psiko eğitim, psikolojik ilk yardım falan çok entegre değil o yüzden çok becerebildiğimi düşünmüyorum. Çünkü zihnim oradan çalışmıyor zaten. Bu yüzden ben daha çok şey yapmaya çalıştım. Düzenli psikoterapiler, grup çalışmaları gibi şeyler yapmaya çalıştım. Oralarda ben de daha çok bir şeyler yaptığımı hissediyordum (Psk1, Kadın, 32).

Temel ihtiyaçların giderilmesi, temel bir barınma alanının oluşturulması ve aile üyelerinin güvenlik ihtiyaçlarının giderilmesiyle ortaya çıkan depresif belirtiler psikoterapi ile kendisini ruhsal alanda göstermiştir. Yıkımların, kayıpların, yasın ve çaresizliğin ilk başta güçlü bir savunma ve sorumlulukla baskılandığı alan, süreçle birlikte kendisini içsel alana ve nesnelere aracılık ettiği savunmalara bırakmıştır.

Çatışmalar bittiğinde o kapı çalınıp insanlar falan gelmeye başladığında o kadınlar çok temel bir yerde çökmeye de başlıyorlar. Çünkü artık savunacak bir şey yok yani. Tüm güçlü duracak bir alana gerek yok. Geriye kalan çok temel bir yıkıntı. Çünkü onunla baş etmek hiç kolay değil. O yüzden gidip çeyize takıyor yani bir şey ile meşgul olması gerekiyor bir şeyi savunması gerekiyor ki ayakta

durabilsin. Savunacak bir şey kalmadığında çöküyor yani (Psk1, Kadın, 32).

Yerleşik düzene geçmeyen, travmaya bağlı olarak stres belirtileri gösteren ve temel ihtiyaçları karşılanmayan kişilere yönelik erken dönemde yapılan psikoterapinin fonksiyonel olmadığı, katılım ve devamlılıkla ilgili sorunların olduğu ancak buna rağmen kadınlara yönelik yürütülen bir çalışmanın yüz civarı kişiye eriştiğini bir katılımcı şu şekilde ifade etmiştir:

Bu çatışma süreci bittikten sonra Sur ilçesinde kadınlara yönelik bireysel psikoterapi sürecini başlattık. Ama çok uzun soluklu olmadı. Tam olarak yerleşik düzene geçememişti insanlar ve aslında pek çok problem hala devam ediyordu. O yüzden çok uzun soluklu bir terapi sürecinden bahsetmek mümkün değil. Ancak buna rağmen onlarca kadına terapi desteği verdik (Psk3, Kadın, 30).

Sivil toplum kurumlarının bütün çalışmalarına rağmen ruhsal destek mekanizmalarının oldukça sınırlı olduğu, birçok kişinin ruh sağlığı hizmetlerine erişemediğini bir katılımcı şu şekilde aktarmıştır:

Böyle bir desteğe ihtiyaç olup böyle bir destek almamış, alamamış insanların sayısı çok çok fazla. Ruh sağlığı hizmetlerine erişim çok sınırlı oldu (Shu4, Erkek, 33).

Travmatik olaya maruz kalmanın psikiyatrik hastalıkla sonuçlanmadığı fikri, travma sonrası psikolojik sıkıntı yaşayanların dışında ruh sağlığı hizmetlerine başvuruları düşüren bir faktör olmaktadır (Slewa-Younan vd., 2014). Balkanlar'daki savaştan etkilenen kişiler üzerine yapılan bir araştırmada ise genel sağlık hizmetlerinin kullanım oranlarının %61 ile %94 arasında psikiyatrik hizmet kullanımının ise %1,9 ile %20,9 arasında değiştiği gözlemlenmiştir (Roberts vd., 2017). Sur'da yerinden edilenlerin sadece %18'i psikolojik tedavi görmüş, %82'si ise tedavi görmemiştir. Tedavi alanların genellikle 3-6 ay arası tedavi gördüklerinden bahsedilmiştir (SPSAM, 2019: 19-80). Sur'da yerinden edilenlerin ruh sağlığı hizmetlerine erişimlerinin sınırlı olduğu ve görüşülen birçok kişinin antidepresan kullandığı başka bir araştırmada da vurgulanmıştır (Has, 2022: 347). 2015-2016 yıllarında yerinden edilenlerin sadece %7'sinin psikolojik destek alması ruhsal destek hizmetlerinin son derece düşük olduğunu göstermektedir. Aile ve Sosyal Politikalar İl Müdürlükleri yerinden edilen ailelere ve çocuklarına yönelik psikososyal destek için psikolog, sosyolog ve sosyal çalışmacılar görevlendirmiş ancak bu çalışmalar oldukça sınırlı kalmış, profesyonel olmamış ve geniş bir alana yayılmamıştır (Kızmaz ve Tegin, 2017: 41).

Bir katılımcı o dönem bakanlık tarafından yürütülen psikososyal hizmetlerin yetersizliğini şu şekilde aktarmıştır:

Aile sosyal hizmetler bakanlığı bünyesinde Sur'a özel yapılan bir şey yoktu. Sadece bakanlık zannediyorum Diyarbakır dışındaki şehirlerde daha çok batıdaki şehirlerde çalışan aile ve sosyal hizmetler çalışanlarına görevlendirmeyle oraya naklettiler birer hafta. Onlar da sanki biraz göstermelik işlerdi. Çok nitelikli de olduklarını da düşünmüyorum (Shu4, Erkek,33).

Çocukların eğitimi ile ilgili sorunların giderilmesi ve eğitime erişimlerinin sağlanması ile yetişkinlerin istihdamı için yönlendirilmeler yapılan diğer faaliyetler olmuştur:

Çocukları direkt eğitime yönlendirme, okul nakilleri hani böyle çok yoğun yaptığımız bir şey de tabii ki yaptık ama bizimki biraz da destekleyici eğitime ne yönlendirmek diyelim. Yani bazen çok yoğun değildi ama çok ihtiyaç sahibiyse bu işle ilgili bir şey ihtiyacı varsa, o anda iş de varsa evet yönlendirme yapıyordum (Shu1, Kadın, 33).

Bütün bunların yanı sıra sivil toplum kuruluşları yerinden edilenleri sosyoekonomik açıdan desteklemek için belediyelere ve kamu kurumlarına, sağlık ve eğitim hizmetleri için yine kamu kurumlarına yönlendirmeler yapmışlardır.

Sur'daki yerinden edilmenin boyutlarının ortaya çıkmasıyla sivil toplum kuruluşları ve belediyelerin ortak girişimleri ile kent konseyi oluşturulmuştur. Ancak belediyelere kayyım atanmasıyla birlikte sivil toplum kuruluşları yalnız kalmışlardır. Buna rağmen Sur'da yerinden edilenlere yönelik Diyarbakır'da oluşturulan kent konseyi ve psikososyal dayanışma ağları önemli bir kolektif bilincin ve toplumsal dayanışmanın olduğunu göstermektedir. Ancak yerinden edilenlerin sayısının fazlalığı, mekânsal, ekonomik, sosyal, psikolojik yıkımın boyutları ve kamu kurumlarının soruna yaklaşımlardaki yetersizlikler, belediyelere kayyum atanması, KHK'larla ihraçların olması sivil toplum kuruluşlarını da bu sorun karşısında güçsüzleştirmiştir. On binlerce kişinin yerinden edilmesi, sivil toplum kuruluşlarının bütün bireylere ve hanelere yönelik psikososyal destek çalışmaları için yeterli kaynak ve gücünün olmaması bir yetersizlik halinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Bu yetersizlik halini çok iyi anımsıyorum. Yani çok kalabalığımız çok güzel bir örgütlenme biçimimiz var ama yani binlerce insandan bahsediyoruz neredeyse.

Yani yetemiyorsunuz. Spesifik bir yere indirmeye çalışıyorsunuz, işte çocuklar işte kadınlar falan, yaşlılar bilmem ne falan diye ama yine de yetemiyorsunuz (Psk1, Kadın, 32).

Sivil toplum kuruluşlarının kitlesel yerinden edilmeye yönelik yeterli hazırlığının olmaması, olguya nasıl ve ne şekilde müdahale edeceği ile ilgili misyon ve karar mekanizmasının karışıklığı, psikososyal sorunların yanı sıra hak ihlallerinin fazlalığı, ilk etaptaki koordinasyon ve işbirliği eksikliği, 15 Temmuz darbe girişimiyle beraber hem yerel yönetimler hem de sivil topluma yönelik baskılar ve kapatmalar, başlı başına politik olan bir durumun daha çok 'terörize' edilmesi sivil toplum kuruluşları için zorluklar yaratan durumlar olmuştur.

Sonuç ve Değerlendirme

Sur'da yerinden edilenlerin önemli bir kısmının 1990'lı yıllarda köy boşaltmalarından dolayı Sur'a göç etmiş olmaları, 2015-2016 yıllarındaki çatışmalardan sonra ikinci kez yerinden edilmeleri dikkate değer bir olgudur. İkinci kez yerinden edilmenin yarattığı ekonomik ve sosyal koşulların, travmatik durumların ve mekânsal değişimin yarattığı negatif durumların doksanlardaki köy boşaltmalarında da yaşandığı, yerinden edilmenin ikinci kez deneyimlendiği görülmektedir. Yerinden edilmeye farklı dönem ve mekânlarda ortaya çıkan teritoryal değişim aynı zamanda Kürtler açısından yerinden edilme hafızasını canlı kılmaktadır. Bir başka deyişle Kürtlerde yerinden edilme, göç, sürgün ve kayıplarla birlikte oluşan hafıza yerinden edilme mefhumuyla kendisini tekrarlamaktadır.

Diyarbakır Sur'da yaşanan çatışma ve abluka yerinden edilme ve ölümlerin yanı sıra ekonomik ve kültürel yaşamın olumsuz yönde etkilenmesine ve toplumsal yaşamın sekteye uğramasına neden olmuş, şiddetli toplumsal ve psikolojik travmalar ve derinleşen yoksulluk gibi zorluklar ortaya çıkarmıştır (Küçükkirca, 2018: 25). Yaşananların bilançosunun ağır olduğu yerinden edilme sürecinde ayrımcılık, işkence ve şiddet, dil zorlukları, barınma, eğitim ve sağlık hizmetlerine erişimde birçok sorun yaşanmış, gündelik yaşamı sürdürmek zorlaşmıştır.

Sur'da yerinden edilenlerin düşük sosyoekonomik koşulları yerinden edilmenin sonuçlarını daha da derinleştirmiştir. Enformel, günübirlik, mevsimlik ve güvencesiz işlerde çalışanların işlerini kaybettiği, göç ettikleri yerlerde ise iş bulmakta güçlük yaşadıkları anlaşılmıştır. Ailelerin sosyoekonomik yardıma ihtiyaçlarının olması, mevzuattan kaynaklı sorunların aşılammaması, çocukların ikametlerinin taşınamaması gibi problemler çocukların eğitime erişimlerini ciddi manada güçleştirmiştir. Yaşanılan ekonomik kayıplar ve manevi değeri

olan nesnelere kayıplarından edinenlerin travmatik durumlar yaşamalarına ve baş etmekte zorlandıkları başka durumların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Kamu kurumlarının sosyoekonomik desteklerinden yararlanmış ancak maddi kayıpların fazlalığı ve yeni gelir alanlarının oluşturulmasının zorluğu, bu desteklerin yerinden edinenlerin geçimini sağlayacak düzeyde olmadığını göstermektedir. Sur'da yerinden edilen kişilerin sosyoekonomik durumları göz önünde bulundurulduğunda özellikle kira yardımının önemli bir destek olduğu ancak Sur'da göç ile artan kira fiyatlarını ve yaşanan ekonomik kayıpları telafi edecek bir miktarda olmadığı görülmüştür.

Sonuçlar, 2015-2016 yıllarında Sur'daki çatışma ve abluka durumundan sonra TSSB, depresyon ve anksiyete bozukluğunun oldukça yaygın olduğunu göstermektedir. Bu ilişki ülke içi yerinden edilen popülasyonların farklı psikososyal kırılabilirlikleri ve çatışmalar sonucu yaşadıkları travmanın şiddeti ile açıklanabilir (Morina vd., 2018). Sur gibi sivil bir yerleşim yerinde meydana gelen yıkımlar ve kayıplar, aylarca süren çatışma ve şiddet olayları bireylerin ruhsal durumunu oldukça olumsuz etkilemiştir. Güvensizlik, yakınların ölümü, evlerin ve yaşam alanlarının harabeye dönmesi, çaresizlikler, acılar ve travmatik yaşantılar Sur sakinlerini ciddi bir şekilde etkilemiştir. Travmaya bağlı olarak ortaya çıkan ruhsal sorunların tedavi edilmesi için kapsamlı psikolojik rehabilitasyon çalışmalarına ihtiyaç bulunmaktadır.

Ülke içi yerinden edilme, mültecilik ve sığınmacılıktan farklı tanımlamalarla ulusal ve uluslararası mevzuatta yer almıştır. Ülke içi zorla yerinden edilenlerin kendi hükümetlerinin iradelerine terk edilmemeleri, insani yardım hizmetlerine erişimleri ve yaşadıkları hak mahrumiyetlerinin tazmini için (Kurban, 2008: 62) ülke içi zorla yerinden edilenlerle ilgili 2005 yılında yayınlanan BM Yol Gösterici İlkeler önemli bir yol göstericidir. Ancak ülke içi yerinden edilenlerin temel hakları ve özgürlükleri sözleşmeye taraf olan devletler tarafından korunmadığında buna yönelik bir yaptırım mekanizması bulunmamaktadır. Bu yüzden ülke içi yerinden edilenler ülke sınırlarını geçen sığınmacı ve mültecilere göre daha savunmasız bir gruba oluşturmaktadır. Özellikle yerinden edilmenin faili veya faallerinden birinin devlet olması ülke içi yerinden edilenlerin temel hakları ve kamusal hizmetlere erişimlerini sınırlandırmaktadır.

Sivil toplum kuruluşlarının kaynak, personel, lojistik ve politik güçlerinin sınırlı olduğu ve sivil toplum kuruluşlarının ülke içi yerinden edilenlere yönelik faaliyetlerinin daha çok kolaylaştırıcılık ekseninde yoğunlaştığı görülmektedir. Sur gibi büyük bir ilçede meydana gelen yıkım ve tahribatın büyüklüğü,

meslek örgütleri ve sivil toplumdaki gönüllü birçok kişinin hâlihazırda devlet kurumlarında çalışması, Sur'da yerinden edilmenin geniş kapsamlı bir devlet programına ve müdahalesine ihtiyaç olduğunu göstermektedir.

Sonnotlar

1 Ülke içi yerinden edilenlere yönelik 2005 yılında Birleşmiş Milletler tarafından Yol Gösterici İlkeler yayınlanmıştır. Yol Gösterici İlkeler'de devletlerin ülke içi yerinden edilenlerin haklarını koruyacak ulusal politikaları dönüştürmek için atması gereken dört adımdan bahsedilmektedir. Öncelikle devletler bu sorunun farkında olmalı, ülke içi zorla yerinden edilenlerin ihtiyaçlarını karşılayabilecek siyasi bir irade ortaya koymalı, ülke içi zorla yerinden edilenlerin ihtiyaçları ve haklarını korumak için uygun yasal çerçeveler oluşturmalı ve bu yasa ve politikaları yerinde uygulamaya koyabilmelidir (Ferris, 2010).

2 Araştırma için Hacettepe Üniversitesi Etik Komisyonu'ndan etik kurul izni alınmıştır.

3 Yaralanan kolluk kuvvetleri Sur'a yakın bir yerdeki hastaneye, siviller ise şehrin diğer ucundaki hastaneye götürülmüştür (Baysal, 2018: 39).

Kaynakça

Aker A T vd. (2002). Zorunlu İç Göç: Ruhsal ve Toplumsal Sonuçları. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 3, 97-103.

Aker A T (2006). Zorunlu göç yaşayan ailelerin ikinci kuşak üyelerinin sağlık durumu. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi.

Arabacı Z vd. (2016). Türkiye'de Kadın Göçmenlik ve Göçün Kadın Sağlığı Üzerine Etkisi. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 36, 129-144.

Arslan S vd (2016). Sur'da Yıkımın İki Yüzü: Kentsel Dönüşüm ve Abluka. Diyarbakır: Zan Vakfı Yayınları. https://hakikatadalethafiza.org/wp-content/uploads/2016/05/2016.03.30.ZANEnstitusu_Sur-Rapor.pdf. Son erişim tarihi, 25/10/2023.

Ayboğa E (2017). Destruction of the Old City (Suriçi) of Diyarbakir Since 2015 and Its Current Status, *Historic Cities*. 109-11. <https://kurdishsolidaritynetwork.files.wordpress.com/2016/12/world-heritage-watch-suric3a7i.pdf>. Son erişim tarihi, 25/10/2025.

Aytaç Ö ve Sarı M (2021). Terör Nedeniyle Yaşanan Göç Olgusu ve Yarattığı Sorunlar: Mardin Örneği. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31(2), 1017-1028.

Baysal N (2018). *O Sesler Şehrin Kalbi Sur'da Atıyor*. Ankara: Dipnot Yayınları

Bıçer Ü ve Uçar A (2020). *Tedavi ve Rehabilitasyon Merkezleri Raporu 2019*. Ankara: Türkiye İnsan Hakları Vakfı Yayınları.

BMİHYK (Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği) (2017). Türkiye'nin

1541 Samar B ve Buz S (2023). Sivil Toplum Kuruluşlarında Görevli Ruh Sağlığı Çalışanlarının Perspektifinden Ülke İçi Zorla Yerinden Edilenlerin Psikososyal Sorunları. *Mülkiye Dergisi*, 47(6), 1505-1545.

güneydoğusundaki insan hakları durumuna ilişkin rapor Temmuz 2015- Aralık 2016. https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Countries/TR/OHCHR_South-East_Turkey2015-2016_TURK.pdf. Son erişim tarihi, 25/10/2023.

Cheung A vd. (2019). Patterns Of Somatic Distress Among Internally Displaced Persons In Ukraine: Analysis Of A Cross-Sectional Survey. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 54, 1265-1274.

Creswell J W (2013). *Nitel Araştırma Yöntemleri: Beş Yaklaşımına Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*. Eds. M Bütün ve SB Demir, Ankara: Siyasal Yayın Dağıtım.

DİTAM (Dicle Toplumsal Araştırmalar Merkezi) (2018). Diyarbakır İli Sur İlçesi'nde Yerinden Edilen Ailelerin Temel Haklara ve Kamu Hizmetlerine Erişimi Projesi. <http://ditam.org/wp-content/uploads/2019/08/Diyarbak%C4%B1r-İli-Sur-İlcesinde-Yerinden-Edilen-Ailelerin-Temel-Haklara-ve-Kamu-Hizmetlerine-Eri%C5%9Fim-Projesi.pdf>. Son erişim tarihi, 25/10/2023.

DİKAD (Diyarbakır İş Kadınları Derneği) (2016). Diyarbakır Kadın Aile Sorunları ve Çözüm Önerileri. İstanbul: Gün Matbaacılık. <https://hakikatadalethafiza.org/wp-content/uploads/2018/04/DIKAD-rapor.pdf>. Son erişim tarihi: 25/10/2023.

Ferris E (2010). Ülke İçi Yerinden Edilmeye İlişkin Yasa ve Politikalar Üzerine Karşılaştırmalı Perspektifler. *Türkiye'de Zorunlu Göç: Hükümet Politikaları Uluslararası Konferans Tebliğleri*. 27 Haziran 2009, Van. İstanbul: TESEV Yayınları, 21-35. https://www.tesev.org.tr/wpcontent/uploads/rapor_Zorunlu_Goc_Ile_Yuzlesmek_Turkiyede_Yerinden_Edilme_Sonrasi_Vatandasligin_Insasi.pdf. Son erişim tarihi, 25/10/2023.

GABB (Güneydoğu Anadolu Belediyeler Birliği) (2016). Sur'da İlan Edilen Sokağa Çıkma Yasakları ve Yaşanan Sürecin Kadınlar Ve Çocuklar Üzerindeki Etkisine İlişkin Gözlem Ve Tespit Raporu. https://hakikatadalethafiza.org/wpcontent/uploads/2016/09/2016.08.17_GABB_SurSokagaCikmayasagi_Kadin-Cocuk_Raporu.pdf Son erişim tarihi: 25/10/2023.

Gieseken H O (2017). The Protection Of Migrants Under International Humanitarian Law. *International Review of the Red Cross*, 99(904), 121-152.

Gleeson C vd. (2020). Post-Migration Factors And Mental Health Outcomes In Asylum-Seeking And Refugee Populations: A Systematic Review. *European Journal of Psychotraumatology*, 11(1), 1-13. 1793567.

Göç Platformu (2011). Zorla Yerinden Edilenler İçin Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Araştırma Raporu. İstanbul: Can Matbaa. https://insanhaklariizleme.org/vt/yayin_view.php?editid1=389. Son erişim tarihi, 25/10/2023.

GÖÇİZDER (Göç İzleme Derneği) (2019). Sokağa Çıkma Yasakları ve Zorunlu Göç Sürecinde Kadınların Yaşadıkları Hak İhlalleri ve Deneyimleri Raporu. <https://www.>

raporlar.org/wp-content/uploads/2019/01/Gocder_Yerinden_Edilen_Kadinlar_.pdf.
Son erişim tarihi, 25/10/2023.

Has İ (2022). *Global Securitization of Urban Space in Turkey*. İstanbul: Kalkedon Yayınları.
HÜNEE (Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü) (2006). *Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması*. Ankara: İsmet Matbaacılık Yayıncılık.

Hynie M (2018). The Social Determinants Of Refugee Mental Health In The Post-Migration Context: A Critical Review. *The Canadian Journal Of Psychiatry*, 63(5), 297-303.

İstanbul Göç-Der (İstanbul Göç Edenler Sosyal Yardımlaşma ve Kültür Derneği) (2015). "Gitmek Mi Zor, Kalmak Mı?" Projesi: Yerinden Edilmiş Kişilerin Geri Dönüş Eğilimleri Araştırma Raporu. <https://esithakikat.wordpress.com/kutuphane/>. Son erişim tarihi, 25/10/2023.

Karalı N ve Yüksel Ş (1997). Effects Of Forced Migration On Psychological Problems Seen After Torture. In Unpublished Presentation, 5th European Conference on Traumatic Stress. Maastricht, The Netherlands. https://www.psikiyatripsikoterapi.com/travma_6.asp. Son erişim tarihi, 25/10/2023.

Karataş M ve Barut B (2021). Sosyal Hizmet Perspektifinden Göç ve Savunmasız Gruplar: IOM Raporları Üzerine Bir Araştırma. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(1), 86-109.

Keser İ (2011). *Göç ve zor: Diyarbakır örneğinde göç ve zorunlu göç*. Ankara: Ütopya.

Kılıç A (2021). 1990'lerden 2016'ya Türkiye'de Ülke İçi Yerinden Edilmeyi Deneyimlemek. (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Kızmaz Z ve Teğın N (2017). *Özyönetim İlanları, Yerinden Edilmeler ve Kürtler*. Ankara: Hegem Yayınları.

Kurban D (2008). Ülke İçinde Yerinden Edilme Sorunu: Uluslararası Hukuktaki Gelişmeler ve Ülke Pratikleri. İçinde: D Kurban vd. (der), "*Zorunlu Göç" ile Yüzleşmek: Türkiye'de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığı İnşası*. İstanbul: TESEV Yayınları. 55-63.

Kurban D vd. (2006). *Güvensizlik Mirasının Aşılması: Devlet ve Yerinden Edilmiş Kişiler Arasında Toplumsal Mutabakata Doğru*. İstanbul: TESEV Yayınları

Küçükırcı A İ A (2018). *Suriçi'ni Ev Mekânı Üzerinden Düşünmek*. Diyarbakır: Disa Yayınları

Mann C M ve Fazıl Q (2006). Mental illness in asylum seekers and refugees. *Primary Care Mental Health*, 4(1), 57-66.

Morina N vd. (2018). Psychiatric Disorders In Refugees And Internally Displaced Persons

1543 Şamar B ve Buz S (2023). Sivil Toplum Kuruluşlarında Görevli Ruh Sağlığı Çalışanlarının Perspektifinden Ülke İçi Zorla Yerinden Edilenlerin Psikososyal Sorunları. *Mülkiye Dergisi*, 47(6), 1505-1545.

- After Forced Displacement: A Systematic Review. *Frontiers in psychiatry*, 9 (433), 1-15.
- Mujeeb A (2015). Mental Health Of Internally Displaced Persons In Jalozei Camp, Pakistan. *International Journal Of Social Psychiatry*, 61(7), 653-659.
- Murray J (1998). Qualitative methods. *International Review of Psychiatry*, 10(4), 312-316.
- Mutlu Y (2009). Turkey's Experience of Forced Migration After 1980s and Social Integration: A Comparative Analysis of Diyarbakır and Istanbul. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi
- Nickerson A vd. (2017). Trauma And Mental Health In Forcibly Displaced Populations An International Society For Traumatic Stress Studies Briefing Paper. *Int Soc Trauma Stress Stud*, 1-37. https://istss.org/getattachment/Education-Research/Briefing-Papers/Trauma-and-Mental-Health-in-Forcibly-Displaced-Pop/Displaced-Populations-Briefing-Paper_Final.pdf.aspx. Son erişim tarihi, 26/10/2023.
- NRC (Norwegian Refugee Council) (2006). Internal Displacement: Global Overview of Trends and Developments in 2005. <https://www.internal-displacement.org/sites/default/files/publications/documents/2006-global-overview2005-global-en.pdf>. Son erişim tarihi, 25/10/2023.
- Patton M Q (2018). *Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri*. Eds. M Bütün ve S B Demir, Ankara: Pegem Akademi.
- Roberts B vd. (2017). Mental Health Care Utilisation Among Internally Displaced Persons In Ukraine: Results From A Nation-Wide Survey. *Epidemiology and Psychiatric Sciences*, 1–12.
- Robjant K vd. (2009). Mental Health Implications Of Detaining Asylum Seekers: Systematic Review. *British Journal Of Psychiatry*, 194(04), 306–312.
- Sabhlok S R vd. (2020). Addressing The Gaps In Mental Health Care For Internally Displaced Persons. *Journal Of Global Health*, 10(1), 1-4.
- SAMER (Siyasal ve Sosyal Araştırmalar Merkezi) (2016). Sur İçı Zorunlu Göç Araştırma Raporu. <https://esithakikat.wordpress.com/kutuphane/>. Son erişim tarihi, 25/10/2023.
- Schweitzer R vd. (2006). Trauma, Post-Migration Living Difficulties, And Social Support As Predictors Of Psychological Adjustment In Resettled Sudanese Refugees. *Australian & New Zealand Journal of Psychiatry*, 40(2), 179-187.
- Shultz J M vd. (2014). Internal displacement in Colombia. *Disaster Health*, 2(1), 13–24.
- Sır A vd. (1998). Zorunlu İç Göç Yaşamış Bir Grupta Travma Sonrası Stres Bozukluğu Üzerine Ön Çalışma. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 9, 173-180.

Siriwardhana C vd. (2013). Prolonged Internal Displacement And Common Mental Disorders In Sri Lanka: The Comraid Study. *Plos One*, 8(5), E64742.

Slewa-Younan S vd. (2014). Trauma in resettled Iraqi refugees: Differences between those seeking psychological treatment and those not seeking psychological treatment. *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, 23(9), 917–929.

SPSAM (Sosyo Politik Saha Araştırmaları Merkezi) (2019). Suriçi'nden Diyarbakir merkeze yerinden edilenlere dair saha araştırma raporu. <https://sahamerkezi.org/suricinden-diyarbakir-merkeze-yerinden-edilenlere-dair-saha-arastirmasi-raporu/>. Son erişim tarihi, 25/10/2023.

TİHV (Türkiye İnsan Hakları Vakfı) (2021). Türkiye'de Sokağa Çıkma Yasakları Haritası 16 Ağustos 2016-1 Ocak 2020. <https://tihv.org.tr/sokaga-cikma-yasaklari/16-agustos-2015-1-ocak-2020-bilgi-notu/>. Son erişim tarihi, 25/10/2023.

Tuzcu A ve Bademli K (2014). Göçün Psikososyal Etkisi. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*. 6(1), 56-66.

Uluslararası Af Örgütü (2016). Yerinden Edilen ve Mülksüzleştirilenler: Sur Sakinlerinin Evlerine Dönme Hakkı. London: Amnesty International Ltd. https://hakikatadalethafiza.org/wp-content/uploads/2016/12/2016.12.06_AmnestyReport_displaced_and_dispossessed_tur.pdf. Son erişim tarihi, 25/10/2023.

Uphoff E vd. (2020). An Overview Of Systematic Reviews On Mental Health Promotion, Prevention, And Treatment Of Common Mental Disorders For Refugees, Asylum Seekers, And Internally Displaced Persons. *Cochrane Database of Systematic Reviews*, 9, 1-50.

Ünalın, T. (2008). Ülke İçinde Yerinden Edilme Konusunda Dünyada Durum ve Mevcut Eğilimler. İçinde: D Kurban vd. (der), "Zorunlu Göç" ile Yüzleşmek: Türkiye'de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası. İstanbul: TESEV Yayınları, 29-38.

Yasan A vd. (2008). Prevalence of PTSD and related factors in communities living in conflictual area: The case of Diyarbakır. *Torture*, 18(1), 29–37.

Yeğen M (2010). Zorunlu göç, vatandaşlık ve Kürt Meselesi. Türkiye'de Zorunlu Göç: Hükümet Politikaları Uluslararası konferans Tebliğleri. 27 Haziran 2009, Van. İstanbul: TESEV Yayınları, 102-104.

Yüceşahin M M ve Özgür E M (2006). Türkiye'nin Güneydoğusunda Nüfusun Zorunlu Yerinden Oluşu: Süreçler ve Mekânsal Örüntü. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 4(2), 15-35.

Walker S vd. (2020). Mental Health Of Forced Migrants Recently Granted Leave To Remain In The United Kingdom. *International Journal of Social Psychiatry*, 67(2), 188–196.

1545 Şamar B ve Buz S (2023). Sivil Toplum Kuruluşlarında Görevli Ruh Sağlığı Çalışanlarının Perspektifinden Ülke İçeri Zorla Yerinden Edilenlerin Psikososyal Sorunları. *Mülkiye Dergisi*, 47(6), 1505-1545.

Nafaka Veren Erkeklerin ‘Nafaka Mağduru’ Söylemine ‘Yoksulluğun Kadınlaşması’ Olgusu Üzerinden Bakmak

Dilek Keleş, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü

ORCID: 0000-0003-1477-9951

E-Posta: dk.keles@gmail.com

Özet

Bu çalışma, son dönemlerde gündemde olan yoksulluk nafakası tartışmalarında, çoğunlukla erkeklerle ilgili olarak ve onlar tarafından dile getirilen ‘nafaka mağduru’ söylemine odaklanmakta ve bu söylemi ‘yoksulluğun kadınlaşması’ kavramı üzerinden tartışmayı amaçlamaktadır.

Yoksulluk, en genel tanımıyla insanların ihtiyaçlarını karşılamak için yeterli kaynağa sahip olmamasıyla yoksulluğun kadınlaşması, yoksulluk döngüsüne yakalanan kadın ve erkekler arasındaki uçurum olarak ifade edilmektedir. Dolayısıyla temelde toplumsal cinsiyet ayrımcılığı ile ilgili olan kadın yoksulluğu, ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel görünümü açısından değerlendirilmesi gereken çok boyutlu bir sorundur. Yoksulluk nafakası ise boşanma yüzünden yoksulluğa düşecek tarafın, diğer taraftan malî gücü oranında, süresiz olarak talep edebildiği nafaka türüdür. Türkiye’de yoksulluk nafakası çoğunlukla kadınlara verilen; bu nedenle de kadınlar üzerinden tartışılan bir konudur. Yoksulluğu yaşayan tarafın daha çok kadınlar olması bu durumun temel sebebiyken gerisinde ise ataerkil aile modeli ve cinsiyete dayalı iş bölümü yatmaktadır. Bu gerçek dikkate alındığında nafaka veren erkeklerin ortaya attığı ‘nafaka mağduru’ söylemi sorgulanır hale gelmektedir. Zira ‘mağdur’ söylemi bağlamsal olarak doğru bir nitelendirme olmadığı gibi toplumsal hayatın her alanında var olan toplumsal cinsiyet ayrımcılığı düşünüldüğünde gerçeği yansıtmadığı da açıktır. Buradan hareketle bu çalışmada, nafaka veren erkeklerle ilgili olarak dile getirilen ‘nafaka mağduru’ söylemi, toplumsal cinsiyete dayalı olarak ‘yoksulluğun kadınlaşması’ kavramı çerçevesinde analiz edilmektedir.

Çalışmanın örneklemini, ‘Süresiz Nafaka Mağdurları Platformu’nun Twitter hesabındaki paylaşımlar oluşturmaktadır. Çalışmaya veri sağlamak amacıyla hesabın Mayıs 2022 – Ocak 2023 dönemine ait 9 aylık paylaşımları incelenmiş; hesapta, toplam 2046 tweetin paylaşıldığı tespit edilmiştir. Toplanan bu veriler, söylem analizi yöntemiyle çözümlenmiştir. Yazılı ve sözlü ifadelerde kullanılan dilin incelenmesine yönelik bir

yöntem olduğu için söylem analizi uygun veri analiz yöntemi olarak düşünülmüştür.

Çalışma sonucunda; 'nafaka mağduru' olduğunu iddia eden kişilerin, bu iddialarını haklı gerekçelere dayandıramadığı görülmüştür. Bu çerçevede nafaka karşıtlarının, nafaka veren erkeklerle ilgili olarak dile getirdikleri 'mağduriyet' iddiasının, istatistiklerle desteklenmeden sunulduğunu, herhangi bir somut olay ya da uygulamaya dayandırılmadan dile getirildiğini ve bu konuda sadece kadınları suçlamakla yetinildiğini söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Yoksulluk nafakası, Yoksulluğun kadınlaşması, Cinsiyete dayalı iş bölümü, Toplumsal cinsiyet, Söylem analizi.

Evaluating the 'Alimony Victim' Discourse of Male Alimony Givers Based on the 'Feminization of Poverty' Phenomenon

Abstract

This study focuses on the discourse of 'alimony victim', which has been mentioned related to men in the debates on alimony in recent times, and aims to discuss this discourse through the concept of 'the feminization of poverty'.

While poverty, in its most general definition, is not having enough resources to meet the needs of people, feminization of poverty is expressed as the gap between men and women caught in the cycle of poverty. Therefore, women's poverty, which is basically related to gender discrimination, is a multidimensional problem that should be evaluated in terms of its economic, social, political and cultural aspects.

Poverty alimony, on the other hand, is the type of alimony that the party who will fall into poverty due to divorce can demand indefinitely, on the other hand, in proportion to her/his financial strength. In Turkey, alimony is mostly given to women; for this reason, it is an issue that is discussed over women. The main reason for this situation is that the majority of the people living in poverty are women. As for the patriarchal family model and gender-based division of labor lie behind women poverty. When this fact is taken into account, the discourse of the 'victim of alimony' put forward by men who give alimony becomes questionable. Because the 'victim' discourse is not a contextually correct characterization, and it is clear that it does not reflect reality when considering the gender discrimination that exists in all areas of social life. From this point of view, in this study, the discourse of 'victim of alimony' expressed about men who give alimony is analyzed within the framework of the concept of 'feminization of poverty'.

The sample of the study consists of the posts on the Twitter account of the Perpetual Alimony Victims Platform. In order to provide data for the study, the 9-month shares of the account for the period of May 2022 – January 2023 were examined; it was determined that a total of 2046 tweets were shared in the account. These collected data were analyzed by discourse analysis management. Discourse analysis, which is a method for examining the language used in written and verbal expressions, has been considered as an appropriate data analysis method since it plays an important role in the reproduction of everyday expressions.

In the result of the study; it was determined that people who claimed to be ‘victims of alimony’ could not base their claims on justified reasons. In this context, it is possible to say that the allegation of ‘victimization’ about men who give alimony is presented without being supported by statistics, it is expressed without basing it on any concrete event or practice. In this regard, it seems that all they do who give alimony is blame women for their poverty.

Keywords: Poverty alimony, The feminization of poverty, Gender, Gender based division of labor, Discourse analysis.

Giriş

Bir süredir ‘nafaka mağduru’ olduğunu iddia eden erkeklerin yoksulluk nafakasının¹ kaldırılması yönünde seslerini yükselttiklerine şahit olunmaktadır. Zaman zaman siyasi partilerden ve toplumun belli kesimlerinden desteklerin de söz konusu olduğu bu karşı çıkış, nafaka veren erkeklerin ‘mağdur’luğunun mümkün olma halini sorgulatırken aynı zamanda kadının madun konumunu da tekrar düşündürmektedir. Erkek egemen bir düzende, toplumsal hayatın her alanında ikincil konumda olan kadinken erkek mağduriyetini yaratan sebep nedir?

Bu soruya, ‘nafaka mağduru’ olduğunu iddia eden erkeklerin cevabının kadınlara verdikleri ‘yoksulluk nafakası’² olduğu açıktır. Yoksulluk nafakası, nafaka karşıtı kişiler tarafından çoğunlukla nafaka veren erkeklerle ilgiliymiş gibi düşünülüp tartışılmasına ve onları işaret edecek şekilde bir ‘nafaka mağduru’³ söylemi yaratılmasına rağmen yoksulluk nafakasını sadece erkekler vermemektedir. Türk Medeni Kanunu’nda (2001) konuyla ilgili olarak “Boşanma yüzünden yoksulluğa düşecek taraf, kusuru daha ağır olmamak koşuluyla geçimi için diğer taraftan malî gücü oranında süresiz olarak nafaka isteyebilir.” maddesi (Madde 175) yer almaktadır. Dolayısıyla yoksulluk nafakası bağlanabilmesinde cinsiyetin aksine ‘yoksulluk’ ve ‘kusur’ iki temel ölçüt olarak öne çıkmakta; yoksulluğa düşen taraf erkek olduğu takdirde kusuru daha az olmak kaydıyla erkek de yoksulluk nafakası alabilmektedir.

Konuyla ilgili tartışmaları başlatan gelişme ise Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) 2016 yılında 'Aile Bütünlüğünü Olumsuz Etkileyen Unsurlar ile Boşanma Olaylarının Araştırılması ve Aile Kurumunun Güçlendirilmesi İçin Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi' amacıyla Meclis Araştırması Komisyonu kurarak bir rapor⁴ yayınlaması olmuştur. Bu rapor, fiilen bir hükümet programı niteliği taşımakta ve yıllardır gündemden düşmemektedir (Gülbahar, 2022). 2018 yılında ise İstanbul Aydın Üniversitesi'nde, nafakanın süreli olması gerektiğini savunan hukukçu ve akademisyenlerin katılımıyla 'Süresiz Nafakaya Adil Çözüm Sempozyumu' düzenlenmiş; bu sempozyumda 'nafaka mağduru' olduğunu iddia eden kişilere söz hakkı tanınırken kadınlara ve kadın örgütlerine böyle bir imkân sunulmamıştır. Yine 2018 yılında açıklanan başkanlık sisteminin ilk 100 günlük planında "nafaka ödeme sisteminin adil bir hâle getirilmesi" maddesi yer alırken bu dönem düzenlenen Nafaka Çalıştayında dönemin Adalet Bakanı Abdülhamit Gül, süresiz nafakanın mağduriyet oluşturduğunu ifade etmiş; 2019 yılında ise süresiz nafakanın adil olmadığını, hakkaniyet ve adalet ölçüsü içerisinde yeniden düzenlenmesi gerektiğini belirterek (KONDA, 2020: 9) nafaka karşıtlarına destek vermiştir. Gül'ün yerine 2022 yılında göreve gelen Bekir Bozdağ da 'süresiz nafakanın adil olmadığına inanan bir adalet bakanı' olduğunu ifade ederek⁵ iktidar kanadındaki nafaka karşıtı yaklaşımı sürdürmüştür⁶. Bu çerçevede özellikle Saadet Partisi, Yeniden Refah Partisi gibi İslamcı ideolojiye sahip siyasi partilerle Yeni Akit, Yeni Şafak, İlkha, Haksöz Haber gibi İslami gazete ya da haber platformları tarafından da dini referanslarla konu sık sık gündeme taşınırken mağdur olduklarını iddia eden erkekler de sosyal medyada örgütlenerek yoksulluk nafakası üzerinden kadın haklarına saldırmaya başlamıştır.

Nafaka karşıtı grupların temel itiraz noktası ise yoksulluk nafakasının 'süresiz' olduğu iddiasıdır. Oysa yoksulluk nafakası, eşlerden birinin ölmesi ve nafaka alacaklısının yeniden evlenmesi durumunda mahkeme kararına gerek olmadan kendiliğinden sona ermektedir. Ayrıca nafaka alacaklısının evli olmadığı halde evliymiş gibi yaşaması, bir işte çalışmaya başlaması, yoksulluk durumundan kurtulacak düzeyde gelir elde etmesi ve haysiyetsiz hayat sürmesi hallerinde de nafaka, mahkeme kararıyla sona ermektedir (Moroğlu, 2020: 11).

Türkiye'de nafaka alan ve veren kişilerle ilgili özellikle cinsiyet temelinde veriler bulunmamakla ve iddia edildiği gibi bir mağduriyet düzeyi olmamakla⁷ birlikte nafakanın genellikle kadınlara verildiği bilinen bir gerçektir. Bu durumun içerisinde yoksulluğu yaşayan tarafın çoğunlukla kadınlar olması yatmaktadır. Yoksulluğu neden kadınların daha çok ve derin yaşadığı kadınların farklı deneyimlerine göre farklı zaman, mekân ve biçimde tartışılması gereken çok boyutlu ve çok

sektörlü bir sorundur (Bradshaw and Linneker, 2003: 9). Bu çerçevede kadın yoksulluğunu açıklamak üzere sınıfsal ilişkilerin tek başına yeterli olmadığı; toplumsal cinsiyetin, yoksullaşma ve yoksulluk deneyimi üzerindeki etkisini gözden kaçırmamak gerektiği ifade edilmelidir. Zira toplumsal cinsiyet, kadın ve erkekler arasındaki farklara odaklanarak toplumsal yaşamın her alanını ayırıştırmakta; bunun sonucunda kadınların kendi gelirlerini elde etmelerini sağlayan olanakların önü tıkanmaktadır. Buna paralel olarak ataerkil aile modeli ve hane içi güç ilişkilerinin kadını ikincilleştiren etkisinden de bahsetmek gerekir. Evin reisi konumundaki erkeğin gelir elde etmek üzere dışarı açılması ile ev ve aileye ilişkin sorumlulukların kadınların sırtına yüklenmesi kadınları maddi olarak erkeklere bağımlı hale getirmektedir. Tüm bunların olası bir boşanma durumundaki sonucu ise kadının erkeğe bağımlı konumunun devamı ya da yoksul duruma düşmesidir. Bu gerçekler, nafaka veren erkeklerin 'mağduriyet' söylemini sorunsallaştırmamıza ve kadın yoksulluğunun nedenlerini sorgulamamıza neden olmaktadır. Buradan hareketle bu çalışma, yoksulluk nafakası karşıtlarının, nafaka veren erkekleri tanımlamak üzere kullandığı 'nafaka mağduru' söyleminin geçersizliğini 'yoksulluğun kadınlaşması' kavramı üzerinden tartışmayı amaçlamaktadır.

Literatürde yoksulluk nafakası ile ilgili çeşitli çalışmalar bulunmakla birlikte bunlar, çoğunlukla hukuki süreçlere ve uygulamaya ilişkin saha araştırmalarına dayanmakta; konuyu toplumsal cinsiyet ve kadın hakları perspektifinden ele alan çalışmalar ise çok sınırlı sayıda yer almaktadır⁸. Bu çalışma ise yoksulluk nafakası karşıtlarının söylemlerinin temelsizliğini, ataerkil aile modeli ve cinsiyete dayalı iş bölümünün de bir sonucu olan kadın yoksulluğu çerçevesinde ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu farklılık ile literatüre küçük bir katkı sunmak amaçlanmıştır. Çalışmanın verileri, 'Süresiz Nafaka Mağdurları Platformu' isimli Twitter hesabından toplanmış, toplanan veriler söylem analizi yöntemiyle incelenmiştir. Çalışmada ilk olarak yoksulluğun kadınlaşması olgusu ile cinsiyete dayalı iş bölümü açıklanacak ardından verilerin analizi sunulacaktır.

Yoksulluğun Kadınlaşması

Yoksulluk, sosyal bir sorun olarak kapitalizmin ortaya çıktığı 16. yüzyıl Avrupası'na dayanmaktadır. Bu dönemden itibaren tarımsal yapıların çözülmesi sonucu geçimlerini sağlamak üzere kentlere göç eden insanların istihdamının düzensiz niteliği, modern yoksulluğu tanımlayan önemli bir gelişme olarak ortaya çıkmıştır (Buğra, 2005: 2). Günümüzde ise yoksulluk çok boyutlu, çok tanımlı bir sorundur. Bununla birlikte kavrama ilişkin tanımlarda ekonomik göstergeler ön plana çıkmakta; bunlar daha kolay nicelleştirilebildikleri için en yaygın kullanılan ölçütler olmaktadır. Bu çerçevede hakîm anlayış olan gelir/

tüketim harcamaları ölçütlerine dayalı geliştirilen ‘mutlak yoksulluk çizgisi’ yaklaşımına göre yoksulluk, temel olarak insanların ihtiyaçlarını karşılamak için yeterli kaynağa sahip olmama durumu olarak ifade edilmektedir (Şenses, 2022: 62-63).

Buvinic, yoksulluğun temel olarak gelir yetersizliği şeklinde ifade edilmesine rağmen insan durumu açısından ölçülmek istendiğinde, sağlık ve beslenme, eğitim ve eğlence de dâhil olmak üzere refahın diğer bileşenlerinin yetersizliği olarak açıklanması gerektiğini ifade etmektedir (1997: 39). Yoksulluğun toplumsal cinsiyetten bağımsız düşünülmemeyeceğini göstermesi açısından Amartya Sen’in yaklaşımı önemlidir. Sen, gelir düzeyi ile ilgili bir tanımlama yapmayı reddetmekte; yoksulluğu ‘yapabilirlik’ ya da ‘kapasite’ kavramı dolayısıyla açıklamaktadır. Yapabilirlik her insanın kaçınmayı isteyeceği açlık, cahillik, kötü barınma ve sağlık koşulları gibi durumlardan kaçınabilme yetisi olarak tanımlanmaktadır. Bu durumda da Sen’e göre ‘yapabilirlikten yoksunluk’ yoksulluğun tanımı olarak belirmektedir (Buğra, 2005: 8). Sen, yapabilirlik üzerinde gelir azlığının dışında dört faktörün daha etkili olduğunu belirtmektedir. Bunlar, kişisel farklılıklar, insanların farklı fiziksel özelliklere sahip olması, çevre ve doğaya ilişkin farklılıklar ve sosyal koşullardır (Şener, 2012: 54). Buna göre Sen, kişinin yaşının, sağlık durumunun, yaşadığı yerin ve özellikle de toplumsal cinsiyet rolleri gibi unsurların yapabilirlik üzerinde etkisinin olduğunu ifade etmektedir. Bu çerçevede örneğin; kadın-erkek bütün kişilere eşit haklar tanımak, yapabilirlik düzeyinin eşit olacağı anlamına gelmemektedir. Zira Türkiye’de kadın ve erkekler çalışma yaşamına katılımında yasal olarak eşit haklara sahip olmalarına rağmen toplumsal cinsiyet rolleriyle ilişkili olarak ev ve aileye ait sorumlulukların kadınlara yüklenmesi, onların çalışma yaşamına erkeklerle eşit katılımını engelleyen nedenlerden biri olmaktadır. Bu durum, görünen sebep olarak gelir azlığını, dolayısıyla kadın yoksulluğunu ortaya çıkaran etkenlerden biriyken aslında temelde toplumsal cinsiyet ayrımcılığı belirgin bir rol oynamaktadır.

Kadın ve erkeklerin cinsiyet rolleri temelinde ayrıştırılması ve bu rollerin sürekli tekrarlanarak pekişmesi, toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılıkları da kalıcı hale getirmekte; bu nedenle yoksunluk, bir kadın kuşağından diğerine geçerek yoksulluğun kadınlaşmasına yol açmaktadır. Bir başka ifadeyle yoksulluk döngüsüne yakalanan kadınlar ve erkekler arasındaki artan uçurum, ‘yoksulluğun kadınlaşması’ olarak adlandırılan olguyu ortaya çıkarmıştır. İlk kez, 1978 yılında Diana Pearce tarafından kullanılan ‘yoksulluğun kadınlaşması’ kavramı, Amerika Birleşik Devletleri’ndeki dramatik değişimi ifade etmek üzere ortaya atılmıştır. Buna göre 1960’lardan başlayarak 1980’li yıllara kadar

sadece kadınların eve gelir getirdiği ailelerde hızlı bir yoksullaşma meydana gelmiş; sonuçta yoksul ailelerin yarısını, kadınların hane reisi olduğu bu aileler oluşturmuştur. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki çalışmalarda, aile yapısının değişmesi; yani boşanmaların ve tek ebeveynli aile sayısının artmasıyla kadınların evin reisi konumuna gelmesi, evlilik dışı çocuk sayısındaki artış ve çocuklara kadınların bakması yoksulluğun kadınlaşmasını açıklamak üzere kullanılmıştır (Peterson, 1987: 329).

Bugün yoksulluk, dünyada milyonlarca insanı etkilemekle birlikte daha çok kadınlar yoksulluk riski altında ya da yoksulluk içinde yaşamaktadır. Günde 1 dolar veya daha az gelirle yaşayan 1,5 milyar insanın çoğu kadındır ve dünya genelinde kadınlar, ortalama olarak erkeklerin kazandığının yüzde 50'sinden biraz fazlasını kazanmaktadır⁹. Yani kadınların geliri erkeklerin gelirinin neredeyse yarısı kadardır. Dünyadaki toplam iş gücünün 2/3'ünü kadınlar oluşturmasına ve bütün dünyada toplam gıdanın %50'sini kadınlar üretmesine rağmen kadınların geliri dünya gelirinin yalnızca %10'unu kadardır. Tüm yoksulların da %70'ini kadınlar oluşturmaktadır (Ecevit, 2020). Türkiye'de ise eve gelir getiren kişilerin %36'sı kadın, %64'ü erkek olmasına rağmen yaratılan gelirin %12'si kadınlara %88'i erkeklerle aittir ve erkeklerde fert başına düşen ortalama gelir kadınlarınkinden 4.2 kat fazladır (Ecevit, 2020). Dolayısıyla yoksulluk gelir ilişkisi düşünüldüğünde kadınların dezavantajlı konumu açıktır. Bu çerçevede gelir getirici bir eylem olarak Türkiye'de kadının çalışma yaşamıyla ilişkisine bakmak yerinde olacaktır. Kadının çalışma yaşamındaki konumu ise cinsiyete dayalı iş bölümü çerçevesinde şekillenmektedir.

Cinsiyete Dayalı İş Bölümü ve Türkiye'de Kadın Emeği

Nafaka tartışmaları bağlamında düşünüldüğünde, kadın yoksulluğu açısından önemli bir belirleyen, kadının çalışma yaşamındaki konumudur. Çalışma, esasen üretim ve yeniden üretim faaliyetlerini içeren, her yaşta kadın ve erkeğin tüm mekânlardaki üretim ilişkilerini kapsayan bir kavram olmakla birlikte kapitalist üretim ilişkilerinin egemen olmasıyla daha çok piyasaya yönelik üretim faaliyetlerini kapsayacak bir anlamda kullanılmaya başlamıştır. Bunun sonucunda parasal karşılığı olmayan kadınların ev içi faaliyetleri çalışma kavramının dışında tutulmuş; kadın emeğinin kategorileştirilmesinde ücretli / ücretsiz (karşılıksız) emek, temel ayrım noktalarından biri olmuştur (Işık ve Serdaroğlu, 2015: 7). Bu nedenle piyasa koşullarında bir değişim değeri olan emek ile yeniden üretim sürecinin bir parçası olan eve ait işler, yaşlı ve çocuk bakımı gibi faaliyetlere ilişkin emek birbirinden ayrı tutulmaktadır. Kadınların gerçekleştirdiği yeniden üretim, iş gücünün yeniden üretimini, yaşamın sürdürülmesi için harcanan emek olarak toplumsal yeniden üretimi ve sonraki kuşakların yetiştirilmesi için

harcanan emek olarak insanların yeniden üretimini kapsamaktadır (Özkaplan, 2009: 15). Dolayısıyla maddi hayatın üretiminde yer alan emeğin erkek emeği; türün üretiminin sağlandığı yeniden üretim alanında; yani ailedeki emeğin ise kadın emeği olduğu kabul edilmektedir. Gündelik rutin işleri kapsayan ev içi emek, piyasa değerinin olmaması nedeniyle ücretli emek karşısında değersiz ve görünmez kılınarak emek ve üretim olarak adlandırılmamaktadır.

1940'lı yıllara dayanan ev emeği tartışmalarında, kadınların kapitalist sistemde iki kat ezilmişliği de ev içinde harcanan bu emekle ilişkilendirilmektedir. Çünkü kadınlar her gün eve ait işleri yaparken aslında emek gücünün yeniden üretimini sağlayarak karşılığı ödenmeyen aile emeği ile üretime dâhil olmakta ve sermaye için de üretmiş olmaktadır (Güneş, 2015: 3-4). Dolayısıyla karşılıksız emeğin görünmez olması, kapitalist ekonominin temel dinamiği olarak belirmektedir (Memiş ve Özay, 2011: 256).

Ev içi emeğin bu görünmezliği, çalışan kadınlar için “çift mesai” anlamına gelirken (Acar-Savran, 2012: 11) karşılıksız emek harcayan tam zamanlı ev kadınlarının da “evde oturan kadınlar” olduğu yönündeki söylemin (Saygılıgil ve Sağlam, 2016: 56) güçlü bir biçimde varlığını korumasına neden olmaktadır. Formel bir işte çalışmayan kadınlara yönelik ‘evde oturan kadınlar’ algısına karşın kadınların evde oturup çocuk büyütmesi, Türkiye’nin son yirmi yılına cinsiyetçi söylem ve politikalarla damgasını vuran AKP iktidarı tarafından bilinçli yürütülen siyasetin de bir parçası olmuştur. Zira iktidara geldiği dönemden bu yana ‘aileyi güçlendirme’yi hedeflediğini vurgulayan AKP, İslamcı ideolojinin kadını annelik vasfı üzerinden kutsallaştıran bakışıyla da uyumlu biçimde, kadının toplumsal konumunu ailedeki eş ve anne rolleri üzerinden tanımlamıştır. Öne çıkardığı aile ideolojisine uygun olarak kadınlar için aile ilişkilerini bozmayacak bir çalışma yaşamını öngören AKP’nin bu yaklaşımı, Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın sık sık yaptığı açıklamalarla da gündeme taşınmıştır. Erdoğan, “Erkek ailenin direğiysen kadın da temelidir. Kadının şefkatiyle kucaklamadığı bir ailenin dağılması kaçınılmazdır. Batı’da ailenin çöküşü kadının metalaştırılıp kutlu vazifeden uzaklaştırılmasıyla başlamıştır. Aynı oyunu bizde de oynamaya çalışıyorlar. Ailemize yönelik çok büyük operasyonlar çekiliyor.”¹⁰; “Kadını hayatın her alanında desteklerken, aileyi de en güçlü şekilde ayakta tutup geliştirecek bir politika takip etmenin kararlılığı içindeyiz”¹¹ şeklindeki ifadelerle aile ve kadını bir araya getirirken “Benim için kadın öncelikle annedir. (...) Bana göre kadına en büyük zararı, hayatı ekonomik özgürlük parantezine mahkûm eden anlayış vermiştir. Halbuki hangi annenin yaptığı iş, paraya tahvil edilebilir? Bunun bedeli olabilir mi? Olamaz.”¹² sözleriyle de çalışan kadını hedef almıştır. AKP’nin, kadının çalışma yaşamıyla ilişkisine yönelik politikası parti programında da

“Kadınlarımızın iş ve aile hayatlarının uyumlaştırılması sağlanacaktır.” ifadesiyle yer bulmuştur¹³. İş ve aile hayatının uyumlaştırılması ise kadınlar için çoğunlukla kayıt dışı işlerde güvencesiz çalışma anlamına gelmektedir. Bu çerçevede yarı-zamanlı çalışma, belirli süreli çalışma, uzaktan çalışma, çağrı usulü çalışma ya da evden çalışma gibi esnek çalışma biçimleri ile geçici işçilik, iş ve aile yaşamı arasındaki dengeyi sağlamanın bir yolu olarak görülmüştür (Soyseçkin, 2015: 261). Bu durum, sadece AKP’nin kurduğu hegemonyanın önemli bir bileşeni olan “ailecilik”in (Öztan, 2018: 243) değil; aynı zamanda devletin sosyal politikalar alanından çekilerek bu alanı özel sektöre bırakmasıyla bakım hizmetlerinin ulaşılabılır olmaktan çıkmasının ve ucuz iş gücüne dayanan ekonomik büyüme modelinin de bir sonucudur. Böylece AKP uyguladığı neoliberal politikalarla patriyarkayı güçlendirmiş ve kadın emeği üzerindeki sömürüyü artırmıştır.

Bugün gelinen noktada Türkiye’de kadın istihdam oranının %28 olduğu (TÜİK İstatistikleri, 2021); kadınların, çoğunlukla kayıt dışı sektörlerde, düşük ücretli ve geçici işlerde, sözleşmeli, yarı zamanlı, güvencesiz ve pazarlık gücünden yoksun olarak çalıştığı görülmektedir. Yani kadınların büyük bölümünün düzenli bir gelirin, dolayısıyla da ekonomik bağımsızlığının olmadığını söylemek mümkündür. Bununla birlikte tıpkı kadınların görünmeyen emeği gibi ücretli bir iş için de toplumsal cinsiyet ilişkilerinin belirleyici olduğunu ifade etmek gerekir. Kadınlar, toplumsal cinsiyet rollerine uygun biçimde öncelikle anne ve eş olarak kurgulandığı için çalışma hayatındaki pozisyonlarının da buna uygun şekillenmesi beklenmektedir. Çalışan kadınlardan, geleneksel rollerine uygun işlerde çalışmalarını beklenmekte; iş piyasasının yapısı da buna göre şekillenerek bazı meslekler kadınlar için uygun görülürken bazıları uygun görülmemekte; kadınlara atfedilen cinsiyetçi yargılar da onların işe giriş, terfi ve ücretler konusunda ayrımcılığa uğramasına neden olmaktadır. Buradan hareketle iş gücüne katılım durumunun kadın yoksulluğu açısından önemli bir belirleyen olduğunu; fakat kadın yoksulluğunu açıklamak ya da bir kadının yoksul olmadığını ifade etmek üzere tek başına yetersiz olduğunu da söylemek gerekir. Zira çalışma biçim ve koşullarının önemi burada ortaya çıkmaktadır. Özellikle yarı zamanlı işlerde, düşük ücretli ve güvencesiz çalışan kadınlar gelir elde ediyor olmalarına rağmen yoksul olabilmektedir. Ayrıca bu koşullarla ilgili olarak bir başka sorunu daha ifade etmek yerinde olacaktır. O da kadınların çalışmayla elde edecekleri gelirin, çalıştıkları için harcayacakları giderden az olmasıdır. Yani kadınlara yüklenen bakım emeğinin dışarıdan ücret karşılığı sağlanmaya çalışılması, özellikle çocuk sahibi kadınlar için kamusal hizmet kurumlarının yokluğu ya da özel kurumların fiyatlarının yüksek olması (Toksöz, 2007: 58) gelir-gider dengesini bozmakta; kadının elde ettiği/edeceği gelir açısından çalışmasının sorgulanmasına neden olmaktadır. Bu durumda

da kadının dışarıda çalışmak yerine evde bakım emeği harcaması daha kârlı gözükmekte ve bu durum çalışma yaşamının dışında kalmasına neden olan faktörlerden biri olmaktadır.

Çalışmanın Yöntemi

Bu çalışma, 'nafaka mağduru' olduğunu iddia ederek sosyal medyada örgütlenen ve onlara destek veren kişilerin söylemlerine odaklandığı için niteliksel bir özellik göstermektedir. Nitel araştırmalarda amaç, birden fazla kişi arasında var olan ilişkiyi bağdan hareketle bu ilişkilerin herhangi bir sosyal ögesinin, süreçlerin, sorunların incelenmesi ve bunlara ilişkin bilgi toplanmasıdır (Kümbetoğlu, 2015: 34). Nitel araştırma, toplumsal yapıları keşfetmek ve açıklamak üzere geliştirilen; gerçekliğin insanın algılama ve kavrama süreçlerinden ayrı ele alınamayacağını bu nedenle de araştırmacıların araştırma sürecinde tarafsız kalamayacağını öngören bir araştırma türüdür. Buradan hareketle bu çalışmada da kadın yoksulluğu ve ezilmişliği dikkate alınarak nafaka karşıtı kişilerin, erkeklerle ilgili olarak dile getirdikleri 'nafaka mağduru' söylemi altında birleşip kadınların nafaka hakkına karşı çıkışları ve buna ilişkin söylemlerinin haksızlığı açığa çıkartılmaya çalışılmaktadır.

Çalışmanın evrenini, Facebook, Instagram ve Twitter üzerinden örgütlenen nafaka karşıtı gruplar oluşturmaktadır¹⁴. Bu grupların herhangi bir resmi statüsünün bulunmaması ve sadece sosyal medya üzerinden örgütlenmeleri nedeniyle bunlara ilişkin araştırma internet taraması yoluyla yapılmıştır. Bu tarama sonucu nafaka karşıtı sosyal medya grupları içerisinde sadece 'Süresiz Nafaka Mağdurları Platformu' ve 'Türkiye Boşanmış İnsanlar ve Aile Platformu'nun Twitter hesaplarının aktif olduğu; diğerlerinin ise son paylaşımlarını 2018 yılında yaptıkları görülmüştür. Aktif olmadıkları anlaşılan sosyal medya platformları ile 'Türkiye Boşanmış İnsanlar ve Aile Platformu' çalışmanın örneklemini dışında bırakılarak çalışma, sadece Süresiz Nafaka Mağdurları Platformu'nun Twitter paylaşımları üzerinden yürütülmüştür. Bunun nedeni, bu hesabın takipçi sayısının diğer hesaptan daha fazla olmasıdır. Zira çalışmaya başlandığı dönemde Süresiz Nafaka Mağdurları Platformu isimli hesabın 8 bin 628 takipçisi¹⁵; Türkiye Boşanmış İnsanlar ve Aile Platformu isimli hesabın ise 7 bin 95 takipçisi¹⁶ bulunmaktadır.

Çalışma kapsamında, 'Süresiz Nafaka Mağdurları Platformu' isimli Twitter hesabının 2022 yılı Mayıs ayından 2023 yılı Ocak ayı sonuna kadar olan 9 aylık dönemine ait paylaşımları incelenmiştir. Çalışmaya veri toplamak amacıyla bir yıllık bir tarama planlanmasına rağmen Şubat ayında gerçekleşen deprem nedeniyle tweetlerin içeriğinin dikkati çekecek biçimde değiştiği gözlenmiş ve

veri toplama işlemi Şubat ayında sonlandırılmıştır. Bu nedenle veriler, Mayıs 2022-Ocak 2023 dönemini kapsamaktadır. Bu süre zarfında ilgili hesapta 2046 tweet paylaşıldığı görülmüş, bunların tamamı çalışmaya dahil edilmiştir. Veri toplamaya 1 Mayıs'ta başlanmış ve bu işlem 30 Ocak'a kadar devam etmiştir. Twitter'daki verilerin bir süre sonra kaybolması ve yerine her gün yenilerinin eklenmesi geriye dönük veri toplamayı engellediği için böyle bir zamansal sınırlama zorunlu olmuştur. Dolayısıyla örnekleme ait dönem, Twitter'ın kendi yapısal sınırlılığından kaynaklanmaktadır. Bu çerçevede platform hesabında 2018 yılından itibaren dile getirilen 'nafaka mağduru' söylemine ilişkin paylaşımların hangi dönemler yoğun olduğunu ve hangi bağlamlarda tartışıldığını tespit etme imkânı olmadığı için konunun siyasi çevrelerce de tartışılmaya başlandığı 2018 yılından bugüne konjonktürel değerlendirmeler yapma imkânı olmamıştır. Fakat hesabın 2018 yılında açılmış olmasının tesadüf olmadığı, bu dönemde iktidar partisi mensuplarının nafaka karşıtlarının taleplerine kulak vermesinin böyle bir örgütlenmede etkili olduğu ya da nafaka karşıtlarına güç verdiği düşünülmektedir.

Twitter, kullanıcıların 'tweet' ismiyle anılan içerikleri üretmelerine, kendi içeriklerine başka kullanıcıların cevap vermesine olanak tanıyan bir platformdur. Bununla birlikte kullanıcılar, 'retweet' ismiyle başka kullanıcıların içeriğini paylaşma ve onların içeriklerine yorum yapma olanağına da sahiptir. Retweet, içeriklerin dolaşımını, böylelikle çok sayıda kişi tarafından görülmesini sağlayarak ilgili konuda kamuoyu oluşturulmasını kolaylaştırmakta; bu yolla kişiler kendi düşüncelerine destek elde edebilmektedir. Bu etkileşimsel boyutun fazlalığı, çalışmaya tweetlerle birlikte retweetlerin de dahil edilmesinin nedeni olmuştur. Bu nedenle çalışmada tweet-retweet ayırımına da gidilmemiş; paylaşımları ifade etmek üzere sadece 'tweet' kelimesi kullanılmıştır. Bununla birlikte çalışmanın örneklemini oluşturan 'Süresiz Nafaka Mağdurları Platformu' isimli hesabın gizli bir hesap olmadığını, herkesin yorumuna ve paylaşımına açık bir hesap olduğunu ifade etmekte yarar vardır. Çalışmada toplanan veriler, kamusal bir tartışma alanı¹⁷ olarak da düşünülebilecek Twitter'ın ve ilgili hesabın bu özelliği sayesinde elde edilmiştir.

Elde edilen veriler söylem analizi yöntemiyle incelenmiştir. Söylem analizi, yazılı ve sözlü ifadelerde kullanılan dilin incelenmesidir. Günlük ifadeleri ve ideolojileri yeniden üreten söylem (van Dijk, 2003: 13), sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel olmak üzere hayatın çeşitli yönleriyle ilişkili olduğu için söylem analizi de bağlamsal ve yorumlayıcıdır. Dolayısıyla söylem analizi, dil içindeki farklı iktidar ilişkilerinin kurulma süreçlerine ilişkin bir yöntemdir (İnal, 1996: 107). Söylem analizinin bu özelliği, çalışmada veri analiz yöntemi olarak kullanılmasında

etkili olmuştur. Zira nafaka veren erkekler için dile getirilen ‘nafaka mağduru’ söylemi, toplumsal cinsiyet ayrımcı bakış açısının bir yansımasıdır ve çalışmada, toplumsal cinsiyete dayalı bir analiz gerçekleştirmek amaçlandığı için söylem analizi, uygun veri analiz yöntemi olarak düşünülmüştür.

Çalışmada kullanıcıların paylaşımları aynen alıntılandığı için bu tweetlerdeki anlatım bozuklukları ya da yazım yanlışlarına dokunulmamıştır.

Yoksulluk Nafakasına Karşı Dile Getirilen Temalar ve Bunlara İlişkin Söylemler

Nafaka mağduru olduğunu iddia eden ve onlara destek veren nafaka karşıtlarının ‘mağdur’ söylemini, hangi temalar çerçevesinde dile getirdiğini tespit etmek üzere incelenen dokuz aya ait toplam 2046 tweet, tematik olarak sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmaya göre tweetlerin sadece 1010 tanesinin yoksulluk nafakası ile ilgili olduğu görülmüştür. Kalan 1036 tweetin ise nafaka ile ilgili olmayıp toplumun kırılğan kesimlerine karşı bir söylem niteliğinde olduğu ve bu çerçevede toplumsal cinsiyet eşitliğini içeren taleplerle bunlara ilişkin yasal düzenlemelere karşı muhalefetin tweetlerde dile getirildiği tespit edilmiştir¹⁸. Yoksulluk nafakası ile ilgili olan tweetlerin ise 479 tanesinde nafakanın süresine, miktarına, verilmiş biçimine, ödenmemesi durumunda doğan/doğacak sonuçlara vurgu yapıldığı görülmüştür. 239 tweette, iktidar partisine gerekli yasal düzenlemeleri yapmadığı ve bu nedenle seçimlerde oy kaybedeceği yönünde eleştiri ve tehdit içeren ifadelerle yargı sistemine eleştirilerin yer aldığı görülürken 292 tweette ise kadınların nafaka hakkı ve nafaka alan kadınlarla ilgili ön yargılı ve ayrımcı söylemlere yer verildiği tespit edilmiştir. Bu tweetlerde, gerçekliği sorgulanmaya muhtaç birtakım hikâyelere ya da dayanağı belli olmayan haberlere de yer verilerek kadınlara karşı düşmanca bir tavrın sergilendiğini söylemek mümkündür. Yoksulluk nafakası ile ilgili dile getirilen bütün temaların ortak özelliği ise nafaka veren erkeklerin ‘mağdur’ olduğu iddiası üzerine kurulu olmalarıdır.

Çalışma, nafaka karşıtı kişilerin genel olarak söylemlerini incelemeyi değil; ‘nafaka mağduru’ ifadesinin söylemsel kuruluşunu kadın yoksulluğu bağlamında incelemeyi amaçladığı için çalışma kapsamında sadece yoksulluk nafakasını içeren 1010 tweet incelenmiş; diğer tweetler analiz kapsamı dışında bırakılmıştır¹⁹.

‘Nafaka Mağduriyeti’nin Tanımlanma Biçimi: ‘Zulüm’

Çalışma kapsamında incelenen paylaşımlarda, nafaka mağduru olduğunu iddia eden kişilerle nafaka karşıtlarının, yoksulluk nafakasını bir ‘dayatma’ olarak nitelediği ve buna uygun tanımlar yaptığı tespit edilmiştir. Bu çerçevede

tweetlerde, 'nafaka mağduru' söylemine paralel olarak 'SüresizNafakaZulümdür' hashtaginin kullanıldığı görülmektedir. Nafakanın, 'haraç', 'gasp' gibi farklı metaforlar kullanılarak tanımlandığı birçok tweette, "Süresiz hak gaspı" (@AileOcag, 30 Temmuz 2022); "Bu zulüm bitmeli!" (@AvErcanEZGN, 19 Mayıs 2022); "Feminist örgütlere yaranmak uğruna gasp ettiğiniz haklarımızı söke söke geri alacağız." (@arabul_mesut, 9 Mayıs 2022) şeklindeki söylemlerin, nafaka karşıtlarıyla nafakayı savunan kişiler ve kadın örgütleri arasında bir kutuplaşma yaratacak şekilde dile getirildiği görülmektedir. Böylece iç ve dış gruplar arasındaki insanların sınıfsal bölünmesini ifade eden kutuplaşma (van Dijk, 2003: 102), mağdur 'biz' algısını güçlendirerek bir düşman yaratmaya hizmet etmiş olmaktadır. Bununla birlikte söylem ve anlam ilişkisi açısından bakıldığında hegemonik olan anlamların inşasında ve sürdürülmesinde metafor, ideolojik bir rol oynarken (Çoban Keneş, 2016: 260); van Dijk, metafor kullanımında genellikle tehditkâr metaforların tercih edildiğini; böylece var olan durumun 'sıradan' bir şey olmadığını vurgulanmak istendiğini söylemektedir (2010: 20). Bu çerçevede örneklerde yer alan ve 'gasp', 'zulüm' gibi güçlü anlamlar içeren metaforların ideolojik olarak 'mağduriyet' algısını güçlendirme amacı taşıdığı düşünülmektedir. Ayrıca ataerkil toplumsal yapı göz önüne alındığında mağduriyet iddiası tartışmalı olmakla birlikte 'mağdur' kavramının kendisi de tartışmalıdır. Zira mağdur, "haksızlığa uğramış kimse" (TDK Sözlük) anlamına gelirken hukuki açıdan da bir suç nedeniyle hakları ihlal edilmiş kişileri tanımlamaktadır. Dolayısıyla 'mağdur', ceza hukukuna ait bir kavram olarak suçla ilişkilidir ve hukuki olarak mağdur sıfatının nafaka bağlamında kullanılması doğru gözükmemektedir²⁰ (Mor Salkım Derneği Nafaka Çalıştayı). Yoksulluk nafakası veren ve alan kişiler açısından söz konusu olan bağlam, 'suç' değil; 'yoksulluk'tur.

Nafaka mağduru olduklarını iddia eden kişiler, 'zulüm' olarak gördükleri nafaka konusunda gerekli yasal düzenleme yapılmadığı için yargı sistemini de eleştirmektedir. İktidarı yaklaşan seçimler dolayısıyla üstü örtük olarak tehdit eden paylaşımçılar, söylemlerinde cinsiyetçi ifadeler de yer vermektedir: "Nafaka alan kadın ile #Nafaka ödeyen erkeğin oyu bir mi?" (@arabul_mesut 12 Haziran 2022); "#SüresizNafaka uygulamasına karşı çıkmayan, suistimal edilmesini önemsemeyen kanunlar yüzünden boşanan her erkek boşandığı kadının kölesi oldu." (@aysegulesit01, 7 Temmuz 2022).

Ak Parti, KADEM'in direktifleri doğrultusunda politika belirleyen Aile Bakanı, önceliği adalet olmayan Adalet Bakanı ve millete hizmet etmek yerine feminist kız kardeşlerine hizmet eden milletvekilleri ile seçim kazanacağını mı zannediyor!? (@arabul_mesut, 27 Mayıs 2022)

İslam Din'inin referans gösterilmesinden rahatsız olan Özlem Zengin Gen. Baş. Yar. Hiç evlilik yapmamış, çocuğu olmayan Derya Yanık Aile Bakanı #SüresizNafaka zulme dönüştü ama düzenleme gündemimizde yok diyen Bekir Bozdağ Adalet Bakanı AKP bu kadro ile 2023'te zafer kazanamaz. (@arabul_mesut, 14 Mayıs 2022)

Yargı sistemi ve iktidarın temel eleştiri konusu yapıldığı son iki örnek ötekileştirici dilleriyle de dikkat çekmektedir. Nafakayı savunan kadınlar, üstü örtük biçimde feminist olarak nitelenip nafaka düzenlemesiyle onlara hizmet edildiği iddia edilirken Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanı Derya Yanık'ın evlenmemiş ve çocuksuz olması da paylaşımda yer almaktadır. Feminizmin paylaşımına konu edilmesinin nedeninin 'erkek düşmanlığı' (Gedik, 2020; Bürgin, 2015) şeklindeki yanlış algıdan kaynaklı olarak nafaka düzenlemesini kötüleme amacı olduğu düşünülmektedir. Bu paylaşımın, 'Nafakayı feministler savunuyor. Feministler de zaten erkek düşmanıdır' algısını oluşturmaya ve böylelikle 'nafaka mağduru' söylemini pekiştirmeye hizmet ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bununla birlikte tweette, açıkça cinsiyetçi bir yaklaşım sergilenerek nafaka konusunda söz söyleme hakkı ve yetkisi sadece evli ve çocuklu insanlara aitmiş gibi bir yorumda bulunulduğu da görülmektedir. Oysa hukuki bir durum hakkında açıklama yapmak için mevzuatı bilmek; yani Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanı gibi hukukçu olmak yeterlidir. Bu söylemin, anneliği, kadınlığın üstün bir değeri olarak gören ve kadını yücelten bir deneyim olarak değerlendiren bakış açısından kaynaklandığı düşünülmektedir. Bu çerçevede aile de kadının 'dişi kuş' rolüyle kurucu unsuru olduğu fakat ondan önde ve değerli görüldüğü bir kurum olarak öne çıkmaktadır. Bu kurumda anne, toplumun yeniden üretimi için kilit rol oynadığı müddetçe makbul kabul edilmektedir (Bayraktar, 2011: 34). Buradan hareketle, hem kamusal hem de özel alanda kurulu hiyerarşik toplumsal cinsiyet ilişkilerini meşrulaştıran bir kategori olarak anneliğin, kadınlar üstünde tahakküm kurmaya yönelik ve norm ve değerlerin devlet politikalarıyla birleşmesi sonucu oluşmuş bir kurgu olduğunu söylemek mümkündür. Burada bir yandan kadınlığa içkin görülen; yani her kadının doğal olarak annelik içgüdüüne sahip olduğunu varsayan bir mittin söz etmek mümkünken; öte yandan anneliği, dinden de beslenen milli bir mesele olarak kutsallaştıran bir bakış açısının varlığı söz konusudur (Sever, 2015: 73). Sonuç olarak kadının ailedeki anne pozisyonunun onun genel toplumsal pozisyonuna dönüştüğü (Walby, 2014); bu durumun da ailenin kadınların hayatının merkezine taşınmasından ve kadının daima aile ve ulusla ilişkilendirilmesinden kaynaklandığı söylenebilir. Dolayısıyla örnekteki ifadeleri, İslamcı ataerkil bakışın anneliği yücelten buna karşın anne olmayan kadını 'eksik' görerek değersizleştiren söylemiyle

uyumlu düşünmek mümkündür. Zira paylaşımı yapan kişilerin İslamcı olup olmadığı bilinmese de konuyla ilgili olarak talepte bulunulan taraf olan iktidar partisi, İslamcı ideolojiye sahip neo-liberal politikaların uygulayıcısı bir partidir. AKP tarafından kırılğan bir dengeye oturtulmaya çalışılan neo-liberal iktidar ilişkilerinin bileşenlerine bakıldığında sosyo-kültürel muhafazakârlık, liberal serbest piyasa söylemi ve ulusalcı reflekslerin öne çıktığı görülmektedir (Yükselbaba, 2013: 71). Neoliberal dönemde AKP'nin sosyal politikalar alanından çekilmesi, özelleştirmeler sonucu bakım hizmetlerinin pahalılaşması ve ucuz iş gücüne dayanan ekonomik büyüme modeli, patriyarka ve kapitalizmin kadın bedeni ve emeği üzerindeki denetimini artırmıştır (Ulusoy, 2013: 114). Kadını aile içi sorumluluklarını ihmal etmeyecek biçimde iş gücü piyasalarına katmak amacıyla kadın istihdamında insana yakışır politikalar yerine kayıt dışı kadın istihdamını artırıcı bir politika izleyen AKP (Toksöz, 2016: 117) için aile, hem kadının bakım hizmetlerini verdiği sosyo-ekonomik bir birim olarak hem de ahlaki ve dini değerleri içeren bir ideolojinin meşrulaştırılmasının aracı olarak hayati önem taşımaktadır (Öztañ, 2018: 249).

'Nafaka Mağduru' Söyleminin Meşrulaştırılma Aracı Olarak 'Kadın Yoksulluğunun Sorgulanması'

Süresiz Nafaka Mağdurları Platformu'nda paylaşılan tweetlerde 'nafaka mağduru' söylemi dile getirilirken nafaka ile ilgili düzenleme ve uygulamaların doğruları yansıtmadığı ifade edilmekte; nafaka alan kadınların gerçekten yoksul olup olmadığı sorgulanmaktadır: "NAFAKA YALANLARI: -Kadın yoksulluğa düştüğü için #Nafaka alıyor -Nafaka süresiz değil -Nafaka Ortalaması 300₺ -Gerekli koşullar oluştuğunda nafaka iptali edilir -Çalışan kadın lehine nafakaya hükmedilmez #NafakaYalanları AKP YALANLARI" (@arabul_mesut, 26 Temmuz 2022); "kadın hakkı olduğu #NafakaYalanları.. gördünüz mü hiç açlıktan ölen kadın" (@umit_sungu_, 27 Temmuz 2022).

İlk örnekte, mevzuatta tanımlı bulunan maddelerin doğru olmadığı iddia edilirken ikinci örnekte ise ek olarak nafaka alan kadınların yoksulluk derecesi sorgulanmaktadır. Temel insan haklarından biri olan beslenmenin olmayışına karşı organizmanın bir cevabı olan açlık, yoksulluğun doğal bir sonucudur (Özenoğlu ve Ünal, 2015: 163). Yoksulluk çok boyutlu bir sorunken, örneğin sınırlı beslenme ya da eğitim, sağlık vb. hizmetlerden mahrum kalma gibi olumsuz sonuçlar doğurabilecekken açlık, besine hiç ulaşamama durumu olarak ifade edilebilir. Bu çerçevede, açlığı, yoksulluğun bir ispatı olarak düşünmek ve bir insanın yoksulluğunu kanıtlaması için aslında yoksulluğun ulaştığı en uç nokta olan açlıktan ölecek duruma gelmesini yoksulluk nafakası için ölçüt olarak kabul etmek oldukça acımasız ve insanlık dışı bir düşüncedir. Zira bir

insanın sadece besine ulaşıp açlıktan ölmeyecek kadar yaşamsal ihtiyaçlarını karşılaması, yoksul olmadığı anlamına gelmediği gibi sadece besine ulaşabilme insan onuru ve temel insan hakları açısından da yeterli bir ölçüt değildir. Burada asıl sorgulanması gereken kadının 'ne kadar' yoksul olduğu değil; 'neden' yoksulluğa düştüğüdür. Bunun cevabı da toplumsal cinsiyet ayrımcılığı ve ataerkil toplumsal yapıdır. Kocayı kadının sahibi gibi gören ataerkil zihniyetin, kadını eve hapsederek ona bakım hizmetlerini yüklediği ve çalışma yaşamının dışında tutmak için her türlü baskıyı uyguladığı bir toplumsal yapıda olası bir boşanma durumunun kadını yoksulluğa mahkûm ya da nafakaya mecbur bıraktığı aşıkârdır. Burada, hem toplumda hem de evde hangi işi kimin yaptığına yönelik ayrımı ifade eden cinsiyete dayalı iş bölümünün (Dedeoğlu, 2000: 150) belirleyiciliğine vurgu yapmak gerekir. Zira kapitalist üretim ilişkilerinin gelişimi, ev ile iş yerinin keskin biçimde ayrılmasına neden olmuş; erkekler, evin geçimini sağlamak üzere dışa açılırken kadınlar da cinsiyete dayalı iş bölümü sonucu eve hapsedilerek özel alana ilişkin işlerle uğraşmak zorunda bırakılmıştır. Bu süreçte ev, doğal bir alan; bu alana ait işler de kadının doğasının bir parçası olarak kavramsallaştırılmıştır (Ünlütürk Ulutaş, 2009: 27). Bu açıdan patriyarkanın tek kaynağının ev içi ilişkiler olduğunu ve kadınların gelir getirici işlerde çalışmalarının patriyarkayı yapısal olarak aşındırdığını (Acar Savran, 2018: 21-22); bu nedenle kadının dışarıda çalışmasının arzulanır bir durum olmadığını da ifade etmek gerekir. Ayrıca tweette iddia edildiği gibi yoksulluk nafakası sadece kadınların değil; yoksulluğa düşen erkeklerin de hakkıdır (Türk Medeni Kanunu, Madde: 175). Fakat yoksulluğu yaşayan taraf çoğunlukla kadınlar olduğu için yoksulluk nafakasını da çoğunlukla kadınlar almaktadır.

Bu çerçevede Süresiz Nafaka Mağdurları Platformu Twitter hesabındaki paylaşımlarda, 'nafaka mağduru' söylemine meşruiyet yaratmak üzere kadın yoksulluğu sorgulanırken üç farklı söylem kategorisine başvurulduğu görülmektedir. Bu kategorilerden ilki, 'kadının çalışmak istemediği' iddiası; ikincisi, kadınların yoksulluk nafakasını bir 'gelir kapısı' olarak gördüğü iddiası; üçüncüsü de kadınların 'kötü niyetli' oldukları iddiasıdır.

'Kadının çalışma isteği ne zaman sorgulanacak?'

Yoksulluğun temel sebeplerinden biri gelir yetersizliği (Şenses, 2022: 62) olduğu için gelir getiren bir eylem olan çalışma da insan hayatı için önemli bir etkinliktir. Bu çerçevede çalışma, erkekler için olduğu kadar kadınlar için de temel bir insan hakkı ve anayasal haktır. Bununla birlikte kadınların çalışma yaşamında ve çalışma yaşamına girişte toplumsal cinsiyet ayrımcılığından kaynaklanan çeşitli sorunlarla karşılaştığı²¹; kadın yoksulluğunun da bu sorunların sonuçlarından biri olduğu bir gerçektir. Fakat Süresiz Nafaka Mağdurları Platformu'ndaki paylaşımlarda bu gerçeğin aksine kadınların çalışma yaşamında yer alamayışı

ve dolayısıyla da yoksulluğa düşmeleri onların bir tercihi gibi sunulmakta ve kadınların çalışmak istemediği iddia edilmektedir.

“Yoksul olan çalışır. Ben hiç nafaka almadım. Nafakayı kaldırın” (@PerihanCakir33, 18 Mayıs 2022).; “kısa süren çocuksuz evlilikte eşit kusura #süresiznafaka zulmü yaşıyorum. Üniversite mezunu keyfi çalışmıyor. ADALET?” (@OnceAileTC2516, 7 Mayıs 2022). “Asgari ücretli veya işsiz erkek #SüresizNafaka öder. Kadının YOKSULLUĞU TERCİHİDİR!” (@umit_sungu_, 11 Ocak 2023).

Erkek çalışıp para kazanıyor, bu parayı #Nafaka adı altında boşandığı kadın ile paylaşıyor. Amaç: Kadın ile Erkek arasında eşitlik sağlamak. Kadının çalışma isteği, çalışmak için çaba sarf edip etmediği ne zaman sorgulanacak? (@arabul_mesut, 1 Mayıs 2022)

#SüresizNafaka anayasaya aykırıdır. Anayasanın 49. md gereği çalışmak herkesin ödevidir yerine getirmesi gereken. Yasa yapıcı ve karar verici, kadına süresiz olarak #Nafaka isteme/alma hakkı tanıyarak açıkça bir hakkın kötüye kullanılmasına (TMK 2.) göz yummuştur. (@arabul_mesut 29 Mayıs 2022)

Tweetlerde yer alan ‘yoksul olan çalışır’ ya da ‘çalışmak herkesin ödevidir’ gibi ifadeler, ‘çalışmayan kadının yoksul olmadığı’ ya da çalışmayı yoksulluğa düşmenin bir ‘tercih’ olduğu anlamlarını doğurmaktadır. Kişiler, çalışmayı tercih etmeyebilir; fakat burada genellemelere gidilerek ön yargılı bir tutum sergilendiği görülmektedir. Zira çalışma hayatındaki gerçekler çok farklıdır ve başta iş piyasasının yapısından kaynaklanan faktörler olmak üzere kadın istihdamını zorlaştıran ciddi engeller vardır. Bu çerçevede ilk olarak ucuz ve niteliksiz görülen kadın emeğinin yoğun olarak kullanıldığı sektörlerde esnek üretim biçiminin yarattığı sosyal güvenceden ve iş güvencesinden yoksun çalışma koşullarının varlığını ifade etmek mümkündür. Bir diğer neden, toplumsal yaşamın her alanına egemen olan ataerkil zihniyetin kadınların çalışma yaşamıyla kuracakları ilişkide belirleyici olmasıdır. Kadınların çalışabilecekleri iş yerlerinin kültürel değerlere bağlı olarak sınırlamaya tâbi tutulması, bu konuda aile ve çevreden gelen sosyal baskı ile kadının “tehlikeli ve pis görülen” (Bora, 2012: 59) dışarı çıkarken kocasından ya da babasından izin alma zorunluluğu kadınlarla çalışma yaşamı arasına mesafe koymaktadır. Bu durumun sebebini ise erkeklerin, baba veya koca rolünde ailenin itibarından; kadınların da erkeğin şerefinden sorumlu tutulmasında aramak gerekir. Bu çerçevede kadınlardan erkeğin şerefine söz getirmeyecek şekilde davranması beklenmekte ve hane dışında çalışmaya başlamasıyla birlikte kadınların girebileceği uygunsuz davranışların erkeğin otoritesini sarsma potansiyeli taşıdığı düşünülmektedir. Bununla birlikte kadının

kendine ait bir gelirin olması da erkeğin hanedeki otoritesini sarsan bir unsur olarak değerlendirilmektedir (Toksöz, 2012: 112). Kadının çalışma yaşamıyla ilişkisi açısından eve ait işlerle çocuk bakımının sadece kadınların sorumluluk alanı olarak görülmesinin de belirleyici olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca kadınların eğitim düzeyinin erkeklere göre daha düşük olmasını ve bununla ilintili olarak bilgi, beceri, cesaret ve özgüven açısından yetersiz kalmalarını da bir diğer neden olarak anmak gerekir. Bu nedenler ve gerçekler ortada dururken tweetlerde, ‘çalışmaya müsait’ kadınların ‘başarı öyküsü’ yazmak yerine çalışmamayı tercih etmesinden bahsedilerek erkekler için bir nafaka mağduriyeti algısı yaratılmaya çalışılmaktadır:

Geçmişte doğu kesimlerinde boşanmada kadın mağdur olmasını diye çıkarılan #SüresizNafaka yasasından Metropol şehirlerdeki çalışmaya müsait kadınların DahaÇok faydalandığıdır.” (@snmplatformu, 16 Temmuz 2022). “#Suresiznafaka demek; yoksulun yoksulluğunu yoksulla gidermeye çalışmak demektir. (...) Başarıları öyküsü yazmak yerine eski eşten gelecek 500 TL için icra dairelerine gitmek demektir. (@cengizhortoglu, 1 Aralık 2022)

Burada Ayşe Buğra’ya atf yapmak yerinde olacaktır. Buğra, yoksulları suçlama ya da kendi yoksulluklarından sorumlu tutma eğilimini, yoksullukla mücadele yöntemlerinden pek çoğunu tanımlayan bir unsur olarak ifade etmekte ve “yoksullar tembeldir”, “yoksullar kendileri için neyin gerekli olduğunu bilmez”, “yoksullar cahildir” gibi ifadelerin yoksulları tanımlamak üzere kullanıldığını belirtmektedir (2005: 5). Yukarıdaki örneklerde yer alan sözler de benzer bir anlayışın ürünü olarak değerlendirilebilir. Bu ifadelerde kadınların yoksulluğa düşmesi kendi sorumlulukları olarak görülmekte; kadınların ‘çalışmak için çaba sarf edip sarf etmediği’ sorgulanmakta ve kadınlar ‘başarı hikâyeleri yazmak’ yerine yoksul kalmayı tercih ediyorlarmış gibi bir anlam yaratılmaya çalışılmaktadır. Oysa ataerkil dünyada iş piyasasının yapısı erkekleri öncelerken başarı öyküleri yazmak sadece kadınların bireysel çabaları ile mümkün olamamaktadır. Dolayısıyla kadınların ‘çalışmaya müsait olduğu’ iddiası sorgulanmaya muhtaçken bu ‘müsait’liğin göstergelerinin ne olduğu ve böyle bir kanıya varacak verinin nereden ve nasıl elde edildiği de muğlaklığını korumaktadır. Bununla birlikte son örnekte yer alan ve 500 TL olarak ifade edilen nafaka miktarı da nafaka mağduru olduğunu iddia eden kişilerin söylemleri ile çelişir niteliktedir. Zira bu kişiler, nafakaya karşı çıkışlarında nafaka miktarının yüksek olduğundan yakınmaktayken kadınları suçlama ya da kötüleme eğilimi ortaya çıktığında yukarıdaki örnekte olduğu gibi gerçek ya da gerçeğe yakın nafaka miktarlarını ifade ederek bu düşük miktarlara ‘kadınların tamah ettiği’ algısını yaratmaya çalışmaktadırlar.

'Kadın Nafakası Kesilmesin Diye Çalışmıyor'

Süresiz Nafaka Mağdurları Platformu'ndaki tweetlerde kadınların kendi yoksulluklarından sorumlu tutulmaları ya da bu konuda suçlanmaları bir yana nafakayı bir 'gelir kapısı' olarak gördükleri için çalışmadıkları ya da sadece nafaka alabilmek için evlendikleri de iddia edilerek nafaka alan kadınlarla ilgili ön yargılı bir tutum sergilendiği görülmektedir:

Kadının istihdam oranı %51 üzerine çıkmış. Boşanmış kadının yeniden iş bulması ve evlenmesi zor yalanı ve bahanesini kimse uydurmasın. Nafaka almak için çalışmayan kadınlarımız onurlu olsun ve iş istihdamında kadına yönelik pozitif ayrımcılıktan yararlanarak çalışmaya başlasın. (@bicare_yunusum, 28 Eylül 2022)

"Boşanan kadın, nafaka alabilmek için SSK'lı bir işe girmiyor, bir başka erkekle nikahsız birlikte yaşıyor;boşanan adamın yeni eşi kadın, kocası cezaevine girmesin diye gece gündüz işe gidiyor. Soru şu; burada kim mağdur?" (@AhmetTuranZTRK, 12 Ocak 2023); "Evliyken sorumluluk erkekte olduğu gibi boşanıncada eski eşine bakmaya devam ediyor erkek,bu hakkı? eşitlik nerede?güçlü kadınız diye geçinenler nafakası kesilmesin diye çalışmıyor.adalet yok bu ülkede" (@Yamuramaz4, 30 Eylül 2022); "Oda birşey mi? #Süresiznafaka ile bir gün evli kal. İkramiyeyi. emeksiz kazancı ve emekliliği kap, Âlâ. Kadın daha ne ister ki." (@ozlemoguz71, 28 Temmuz 2022); "Bir gün evli kalan kadın ömür boyu maaşa bağlanıyor? Bizler 65 yaşına kadar çalışıyoruz emekli olmak için #SÜRESİZNAFAKA yüzünü unuttuğun kişinin finansörü neden oluyor bir insan" (@19922018z, 25 Ağustos 2022).; "Yeni geçim (!) şekli. Evlen, boşan, adam ömürboyu nafaka ödesin,erken emeklilik gibi, işe de girme çalışma, başka da evlenme, rahaatça yaşa. El insaf!" (@yelkovan_gonca, 24 Mayıs 2022). "Güzel iş para kazanmanın kolay yolu üç beş yıl kadınlık yapmış ömür boyu gelsin paralar hakkımı helal etmiyorum zehir zıkkım olsun". (@sibel5658, 25 Ocak 2023)

Öncelikle, ilk örnekte yer alan istatistiki verinin kaynağı belli olmadığı gibi bu verinin gerçeği yansıtmadığını da söylemek gerekir. Zira TÜİK İstatistikleri (2021), Türkiye'de kadın istihdam oranının %28 olduğunu göstermektedir. Oysa bu oran erkeklerde %62.8'dir. Bununla birlikte evliyken ve boşanıncada sorumluluğun erkekte olduğu yönündeki eleştirinin de haksız bir eleştiri olduğu düşünülmektedir. Çünkü burada sorgulanması gereken kadın değil ataerkil sistemin kendisidir. Bununla birlikte paylaşımı yapan kişilerin ataerkil bakış açısı, ikinci örnekte olduğu gibi kadını ahlaki yönden sorgulamayı da beraberinde getirmekte; kadının başka erkeklerle nikâhsız birliktelik yaşadığı iddia edilerek 'ahlaksız' olduğu ima edilmektedir²². Öte yandan tweetlerde,

anlamın niteliğini artırmayı sağlayan bir söz oyunu olarak 'abartma'ya (van Dijk, 2003: 93) başvurulduğu; bu çerçevede sadece erkeklerin çalışmasının nafaka mağduriyetine sebep olan nedenlerden biri olarak gösterildiği ve erkeğin kadının kölesi durumuna getirildiği iddia edilmektedir. Örneğin; bir kadın programında ev işi ve yemek yapmak istemediğini söyleyen kadının video kaydının üstüne şu yorum yapılmıştır: "Evet canı istemiyor. Fakat erkek de çıkıp 'benim canım çalışmak istemiyor, eve para getirmek istemiyor' dediğinde ise mahkemeler 'dur! sen kadının kölesisin'" (@laynage54, 16 Kasım 2022).

Başka örneklerde de benzer ifadeler yer almaktadır: "Bütün yerleşim alanlarının ağır işleri erkekler tarafından üstlenilir. 'Erkek olmak' bu imkânsız yapılar için gerekli bir şeydir. Erkeğin ölümüne çalışması üniversiteler, burjuvalar, elitler tarafından gözden kaçırılıyor." (@BergenLutfi, 21 Kasım 2022); "Erkek, kadınların tüm maddi yükünü üstlenmek zorunda olan bir 'köle' değildir. Hakları olan ve insanca yaşamayı hak eden bir bireydir." (@MaskulizmTr, 14 Ağustos 2022). Bu çerçevede söylenmesi gereken kadınların da görevinin sadece yemek yapmak, evi temizlemek ve çocuk bakmak olmadığıdır. Asıl adaletsiz olan, ortak bir yaşam alanında bu görevlerin sadece tek kişiye; yani kadınlara yüklenmesi ve kadınların sorumluluk alanının ev ve çocuklarla sınırlandırılmasıdır. Bu noktada kadının ev içindeki emeğinin değersiz kılındığını; buna karşın erkeğin ücretli bir işte çalışmasının 'ölümüne' gerçekleşen bir eylem gibi gösterilerek erkeğin bu ikilik üzerinden mağdurlaştırıldığını ifade etmek mümkündür. Oysa ev içi emeğin görünmemesinin bizatîhi ataerkil dünyadan kaynaklanan belli nedenleri bulunmaktadır. İlki ev içi emeğin doğallaştırılmış olmasıdır. Ev kapitalist patriyarka çerçevesinde toplumsal olmayan; yani doğal bir alan olarak kurulduğu için bu alandaki işler de kadınların doğal yatkınlığı olarak sunulmaktadır. İkincisi emeğin miktarını gizleyen ev içi çalışma düzenidir. Bu, ev içinde yapılan işlerin belirlenmiş bir saatinin olmamasını ifade etmektedir. Yani formel çalışma yaşamında olduğu gibi mesai kavramı yoktur. Görünmeyen emekle ilgili üçüncü özellik ise karşılıksız oluşudur. Tam zamanlı ev kadını da olsalar ücret karşılığı bir işte de çalışsalar kadınların evde harcadıkları emeğin bir karşılığı yoktur (Acar-Savran, 2012: 11). Dolayısıyla erkeklerin değil ama kadınların erkeklerin kölesi gibi çalıştığı; çalışmadıkları takdirde şiddet dâhil olmak üzere olumsuz sonuçlarla karşılaştıkları bilinmektedir²³. Bu açıdan, mağdur oldukları iddiası ile durumdan 'şikâyetçi' olan erkeklerin bu şikâyetlerinin nedenini kendi yarattıkları ve pekiştirdikleri ataerkil zihniyet ve aile modelinde aramaları gerekmektedir. Zira başka örneklerde de bu ataerkil zihniyetin izlerini yukarıdaki şikâyetlerle çelişir biçimde görmek mümkündür. Bu tweetlerde, çalışan kadınların, annelik görevlerini ihmal ettikleri yönünde eleştiriler yer almaktadır:

En zor en stratejik ve en kutsal vazifelerden biri olan ev hanımlığını tahkir eden, “anne sigortalı işte, çocuk kreşte” afişiyile kadına “Dışarda çalışırsan mutebersin” diyenler SEVİNİN(!): Köpek büyütme yi evlat yetiştirmekten üstün tutan Fransa’da doğum oranı bizden daha yüksek. (@ihsansenocak, 26 Mayıs 2022)

İtperest ve feminist tayfa, Türkiye’yi köpek besleyen kadınların çocuk yetiştiren annelerden daha fazla sayıya sahip olduğu ülkeler sıralamasında birinci yapmak için canhıraş mücadele ediyor. (@arabul_mesut, 26 Eylül 2022)

Buradaki ‘itperest’ sözcüğünün, putperest kelimesini anımsatır biçimde ‘köpeğe tapan’ anlamında, hayvanseverleri aşağılamak üzere kullanıldığı düşünülmektedir. ‘İt’ kelime karşılığı olarak bir hayvan türünü ifade etmekle birlikte ‘değersiz’, ‘terbiyesiz’ kimse anlamlarına gelerek (TDK Sözlük) insanları aşağılamak amacıyla da kullanılmakta ve açıkça türcü bir tutum örneği olmaktadır. Bir kişinin kendi biyolojik türünün çıkarları lehine diğer biyolojik türlere karşı ön yargılı ya da yanlı davranması anlamına gelen türcülüğün (Alan Sümer, 2019: 20) aksine hiçbir canlı, diğerinden belli özellikleri doğrultusunda daha değerli ya da üstün değildir. Fakat kadını da bir insan, bir canlı olarak değerli, eşit ya da hak sahibi görmeyen bu bakış açısına sahip kişilerin, kadını hayvanla bir tutarak aşağıladığını düşünmesi, kendi değer yargıları açısından şaşırtıcı olmasa gerektir. Buna paralel olarak hayvan beslemenin ve çocuk yetiştirmenin birbiri ile kıyaslanabilir ya da birbirine üstün tutulabilir süreçler olmadığı düşünülmektedir. Bunlar kişilerin tercihleri ile doğru orantılı durumlardır. Bu konuda Fransa ile karşılaştırma yapılarak bir ‘iç grup’ birleşmesi yaratılmaya çalışıldığı görülmektedir. Karşılaştırmalar, özellikle ırkçı konuşmalarda, karşılaştırma ölçütleri üzerindeki olumsuz bakış anlamına gelmektedir (van Dijk, 2003: 82). Örnekte de Fransa, köpek yetiştirmenin çocuk yetiştirmekten üstün görüldüğü iddiası ile bir taraftan ırkçı söylemin öznesi yapılmaktayken öte yandan doğum oranları açısından referans gösterilerek çelişik bir tutum izlenmektedir. Alıntılardaki söylemleri genel olarak AKP iktidarının “neoliberal-muhafazakâr patriyarka” olarak açıklanabilecek toplumsal cinsiyet politikalarıyla uyumlu düşünmek mümkündür. Neo-liberal, neo-muhafazakâr ideolojinin kutsallaştırdığı ailede kadınlardan evine bağlı, fedakâr birer anne ve itaatkâr birer eş olarak vatansız çocuklar yetiştirmeleri beklenmektedir (Şenel, 2017: 42-43). Bu, anneliği, kadının birincil görevi; yani biyolojik ve kültürel yeniden üretimin bir aracı olarak gören ve bunu da milletin bir bekâ meselesi (Sever, 2015: 73) olarak değerlendiren bakış açısının bir diğer ifade şeklidir.

Kadının yoksulluk nafakasını gelir kapısı olarak gördüğü ve bu nedenle çalışmadığı

iddialarıyla çelişik bir başka örnekte de çeşitli sektörlerdeki kadınların nicelik olarak fazla olduğu iddia edilmektedir: “Eğitimde Kadın öğretmen DahaÇok, Üniversitede Kadın Akademisyen DahaÇok, Bankada Kadın çalışan DahaÇok. Ama sorsan @AKKADINGM @KademVakif @morcativakfi @tkdfederasyon Kadınlar çalışmıyor eğitim göremiyor. #NafakaSoygunu Bu yüzden süresiz devam etmeli yersen” (@snmplatformu, 22 Aralık 2022).

Kinayelere yer verilen yukarıdaki ifadelerde dile getirilen iddiaların, herhangi bir istatistiki veriyle desteklenmeden sunulduğu görülmektedir. Buna ek olarak kadın öğretmen ya da akademisyenin nicelik olarak fazla olması temsilde eşitlik olduğu ya da kadınlara karşı hiçbir ayrımcılık yapılmadığı anlamına gelmediği gibi kadınların, diğer sektörlerle göre bu alanda sayıca fazla olması da genel olarak erkeklerden fazla oldukları anlamına gelmemektedir. Ayrıca kadınlar, yukarıda anılan mesleklerde sayı olarak erkeklerden fazla olsa bile bizzat bu durumun kendisi toplumsal cinsiyet ayrımcılığının bir sonucudur. Çünkü bu meslekler, ‘kadınların doğalarına uygun görüldüğü’ için kadın mesleği olarak adlandırılıp kadınlar bu alanlara yönlendirilmektedir (Erikli, 2020; Pekel, 2019; Toksöz, 2007).

Nafaka Mağduriyetini Yaratan Sebep: ‘Kötü Niyetli Kadınlar’

Kadınların nafaka hakkına karşı çıkan ve bu hak üzerinden bir mağduriyet söylemi üreten kişilerin, nafaka alan kadınları ‘kötü niyetli’ olmakla ve nafaka aracılığıyla ‘intikam almaya’ çalışmakla suçladıkları görülmektedir. Bu açıdan tweetlerde ‘kadın düşmanı’ bir tutum sergilendiğini söylemek yanlış olmayacaktır: “anlaşmazlıkta bile boşanma davası aç, hem adamdan intikam al hem de alacağın nafakayla paşalar gibi yaşa” mesajı verilir.” (@oztoksoyms, 6 Haziran 2022); “Ayrılan eşin mağduriyetinin giderilmesi için uygulanan #nafaka eski eşin intikam aracı oldu artık” (@BilgeTsn, 24 Ağustos 2022).

Yukarıdaki ‘intikam’ iddialarının dayanağı belli değildir. Bununla birlikte alınan / alınacak olan nafaka ile ‘paşalar gibi yaşanacağı’ iddia edilmektedir. Oysa uygulamaya bakıldığında, verilen yoksulluk nafakası miktarlarının çok düşük olduğu; örneğin 2020 yılında yayımlanan bir çalışmada nafaka tutarlarının 250-300 TL arasında değiştiği; üstelik birçok kadının nafakasını alamadığı; eski eşinin kendisine zarar vereceği korkusuyla da icra takibi yapmaktan çekindiği görülmektedir (Eroğlu, 2020: 8). Bir başka çalışmada ise 2017-2018 yıllarına ait verilere göre Diyarbakır Adliyesi’nde 2097 boşanma davasının görüldüğü; bu davaların 542’sinde taraflardan biri nafaka talep ederken bunların, 241’inin yoksulluk ile ilgili olduğu bilgisi yer almaktadır. Kalan 301 davada talep edilen nafaka türlerinin ise tedbir ve iştirak nafakaları olduğu görülmektedir. Aynı

çalışmada, kadınlar için karar verilen 327 nafaka kararının sadece 3 tanesinin 3000 bin lira ve üzerinde olduğu; 277'sinin ise aylık 1000 lira ve altı olarak belirlendiği görülmektedir (Yavuz İpekyüz, 2021: 11). Dolayısıyla istatistikler, kadınların 'paşalar gibi yaşadığı' iddialarını çürütmekte ve hatta çoğu boşanma davasında kadına 'nafaka bile bağlanmadığını' gözler önüne sermektedir.

Nafaka alan ya da talep eden kadınların 'kötü niyetli' oldukları iddiasının da tweetlerde sıklıkla dile getirildiği görülmektedir: "Kötü niyetli kadınların boşanmayı sektör haline dönüştürmelerine izin veren 'kadın mağdur mu olsun' söylemiyle #SüresizNafaka uygulamasına karşı çıkmayan, suistimal edilmesini önemsemeyen kanunlar yüzünden boşanan her erkek boşandığı kadının kölesi oldu." (@aysegulesit01, 28 Eylül 2022).; "Evlendiğim adamın sosyal statü ve maddi kaynaklarını kullanırım, baktımki evlilik sarmadı, nasıl olsa yasalar da benden yana boşanırım tazminat ve nafakamı alır keyfime bakarım diyen kötü niyetli kadınlar varken; EVLENMEYİN" (@arabul_mesut, 5 Kasım 2022). "Üç ay evli kalıp da #süresiznafaka talep etmek ahlaksızlıktır. Kızın annesi mahkeme çıkışında,'kızım bir enayi daha bulursun'deyişi ahlkszlktır" (@AhmetTuranZTRK, 23 Ocak 2023).

İlk örnekte evlenmek, boşanmak, boşandığı eşten nafaka almak, kolay ve rahatlıkla uygulanabilir süreçler gibi ifade edilmektedir. Oysa Türkiye gerçekleri göz önüne alındığında bir kadının boşanma sürecini sorunsuz geçirmesi ve hayatının geri kalanına yine aynı şekilde devam etmesi çoğunlukla mümkün olan bir durum değildir. Kadına yönelik şiddet raporları²⁴, eski koca şiddeti, kadının çalışma yaşamıyla ilişkisi, çocuklara ilişkin sorumluluklar ve geleneksel değer yargıları dikkate alındığında boşanma kadınlar için oldukça zorlu bir süreçtir. Bununla birlikte birçok örnekte olduğu gibi yine 'köle' metaforu kullanılarak 'mağduriyet' algısının güçlendirilmeye çalışıldığı görülürken kötü niyetli oldukları iddia edilen kadınlarla 'mağdur' erkeklerin karşılaştırıldığı ve nafaka alan kadınların 'nafaka avcısı' olarak nitelendiği örnekler de görülmektedir. Bu örneklerdeki ifadeler oldukça dikkat çekicidir: "Nafaka avcılarına tek bir sözüm olacak 'unutmayın bayanlar sizinde oğlunuz var ve sizin gibi pusuda oğlunuzu yolmak için bekleyen bir avcı çıkabilir karşısına'" (@Sradanbirisi071, 24 Mayıs 2022).

Sizi nafaka avcıları sizi... (...) Hem kendinize yoksulluk hem çocuğa iştirak nafakası alın... Ohh! Nafakayı da çocuğuna yedirmeyip 50liralık tayt, 40liralık tişört, bir de çakma ayakkabı alıp, gönül eğlencesi zengin erkek peşine düş... Bu da yetmezmiş gibi her yıl nafaka arttırımı için mahkemeye, 'Aldığım nafaka bana ve çocuğuma yetmiyor diye...' dilekçe verip nafakayı arttır. Artan nafakayı

çocuğuna harcamayıp gecelerde alem yap... Sana el olmuş birinden neden nafaka alıyorsunuz yaa? Haramisiniz... Onursuzsunuz... Uzun süren evliliklerde nafaka hak diyenler mi ararsın... ‘Saçımı süpürge ettim, yemeğini, ütüsünü yaptım, çamaşırını yıkadım, kadınlık yaptım vs’ diye süresiz nafakayı hak görenler mi ararsın... Haa pardon, 25-30 sene ev hanımlığı yapmıştınız değil mi? O kadar sene, adam çalıştı ben yedim, içtim, zevk keyif ettim desene. Hem onca zaman yetişmiş hayırlı bir evladın nerede? Bacıım bunları cebinden mi yaptın? Karnını tok, üstünü başını giydiren, evini, yatağını pek yapan kimdi? Bu adam evlilik süresince seni kraliçe gibi evde yaşatmış. Böyle adamdan hem kendi isteğiyle boşanacan hem de kendini besletmeye devam edeceksin... Yazıklar olsun size yaa... Adamın suçu seninle evlenmek mi? (@Esra_Tailor, 27 Ağustos 2022).

Birçok tweetin birbirini takip edecek şekilde arka arkaya paylaşılmasından oluşan yukarıdaki alıntı, platform hesabındaki kadınların bakış açısını yansıtmaları bakımından güzel bir örnektir²⁵ ve temel olarak iki açıdan tartışmaya değerdir. İlk olarak paylaşımda, kadınların ev içi karşılıksız emeklerinin göz ardı edildiğini söylemek mümkündür. Paylaşımı yapan kişi, cinsiyete dayalı iş bölümüne uygun olarak kadının görevinin ev işi ve çocuk bakımı olduğu yönündeki anlayıştan hareketle nafaka alan kadınların ‘kadınlık’ görevlerini sorgulamakta; bu nedenle nafakayı hak görmelerini eleştirmektedir. “ ‘Saçımı süpürge ettim, yemeğini, ütüsünü yaptım, çamaşırını yıkadım, kadınlık yaptım vs’ diye süresiz nafakayı hak görenler mi ararsın...” ifadesi aslında tam da sayılan bu sebeplerle nafakanın, kadının hakkı olduğunu doğrular niteliktedir. Zira iş gücünün yeniden üretimi, sonraki kuşakların yetiştirilmesi, bakım hizmetleri ve ev işleri için ev içinde karşılıksız emek harcayan kadın, çalışma yaşamının dışında kalmakta ve kendine ait bir gelir elde edememektedir. Bu noktada Türkiye’deki toplumsal yapının belirleyici özelliği olan ataerkil ilişkilerin varlığına vurgu yapmak gerekmektedir. Ataerkillik, maddi temeli olan ve erkeklerin kadınlara egemen olmalarını sağlayan karşılıklı bağımlılık ve dayanışma kuran, erkekler arası hiyerarşik bir toplumsal ilişkiler dizisidir. Bu açıdan ataerkil yapı maddi temelini, erkeklerin kadınların emek gücü üzerindeki denetimlerinden almakta (Hartmann, 2006), böylece kadınların hem ev içi emeği hem de ücretli işlerdeki üretkenliği erkekler tarafından sömürülmektedir. Yukarıdaki örnek de bu anlayışa uygun düşmektedir. Fakat paylaşımı yapan kişi, eril bir dil ve cinsiyetçi bir yaklaşımla kadınların karşılıksız ev içi emeğini değersizleştirmekte; formel çalışma yaşamında yer alamadıkları için onların “evde oturan kadınlar” (Saygılıgil ve Sağlam, 2016: 56) olduğu yönündeki toplumsal algıyı söylemleriyle pekiştirmektedir. Ataerkil bakışla erkek egemen aile modelini idealize eden tweet sahibi, ‘kraliçe’ metaforundan hareketle cinsiyete dayalı iş bölümünün

bir sonucu olan kadınların formel çalışma yaşamında yer alamayıklarını da kendi tercihleri gibi sunmaktadır. Bununla birlikte, tweetlerde, bahsi geçen kadınlarla ilgili olarak neye istinaden ‘kraliçe’ benzetmesi yapıldığı da açık değildir. Bu açıdan ön yargılı bir tutum sergilendiğini söylemek mümkündür.

Tweetlerle ilgili bir diğer önemli konu ise yoksulluk nafakası alan kadınların, bilindik cinsiyetçi yargılara uygun olarak ‘zengin erkek peşinde koşan’, ‘eğlence düşkünü’ gibi sıfatlarla tanımlanıp ahlaki değerlerden yoksun oldukları imasıyla ötekileştirilmeleri ve bu ötekileştirmeyi yapan kişi ya da kişilerin kadın olmasıdır. Burada, nafaka alan kadınların kadınlığı sorgulanarak ahlaki değer yargılarından yoksun oldukları imasıyla bir erkek mağduriyeti yaratılmaktadır. Tweetin sonunda yer alan ‘Adamın suçu seninle evlenmek mi?’ şeklindeki soru da söylemsel olarak mağdur algısını güçlendirmek üzere oluşturulmuş bir ifadedir.

Sonuç

Kadınları ve kadın haklarını hedef alan çeşitli söylem ve eylemlerin son yıllardaki yoğunluğu dikkat çekicidir. Toplumsal cinsiyet eşitliğinde temellenen yasa ve uygulamalara karşı çıkan çeşitli gruplar, ‘kadın düşmanı’ olarak nitelenebilecek söylemlerle kadınların kazanılmış haklarına adeta saldırmaktadır. Yoksulluk nafakası karşıtlığını ve bununla ilgili olarak nafaka veren erkekleri tanımlamak üzere ortaya atılan ‘nafaka mağduru’ ifadesini de bu çerçevede düşünmek mümkündür.

Özellikle sosyal medya platformlarında örgütlenen nafaka karşıtı gruplar, iktidarın, kimi siyasi parti ve medya organlarının da desteğini alarak nafaka karşıtı kamuoyu yaratmaya çalışmakta ve nafaka uygulamasında değişiklik yapılmasını talep etmektedirler. Bu kişilerin, ‘nafaka mağduru’ olduklarını iddia etmelerine rağmen bu iddialarını ve değişiklik yönündeki taleplerini haklı gerekçelere dayandıramadığı görülmektedir. Zira çalışmanın örneklemini olan ‘Süresiz Nafaka Mağdurları Platformu’nun Twitter hesabından toplanan veriler, nafaka karşıtlarının, nafaka veren erkeklerle ilgili olarak dile getirdiği ‘mağduriyet’ iddiasının, istatistiklerle desteklenmeden sunulduğunu, bu iddiaların herhangi bir somut gerçeğe, olaya veya uygulamaya dayandırılmadan dile getirildiğini göstermektedir.

Mağduriyet iddiasında bulunanlar ve onlara destek veren kişiler, bunun yerine kadın karşıtı, ayrımcı ve ötekileştirici söylemlerle kadınları suçlayarak bir ‘mağduriyet’ algısı yaratmaya çalışmaktadır. Bu çerçevede gerçekleri yansıtmadığı aşikâr olan ‘nafaka mağduru’ nitelmesine meşruiyet yaratılmak üzere kadın yoksulluğunun sorgulandığı görülmektedir. Platformda paylaşılan

tweetlerde, 'Kadınların çalışmak istemediği için yoksulluğa düştüğü', nafakayı bir 'gelir elde etme aracı' olarak gördüğü ya da 'kötü niyetli' oldukları iddia edilmekte; kadınlar intikam almaya çalışan taraf olarak nitelenmektedir. Fakat kadının aile içindeki karşılıksız emeği ve bu çerçevede çalışma yaşamıyla ilişkisine dair gerçekler dikkate alındığında, yoksulluğu kadınların daha çok yaşamasının sebebi anlaşılmaktadır. Bu çerçevede nafaka veren erkeklerle ilgili dile getirilen 'mağdur' söyleminin, erkek egemen düzenin ezdiği, yoksul bıraktığı kadınlara karşı haksız bir ifade olduğu düşünülmektedir. Zira burada bir 'mağdur'luk durumu söz konusu ise bu, maalesef ki kadındır. Kadın yoksulluğunun bir 'tercih' noktasına indirgenmiş olmasının da acımasız bir itham olduğu ve bunun gerçekleri değiştirmeye yetmeyeceği ortadadır. Yoksulluğun kadınlaştığı ataerkil bir dünyada, Türkiye bu gerçekten bağımsız değildir. Yoksulluk konusunda kadınları suçlamak ve bunun üzerinden nafaka veren erkekleri mağduriyet konusunda haklı çıkarmaya çalışmak, toplumsal cinsiyet ayrımcı uygulamaları görmemek veya görmek istememek demektir. Bu konuda farkındalığın artırılmasına ihtiyaç olduğu nettir.

Bununla birlikte nafaka veren kişiler açısından da zorlayıcı süreçlerin ortaya çıkması elbette ki olasıdır. Fakat bunların çözüme kavuşturulmasının yolu, kapitalist patriyarkanın yarattığı asıl 'mağdur' olan kadınların nafaka hakkının ortadan kaldırılması ve onların yoksulluğa mahkûm edilmesi değildir. Özellikle kadını, haklarını dışarıda tutarak sadece cinsiyete dayalı sorumlulukları üzerinden düşünmek ve hane içi emeğini görmezden gelmek aslında ona yüklenen cinsiyetçi rolü pekiştirmektedir. Oysa yoksullukla mücadele programlarında toplumsal cinsiyet perspektifini içine alan daha kapsayıcı ve yaygınlaştırılmış politikalarla kadını güçlendirecek, bağımsızlığını sağlayacak mekanizmalara ihtiyaç vardır.

İfade edilmelidir ki kadınların mücadelelerine rağmen ataerkil örüntülerin ve toplumsal cinsiyet ayrımcılığının kendini giderek daha çok hissettirdiği bir dönemde kadınların kazanılmış haklarını korumaları; bu çerçevede kadınlara karşı yürütülen antipropagandanın anlatılması son derece önemlidir. Zira erkeklerin nafakaya karşı çıkışının, sadece maddi nedenlerden kaynaklanmadığı açık olduğu gibi bütün itiraz konularının temelinde de toplumsal cinsiyet karşıtlığının ve kadın düşmanı bir bakış açısının yer aldığı görülmektedir. Bu çalışma açısından nafaka veren erkeklerin 'mağduriyet' söyleminin geçersizliğinin, 'mağduriyet'lerine gerekçe üretememeleri ve sadece kadınları suçlamaları üzerinden ispatlandığı; böylelikle aynı zamanda, nafaka tartışmalarında vücut bulan toplumsal cinsiyet ayrımcılığı ve kadın karşıtı bakış açısının da küçük bir örneğinin sunulduğu umulmaktadır. Son olarak çalışmanın,

çoğunluğunu erkeklerin oluşturduğu bir hareketin kapitalist ataerkiyi söylemsel düzlemde nasıl yeniden ürettiğini analiz etmekle birlikte erkeklik çalışmalarını odağına almadığını; bu nedenle çalışmada bu alanın ataerki söyleme kuramsal katkılarını değerlendirme olanağı olmadığını bir eksiklik olarak ifade etmek gerekir. Bu eksiklik toplumsal cinsiyet karşıtlığı ve erkekliğin kuruluşunun nasıl aynı düzlemde buluştuğunu görmeyi şimdilik engelleyebilirken yeni çalışmalara da kaynaklık edebilir.

Sonnotlar

1 Kavram, hukukta ‘yoksulluk nafakası’ olarak yer bulmakla birlikte medyada ve halk arasında ‘nafaka’ ya da ‘süresiz nafaka’ olarak da anılmaktadır. Bu nedenle çalışmada üç ifade birbirinin yerine geçecek şekilde kullanılmıştır.

2 Medeni Kanun’da 4 ayrı nafaka hükme bağlanmıştır. Bunlar; boşanma davası açıldığında dava süresince verilen tedbir nafakası; müşterek çocuklara verilen iştirak nafakası, bakıma muhtaç anne ve baba için çocuklarından alınarak anne babaya bağlanan yardım nafakası ve boşanmakla yoksulluğa düşecek olan eşe verilen yoksulluk nafakasıdır. Tartışmalara konu olan nafaka türü, yoksulluk nafakasıdır (Eroğlu, 2020: 6).

3 Örnekler için bkz.

<https://www.yenisafak.com/gundem/2-milyon-nafaka-magduru-3430598;>

[https://www.yeniakit.com.tr/yazarlar/sefa-saygili/nafaka-adaletsizligi-devam-edecek-mi-39991.html;](https://www.yeniakit.com.tr/yazarlar/sefa-saygili/nafaka-adaletsizligi-devam-edecek-mi-39991.html)

[https://www.youtube.com/watch?v=KpEf9ScGctk;](https://www.youtube.com/watch?v=KpEf9ScGctk)

[https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/guzin-abla/olene-kadar-nafaka-zulumdur-42076061;](https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/guzin-abla/olene-kadar-nafaka-zulumdur-42076061)

[https://www.sondakika.com/haber/haber-suresiz-nafaka-magdurlarinin-ankara-ya-adalet-14176812/.](https://www.sondakika.com/haber/haber-suresiz-nafaka-magdurlarinin-ankara-ya-adalet-14176812/)

4 Rapor, kadın hakları açısından riskler taşıdığı için kadın örgütleri, akademisyenler ve hukukçular tarafından eleştirilmektedir. Raporda, aile odaklı bir yaklaşım sergilenerek ailenin güçlendirilmesi hedefinden söz edilmekte; fakat kadının konumu ve güçlendirilmesinden bahsedilmemektedir. Bu çerçevede raporun, aile içi ilişkileri demokratikleştirmek ve aile içi sorunların temelinde yatan politik ve toplumsal normları bütünsel bir bakış açısıyla analiz etmek yerine vaka odaklı bir yaklaşımla toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizlikleri pekiştirdiği iddia edilmektedir. (<https://nazanmoroglu.com/aile-kurumunun-guclendirilmesi-icin-alinmasi-gereken-onlemlerin-belirlenmesi-meclis-arastirmasi/>, Son erişim tarihi: 28/04/2023; http://www.keig.org/wp-content/uploads/2016/05/HDP_komisyon_muhalefet_serh.pdf; Son erişim tarihi: 28/04/2023).

5Bkz. <https://www.birgun.net/haber/bozdag-suresiz-nafakanin-adil-olmadigina-inanan-bir-adalet-bakaniyim-405049>.

6 Buna karşın 2019 yılında başta büyükşehirlerdeki barolar olmak üzere pek çok baro ve Türkiye Barolar Birliği Kadın Hukuku Komisyonu (TÜBAKKOM) tarafından nafaka çalıştayları düzenlenmiştir. Bu çalıştayların sonuç bildirgelerinde kadınların toplumsal cinsiyet eşitsizliği nedeniyle yaşadıkları zorluklara, kadın istihdamının yetersizliğine, ödenen nafaka miktarlarının düşüklüğüne dikkat çekilmiş; güncel uygulamanın korunması önerilmiştir. (<https://kockam.ku.edu.tr/yoksulluk-nafakasi-tartismalarina-sosyolojik-bir-yaklasim-guclu-aile-erkek-magduriyeti-toplumsal-cinsiyet-esitligi-hilal-dikmen/>. Son erişim tarihi: 03/05/2023).

7 2018 yılında gerçekleştirilen nafaka çalıştayında, nafaka mağduru olduğunu iddia eden kişilerin sayısına ilişkin bakanlıklar tarafından herhangi bir veri paylaşılmamış; Meclis'te bu konuda verilen soru önergelerine de cevap verilmemiştir. Bununla birlikte İstanbul Barosu Kadın Hakları Merkezi Beyoğlu Adli Yardım Bürosu'nda yapılan bir çalışmada incelenen 117 dosya içinden sadece 13 tanesinde kadınlar için yoksulluk nafakasına hükmedildiği görülmüştür. Yani bu araştırmadaki kararların yaklaşık %90'ında yoksulluk nafakası kararı verilmediği ve buradan bir erkek mağduriyeti çıkmadığı anlaşılmaktadır. %10'luk kısımda yer alan yoksulluk nafakalarının yarısında ise 350 TL ve altında nafaka bedellerine hükmedildiği ifade edilmektedir (Nafakama Dokunma, 2020: 42). Ayrıca İstanbul Barosu Adli Yardım Bürosunda kullanılan veri tabanı programı üzerinden yapılan bir başka araştırmada 2017 ve 2018 yıllarına ait toplam 1895 kararlı dosyası bulunan boşanma davası incelenmiş ve verilen kararların büyük çoğunluğunda yoksulluk nafakasına hükmedilmemiş olduğu görülmüştür (Nafakama Dokunma, 2020: 45-46). Yine bir başka araştırmada, mahkemelerde en yüksek oranda kabul edilen nafaka türünün % 69.73 oranla ortak çocuklar için bağlanan iştirak nafakası olduğu; yoksulluk nafakasının kabul oranının ise % 48.83 olduğu ifade edilmektedir. (<https://www.raporlar.org/yoksulluk-nafakasi-raporu-kadin-dayanisma-vakfi/>. Son erişim tarihi: 03/05/2023). Buna karşın 2019 yılında barolar tarafından gerçekleştirilen nafaka çalıştaylarında dikkat çekilen noktalardan biri, tartışılması gereken konunun nafaka hakkı değil, "tahsil edilemeyen nafakalar" olduğudur. Bu çerçevede çalıştayların sonuç bildirgelerinde nafaka almaya hak kazanan kadınların yoksulluk ve iştirak nafakalarının tahsilinde yaşadıkları zorluklar vurgulanmıştır. (<https://kockam.ku.edu.tr/yoksulluk-nafakasi-tartismalarina-sosyolojik-bir-yaklasim-guclu-aile-erkek-magduriyeti-toplumsal-cinsiyet-esitligi-hilal-dikmen/> Son erişim tarihi: 03/05/2023).

8 Akçabay F C (2019). Yoksulluk Nafakası Araştırması (Sosyo-hukuki bir inceleme).; Bozkurt F D (2021). Yoksulluk Nafakasını İnsan Hakları ve Toplumsal Cinsiyet Ekseninde Yeniden Düşünmek. İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 12(2), 566-584.; Çitak B (2016). Yoksulluk Nafakası. Journal of Istanbul University Law Faculty, 74(1), 241-257.; Demirbaş A (2018). Güncel Tartışmalarla Yoksulluk Nafakası. İstanbul Medipol

1573 Keleş D (2023). Nafaka Veren Erkeklerin 'Nafaka Mağduru' Söylemine 'Yoksulluğun Kadınlaşması' Olgusu Üzerinden Bakmak. *Mülkiye Dergisi*, 47(6), 1546-1579.

Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 5(2), 219-236.; Ersöz O (2018). Yoksulluk Nafakasının Sona Ermesi. Journal of Judgments by the Court of Jurisdictional Disputes/Uyusmazlık Mahkemesi Dergisi, (12).; Hamzaçebi M (2002). Türk Medeni Kanununa Göre Boşanma ve Ayrılık Hallerinde Tedbir, Yoksulluk ve İştirak Nafakası. Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 10(3-4), 23-48.; Kartal N (2019). Türk Hukukunda yoksulluk nafakası. (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medipol Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).; Kulaklı E (2018). Yoksulluk Nafakası Ve Yoksulluk Nafakasının Süresi Bağlamında Bir Mukayeseli Hukuk İncelemesi. İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 5(2), 237-268.; Serim A A (2007). Yoksulluk Nafakası. Journal of Istanbul University Law Faculty, 65(1), 287-302.

9Bkz: <https://www.un.org/womenwatch/daw/followup/session/presskit/fs1.htm#:~:text=The%20majority%20of%20the%201.5,%22the%20feminization%20of%20poverty%22.>

10 Bkz. <https://www.evrensel.net/haber/426333/cumhurbaskani-erdogan-kadini-aile-ile-tarif-etti-yine-en-az-3-cocuk-dedi.>

11 Bkz. <https://www.bbc.com/turkce/articles/c514rwjyp5yo.>

12 Bkz. https://www.ntv.com.tr/turkiye/benim-icin-kadin-oncelikle-annedir,IXBgnqZ1IEC_ZNbn5CIHwA.

13 Bkz. <https://www.akparti.org.tr/media/272148/2023-vizyonu.pdf.>

14 Bu gruplar şunlardır: 'Boşanmış İnsanlar ve Aile Platformu', 'Boşanmış Mağdur Babalar Derneği', 'Nafaka Mağdurları Hukuki Mücadele Grubu', 'Boşanma Velayet Nafaka Mağdurları', 'Nafaka Hapsi Mağdurları-Erkek ve Baba Hakları Platformu', 'Türkiye Boşanmış İnsanlar ve Aile Platformu' ve 'Süresiz Nafaka Mağdurları Platformu'.

15 Bkz. https://twitter.com/snmplatformu?ref_src=twsrc%5Egoogle%7Ctwcamp%5Eesrp%7Ctwgr%5Eauthor.

16 Bkz. <https://twitter.com/trbiaplatformu.>

17 Facebook ve Twitter gibi sosyal ağ sitelerinin ortaya çıkışı medyanın kamusal alan açısından rolüne yönelik tartışmalara yeni bir boyut kazandırmıştır. Buna göre iyimser ve şüpheli olmak üzere iki farklı yaklaşım söz konusudur. İyimser yaklaşımı savunanlar, sosyal ağ sitelerinin demokratik katılımı ilgili anlayışımızı değiştirdiğini, katılımın önündeki engelleri kaldırdığını; yani insanların çevrimiçi ortamlarda herhangi bir ücret ödmeden söz sahibi olabilmesinin önünü açtığını ifade etmektedirler. Buna karşın şüpheli yaklaşımcular, sosyal ağ sitelerinin sınırlılıkları üzerinde durmakta ve bu sitelerin geleneksel medyaya özgü anlayışı yeniden ürettiğini; bu platformlardaki tartışmacıların da sıradan yurttaşlar yerine tanınmış gazeteci, politikacı ya da uzmanlar olduğunu ifade etmektedirler. Dolayısıyla onlara göre sosyal ağ siteleri, alternatif bir kamusal alan

olmaktan uzaktır (Kıyan ve Kocager, 2020: 466). Bu çalışmada ise iyimser yaklaşıma uygun olarak sosyal ağ sitelerinin kamusal bir tartışma alanı olma işlevi esas alınmıştır.

18 Bu tweetler, LGBTİQ+ bireylere, feminizme, 6284 Sayılı Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanun'a, İstanbul Sözleşmesi'ne ve Medeni Kanun'a karşıtlığı içermektedir.

19 Süresiz Nafaka Mağdurları Platformu'nda yoksulluk nafakası ile ilgili olmayan LGBTİQ+lar, feministler, Medeni Kanun ya da İstanbul Sözleşmesi gibi konulara yoksulluk nafakasından daha fazla karşı çıkılması, aslında temel meselenin 'mağduriyet' olmadığını; genel olarak toplumsal cinsiyet eşitliğinde temellenen kanunlara, kadınlara ve LGBTİQ+lara karşı bir tavrın söz konusu olduğunu göstermektedir. Bu açıdan platformu toplumsal cinsiyet karşıtı hareketlerin bir örneği olarak değerlendirmek mümkündür. Platformun bu özelliği de ayrıca tartışılması ve çalışılması gereken bir konudur.

20 'Mağdur' kavramına ilişkin bu bilgiye rağmen, kavram, çalışmanın örnekleme ve veri analizi bunu gerektirdiği için 'Süresiz Nafaka Mağdurları Platformu'nda kullanıldığı anlama uygun olarak kullanılmıştır.

21 Bkz. Gül H Yalçınoğlu N & Atlı Z C (2014). Türkiye'de Çalışma Yaşamında Kadının Konumu ve Sorunları. TAF Preventive Medicine Bulletin, 13(2), 169-176.; Özer M M (2017). Ataerkil Kapitalist Çalışma Yaşamında Kadın Tanıklıkları. Çalışma ve Toplum, 3(54): 1397-1424.; Urhan B (2014). Sendikasıız Kadınlar Kadınsız Sendikalar. İstanbul: KADAV Yayınları.; Yaman Öztürk M ve Dedeoğlu S (2010). Kapitalizm ve Ataerki İlişkisi Çerçevesinde Kadın Emeği. Melda Yaman Öztürk ve Saniye Dedeoğlu (Ed.). Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği: Türkiye Örneği içinde (9 – 23). İstanbul: SAV Sosyal Araştırmalar Vakfı.

22 Benzer örnekler için bkz.

<https://twitter.com/AhmetTuranZTRK/status/1606443564577218562>;

<https://twitter.com/hikmetbilici25/status/1538485250019442688>;

<https://twitter.com/cengizdincer58/status/1550118284002877441>;

<https://twitter.com/AhmetTuranZTRK/status/1606443564577218562>.

23 Örnekler için bkz.

<https://www.sabah.com.tr/yasam/evde-niye-yemek-yok-diye-bicakladi-2103601>;

<https://www.hurriyet.com.tr/gundem/yemek-yapmayan-esini-caydanlikla-dovdu-23249386>.

24 Bkz. <https://kadincinayetlerinidurduracagiz.net/>.

25 Benzer başka örnekler için bkz:

<https://twitter.com/aysegulesit01/status/1556776324680892417>;

1575 Keleş D (2023). Nafaka Veren Erkeklerin 'Nafaka Mağduru' Söylemine 'Yoksulluğun Kadınlaşması' Olgusu Üzerinden Bakmak. *Mülkiye Dergisi*, 47(6), 1546-1579.

<https://twitter.com/aysegulesit01/status/1556776772104069121>;
https://twitter.com/Esra_Tailor/status/1558349570958151681 ;
https://twitter.com/y_nesi/status/1612166675646025729;
<https://twitter.com/ayseesit2737/status/1612130801554014210>.

Kaynakça

- Acar Savran G (2018). *Feminizm Yazıları Kuramdan Politikaya*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Acar Savran G (2012). İkinci Basıma Önsöz. İçinde: G Acar Savran ve N Tura Demiryontan (der), *Kadının Görünmeyen Emeği*, İstanbul: Yordam Kitap, 9-16.
- Akçabay F C (2019). *Yoksulluk Nafakası Araştırması (Sosyo-Hukuki Bir İnceleme)*. Ankara: Şen Matbaa.
- Alan Sümer B (2019). Hayvan Etiğine Yönelik Felsefi Yaklaşımlar. İçinde: Z Karacagil ve A O Tiro (der), *Current Debates on Social Sciences 2*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 19-27.
- Bayraktar S (2011). *Makbul Anneler Müstakbel Vatandaşlar*. Ankara: Ayizi Kitap.
- Bora A (2012). *Kadınların Sınıfı*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bradshaw S ve Linneker B (2003). *Challenging Women's Poverty*. London: Catholic Institute for International Relations.
- Buğra A (2005). Yoksulluk ve Sosyal Haklar. *Sivil Toplum Geliştirme Merkezi Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu*.
- Buvinic M (1997). Women in Poverty: A New Global Underclass. *Foreign Policy*, 108, 38-53.
- Çoban Keneş H (2016). Metaforun Ayrımcı Hegemonyanın İnşasındaki Rolü: Suriyelilerin Haberleştirilmesinde Metafor Kullanımı. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, (15)2, 253-280.
- Dedeoğlu S (2000). Toplumsal Cinsiyet Rollerini Açısından Türkiye’de Aile ve Kadın Emeği. *Toplum ve Bilim*, 86, 139-170.
- Ecevit Y (2020). Toplumsal Cinsiyetle Yoksulluk İlişkisi Nasıl Kurulabilir? Bu İlişki Nasıl Çalışabilir?. <https://kadiansavunmasi.org/toplumsal-cinsiyetle-yoksulluk-iliskisi-nasil-kurulabilir-bu-iliski-nasil-calisilabilir-yildiz-ecevit/#more>. Son erişim tarihi, 31/01/2023.
- Erikli S (2020). Çalışma Yaşamında Toplumsal Cinsiyet Ayrımcılığının Görünümü. *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 39-60.
- Eroğlu Ş (2020). Yoksulluk Nafakasında Yeni Yasal Düzenlemeye İhtiyaç Yoktur. *İstanbul Barosu Kadın Hakları Merkezi Özel Yayını*, 6-9.
- Keleş D (2023). Nafaka Veren Erkeklerin ‘Nafaka Mağduru’ Söylemine ‘Yoksulluğun Kadınlaşması’ Olgusu Üzerinden Bakmak. *Mülkiye Dergisi*, 47(6), 1546-1579.

Erzene Bürgin D (2015). Ev Kadınlarının Siyasal katılımları ve Feminizm Anlayışları: İzmir rneği. *Kadın/Woman 2000*, 16(1), 93-118.

Gedik E (2020). Dünyada ve Türkiye’de Dijital Feminizm İncelemesi: Gençlerin Dijital Aktivizm Deneyimleri. *Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 5, 123-136.

Gülbahar H (2022). Kadına Karşı Ekonomik Şiddet Bağlamında Nafaka Meselesi ve Diğer Bazı Hususlardaki Tartışmalar. <https://esikplatform.net/kategori/nafaka-raporlar-arastirmalar/>. Son erişim tarihi, 5/10/2022.

Güneş F (2015). Toplumsal Yeniden retim ve Karşılığı denmeyen Kadın Emeği. *TTB Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 56, 2-9.

Hartmann H (2006). *Marksizm’le Feminizmin Mutsuz Evliliği*. İstanbul: Agora Kitaplığı.

İşık E ve Serdaroğlu U (2015). Kadın Emeği Feminist İktisadın Yol Haritası zerinden Bir Okuma. *TTB Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 56, 6-14.

Kıyan Z ve Kocager U (2020). Türkiye’de Twitter’ın Kamusal Tartışmalardaki Rolü zerine Bir Değerlendirme. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 34, 464-489.

KONDA Yoksulluk Nafakası Dosyası. (2020). https://esikplatform.net/s/2547/i/Konda_Nafakasi_Arastirmasi.pdf. Son erişim tarihi, 5/10/2022.

Kümbetoğlu B (2015). *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Mor Salkım Kadın Dayanışma Derneği “Nafaka alıştayı” Düzenledi. (2009). https://esikplatform.net/s/2547/i/Mor_Salkim_Dernegi_Nafaka_Calistayi.pdf. Son erişim tarihi, 5/10/2022.

Memiş E ve zay  (2011). Evii uğraşlardan iktisatta karşılıksız emeğe: Türkiye zerine yapılan çalışmalara ilişkin bir değerlendirme. İçinde: S. Sancar (der), Birkaç Arpa Boyu..., 239-268.

Moroğlu N (2020). Yoksulluk Nafakası Tartışmaları. *İstanbul Barosu Kadın Hakları Merkezi zel Yayını*, 10-13.

Özenoğlu A ve nal G (2015). Açlık ve Yoksulluğun ocuklarda Saldırganlık ve Şiddet Davranışları ile İlişkisi. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 4(1), 162-179.

Özkaplan N (2009). Duygusal Emek ve Kadın İşi/Erkek İşi. *alışma ve Toplum*, 2(21), 15-23.

ztan E (2018). Neoliberalizmin Ev Hali: Türkiye’de Aile, Cinsellik ve Toplumsal Cinsiyet. İçinde: İ Akça vd. (der), “Yeni Türkiye”ye Varan Yol, İstanbul: İletişim: 243-260.

Pekel E (2019). Toplumsal Cinsiyet Rollerini ve Kadının alışma Hayatındaki Konumu. *Balkan & Near Eastern Journal of Social Sciences (BNEJSS)*, 5(1), 30-39.

1577 Keleş D (2023). Nafaka Veren Erkeklerin ‘Nafaka Mağduru’ Söylemine ‘Yoksulluğun Kadınlaşması’ Olgusu zerinden Bakmak. *Mülkiye Dergisi*, 47(6), 1546-1579.

Peterson J (1987). The Feminization of Poverty. *Journal of Economic Issues*, 21(1), 329-337.

Saygılıgil F ve Güliz S (2015). Kadınların Görünmeyen Emeği. İçinde: Ç Kağıtçıbaşı vd. (der), Kadın Odaklı, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 55-81.

Sever M (2015). Kadınlık, annelik, gönüllü çocuksuzluk: Elisabeth Badinter'den Kadınlık mı Annelik mi?, Tina Miller'dan Annelik Duygusu: Mitler ve deneyimler ve Corinne Maier'den No Kid üzerinden bir karşılaştırmalı okuma çalışması. *Fe Dergi*, 7(2), 72-86.

Soyseçkin İ (2015). Türkiye'de Kadın İstihdamı ve Sosyal Refah Uygulamaları. *Mülkiye Dergisi*, 39(3), 245-270.

Şenel B (2017). "Biz Büyük Bir Aileyiz": Türkiye'de Devlet Söyleminde 'Makbul' Kadınlık ve Aile. *Mülkiye Dergisi*, 41(2), 31-70.

Şener Ü (2012). Kadın Yoksulluğu. *Mülkiye Dergisi*, 36(4): 51-67.

Şenses F (2022). *Küreselleşmenin Öteki Yüzü Yoksulluk*. İstanbul: İletişim Yayınları.

TDK Sözlük. (2023). <https://sozluk.gov.tr/>. Son erişim tarihi, 28/01/2023.

Toksöz, G (2016). Kadın'dan Aile'ye Geçiş AKP Döneminin İstihdam Politikalarının Toplumsal Cinsiyet Açısından Analizi. *Sosyal İnsan Hakları Ulusal Sempozyumu VIII Bildiriler*, DİSK Yayınları 70: 111-121.

Toksöz G (2012). Neoliberal Piyasa, Özel ve Kamusal Patriyarka Çıkmazında Kadın Emeği. İçinde: S Dedeoğlu ve A Y Elveren (der.), Türkiye'de Refah Devleti ve Kadın, İstanbul: İletişim Yayınları, 103-126.

Toksöz G (2007). İşgücü Piyasasının Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Analizi ve Bölgeler Arası Dengesizlikler. *Çalışma ve Toplum*, 4(15), 57-79.

TÜİK İstatistikleri. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-2021-45645>. Son erişim tarihi, 1/03/2023.

Türk Medeni Kanunu. (2001). <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.4721.pdf>. Son erişim tarihi, 1/03/2023.

Ulusoy D ve Sosyalist Feminist Kolektif (2013). Kadınların Ücretli-Ücretsiz Emek Kıskaçı: AKP'nin Aile Politikaları ve Yeni Muhafazakarlık. *Başka Bir Aile Anlayışı Mümkün Mü?*, 112-120.

Ünlütürk Ulutaş Ç (2009). Yoksulluğun Kadınlaşması ve Görünmeyen Emek. *Çalışma ve Toplum*, 2(21): 25-40.

van Dijk T A (2003). Söylem ve İdeoloji: Çok Alanlı Bir Yaklaşım. İçinde: B Çoban ve Z Özarıslan (der), Söylem ve İdeoloji: Mitoloji, Din, İdeoloji, İstanbul: Su Yayınları, 13-112.

Keleş D (2023). Nafaka Veren Erkeklerin 'Nafaka Mağduru' Söylemine 'Yoksulluğun Kadınlaşması' Olgusu Üzerinden Bakmak. *Mülkiye Dergisi*, 47(6), 1546-1579. 1578

van Dijk T A (2010). Söylem ve iktidar. İçinde: A Çavdar ve A B. Yıldırım (der), Nefret Suçları ve Nefret Söylemi, İstanbul: Uluslararası Hrant Dink Vakfı Yayınları, 9-41.

Walby S (2014). *Patriyarka Kuramı*. Çev: Hülya Osmanağaoğlu. Ankara: Dipnot Yayınları.

Yaman Öztürk M ve Dedeoğlu S (2010). Kapitalizm ve Ataerki ilişkisi Çerçevesinde Kadın Emegi. İçinde: M Yaman Öztürk ve S Dedeoğlu (der), Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emegi: Türkiye Örneği, İstanbul: SAV Sosyal Araştırmalar Vakfı, 9 – 23.

Yavuz İpekyüz F (2021). Sunuş. İçinde: A Pasinli ve H Demir (der), Nafaka Kararları Işığında Nafaka Araştırması Hukuki Bir İnceleme, Diyarbakır: Diyarbakır Barosu Kadın Hakları Araştırma ve Uygulama Merkezi, 10-13.

Yükselbaba Ü (2013). AKP'nin Kadına Yönelik Söylem ve Politikaları: Neo-Liberalizm, İlimli İslam ve Kadın. *Kadın/Woman 2000*, 14(2).

Sınıfları Aşmak: Türkiye Öğretmenler Sendikası, “Halkı Uyandırmak” ve “Devrim İçin Eğitim”¹

U. Ceren Ünlü, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

ORCID: 0000-0002-9973-7103

E-Posta: ucerenu@gmail.com

Özet

Bu makale 1965 ve 1971 yılları arasında faaliyet göstermiş Türkiye Öğretmenler Sendikası'nın (TÖS) eğitimle ilgili görüşlerini ve uygulamalarını incelemektedir. TÖS üyeleri, devlet okullarında daha demokratik bir eğitim uygulamak, eğitim pratiklerini sınıfların dışına taşımak ve eğitim yoluyla kitlelerin bilinç düzeyini yükseltmek için mücadele etmişlerdir. Türkiye'deki öğretmenlerin neredeyse %40'ını örgütleyen bir kitle sendikası olan TÖS “devrim için eğitim” düşüncesini savunup devlet okullarında uyguladı. Her öğretmenin devrimci bir tavrı olması gerektiğini savunan bu düşünceye göre, örgütlü öğretmenler devrimcilik düşüncesini öğretimin içine katıp “halkı uyandırma,” yani devrime giden yolda politik bilinci yükseltme sorumluluğunu omuzlamalıydılar. Dahası, TÖS üyeleri, yasaların devlet memuru olan öğretmenler için öngördüğü örgütsel ve politik hakların sınırlarını aşarak, eğitimle ilgili görüşlerini sınıf duvarlarının dışına taşıdılar. 1969 yılındaki Büyük Eğitim Yürüyüşü ve dört günlük boykotla görüşlerini tüm ülkeye duyurdular. Böylece bir yandan eğitimin sınırlarını teorik ve pratik olarak genişletip okul duvarlarının dışına çıkardılar; öte yandan “halka gitmek” ideolojisinin ışığında ve mesleğin coğrafi yaygınlığının kolaylaştırıcılığıyla, öğretmenlerin toplumsal erişimini genişletmeye çalışıp okul dışında gençlerle, işçilerle ve köylülerle sosyopolitik köprüler kurdular. Kısaca, TÖS, teorik, politik ve toplumsal olarak kamu eğitiminin sınırlarını genişletti. Böylece, bu makalenin incelediği 1960'ların ve 1970'lerin eğitim patlamasının önemli bir ögesini oluşturdu. Dönemin yükselen sol politikleşmesinin alan açtığı bu eğitim patlaması, eğitimin eşitsiz düzeni değiştirebilecek devrimci rolüne duyulan inanç, okul binalarının dışında kamu-dışı eğitim pratiklerinin artması ve eğitim anlayışının sınırlarının genişlemesi olarak özetlenebilir. Böylece, sendikalı öğretmenler için eğitim, devlet denetimli sınıflarda yürütülen tek yönlü, hiyerarşik bir pratik olmanın ötesine geçmiştir. Bu çalışma, yalnızca bir sendika tarihi sunmanın ötesinde, 1960'lar Türkiye'sinin politik hareketliliğini göstermeyi ve bu hareketlilik etrafında dönen tartışmaları ve pratikleri aydınlatmayı amaçlıyor.

Anahtar Sözcükler: Toplumsal hareketler, Toplumsal tarih, 1960-1980 arası Türkiye Tarihi, Türkiye Öğretmenler Sendikası, Eğitim patlaması.

Beyond the Classrooms: The Teachers' Trade Union of Turkey, “Awakening the People” and “Education for Revolution”

Abstract

This presentation tracks the educational ideas and practices of the Türkiye Öğretmenler Sendikası (The Teachers' Trade Union of Turkey or TÖS) between 1965 and 1971. The members of the TÖS struggled to execute more democratic type of education in public schools, carry educational practices outside the classrooms, and raise the consciousness of the masses through education. As a mass union that organized almost 40% of the teachers in Turkey, the TÖS supported the idea of "education for revolution" and implemented it in public schools. The unionized teachers incorporated the idea of revolutionism into teaching and shouldered the responsibility to "awaken the people", i.e. raise their political consciousness, paving the way for a revolution. Moreover, teachers of the TÖS went beyond the legal boundaries of associational and political rights of teachers as public officers and carried their ideas on education outside the classrooms by the Great Education March and the four-day-boycott in 1969. In addition to the theoretical and practical expansion of education, the unionized teachers also strived to broaden their social reach by building bridges with youth, workers, and peasants, a practice that was promoted by their ideology of "going to the people" and eased by the geographical widespreadness of their occupation. In a nutshell, the TÖS pushed the limits of public education theoretically, politically, and socially. Thus, it became a part of the education boom of the 1960s and 1970s that this paper targets to explore, which was characterized by a belief in the revolutionary role of education, rise in nongovernmental educational practices, and expansion in the understanding of education. Rather than presenting merely a history of a trade union, this paper aims to illustrate the history of political movements in the 1960s in Turkey and shed light on broader discussions and practices that evolved around them.

Keywords: Social movements, Social history, Turkish History 1960-1980, The Teachers' Trade Union of Turkey, Education boom.

Giriş

1960'lar ve 1970'lerde Türkiye'de eğitimde bir patlama yaşandı. 1960-1961 eğitim yılının başında Türkiye'de elli beş fakülte ve yüksekokul varken, 1977-1978 eğitim yılında bu sayı 361'e yükselmışti. 1960-1961 eğitim yılında 65.297 öğrenci yüksek öğrenim kurumlarına kayıtlıyken, öğrenci sayısı 1966-1967'de

108.632'ye ve 1977-1978'de 346.476'ya çıkmıştı (TÜİK, 2012: 72-73). Bu makale, 1960'lar ve 1970'lerdeki bu eğitim patlamasının yalnızca milli eğitim alanında değil, devlet kontrolünün dışında kalan eğitim pratiklerinde de yaşandığını göstermeyi amaçlıyor. Dönemin yükselen sol politikleşmesi, örgütlenme ve iletişim pratiklerini artırmasıyla, 1960-1980 arasında sınıf duvarlarının dışında da bir eğitim patlaması yaratmış, okullarda örgütlü öğretmenler ve okulların dışında sol örgütler, eğitimin kapsamını genişletmişlerdi (Ünlü, 2020: 241). Solcu öğretmenler bir yandan milli eğitim müfredatının dışına çıkmışlar, öte yandan eğitimi yalnızca sınıflarda değil köy evlerinde, miting meydanlarında, tiyatro sahnelerinde de kendisine yer bulan bir pratik haline getirmişlerdi. Ayrıca, öğretmenlerin birer memur olarak sahip oldukları politik hakları da daha geniş biçimde yorumlamışlardı.

1960'larda elde ettikleri örgütlenme özgürlüğü, öğretmenlere bu eğitim patlamasına daha büyük katkıda bulunabilmek için önemli bir araç sağlamıştı. Türkiye'de kamu görevlileri örgütlenme özgürlüğünü 8 Haziran 1965'te kabul edilen ve 17 Haziran 1965'te Resmî Gazete'de yayımlanan 624 sayılı Devlet Personeli Sendikaları Kanunu ile kazandılar. Kanunun kabulünden önce, 1961 Anayasası hem işçilerin hem memurların örgütlenme hakkından bahsediyordu. Anayasanın 46. maddesi işçi ve işverenlerin sendika kurma, sendikalara üye olma ve sendikalardan ayrılma haklarını vurguluyordu ama anayasa, bu hakların düzenlenmesini ilgili kanuna bırakıyordu.² 624 sayılı kanun, anayasaya dayanarak, memurlar için sendikalaşmanın haklarını ve sınırlarını ve sendikaların kuruluş, üyelik ve faaliyet kurallarını belirledi. Memurların örgütlenme hakkını düzenleyen kanun, sendikaların politik faaliyette bulunmasını, greve gitmesini, toplantı ve gösteri yürüyüşü yapmasını yasaklıyordu (*Resmî Gazete*, 1965: 1-3).³ Bu sınırlı özgürlük atmosferi içinde, çeşitli iş kollarında çalışan memurlar 1965 ve 1971 yılları arasında 658 sendika kurdular (Demir, 1991: 58). Bu sendikalar arasında 8 Temmuz 1965 tarihinde kurulan Türkiye Öğretmenler Sendikası (TÖS), yaygın şubeleri ve yüksek üye sayısı ile öne çıkıyordu (Koç, 2015: 74). TÖS'ten sonra öğretmenler 11 Temmuz 1965 tarihinde Türkiye İlkokul Öğretmenleri Sendikasını (İLK-SEN) da kurdular (Baydar, 1998: 30). 14 Temmuz 1965'te kurulan Milliyetçi Türk Öğretmenleri Sendikası ve on altı bin üyesiyle 7-8 Ekim 1967'de ilk kongresini yapan Türkiye Milliyetçi Öğretmenler Konfederasyonu da 1960'larda kurulan öğretmen sendikalarındandı (Acuner, 1994: 99, 104).

Türkiye'de öğretmenlerin örgütlenme deneyimi, TÖS'ün kuruluşunun öncesine dayanır. Öğretmen örgütlenmesini II. Meşrutiyet dönemindeki Encümen-i Muallim'e kadar geri götürmek mümkündür. Milli mücadele döneminde kurulan Türkiye Muallimler ve Muallimler Derneği, 1925 yılında Türkiye Muallimler

Birliği'ne dönüşmüş, 1935-1936 öğretim yılındaysa kapatılmıştı (Eraslan, 2012: 2-4). 1948'de yerelde örgütlenmiş yaklaşık sekiz bin öğretmen, Öğretmen Yardımlaşma Dernekleri Birliği şemsiyesi altında birleşmişti. Birliğin adı 1950 yılında Türkiye Öğretmen Dernekleri Milli Birliği, 1954 yılındaysa Türkiye Öğretmen Dernekleri Milli Federasyonu (TÖDMF) oldu. 1966'ya gelindiğinde federasyon 462 dernekten oluşan yetmiş iki bin üyeli bir yapıya dönüşmüştü (Koç, 2015: 55, 67). Bunun yanı sıra, 1949'da Köy Enstitüsü⁴ mezunları, köy öğretmenlerini örgütleme çalışmalarına başladılar; dernekler 14 Eylül 1958'de Türkiye Köy Öğretmen Dernekleri Federasyonu (TKÖDF) şemsiyesi altında birleşti (Altunya, 1998: 295). TÖS, TÖDMF ve TÖKDF'nin örgütlenme yapılarını ve üyelerini miras almıştır; ayrıca, 1969'da TÖDMF dağılmış ve mallarını da 1965'te kurulmuş olan TÖS'e bırakmıştır (Koç, 2015: 54, 66).

Bu maddi ve örgütsel miras üzerine kurulan TÖS, 1965 ve 1971 yılları arasında binlerce öğretmeni örgütlemeyi başaran etkili bir sendikaydı. Aşağıdaki tabloda TÖS'ün 1966 ve 1971 yılları arasındaki şube sayıları ve Türkiye'deki toplam öğretmen sayısı ile karşılaştırmalı olarak yaklaşık üye sayıları görülmektedir. Sendikanın 1966'da yaklaşık yirmi bir bin üyesi varken, bu sayı 1971'de yetmiş iki bine çıkmıştı. 1966'da Türkiye'deki öğretmenlerin yaklaşık %17'si sendikaliyken, bu oran 1969'da %37'ye, 1971'de %40'a yükselmişti. Bunun dışında, üyelik ücretini ödemek istemeyen ya da ödeyemeyen kayıtsız üyelerin varlığı, bu rakamların daha yüksek olabileceğini gösteriyor (Koç, 2015: 99). TÖS, Bitlis hariç, altmış yedi ilin altmış altısında şube açabilmişti (Koç, 2015: 98). Türkiye'nin dört bir yanındaki öğretmenleri örgütleyebilmesinin verdiği ivmeyle, şube sayısını yalnızca altı senede 252'den 535'e çıkarmıştı. Yüksek üye sayısı ve mesleğe içkin coğrafi yaygınlığıyla TÖS, 1965 ve 1971 yılları arasında etkili bir öğretmen sendikasıydı.

Tablo: TÖS Şube ve Üye Sayıları

Eğitim Yılı	Şube Sayısı	Sendikalı Öğretmen Sayısı	Toplam Öğretmen Sayısı
1965/66	252	21.000	121.287
1968/69	500	60.000	158.940
1970/71	535	72.000	180.197

Kaynak: Koç, 2015: 82, 99; Baykurt, 1994: 141; Ertuğrul, 1998: 205, 277; TÜİK, 2012: 64-71, 73.

TÖS'ün yanı sıra, İLK-SEN de ilkokul öğretmenlerini örgütlemişti. TÖS başkanlarından Feyzullah Ertuğrul İLK-SEN üye sayısının 1969 yılında yaklaşık otuz bin olduğunu söylüyor (Ertuğrul, 1996: 31). Sendika, 1968 yılında 40 il ve 198

ilçede örgütlenmişti (Acuner, 1994: 99). Toplamda Türkiye'deki öğretmenlerin yarısından fazlasını örgütleyen TÖS ve İLK-SEN, yaygın örgütlenmeleri ve faaliyetleriyle Türkiye'deki eğitim yaklaşımını da etkilemişlerdi. Dönemin sendikalı öğretmenleri var olan eğitim anlayışını genişletmek ve eğitimi sınıfların dışına taşımak konusunda kararlıydılar. 1965 ve 1971 yılları arasında Türkiye'nin en etkili ve yaygın politik örgütlerinden biri olan TÖS dönemin eğitim patlamasının en önemli aktörlerinden de biriydi. Öğretmenlerin siyasi protesto yöntemlerini çoğaltarak, eğitimin içine devrimciler düşüncesini sokarak ve toplumun çeşitli kesimleri arasında köprüler kurarak, bu eğitim patlamasına katkı sağlamıştı.

Başkan Ertuğrul, TÖS'ün 22 Ağustos 1967'deki ilk olağanüstü genel kurulunda TÖS'ü "[ö]ğretmenin özgür düşüncesinin nabzının attığı yer" olarak tanımlamıştı (Ertuğrul, 2017: 85). Düşünmenin sınırlarındaki genişleme, öğretmenin sınırlarının genişlemesiyle eş zamanlıydı. Dönemin sendikalı öğretmenleri eğitimi sınıfların dışına taşımak istiyorlardı. Bu makale, 1965 ve 1971 yılları arasındaki TÖS deneyimine odaklanıp dönemin sendikalı öğretmenlerinin devrimcilik düşüncesiyle eğitimin içeriğini nasıl genişlettiklerini ve eğitimi sınıfların dışına nasıl taşıdıklarını inceliyor. Başka bir deyişle, TÖS üyelerinin eğitimi sınıfın dört duvarı arasına bağlayan zincirleri kıran ve devrimci, çok yönlü ve eşitlikçi eğitim pratiğinin bir olasılık olarak yükselmesini sağlayan faaliyetlerinin izini sürüyor. TÖS'ün yayın organlarından *TÖS*, *TÖS İstanbul Şubesi Haber Bülteni*, *Bilinç* ve *EGE TÖS*'te yayınlanan yazıları ve TÖS tarihi üzerine olan anıları derinlemesine inceleyen bu çalışma, bir TÖS tarihçesi yazmaktan çok, sendikaların yazıları ve eylemlerindeki devrimcilik düşüncesinin izini sürmeye odaklanıyor. TÖS'ün öğretmenliği ve sendikacılığı birleştirdiği devrimci eğitim düşüncesi, bir yandan halkı eğitim, bilinç ve devrimle özgürleştirmeyi amaçlayan "devrim için eğitim" kavramını, öte yandan bu devrimci sorumluluğu omuzlayan öğretmenin "halkı uyandırarak" bilinçlendirme, halkın yönetimde söz sahibi olmasını sağlama ve sosyoekonomik koşullarını iyileştirme amacını kapsıyordu. Bu makale, TÖS üyelerinin eğitim kavramının sınırlarını nasıl genişlettiklerini ayrıntılarıyla inceliyor. Olaylardan çok düşüncelerin izinden gidip önce TÖS'ün "devrim için eğitim" kavramını, daha sonra bu kavramın bir parçası olan "halka gitme" pratiklerini örnekleriyle açıklıyor.

Halkı Bilinçlendirme Görevi: "Devrim İçin Eğitim"

15 Şubat 1969'da TÖS ve TÖDMF'den öğretmenler, yozlaşmış eğitim sistemini, öğretmenlerin üzerindeki politik ve ekonomik baskıları, toplumsal eşitsizlik ve yoksulluğu protesto etmek amacıyla Büyük Eğitim Yürüyüşü'nü düzenlediler. Maaşlarına zam, öğretmenlere sağlanan ilaç ve tedavi olanaklarının iyileştirilmesi

gibi mesleki taleplerini dillendirmenin yanı sıra, öğretmenler halkın “%60’ının eğitim olanağından yoksun oluşunu,” bazı köylerde okul olmamasını ve özel okulların çoğalmasını protesto ediyorlardı (*TÖS İstanbul Şubesi Haber Bülteni*, 1969b: 1, 3). Yürüyüş sırasında, dönemin TÖS başkanı Fakir Baykurt böyle eşitsiz bir sistemde öğretmenlerin görevlerini şöyle tanımladı:

Bize düşen başlıca görev halkımızın uyandırılmasıdır. İnsanımızın hayata karşı devrimci tavrılı hale getirilmesidir. Biz geri bırakılmış böyle bir ülkenin öğretmenleriyiz. Biz emperyalist ülkelerin öğretmenleri gibi eğitim yapamayız. Biz kendi yoksul halkımızın ihtiyacına göre eğitim yapmak zorundayız. Çocuklarımızın hiç işine yaramayacak, kokmaz bulaşmaz bilgiler yerine, göz açan, uyandıran, bilinçlendiren bilgileri öğretmek, değişmenin, yenileşmenin tavrını yaratmak zorundayız... Halkımızı uyandıracacağız! Halkımızı asla küçük görmeden, ondan geldiğimizi unutmadan, onun içinde, onun dizinin dibinde, derinlerden ve sessizlerden, sabırla, saçımızı ak ederek, dişimizi yok ederek tarihsel görevimizi tek mil edeceğiz! Yarın tarih Cumhurbaşkanını, Başbakanı değil, önce bizi sorguya çekecek (*TÖS İstanbul Şubesi Haber Bülteni*, 1969c: 3).

Baykurt’un coşkulu konuşması TÖS’ün eğitim kavramına ve öğretmenlik mesleğine dair genel tavrının bir yansımasıydı. TÖS dergileri, bültenleri ve ilgili anı kitaplarındaki yazılar, haberler ve anlatılar, TÖS’lü öğretmenler arasında eğitime yönelik belirli bir dünya görüşü ile iç içe geçmiş belirgin bir tavır gözler önüne seriyor: devrimcilik ve devrimci eğitim.

TÖS belgelerinde, devrimcilik yaygınca kullanılan bir kavram ve sendikacılığın ve öğretmenliğin olmazsa olmaz bir parçası olarak karşımıza çıkıyor. TÖS yönetim kurulu üyelerinden Rüştü Bozkurt, sendikanın Eskişehir şubesinin dergisine yazdığı bir makalede, TÖS dahil tüm sendikaların ana amacının sistemi daha iyiye doğru değiştirmek ve tüm insanlar için iyi yaşam koşulları yaratmak olduğunu söylüyor ve sendikacılığı devrimcilikle özdeşleştiriyordu (Bozkurt, 1967: 2). Dolayısıyla hem sendikalı hem eğitimci olan TÖS’lü öğretmenlerin ikili bir devrimci sorumluluğu vardı. Baykurt’un dediği gibi, tüm öğretmenlerin devrimci bir tavır olmalıydı (Baykurt, 1994: 62). Devrimci öğretmenler, sömürülmüş insanları özgürleşme yolunda eğitime sorumluluğunu omuzlamalıydılar (*TÖS İstanbul Şubesi Haber Bülteni*, 1968b: 3). Dahası, sanat gibi, eğitim de çocuklara ve eğitimsiz kitlelere devrimci bir duruş kazandırmalıydı. Yani, böyle bir devrimci sorumluluk içinde, öğretmenlerin görevi sınıf duvarlarının içinde ve dışında toplumsal bilinci artırmak ve “halkı uyandırmaktı” (Baykurt, 1999: 281). TÖS’lü öğretmenler bu görevi omuzladılar ve bunu gerçekleştirmek için “devrim için eğitim” düşüncesini geliştirdiler (*EGE TÖS*, 1968: 3).

“Devrim için eğitim” düşüncesinin sendikanın pek çok üyesince kapsamlı olarak tartışıldığı yer TÖS’ün 4-8 Eylül 1968 tarihinde Ankara’da topladığı Devrimci Eğitim Şûrası (DEŞ) oldu. Milli Eğitim Bakanlığı’nın üç yılda bir zorunlu olarak toplaması gereken Milli Eğitim Şûrası’nı altı yıldır toplamaması, TÖS’e farklı bir isimle bir şûra toplamak için bir gerekçe oluşturmuştu (Doğan, 2010: 16). Şûra, Ankara Üniversitesi (AÜ) Siyasal Bilgiler Fakültesi konferans salonunda toplandı ve TÖS başkanı Fakir Baykurt’un konuşmalarıyla başladı ve sona erdi (Baykurt, 1999: 126). Toplantılar sırasında TÖS’lü öğretmenler ve diğer uzmanlar ve aydınlar komiteler oluşturular ve emperyalizm ve ekonomik az gelişmişliğin eğitim üzerine etkilerinden Köy Enstitüleri’nin mirasına, eğitim devriminin planlaması ve yönetiminden Türk toplumunun talep ettiği eğitim kurumlarına uzanan çeşitli konularda sunumlar yaptılar (TÖS, 1968b: 3). Şûrada öğretmenler “devrim için eğitim” fikrini tartışıp genel bir ilke olarak kabul ettiler.

TÖS üyelerine göre “devrim için eğitim,” yalnızca eğitim sisteminin değil, Türkiye’nin sosyoekonomik sorunlarının da çözümüydü. Can Yücel, Şûradaki konuşmasında eğitimin amacının halkı özgürleştirmek olduğunu söylüyordu (Doğan, 2010: 40-41). Şûranın sonunda, katılımcılar sunumlarda ele alınan sorunların ve çözümlerin yer aldığı bir bildiri yayınladılar. Bu bildiri de “devrim için eğitim” ve halkı bilinçlendirip onu ülke yönetiminde söz sahibi hale getirecek bir eğitim devrimi fikri önemli yer kaplıyordu (TÖS İstanbul Şubesi Haber Bülteni, 1968a: 3; EGE TÖS, 1968: 3). Bildiri, eğitim ile devrim arasındaki ilişkiyi şöyle açıklıyordu:

Devrimci eğitimin ilk amacı halkın siyasal bilinçlenmesine yardımcı olmaktır. Çünkü devrimci bir yönetimin iktidara gelmesi ancak kütlelerin devrim için eğitilmesi ve bilinçlenmesi ile mümkün olacaktır. İşçi ve köylülerin siyasal hayata ve yönetime bilinçli bir şekilde ağırlıklarını koymalarını ve kendi çıkarlarına yönelen bir düzen kurmalarını sağlamak eğitimin yerine getirmek zorunda olduğu bir görevdir. Bu bakımdan işçi, öğretmen ve öğretici örgütlerinin bu yöndeki çabalarını dar anlamda politik bir eylem değil, önceliği olan bir kamu görevi saymak gerekir (EGE TÖS, 1968: 3).

TÖS üyeleri, öğretmenleri toplumun yaralarını iyileştirecek “sosyal yapının hekim[ler]i” olarak tanımlıyorlardı. Bir eğitim şûrası toplamalarının nedeni buydu. Şûrada fikirleri geliştirip sunmanın yalnızca ilk adım olduğunu, asıl görevlerinin bu fikirleri işçilere, köylülere, esnafa, memurlara ulaştırmak ve bu fikirlerin uygulamaya geçirilmesi için uygun zemini hazırlamak olduğunu düşünüyorlardı (TÖS, 1968d: 3).

DEŞ sırasında Gülten Kazgan, Haydar Kazgan, Vedat Günyol, Mehmet Başaran, Pakize Türkoğlu ve Rafet Özkan tarafından sendikaya sunulan “Devrimci Eğitimin Amaçları, İlkeleri, Yönetimi” başlıklı raporda, devrimci eğitim, modern bir uygarlık ve toplumsal mutluluk yolunda toplumun ekonomik bağımlılığını ve kültürel yozlaşmasını düzeltme sorumluluğunu üzerine alacak öncü kuşakların yetiştirilmesi olarak tanımlanmıştı. Devrimci eğitimin amaçları, halkın toplumsal ve ekonomik bilincini yükseltip haksızlıklarla örölü sistemi değiştirmek, bilim ve sanatta yaratıcı insanlar yetiştirmek ve öğrencileri topluma ve insanlığa yararlı iyi vatandaşlar olarak eğitmek olarak sıralanmıştı (EGE TÖS, 1969d: 3). Bu tanım, devrimci eğitim kavramının devrim yolunda halkın sosyoekonomik, politik, kültürel ve bilimsel bilincinin yükseltilmesi sorumluluğunu içerdini gösteriyor. Yalova’da görev yapan sendikalı bir öğretmen belirttiği gibi, “[E]ğitimsiz hiç ama hiçbir devrim gerçekleşemez”di (Gezer, 1968: 2). Eğitime ve öğretmenlerin sorumluluklarına dair bu tavır, TÖS’ün klasik eğitim kavramının kapsamını genişlettiğini gösteriyor.

Sendikalı öğretmenler, devrimci eğitim ve “halkı uyandırmak” gibi fikirlerini yalnızca DEŞ’te dile getirmediler. Sendika dergilerinde, forumlarda ve sınıflarda da bu fikirleri tartıştılar. Amaçları yalnızca öğrencilerini değil, tüm halkı “uyandırmaktı.” Halkı ülkenin sorunları hakkında uyararak ve anayasal hakları konusunda bilinçlendirmek, böylece yönetimde halkın ağırlılığını artırmak görevini üstlenmişlerdi (Baykurt, 1999: 281). DEŞ’ten bir yıl önce, 6 Eylül 1967’de düzenlenen bir basın toplantısında, Baykurt politik özgürlük ve ekonomik gelişmenin “bir kültür ve bilinç hareketi”ne ihtiyaç duyduğunu, ulusal bağımsızlık için gerekli olan ekonomik gelişmenin ancak halkın bilinçlendirilmesiyle sağlanabileceğini söylüyordu (*Bilinç*, 1967: 3). Sendikanın Eskişehir şubesinin dergisinin adının *Bilinç* olması boşuna değildir.

Politik farklılıklarına ve birleşmedeki gönülsüzlüklerine karşın,⁵ İLK-SEN de TÖS’ün dünya görüşüne katılıyordu. Nisan 1969’da sendikanın dergisinde yayımlanan bir makalede, İLK-SEN’in duruşu devrimcilik olarak tanımlanmıştı. Makale, halkı teslimiyet ve kadercilikten kurtaracak ve toplumu sosyoekonomik ve kültürel bir devrime yönlendirecek yolda eğitimin gerekliliğinden bahsediyordu (*İlkin Sesi*, 1969: 4). Sendikanın ikinci genel kurul toplantısında yaptığı açılış konuşmasında sendika başkanı Kenan Keleş, öğretmenlerin esas görevinin ilerici, devrimci öğrenciler yetiştirmek olduğunu, yalnızca devrimci öğretmenlerin başını çektiği eşitlikçi bir eğitimle ülkenin gelişmiş, modern ve bağımsız hale gelebileceğini söylüyordu (*İlkin Sesi*, 1968: 1-4). Sendikanın bir sonraki başkanı İsmail Başbuğ da İLK-SEN’i Türkiye ekonomik bağımsızlığına kavuşuncaya ve eğitim halka hizmet edinceye kadar mücadeleye devam edecek

devrimci bir sendika olarak tanımlıyordu (*İlkin Sesi*, 1971: 4).

Tavırlarındaki bu ortaklık eylemde de birleşme anlamına geldi ve TÖS ve İLK-SEN 15 Şubat 1969'daki Büyük Eğitim Yürüyüşü ve 15-18 Aralık 1969'daki dört günlük boykotta güçlerini birleştirdiler. Bu yürüyüş ve boykotla birlikte, memurların politik ve yasal sınırlarını genişleterek, öğretmenlerin eylem ve faaliyet alanını genişlettiler.

624 sayılı kanunun 14/i maddesi memur sendikalarının ve derneklerinin gösteri yürüyüşü örgütlemelerini yasaklıyordu. Ama TÖS yöneticileri yürüyüş için Anayasanın tüm vatandaşlara toplantı ve gösteri yapma hakkı veren 28. Maddesini ve toplantı ve gösteri yürüyüşlerini düzenleyen 171 sayılı kanunu yasal dayanak olarak gösterdiler (*Resmî Gazete*, 1965: 3; TÖS, 1969: 1, 4). Sonuç olarak, yasal engellere karşın, otuz beş binden fazla insan Ankara'nın Tandoğan Meydanı'nda düzenlenen Büyük Eğitim Yürüyüşü'nde toplandı (*EGE TÖS*, 1969a: 1; TÖS, 1969c: 1).

Sloganlarda ve konuşmalarda dillendirilen fikirler ve talepler solcu sendikalı öğretmenlerin buraya kadar tartışılan eğitim görüşleriyle uyumluydu. Baykurt, makalenin başında değinilen konuşmasında, öğretmenlerin görevlerini ve eğitimin tanımını değerlendiriyordu. Sendikalı öğretmenlerin ders kitaplarının, müfredatın ve Bakanlığın genelgelerinin dışına çıkarak eğitim anlayışını genişlettiklerinden bahsediyordu. Öğretmenler, toplumun sorunlarını çözmek için, üretici, bilinçli ve devrimci öğrenciler yaratmayı ve "halkı uyandırmayı" amaçlıyorlardı (*EGE TÖS*, 1969b: 1, 4). TÖS'lü öğretmenlere göre, öğretmenin görevi alfabeyi öğretmekle sınırlanmamalıdır; öğretmenin asıl görevi, halkı ülkenin geri kalmışlığı hakkında bilinçlendirmektir (*TÖS İstanbul Şubesi Haber Bülteni*, 1969b: 1). İLK-SEN'li öğretmenler de ülkenin kötü koşulları altında toplumu "uyandırma" görevini kucaklamışlardı (*İlkin Sesi*, 1969: 1). Dönemin sol hareketlerinin kullandığı antiemperyalist slogana paralel biçimde, Büyük Eğitim Yürüyüşü'nün sloganlarından biri şuydu: "Tam Bağımsız Türkiye, Halka Dönük Eğitim" (*TÖS İstanbul Şubesi Haber Bülteni*, 1969a: 3). Yürüyüşe katılan öğretmenler, "Devrimci Türk öğretmenleri olarak ulusumuzu geri kalmışlıktan kurtarmak için var gücümüzle çalışacağız!" diye bağırıyorlardı (*TÖS İstanbul Şubesi Haber Bülteni*, 1969b: 1).

Kısaca, dönemin solcu sendikalı öğretmenleri öğretme kavramının tanımını toplumun ve ülkenin politik ve ekonomik sorunlarıyla mücadele etmeyi içerecek şekilde genişlettiler. Bu yolda, daha gelişmiş ve bağımsız bir toplum için "halkı uyandırma" üzerine kurulu devrimci eğitim fikrini geliştirdiler. 1960'ların ve

1970'lerin solcu öğretmenleri kendilerini yalnızca öğretmen olarak değil, aynı zamanda öğrenci olarak görüyorlardı. Sosyoekonomik geri kalmışlık konusunda halkı bilinçlendirmek için, önce kendilerini geliştirmeleri gerekiyordu. Baykurt, TÖS üyelerini öğrenci olarak tanımlıyordu. Ülkenin sorunlarını tanımak için durmadan okumalı ve her türlü gelişmeyi takip etmeliydiler. Daha sonra, kendi öğrendiklerini seminerler ve forumlar yoluyla halka iletmeliydiler (TÖS, 1968c: 2). Dolayısıyla, "halkı uyandırmak," yeterli bir bilgi birikiminin ve uygun bir ideolojik duruşun yanı sıra, öğretmenler ve halk arasında toplumsal bir köprüyü de gerektiriyordu. Öğretmenler, halkın bilincini artırmak için, halkla bağ kurmalı, halkın içinde olmalı, halktan biri olmalıydı.

Sınıfların Ötesinde: "Halka Gitmek"

DEŞ'te "Türk Eğitiminin Planlanması" konusunda çalışan onuncu komisyon gelecekteki devrimci bir hükümete yol gösterecek ayrıntılı öneriler içeren "Eğitim Devriminde Planlama Yöntemi" adında bir bildiri hazırlayıp sundu. Bu çalışmanın üçüncü maddesi planlama, araştırma, koordinasyon, yayın ve iletişim üzerine çalışacak eğitim kurullarının kurulmasını ve halkı gelecekteki eğitim politikası hakkında bilgilendirecek kamusal iletişim mekanizmalarının oluşturulmasını öneriyordu. Komisyon üyeleri TÖS'ün bu kurulların bağlı olacağı merkezi kurum olmasını önerse de TÖS'ün devrimci sendikalar, öğrenci örgütleri ve halk komiteleriyle iş birliği yapması gerektiğini de vurguluyorlardı (Doğan, 2010: 82, 89). Başka bir deyişle, TÖS için, ulusal eğitim ve eğitimin planlanması ancak halkın farklı kesimlerinin bir araya gelmesiyle mümkündü. Bu görüşe paralel olarak, TÖS üyelerinin yanı sıra, AÜ, Ortadoğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ) ve İstanbul Teknik Üniversitesi (İTÜ) Öğrenci Birlikleri, Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu, Büro İşçileri Sendikası, Demiryolları İşçi Sendikaları Federasyonu, Türkiye Genel Hizmet İşçileri Sendikası (Genel-İş), Üniversite Asistanları Sendikası, Üniversite ve Okul Hademeleri Sendikası, Türk Dil Kurumu ve Mimarlar Odası'ndan üyeler de DEŞ'e katıldılar ve öğretmenleri desteklediler (Koç, 2015: 117).

TÖS yayınları ve ilgili anılar incelendiğinde, sendikalı öğretmenlerin sınıfların dışında halkla kurulacak ilişkilere özel bir önem verdikleri ve bu ilişkileri kurmada bir seviyeye kadar başarılı oldukları görülüyor. Dönemin örgütlü öğrencilerinin işçiler ve köylülerle ilişki kurma çabalarına benzer şekilde, 1960'ların örgütlü öğretmenleri de işçiler, köylüler ve gençlikle sosyopolitik bağlar kurmaya çalıştılar. "Halka gitmeyi" ve "halkı uyandırmayı" bir görev olarak benimsediler. Ülkenin en büyük şehirlerinden merkeze en uzak köylerine kadar uzanan bir coğrafyada görev yapan kamu görevlileri olarak çalışmalarını, bu görevi gerçekleştirmede onlara bir avantaj sağladı. Başka bir deyişle, ideolojilerinin

yanı sıra meslekleri de onlara halkla bir araya gelebilecekleri bir zemin yarattı.

Boykot

1960'larda Türkiye'de öğrenciler, aydınlar, işçiler ve köylüler, dünyayla paralel biçimde, yeni bir sol dalganın aktörleri oldular. TÖS'ün de bir parçası olduğu bu dalganın büyümesi, karşıtının da büyümesi anlamına geldi. Önce Süleyman Demirel'in başında olduğu Adalet Partisi'nin (AP) taşıdığı sol karşıtlığı meşalesini, 1960'ların sonunda muhafazakâr Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nin devamı olan Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) devraldı. Milliyetçiler, Aralık 1968'te solcu öğretmenleri, aydınları, öğrencileri "yıldırma kampanyası" başlatmışlardı. Milliyetçilikle anti-komünizmi birleştiren MHP ve onun gençlik örgütü olan Ülkü Ocakları, solculara yönelik militan sağ şiddeti giderek artırdı (Zürcher, 2009: 371-373). Şiddetin ve hayat pahalılığının yükselmeye başladığı 1960'ların sonuna doğru, ülkenin Silifke, Anamur, Tarsus, Mersin, Erzurum ve Kars gibi küçük şehirlerinde ve ilçelerinde çalışan sendikalı öğretmenler başı çekip yerel baskıcı dinamiklere ve saldırılara karşı yerel boykotlar örgütlemeye başladılar. Bu boykotlar, müdür-öğretmen tartışmaları, öğretmenlere yönelik sataşmalar ya da saldırılar, öğretmenlerin düşük maaşlarıyla hayat pahalılığı altında ezilmeleri, geçici öğretmenlerin emeklilik ve terfi gibi haklarının olmaması, kimi köy öğretmenlerinin beş sınıfı birden okutmak zorunda olması gibi nedenlerle düzenleniyordu (Koç, 2015: 239-242). Dönemin öğretmen sendikaları yerel baskılardan doğan bu hareketliliği daha geniş talepleri olan daha örgütlü bir harekete kanalize ettiler. 1969'un sonuna doğru, TÖS'lü ve İLK-SEN'li öğretmenler toplumun ve eğitim sisteminin iyileşmesi için geniş bir boykot örgütlemeye karar verdiler. Boykotla düşük maaşları, hayat pahalılığını, işten çıkarılmaları, sürgünleri, öğretmenlere yapılan organize saldırıları ve kamu görevlilerinin grev hakkına sahip olmamalarını protesto edeceklerdi (TÖS, 1969f: 1, 4). Boykot, öğretmenlerin artan ekonomik sorunlarına, öğretmenlere yönelik yükselen şiddete, Milli Eğitim Bakanlığı'nın devrimci öğretmenlere uyguladığı ve giderek yoğunlaşan sürgünlere verilmiş bir yanıt olacaktı. 15-18 Aralık tarihlerinde gerçekleştirilen dört günlük boykot pratikte bir genel grevdi. Türkiye'de görev yapan yaklaşık 170 bin öğretmenin 109 bini boykota katılmıştı (Koç, 2015: 236-237).⁶ Baykurt, sendikanın İstanbul şubesinin dergisinde yayımlanan bir makalesinde, dönemin öğretmenlerinin dertlerini otoritelere bildirilerle ya da yürüyüşlerle iletemediklerini, dolayısıyla boykotu yeni bir hak arama yöntemi olarak kullanmaya karar verdiklerini belirtiyordu. Dahası, AP hükümeti öğretmenlerin taleplerini görmezden gelmeye devam ederse, boykotu da aşan siyasi eylemlere başvuracaklarını söylüyordu (Baykurt, 1969b: 1-2). TÖS İstanbul şubesi başkanı Tahsin Çayır, öğretmenlerin sosyoekonomik güvencesi ve eğitimin ulusallaşması sağlanana kadar protestolarına devam

edeceklerini bildiriyordu (Çayır, 1970: 1, 4). Boykot yalnızca memurlara verilmeyen grev hakkını yeniden yorumlayarak öğretmenlerin siyasi eylem alanını genişletmedi, aynı zamanda öğretmenlerin toplumun diğer kesimleriyle iletişime geçebilmelerini sağlayan sosyopolitik bir zemin de yarattı.

Öğretmenlerin sınıfları paylaştıkları öğrenciler boykotu desteklediler. TÖS dergilerinden birinde yayımlanan bir karikatür kara tahta üzerinde boykotun propagandasını yapan bir öğretmen ve öğrenciyi birlikte gösterir (TÖS, 1969d: 1). Boykotun ikinci gününde Kayseri’de Sümer Lisesi öğrencilerinin TÖS şubesi önünde bir dayanışma eylemi düzenlemeleri bu karikatürün gerçeği yansıttığını gösteriyor. Öğrenciler, daha sonra boykotun birkaç öğretime kırıldığı Kayseri Lisesi önüne yürüyüp öğrencileri sınıflardan ayrılmaya ikna etmişlerdi (TÖS, 1970a: 3). Sendikalı öğretmenlerin kendi öğrencileri dışında, üniversitelerdeki örgütlü öğrenciler ve solcu gençlik de öğretmenlerin boykotunu desteklediler. Türkiye Devrimci Gençlik Federasyonu (Dev-Genç) ve ODTÜ, AÜ ve Hacettepe Üniversitesi öğrenci birlikleri boykotu destekleyen ortak bir açıklama yaptı. Bu açıklamada Amerikan emperyalizmini, hükümetin baskıcı politikalarını ve hayat pahalılığını protesto edip öğretmenlerin ülkenin bağımlılığı ve yoksulluğu hakkında halkı aydınlatma haklarını savunuyorlardı. Açıklama öğrenci ve öğretmen dayanışmasını savunuyordu (TÖS, 1969e: 1-4). Öğrencilerin yanı sıra, Siyasal Bilgiler Fakültesi Profesörler Kurulu, AÜ ve İstanbul Üniversitesi Profesör Sendikaları ve Türkiye Kamu Personeli Sendikaları Konfederasyonu gibi birçok örgüt de boykottaki öğretmenleri destekledi (Koç, 2015: 255). Öğretmenlerle mesleki ya da yasal yakınlıkları olan üniversite çalışanları ve memurların dışında, başka kurumlar da boykotu destekledi. Örneğin, Türk Hukuk Kurumu desteğini dillendirdi (Koç, 2015: 255). Genel-İş şemsiyesi altındaki Belediye Temizlik İşçileri Sendikası bir grup üyesini TÖS merkezine yollayarak, öğretmenlere boykot sırasında başarılar diledi (Baykurt, 1999: 336).

Boykotun çeşitli kurumlardan gördüğü desteğe karşın AP hükümeti, boykotu yasadışı ilan etti, Türkiye Radyo Televizyon Kurumu üzerinden öğretmenleri uyardı ve gerçekleştirilecek boykotun haberinin yayınlanması üzerine boykot haberlerine radyoda yayın yasağı getirdi (Koç, 2015: 252-253; Baykurt, 1999: 335). Hükümet yetkilileri, öğretmenlerin iletişim kanallarını tıkararak kamunun boykottan haberdar olmamasını sağlamaya çalıştılsa da başarılı olmadılar. Yayın yasağına karşın, Posta Telefon Telgraf Genel Müdürlüğü işçileri kendi posta görevlerini radyo yayınından ayrı tutup TÖS merkezi ve ülke çapında 535 TÖS şubesi arasında telgraf trafiğini sağladılar (Baykurt, 1999: 335-336). Benzer şekilde, Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları işçileri öğretmenlerin Haydarpaşa ve Ankara Garlarındaki telefon santrallerini kullanmalarına

izin verdiler (Koç, 2015: 255). Yani, örgütlü öğretmenler iletişim ve ulaşım işçilerinin yardımıyla iletişimde kalmayı başardılar. Bu örnekler, bize TÖS'ün ve eylemlerinin toplumun bir kesiminin gözündeki meşruiyetini gösteriyor.

DEŞ ve boykot öğretmenlerin ve toplumun diğer kesimlerinin bir araya gelmesini sağlayan önemli örneklerdir, ama TÖS'lü öğretmenler halkla iletişimi bu iki büyük örneğin dışında da gerçekleştirdiler. Sendikalı öğretmenler “halka gitmeyi” birincil görevleri olarak görüyorlardı. Halkla ilişkisi nasıl kuracakları, güçlendirecekleri ve eğitim üzerinden halkı nasıl “uyandıracakları” üzerine kafa yoruyorlardı. TÖS dergisinde yayımlanan bir makalesinde sendika genel yürütme kurulu üyesi Ahmet Cenani, öğretmenlerin halkı aydınlatmanın yollarını bulmakla yükümlü olduklarını söylüyordu. Öğretmenler, halkın temsilcileri olarak, kendi bilgi birikimlerini artırmalı, deneyimlerini çoğaltmalı ve halkı aydınlatmanın en iyi yollarını bulmalıydılar (Cenani, 1968a: 2). TÖS dergilerindeki makaleler ve TÖS'lü öğretmenlerin anıları incelendiğinde, TÖS üyeleri için “halka gitmenin” yollarını belirlemenin en önemli tartışma konularından biri olduğu görülüyor. Yurdun dört bir yanında görev yapmaları bu açıdan yararlıydı; öğretmenler aydınlatmak ve bir parçası olmak istedikleri halkın arasında yaşıyorlardı. Baykurt'un altını çizdiği gibi, öğretmenler köprüler kurmak istedikleri halkla zaten birlikte yaşıyorlardı (Koç, 2015: 107). “Halka gitme” doğası gereği hiyerarşik bir düşünce olsa da öğretmenlik mesleğinin coğrafi dağılımı ve öğretmenlerin sosyoekonomik çevresi hiyerarşileri bulanıklaştırıp toplumsal karşılaşmaları kolaylaştırıyordu.

TÖS başkan yardımcısı İ. Safa Güner, öğretmenlerin halka ulaşabilmeleri için birkaç somut adım öne sürmüştü. TÖS üyelerinin belli bir grup vatandaşı belirlemelerini, onlarla arkadaşlık kurmalarını, onların dertlerini dinlemelerini ve onlarla bilgi ve yeteneklerini paylaşmalarını öneriyordu. Öğretmenler köyleri ziyaret edecek, köylülerle bağ kuracak ve onlara şehirlerde rehberlik edeceklerdi. Güner'e göre, halk sendikalı öğretmenlerin amaçlarını ancak böyle anlayıp destekleyebilirdi (Güner, 1968a: 1). Baykurt'un başkanlığı altında TÖS üyeleri Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde yeni şubeler açmak ve daha çok insanla bağ kurmak için mücadele ettiler. Bölgesel toplantılarda yalnızca öğretmenlik mesleğine özgü sorunları değil, toplumun sorunlarını da tartıştılar. TÖS üyeleri bu toplantılara yanlarında bir köylü ya da işçi arkadaşlarını getirmeye teşvik ediliyordu (Baykurt, 1999: 110).

TÖS ayrıca sendika lokallerini de halkla doğrudan iletişim kurmak için birer merkez olarak kullanıyordu. Bu toplanma noktaları yalnızca öğretmenler için değil, herkes için ulaşılabilir olmalıydı. İlk iş, şubelerin atmosferinin ve işlevinin

değiştirilmesiydi. Tembelce kart oyunları oynanan mekanlar, öğretmenlerin yerel halkla buluşacakları, onların dertlerini dinleyecekleri ve onları aydınlatacakları eğitim merkezlerine dönüştürülmeliydi. Öğretmenler halkı bu lokallere çekemezlerse, daha yakın ilişkiler kurmak için kendileri kahvehanelere gitmeli ya da insanları evlerinde ziyaret etmeliydiler (Koç, 2015: 113; Baykurt, 1970: 1, 3).

TİYATRO-TÖS

Lokalleri ve kahvehaneleri birer buluşma ve eğitim mekânı olarak işlevselleştirmenin yanı sıra, TÖS'lü öğretmenler sanatı da "halka gitme" ve "halkı uyandırma" aracı olarak kullanmaya çalıştılar. Ülke içinde artan şube sayısından cesaret alarak, profesyonel oyuncuların oluştuğu ve Türkiye çapında turneye çıkacak bir tiyatro grubu kurdular. 1966'da kurulan TİYATRO-TÖS sendikasının yalnızca öğretmenler için değil tüm toplum için "kültür hizmeti"ydi (Baykurt, 1999: 77).

TİYATRO-TÖS, kurulduğu yıl altmış yedi günlük bir Anadolu turnesine çıktı. Bu turnede büyük şehirleri pas geçip küçük şehirlerde ve kasabalarda oyunlar sahnelendi. Grubun amacı, tiyatro sanatını Türkiye'nin büyük şehirler dışında yaşayan ve çoğu o güne kadar hiç tiyatro oyunu görmemiş insanlarıyla tanıştırmaktı (*Cumhuriyet*, 1967a: 5). Turneden önce, yönetmen Sermet Çağan bir anket hazırlamış ve sendikanın 270 şubesine göndermişti. Ankette öğretmenlere görev yaptıkları şehir ya da ilçedeki halkın tiyatro oyunlarına açık olup olmadıkları soruluyordu. Yanıtlardan bazıları umut kırıcıydı. Burdur'un Yeşilova ilçesinde görev yapan Mehmet Ali Sadak bu tiyatro girişimi konusunda karamsardı. "İlçemizde temsil verecek müsait yer yoktur," diye yazmıştı; "[o]tel, elektrik yoktur. Halk böyle şeylere karşı ilgisizdir. Tatmin edici bir gelir de sağlanamaz." Ama bu yanıt Çağan'ın hevesini kırmamıştı. Tersine, TİYATRO-TÖS üyeleri, fiziksel ve toplumsal zorluklar karşısında, sanatla halkı aydınlatma hedeflerine ulaşma konusunda daha da yüreklendiler. Yeşilova'nın Reşat Nuri Güntekin'in Kurtuluş Savaşı'ndan cumhuriyetin kurulmasına kadar geçen dönemde toplumsal yozlaşma, kültürel kuraklık ve dini muhafazakarlık altındaki bir kasabayı anlattığı *Yeşil Gece* (Güntekin, 1959) romanındaki kasaba olduğunu öğrenmek,⁷ halkı bilinçlendirip "uyandırma" konusundaki kararlılıklarını daha da artırdı. TİYATRO-TÖS'le birlikte "Yeşil Gece'ye ışık götürülecekti." Sendikanın amacı Türkiye'nin küçük ilçelerinde yaşayan ve uzun zamandır karanlıkta bırakılmış halka toplumsal ve siyasi bilinç götürmektir. Bu amaçla, tiyatro oyunlarının yanı sıra sanat ve siyaset üzerine halka açık konferanslar ve konuşmalar da düzenlediler. Dahası, tiyatro oyuncularını provalar sırasında yerel halkın arasına karıştırarak onlarla ilişkiler kurdular (*Milliyet*, 1966: 6).

Tiyatro grubu, yirmi üç şehir, yirmi beş ilçe ve iki köyü dolaştı ve Çağan'ın *Ayak Bacak Fabrikası* oyununu yetmiş iki kere, Ergin Kolbek'in *Sözsüz Oyun*'unuysa yirmi yedi kere sahneledi (Andak, 1967: 6). Grup, 1967'de ikinci bir turneye çıkmaya karar verdi (*Cumhuriyet*, 1967b: 6). Bu girişimler sonucu, büyük şehirlerde yaşayan sanatçılar ve taşrada yaşayan halk arasında yeni ilişkiler kuruldu. TÖS'ün 1969 çalışma raporu, tiyatroyu halkla ilişki kurmanın en etkili yollarından biri olarak tanımlıyordu (Koç, 2015: 119).

Sanat girişimlerinin ve görev yapılan yerde halkla ilişki kurma çabalarının yanı sıra, TÖS üyeleri, sendikanın düşüncelerini ve hedeflerini yayma amacıyla Türkiye gezileri de düzenlediler. Bu gezilerde yalnızca TÖS üyeleriyle buluşup sendikaya yeni üyeler ya da yeni şubeler kazandırmadılar, aynı zamanda kahvehanelerde, dolmuşlarda, konferans salonlarında ve köy odalarında yerel halkla da buluştular. Öğretmenler, bu buluşmalarda halkı ülkenin sosyopolitik sorunları hakkında aydınlatma ve sendikanın amaçlarını halka açıklama fırsatı buldular.

TÖS başkanı Baykurt, sendika üyeleri arasında yurdu en çok dolaşandı. Okulların tatile girdiği dönemlerde, her hafta sonu ülkenin başka bir yerinde konuşmalar yapardı. Yazın gelmesi, daha uzun gezilerin başlaması demektir. Ege Bölgesi'ne yaptığı bir gezide aralarında Bursa, Balıkesir, Havran, Edremit, Burhaniye, Ayvalık, Manisa, Menemen, İzmir, Aydın, Söke, Kuşadası, Yatağan, Milas, Bodrum, Muğla, Marmaris, Ula, Köyceğiz, Ortaca, Bezkese, Dalaman ve Fethiye'nin de olduğu pek çok şehri ve ilçeyi ziyaret etti. Bu gezilere çıkan yalnızca Baykurt değildi. Sendikanın kurucularından ve yazar Talip Apaydın Trakya'yı ve TÖS üyesi ve yazar Mahmut Makal Doğu Anadolu'yu dolaşmıştı (Baykurt, 1999: 64-66). Bu geziler öğretmenleri öğretmenlerle ve halkla buluşturuyordu. Baykurt, "halka gitmenin" öğretmenlerin sorunları ile halkın sorunları arasındaki bağlantıyı ortaya çıkardığını belirtiyordu. Ülkenin hem batısında hem de doğusunda aynı sorunlar hem öğretmenleri hem de halkı etkiliyordu. Öğretmenler halka ulaşmaya çalıştıkça, halk da bu benzerliğin farkına varacak ve bu farkındalık sendikalı öğretmenler ve halk arasındaki sosyopolitik köprülere tuğla olacaktı (Baykurt, 1999: 111).

Kısaca, TÖS'lü öğretmenler, kahvehanelerde, lokallerde ve yerel toplantılarda iletişim kurarak, tiyatro sanatını bir araç olarak kullanarak ve düşüncelerini yaymak için memleket boyunca geziler düzenleyerek, "halka gitmeye," onlarla bağlar kurmaya ve onları bilinçlendirmeye çalışıyorlardı. Gençlerle ve köylülerle ilişkilerini bir seviyeye kadar sağlamlaştırdıysa da işçilerle yeni ilişkiler kurma konusunda pek başarılı olamadılar.

Öğrenciler

Öğretmenlik, tanımı icabı, öğrencilerle ilişki kurmayı gerektirir. Dahası, 1960'ların ve 1970'lerin sendikalı öğretmenleri, bu ilişkileri sınıfların dışına taşımak konusunda kararlıydılar. Dergiler ve anılar incelendiğinde, öğretmenler ve öğrenciler arasındaki ilişkilerin, daha önce bahsedilen boykot döneminde olduğu gibi, politik hareketliliğin yükseldiği dönemlerde arttığı görülüyor. Öğretmenler ve gençlik arasındaki ilişkiler, öğrenci örgütlerinin bildirilerle öğretmenleri destekledikleri Büyük Eğitim Yürüyüşü sırasında da güçlenmişti (TÖS, 1969b: 4). TÖS'lü öğretmenler, küçük yaştan itibaren eğittikleri gençlerin politik ahlakıyla gurur duyuyorlardı. Öğrencilere özgürlük, eşitlik ve adalet gibi değerleri aşılamışlardı. Onlar da solcu öğrencilerin politik mücadelesini destekliyorlardı. Ankara, İstanbul ve Erzurum Üniversitesi öğrencileri bir politik yöntem olarak boykotu öğretmenlerden daha önce kullanıp 1968 yazında dersleri boykot ettiklerinde, TÖS üyeleri onları destekleyen makaleler yazıp eylemlere ve forumlara katılarak, öğrencileri desteklemişlerdi (Güner, 1968b: 1, 4). 7 Kasım 1967'de, İTÜ, İstanbul Teknik Okulu ve Yıldız Teknik Okulu öğrencileri özel okulların millileştirilmesini talep eden bir boykot başlattılar. Aralarından yaklaşık üç yüz öğrenci İstanbul'dan Ankara'ya doğru yürüyüşe geçti (Cumhuriyet, 1967c: 1, 7). Özel okulların karşısında duran bir sendika olan TÖS de öğrencileri destekledi (Koç, 2015: 200). Baykurt anılarında öğretmenler ve öğrenciler arasındaki politik, entelektüel ve ideolojik etkileşimden bahseder. TÖS başkanı olarak, bu yürüyüşün iki gününe katılmış, öğrencilerle Bolu'dan Kızılcahamam'a kadar yürümüşü. Öğrencilerle öğretmenleri eylemsel ve ideolojik zeminde yakınlaştıran politik bir andı bu; bu anda roller değişmiş, öğretmenler öğrencilerden bir şey öğrenmişlerdi. Baykurt, öğrencilerin, özellikle de dönemin solcu gençlik hareketi öncülerinden Harun Karadeniz'in fikirlerinin TÖS üyelerini nasıl etkilediğini ve heyecanlandığını ve öğretmenlerin DEŞ'i örgütlenme kararlılıklarını artırdığını yazıyor (Baykurt, 1999: 122). Gençlikle öğretmenler arasındaki ilişkiler, politik toplantılarda, eylemlerde ve forumlarda bir araya geldikleri daha sonraki yıllarda da devam etti. DEŞ ve öğretmen boykotu, bunun öne çıkan örneklerindedir.

Öğretmenler ve gençlik, politik saldırılar karşısında da dayanışma içindeydiler. Örneğin, TÖS'ün Kayseri'de toplanan ikinci genel kurulu 8 Temmuz 1969'da saldırganlarca basıldığında,⁸ birçok gençlik örgütü öğretmenlerin yanında olduğunu bildirdi. Dev-Genç'ten Yusuf Küpeli TÖS'ü ziyaret ederek gençlerin öğretmenlerle birlik ve dayanışma içinde olduklarını ifade etti (Baykurt, 1999: 297). Öğrenciler saldırıyı yeren ve öğretmenleri destekleyen makaleler kaleme aldılar. Lüleburgaz'dan bir öğrenci, Recep Biricik, Cumhuriyet gazetesine öğretmenlere yöneltilen suçlamaları ve saldırı sırasında polis müdahalesinin

eksikliğini sorgulayan bir yazı yazmıştı. Öğretmenlerin yanında durduğunu ve devrimci mücadelelerini desteklediğini söylüyordu. Benzer biçimde, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinde okuyan Aynur Güven, saldırıyı öğretmenlerin anayasal haklarına, devrimci görüşlerine, “halka gitme” çabalarına ve Atatürk ilkelerine yönelik bir saldırı olarak yorumluyordu. Öğretmenlerin mücadelelerini desteklediğini söyleyip güzel bir geleceğe dair umudunu dillendiriyordu (*Cumhuriyet*, 1969b: 2).

Öğrenciler ve gençlik, “halka gitme” fikri etrafında da bir araya geldiler. Görüşlerini sınıf duvarlarının dışına çıkarmaya gayret eden öğretmenler gibi, solcu gençler de 1960’ların sonlarına doğru politik mücadelelerini kampüslerin ve şehir sınırlarının dışına çıkarmaya karar verdiler. Amaçları işçiler ve köylülerle bağlantı kurup onların politik bilinçlerini yükseltmekti. Örneğin, kırd devrimci bir mücadele örgütlemek amacıyla köylere geldiler. Öğretmenler ve gençler halkla ilişki kurma ve onların politik bilincini artırmaya yönelik benzer bir sorumluluk duygusunu paylaşıyorlardı. Bu sorumluluk onları yalnızca ideolojik olarak değil, fiziksel olarak da bir araya getirdi. Baykurt, küçük şehir ve ilçelerdeki TÖS şubelerinin, genç solcu militanlar için şehir ve köy arasında bir mola yeri görevi gördüğünden bahsediyor. Solcu gençler, köylere geçmeden önce, ideolojik bir yakınlık ve sıcak bir barınak buldukları TÖS şubelerinde mola veriyorlardı (Baykurt, 1999: 393).

İşçiler

TÖS’lü öğretmenler, öğrenciler ve gençlerin yanı sıra, işçiler ve köylülerle de bağlar kurmaya gayret ettiler. Köylülerle bir seviyeye kadar daha önce görülmemiş ilişkiler kurmayı başardılarsa da işçilerle sosyopolitik ilişkiler kurmak öğretmenler için daha zor oldu. Yine de Baykurt’un da belirttiği gibi dönemin sendikalı öğretmenleri ve örgütlü işçileri aynı antiemperyalist, antikapitalist siyasi duruşu benimsiyorlardı. TÖS, işçi sınıfıyla dayanışma içinde olmayı amaçlıyordu (Baykurt, 1999: 73). Öğretmenler ve işçiler birkaç eylemde bir araya gelmişlerdi. Bazı sendikalar, boykot örneğinde görüldüğü gibi, politik hareketlilikleri sırasında öğretmenlerle dayanışma içinde olduklarını ifade etmişlerdi. Bazen bireysel olarak işçiler de TÖS’ü desteklemişlerdi. Örneğin, Batı Almanya’da çalışan Yaşar Kaynar adında bir işçi ve arkadaşları, TÖS’e boykottaki öğretmenleri desteklediklerini ilan eden bir mektup yollamışlardı. TÖS üyeleri bu mektuba çok önem vermiş ve mektubu gazetelerinin ilk sayfasında yayınlamışlardı. Manşet, “Emekçi-Aydın İşbirliği Yolunda Öğretmen Hareketi Olumlu Sonuçlar Vermeye Başladı: Türk İşçileri Bizi Destekliyor,” diyordu (TÖS, 1970b: 1). Bununla birlikte, dergilerde ve anılarda işçi ve öğretmen yakınlaşmasına dair çok fazla örneğe rastlanmıyor. Sınıfla fabrika arasında bir

köprü kurmak zordu.

Yine de TÖS üyeleri işçi sınıfıyla nasıl ilişki kurabilecekleri üzerine kafa yordular. Ortaya atılan görüşlerden biri bir “İşçi ve Köylü Üniversitesi” kurmaktı. DEŞ bildirisinde, bu üniversite işçilerin ve köylülerin devrimci eğitim ilkelerine göre eğitileceği bir yer olarak tanımlanmıştı (*TÖS İstanbul Şubesi Haber Bülteni*, 1968a: 3). Bu görüş, ilk olarak, Yapı, Yol, İnşaat İşçileri Sendikaları Federasyonunca öne sürülmüş, daha sonra bu projeye entelektüel destek veren TÖS üyelerince desteklenmişti (Koçtürk, 1968a: 3). TÖS yönetim kurulu işçilerin ve köylülerin yüksek eğitimden mahrum bırakılmış yoksul çocuklarına yüksek eğitim fırsatı sunacak bir üniversite projesini desteklemeye karar vermişti. Sendika devrimci profesörlerin çalışacağı bu proje için bazı başka sendikaların, Sosyal Sigortalar Kurumu’nun (SSK) ve hükümetin desteğini istiyordu. TÖS’lü öğretmenler, böyle bir üniversitenin halkı aydınlatacağını, fırsat eşitliği yaratacağını ve ulusal eğitimi eşitlikçi hale getireceğini düşünüyorlardı (*TÖS*, 1968a: 1, 4). Aydınlanmış işçiler ve köylüler, sosyoekonomik ve politik sorunlarıyla başa çıkabilecekleri bilgi ve araçları böylece edineceklerdi (Koçtürk, 1968a: 3). Bu görüş öğretmenler arasında tartışıldı. TÖS onur kurulu üyesi Osman N. Koçtürk böyle bir üniversiteyi anayasada bulunan eğitimde fırsat eşitliği hakkının hayata geçirilmesi olarak görürken, sendikanın merkezi yönetim kurulu üyelerinden Ahmet Cenani sendikaların finanse ettiği özel bir üniversitenin eşitlik yaratamayacağını düşünüyordu (Cenani, 1968b, 2).

Genel-İş, Gaz, Elektrik ve Su İşçileri Sendikası ve Türkiye Harb Sanayii ve Yardımcı İşkolları İşçileri Sendikaları Federasyonu gibi birkaç sendika, bu üniversite projesine desteklerini sundular (Koçtürk, 1968c: 2, 4). Ama Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu, Çalışma Bakanlığı ve SSK çağrısı görmezden geldi (Koçtürk, 1968b: 2). Sonuç olarak, “İşçi ve Köylü Üniversitesi” fikri hayata geçirilemedi. Yine de bu projenin düşünülmesi ve tartışılması öğretmenleri işçilerin sorunlarına yakınlaştırdı. Halkı eğitmenin ve aydınlatmanın somut yollarını aradılar. Projeyi gerçekleştirmek için attıkları adımlar, sendikalı öğretmenlerle sendikalar arasında köprüler oluşturdu.

Köylüler

Dönemin öğretmenlerinin köylülerle ilişki kurmaları daha kolay oldu. TÖS şubeleri yurdun dört bir yanına dağılmıştı. Dahası, TÖS’lü öğretmenler, sendikanın şubesinin bulunmadığı ilçeler ve köylerde de çalışıyorlar, öğrencilerinin velileriyle, komşularıyla, ev sahipleriyle ilişkiler kuruyorlardı. Ayrıca, Baykurt’un da aralarında olduğu önemli sayıda öğretmen, dönüştürmek istedikleri köylerde doğup büyümüştü (Baykurt, 1998). Mesleklerinin coğrafi

yaygınlığı, sendikalı öğretmenlerin yerel halkla kaynaşmasını kolaylaştırdı. Kısaca, özellikle TÖS'lü öğretmenler, memlekete nüfuz etmişlerdi. Burada, TÖS'ün Köy Enstitüleri geleneğini sahiplenmesi de önemli rol oynamıştı; DEŞ'te "Köy Enstitüleri uygulamasından da yararlanmak gerektiği sonucuna varılmış"tı (TÖS İstanbul Şubesi Haber Bülteni, 1968a: 3). Yukarıda tartışıldığı gibi, kahvehaneler, köy odaları ve yerel toplantılar, öğretmenlerle köylülerin bir araya gelmesine zemin sağladı. Sendikanın yerel toplantılarına pek çok üye yanlarında oralı insanlarla geliyordu. Örneğin, birçok köy öğretmeni, bu toplantılara görev yaptıkları köyün muhtarı ve hatta imamıyla geliyordu (Koç, 2015: 119). Dolayısıyla, bu kurulu ilişkiler sayesinde, yerel halk öğretmenlerin ve öğretmenler de yerel halkın sorunlarından, dünya görüşlerinden ve politik duruşlarından haberdar oluyordu. Baykurt, Malatya'ya yaptığı bir gezide, on kadar kişinin TÖS başkanıyla konuşmak için içinde olduğu minibüsü yol ortasında durdurduğunu hatırlıyor. TÖS'ün Malatya Sineması'nda yapılan yerel toplantısında Baykurt'un konuşmasını dinleyen bu insanlar, köy kahvesinde onu bir kez daha dinlemek istemişlerdi. Baykurt yalnızca köylülerin onlara hizmet etmek ve onları aydınlatmak için mücadele eden öğretmenlere gösterdiği destek ve saygıdan değil, aynı zamanda köylülerin politik bilincinden de etkilenmişti. Köylüler, Baykurt'a boykottan sonra açığa alınan ya da kovulan öğretmenlere verilmek üzere topladıkları paraların olduğu bir zarf vermişlerdi. Baykurt, tüm geceyi Çıglık Köyü'nün bilinçli köylüleriyle sohbet ederek geçirmiş ve oradan umutlu bir şekilde ayrılmıştı (Baykurt, 1999: 395-398).

1960'ların ve 1970'lerin solcu gençliğine benzer biçimde, dönemin sendikalı öğretmenleri de kırsal devrim stratejileri üzerine kafa yorup köylüleri bilinçlendirmeye çalıştılar. Amaç, köylülerin kendi sosyoekonomik sorunlarını aşma mücadelelerinde onlara yardımcı olmaktı. TÖS'lü öğretmenler toplumsal ve politik olarak köyleri etkilemeye çalıştılar, görev yapmadıkları köyleri ziyaret ettiler ve köylülerin siyasi eylemlerini desteklediler. Örneğin, Söke'nin topraksız köylüleri toprak mücadelesi için eylemlere başladıklarında, TÖS'ün İzmir şubesi başkanı Ferhat Aslantaş'tan toprak mücadelesinde olan tüm Türk köylülerinin yasal eylemlerini desteklediklerini belirten bir telgraf almışlardı (EGE TÖS, 1969c: 1). Benzer biçimde, 31 Mayıs 1970'te, Ergani'nin köylerinde yaşayan yaklaşık beş bin köylü, sorunlarını duyurup hükümetten böcek ilacı talep etmek için ellerinde pankartlar ve buğday başaklarıyla Elazığ-Diyarbakır yolunu kapattıklarında, TÖS'ün Ergani şubesi üyeleri etkin biçimde köylü eylemini desteklediler. Öğretmenler ve köylüler TÖS lokalinde buluşup eylem hazırlıklarını birlikte yaptılar. Birlikte yürüdüler. Öğretmenler, köylülerin Atatürk heykeli önünde yaptıkları konuşmaları dinlediler. TÖS'ün Ergani şubesi başkanı da öğretmenlerin köylülerin haklı mücadelesini desteklediklerini duyuran bir

konuşma yaptı. Öğretmenlerin elinde “TÖS Halkın Yanındadır,” “Öğretmen Köylü El Ele,” ve “Sorunlarımıza Beraberce Çözüm Yolu Bulacağız” yazan pankartlar vardı. Köylüler de TÖS’ü destekleyen sloganlar attılar ve yürüyüşü TÖS lokali önünde bitirdiler. Ergani eylemi, bölgedeki sendikalı öğretmenlerin köylülerle ilişki kurmada başarılı olduklarını ve belki de onları politik bir adım atmak konusunda heveslendirdiklerini gösteriyordu. Karşılık olarak, öğretmenler de Ergani köylülerinin desteğini kazandılar (TÖS, 1970c: 1, 4).

Sendikalı öğretmenlerin hem onları aydınlatma hem de onların desteğini kazanma amacıyla “halka gitme” çabaları yalnızca Ergani’de değil, başka bölgelerde de meyvesini verdi. Örneğin, Erzincan’ın Çayırılı şubesi başkanı ve ortaokul öğretmeni Hasan Basri Aydın’ın görevden uzaklaştırılması, bölgedeki köylülerin tepkisini çekmişti. Çayırılı’dan kırk beş muhtar ortak bir bildiri kaleme alıp Aydın’ı ve genel olarak TÖS’ü desteklediklerini duyurdular. Köylü çocukları eğiten idealist, Atatürkçü öğretmenlere yapılan saldırılarla mücadele edeceklerini bildirdiler. Köylüler, köylülerin yanında olan öğretmenlerin yanındaydılar (TÖS, 1969a: 3).

Baykurt’un TÖS’ün Kayseri’de toplanan ikinci genel kurulundaki konuşması dönemin politik eylemcilerinin kendilerini halkı eğitmek konusunda sorumlu hissettiklerini gösteriyor. Dahası, ilk amacına olursa olsun, eğitimin öğretmenlerin de öğrendiği iki taraflı bir süreç olduğunu gözler önüne seriyor. Baykurt, Atalan Köyü’ne yaptığı bir gezide, bir evin duvarında bir yazı gördüğünü aktarır: “Bu Köyde Toprak Mücadelesi Var.” Evin sahibi, öğretmenlerin aslında okula kayıtlı olmayan, ama okul-dışı mekanlarda aydınlattıkları öğrencilerinden biridir. Baykurt, şimdilik bitmemiş bu eğitim serüveni tamamlandığında, aydınlanmış halkın devrim yolunda önderlik edeceğinden emindir (Baykurt, 1969a: 313). Üstelik öğretmenler ve köylüler arasındaki doğrudan ilişkiler, duvar yazısı gibi alternatif, dolaysız ve radikal iletişim yollarının da yayılmasını sağlamıştı.

Kriz ya da siyasi hareketlilik dönemlerindeki dayanışma ilişkilerinin yanı sıra, TÖS’lü öğretmenler köylerdeki gündelik hayatı etkilemeyi de başardılar. Ahmet Doğan anılarında Aydın’ın Çine ilçesinin Dorumlar köyünde yaptığı görevinde, 1972-1973 eğitim yılında, öğrencileriyle birlikte her ay köylüler için sergiler, konserler ve tiyatro oyunları düzenlediklerini anlatır. Köylülerin de öğrenci piyeslerine oyuncu olarak katıldığını söyler. Ayrıca, genç köylülerden oluşan bir tiyatro grubu kurmuş, yalnızca Dorumlar’da değil komşu köylerde de oyunlar sahnelemişlerdi (Doğan, 2010: 68). Benzer biçimde, Basri Aydın, 1966’da Siirt’in geri bırakılmış Kurtalan ilçesine atandığında, hevesle “halkı uyandırma” sorumluluğunu kucaklamıştı. Bölgedeki halkın büyük ilgi gösterdiği ama valinin

pek hoşnut olmadığı piyesler ve şiir dinletileri düzenlemişti (Aydın, 1968: 3). TİYATRO-TÖS örneğinin de gösterdiği gibi, TÖS'lü öğretmenler sanatı halkla ilişkiler kurma, onların gündelik hayatlarını etkileme ve sosyopolitik bilinçlerini artırma yolunda aydınlatıcı bir araç olarak görüyorlardı.

TÖS, kırsal kesimin sosyopolitik yapısını dönüştürmek, öğretmenlerle köylüleri bir araya getirmek ve köylerde öğretmenler için güvenli bir ortam yaratmak amacıyla “köylü birlikleri” ve “köy kooperatifleri” kurmak üzerine de tartışmalar yürüttü. Bu projeyi hayata geçirmek için somut adımlar atmamış olsalar da öğretmenlerle köylüler arasındaki ilişkilerin kurumsallaştırılmasının düşünülmesi bile 1971'den sonra kurulan asker güdümlü iktidarı rahatsız etmişti (Koç, 2015: 360). 1971 darbesinden sonra anayasada ve ilgili kanunda yapılan değişikliklerle memurların sendikalaşma hakları ellerinden alındıktan sonra (*Resmi Gazete*, 1971: 2-3), birçok sendikayla birlikte TÖS ve İLK-SEN de kapatıldı. TÖS yönetim kurulu üyeleri askeri mahkemede yargıldılar. TÖS yöneticilerine yöneltilen suçlamalardan biri işçilerle, köylülerle, öğrencilerle, siyasetçilerle ve diğer sendikalarla yasal olmayan ilişkiler kurmaktı. Duruşmalar sırasında TÖS üyelerinin karşısına çıkan en büyük suç, her ne kadar hiçbir zaman gerçekleştirilmemiş olsa da öğretmenlerle köylüleri birbirine bağlamayı ve kırsal kesimi toplumsal olarak dönüştürmeyi amaçlayan “köylü birliklerini” kurmak üzere sendika şubelerini harekete geçirmektir (Koç, 2015: 360).

“Halka gitmek” ve onların politik bilincini yükseltmek fikirleri, TÖS'ün dünya görüşünün merkezinde yer alıyordu. 1960'ların ve 1970'lerin sendikacı öğretmenleri, dönemin solcu öğrencilerinininkine benzer bir siyasi coşkuyla ve halkı aydınlatma sorumluluğuyla, gençlik, işçiler ve köylülerle köprüler kurmaya çalıştılar. Politik hareketlilik, boykotlar ve gösteriler, öğretmenler ve öğrenciler arasındaki ilişkiyi sınıfların dışına taşıdı ve öğretmenlerle solcu gençliği birbirine bağladı. İşçilerle sosyopolitik bağlar kurmak, daha zorlu bir işti. TÖS üyeleri proletarya ile ilişki kurma yolları üzerine kafa yormuş olsalar ve bir “İşçi ve Köylü Üniversitesi” kurma yolunda adımlar atmış olsalar da işçilerle devamlı ilişkiler oluşturamadılar. Öte yandan, köylülerle ilişkilerini “köylü birlikleri” ve “köy kooperatifleri” kurarak kurumsallaştıramadılar belki, ama mesleklerinin coğrafi yayılmışlığının da katkısıyla köylülerle güçlü sosyopolitik bağlar kurabildiler.

Sonuç

Bu makale, 1960'larda yaşanan eğitim patlamasının ana aktörü olan TÖS'ün tarihsel ve düşünsel deneyimini sendikanın dergilerinde ve sendikaya dair anılarda devrimcilik düşüncesinin izini sürerek incelemeyi amaçlamıştır. Öncelikle, özellikle boykot ya da DEŞ gibi önemli eylemleri bir arka plan olarak

olarak “devrim için eğitim” kavramını incelemiş, daha sonra bu kavramla ilişkili “halkı uyandırmak” görevini örnekleriyle açıklamıştır.

6 Eylül 1967 tarihindeki bir basın toplantısında, Baykurt öğretmenlerin görevlerinin kapsamının sınıfları aştığını söylüyordu (*Bilinç*, 1967: 3). Benzer şekilde, TÖS’lü öğretmenlerden Ahmet Doğan anılarında şöyle diyordu: “Öğretmenlik dört duvar arası ile yani sınıfla sınırlı değil. Okulla da sınırlı değil. Atandığımız köyle, köyün bağlı olduğu ilçeye, ilçenin bağlı olduğu ille ve hatta Türkiye’yle bile sınırlı değil” (Doğan, 2010: 15). Paralel olarak, TÖS’lü öğretmenler, Şubat 1971’de yapılması planlanan fakat gergin politik atmosfer nedeniyle iptal edilen ikinci DEŞ’te “devrim için eğitim” fikrini iki yönlü bir süreç olarak tartışmayı planlamışlardı: Okullarda devrim için eğitim ve halk arasında devrim için eğitim. TÖS üyeleri, öğretmenlerin faaliyetlerini okulların dışına taşımaları gerektiğini düşünüyorlardı. Halkı Türkiye’nin sosyoekonomik koşulları, anayasal hakları, özellikle örgütlenme hakkı hakkında bilinçlendirmek ancak böyle mümkün olabilirdi. Eğitim kavramının kapsamı genişlemişti. Sendikalı öğretmenler halkla ilişkilerini iki yönlü bir eğitim pratiğiyle güçlendirmeliydiler; halkı eğiten öğretmen aynı zamanda halktan bir şeyler öğrenmeye de açık olmalıydı (*TÖS, 1970d: 2*). Onlar için eğitim, artık devletin denetlediği sınıflara sıkışmış tek yönlü, hiyerarşik bir pratik olmaktan çıkmıştı. Dönemin sendikalı öğretmenleri eğitim pratiğini sınıfların dışına çıkarmaya, fabrikalara, lokallere, kahvehanelere, köy evlerine, miting meydanlarına, tiyatro sahnelerine yaymaya kararlıydılar. Sonuç, eğitim anlayışının genişlemesi ve pratiklerinin çeşitlenmesi ya da başka bir deyişle bir eğitim patlaması oldu. Dönemin solcu öğretmenleri, ilk olarak, Büyük Eğitim Yürüyüşü’nü ve boykotu düzenleyerek öğretmenliğin yasal ve siyasi sınırlarını genişlettiler ve öğretmenleri okulların dışına çıkardılar. İkinci olarak, devrim beklentisi ile “halkı uyandırma” sorumluluğunu birleştiren “devrim için eğitim” kavramını benimsediler. Son olarak, gençlik, işçiler ve köylülerle sosyopolitik ilişkiler kurmak için mücadele ettiler. Solcu öğretmenlerin nihai amacı Türkiye’nin sosyoekonomik koşullarını devrimci eğitim yoluyla iyileştirmektir.

TÖS, 1971 askeri muhtırasına kadar, Türkiye çapında etkili bir sendika olarak çalıştı. 1971 darbesi bile öğretmen örgütlülüğüne son veremedi. TÖS mahkemesi sırasında, TÖS ve İLK-SEN’de örgütlenmiş olan öğretmenler Türkiye Öğretmenler Birliği (TÖB) adında bir dernek kurdular (Ulutaş, 2014: 349). Tüm Öğretmenler Birleşme ve Dayanışma Derneği’ne (TÖB-DER) evrilecek olan bu dernek, üyeler ve örgütsel yapı açısından TÖS ve İLK-SEN’in devamıydı.⁹ 1971 darbesinden sonra sendikalaşma haklarını kaybetmiş olsalar da (Koç, 2001: 5) TÖB-DER’li öğretmenler, TÖS deneyimlerinden yola çıkarak, daha demokratik

1601 Ünlü U C (2023). Sınıfları Aşmak: Türkiye Öğretmenler Sendikası, “Halkı Uyandırmak” ve “Devrim İçin Eğitim”. *Mülkiye Dergisi*, 47(6), 1580-1607.

bir toplum ve eğitim sistemi için mücadele etmeye devam ettiler. TÖS'ün eğitimi devrim yolunda "halkı uyandırmanın" olmazsa olmaz bir parçası olarak gören tavrı, halkı aydınlatmak için halk ile sosyopolitik ilişkiler kurma amacı, dolayısıyla eğitimin geleneksel sınırlarını aşma hedefi TÖB-DER'de devam etti (Ünlü, 2020: 323). 1965 ve 1971 yılları arasındaki TÖS deneyimine odaklanan bu makale, TÖS'ün geleceğe de taşınan bu hedeflerini incelemeyi amaçlamıştır.

Sonnotlar

1 Bu makale, "Utopia and History: Political Movements, the Explosion of Communication and Education, and Unimaginable Encounters in the 1960s and 1970s in Turkey" [Ütopya ve Tarih: 1960'lar ve 1970'ler Türkiye'sinde Politik Hareketler, İletişim ve Eğitim Patlaması ve Hayal Edilemez Karşılaşmalar] başlıklı doktora tezimin bir bölümünden uyarlanmıştır.

2 1961 Anayasası. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/> Son erişim tarihi, 11/06/2023.

3 Kasım 1969'da Anayasa Mahkemesi maddeyi anayasaya aykırı bulup memurların gösteri haklarının yasaklanmasının aleyhinde karar aldı (Koç, 2015: 50).

4 Köy Enstitüleriyle ilgili daha fazla bilgi için, *bkz.* Tonguç (2019).

5 Daha fazla bilgi için, *bkz.* Koç, 2015: 323-346. TÖS ve İLK-SEN arasındaki anlaşmazlıklara örnek için, *bkz.* Başbuğ, 1969: 1, 3; Coşkun, 1969: 3; Baykurt, 1999: 151-154, 330-331.

6 Boykota katılan öğretmenlerin 50.300'ü yargılandı (19.250'sine yapılan suçlamalar düşürüldü); kovuşturma sonucunda 2118'i açığa alındı, 11'i ihraç edildi, 590'ı başka şehirlere sürüldü, 6600'ü çalıştıkları şehir içinde başka bir okula sürüldü, 65'i bakanlık görevine alındı ve 3900'ünün kıdem derecesi indirildi; 45.520 öğretmenin de maaşları düşürüldü (Koç, 2015: 259).

7 *Yeşil Gece* romanında olaylar İzmir'e bağlı Sarıova kasabasında geçer (Yüzbaşıoğlu ve Yüzbaşıoğlu, 1990: 73).

8 9 Temmuz akşamı saat dokuz sularında Kayseri'de iki cami, bir imam hatip okulu ve milliyetçi Kayseri Türk Kültür Dernekleri binası önünde eş zamanlı olarak dinamit patlatıldı. Bir grup insan, patlamalardan aynı gün şehirde genel kurullarını toplayan TÖS'lü öğretmenleri sorumlu tuttu. Ertesi gün, bir grup saldırgan, genel kurulun toplandığı sinema salonunu bastı, salonu yakmaya çalıştı ve öğretmenlere saldırdı. Saldırganlar, daha sonra, TÖS Kayseri şubesine, iki kitapçıya ve iki eğlence mekanına da saldırdılar. Öğretmenler, askeri güvenlik tedbirleri altında şehri terk ettiler (*Cumhuriyet*, 1969a: 1, 7).

9 TÖB, Ekim 1971’de TÖS’ün malvarlığını devraldı (Aydın, 2016: 28, 35).

Kaynakça

1961 Anayasası. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/> Son erişim tarihi, 11/06/2023.

Acuner A M (1994). Öğretmen Örgütlenmesine İlişkin Model Önerisi. (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

Altunya N (1998). Köy Öğretmen Dernekleri. İçinde: O Baydar (der), Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt 2, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 295.

Andak S (1967). Desteklenmesi Gereken Tiyatro: TÖS. Cumhuriyet, 28 Şubat, 6.

Aydın H B (1968). [...] Neymişim Ben. TÖS: Türkiye Öğretmenler Sendikası Yayın Organıdır, 5 Nisan, 3.

Aydın İ (2016). TÖB-DER Tarihi. Ankara: Eğitim-Sen Yayınları.

Başbuğ İ (1969). İLKSEN Gerçeği, TÖS ve MÖS Fiyaskosu. İlk Sesi: İlkokul Öğretmenlerinin Sesidir, Şubat, 1,3.

Baydar O (1998). İLK-SEN (Türkiye İlkokul Öğretmenleri Sendikası). İçinde: O Baydar (der), Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt 2, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 30-31.

Baykurt F (1969a). Öğretmen Bugün Ne Yapmalı? Aydınlık: Sosyalist Dergi, Ağustos, 313.

Baykurt F (1969b). Bıçak Kemiğe Dayanınca. TÖS İstanbul Şubesi Haber Bülteni, Kasım-Aralık, 1-2.

Baykurt F (1970). Büyük Bir Eğitim Uygulaması. TÖS: Türkiye Öğretmenler Sendikası Yayın Organıdır, 1 Ocak, 1, 3.

Baykurt F (1994). İfade: TÖS Savunması (Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı 2 Numaralı Askeri Mahkemesi Önünde Askeri Savcının İddianamesine Karşılık Verilmiş İFADE’nin Tam Metni). Ankara: Eğitim-İş Yayınları.

Baykurt F (1998). Özüm Çocuktur. İstanbul: Papirüs Yayınları.

Baykurt F (1999). Bir TÖS Vardı. İstanbul: Papirüs Yayınları.

Bilinç: TÖS Eskişehir Şubesi Yayın Organıdır (09/1967). Genel Başkan Fakir Baykurt’un Basın Toplantısı. 3.

Bozkurt R (1967). Sendikal Görev Anlayışı. Bilinç: TÖS Eskişehir Şubesi Yayın Organıdır, Haziran, 2.

Cenan A (1968a). TÖS ve Halk. TÖS: Türkiye Öğretmenler Sendikası Yayın Organıdır, 20

1603 Ünlü U C (2023). Sınıfları Aşmak: Türkiye Öğretmenler Sendikası, “Halkı Uyandırmak” ve “Devrim İçin Eğitim”. *Mülkiye Dergisi*, 47(6), 1580-1607.

Şubat, 2.

Cenan A (1968b). İşçi ve Köylü Üniversitesi Üzerine. TÖS: Türkiye Öğretmenler Sendikası Yayın Organıdır, 5 Ekim, 2.

Coşkun H (1969). İLK-SEN Korkusu. İlk Sesi: İlkokul Öğretmenlerinin Sesidir, Şubat, 3.

Cumhuriyet (28/01/1967a). Tiyatro-TÖS 25 Kuruşa da Oyun Gösterdi. 5.

Cumhuriyet (12/05/1967b). Tiyatro-TÖS İkinci Turnesine Başlıyor. 6.

Cumhuriyet (08/11/1967c). Öğrencilerin Boykot ve Ankara Yürüyüşü Başladı. 1, 7.

Cumhuriyet (09/07/1969a). Dün Geceki Patlamalardan Sonra İrtica Kayseri’de de Ayaklandı. 1, 7.

Cumhuriyet (21/07/1969b). Tartışma: Gericiliğin Kimliği. 2.

Çayır T (1970). Gaflet. TÖS İstanbul Şubesi Haber Bülteni, Ocak-Şubat, 1, 4.

Demir H (1969). İLK-SEN Devrimci Kuruluşların Yanındadır. İlk Sesi: İlkokul Öğretmenlerinin Sesidir, Nisan, 4.

Demir S (1991). Türkiye’de Kamu Görevlileri Dernekleri (1971-1980). Amme İdaresi Dergisi, 24(1), 55-97.

Doğan A (2010). Dün Eğitim Vardı. Ya Bugün? 1968 Devrimci Eğitim Şûrası, 1969 Öğretmen Boykotu. İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı.

EGE TÖS: Türkiye Öğretmenler Sendikası İzmir Şubesi Yayın Organıdır (08/10/1968). Devrimci Eğitim Şûrası. 3.

EGE TÖS: Türkiye Öğretmenler Sendikası İzmir Şubesi Yayın Organıdır (15/03/1969a). Büyük Eğitim Yürüyüşü 35 Bini Aşkın Öğretmenin İştiraki ile Yapıldı. 1.

EGE TÖS: Türkiye Öğretmenler Sendikası İzmir Şubesi Yayın Organıdır (15/03/1969b). Fakir Baykurt’un Yürüyüş Konuşması. 1, 4.

EGE TÖS: Türkiye Öğretmenler Sendikası İzmir Şubesi Yayın Organıdır (15/04/1969c). Söke’ye Çekilen Tel. 1.

EGE TÖS: Türkiye Öğretmenler Sendikası İzmir Şubesi Yayın Organıdır (10/09/1969d). Devrimci Eğitimin Amaçları, İlkeleri, Yönetimi (Şuraya Sunulan Rapor). 3.

Eraslan L (2012). Türkiye’de Eğitim Sendikacılığının Tarihsel Perspektifi ve Günümüz Eğitim Sendikacılığının Değerlendirilmesi. Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 28, 1-17.

Ertuğrul F (1996). Genel Öğretmen Boykotu ve Öğrettikleri. Mülkiyeliler Birliği Dergisi 20(188-189), 31-41.

Ertuğrul F (1998). TÖS (Türkiye Öğretmenler Sendikası). İçinde: O Baydar (der), Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt 3, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 275-277.

Ertuğrul F (2017). TÖS Tarihinden Esintiler I. Ankara: Eğitim-Sen Yayınları.

Gezer A (1968). Eğitimci Devrim. TÖS: Türkiye Öğretmenler Sendikası Yayın Organıdır, 5 Kasım, 2.

Güner İ S (1968a). Öğretmene Mektup: Halka İnnek. TÖS: Türkiye Öğretmenler Sendikası Yayın Organıdır, 5 Haziran, 1.

Güner İ S (1968b). Üniversite Gençliği ve TÖS: Gençlik Bozuk Düzene Karşı. TÖS: Türkiye Öğretmenler Sendikası Yayın Organıdır, 20 Haziran, 1, 4.

Güntekin R N (1959). Yeşil Gece. İstanbul: İnkılâp Kitabevleri.

İlkin Sesi: İlkokul Öğretmenlerinin Sesidir (01/09/1968). İLKSEN Genel Bşk. K. Keleş'in Genel Kurul Açış Konuşması. 1-4.

İlkin Sesi: İlkokul Öğretmenlerinin Sesidir (02/1969). On Binlerce Öğretmenin Katılmasıyla Büyük Eğitim Yürüyüşü Yapıldı. 1.

İlkin Sesi: İlkokul Öğretmenlerinin Sesidir (15/03/1971). İLKSEN'in Şubat Seferi Başarıyla Gerçekleşti. 4.

Koç Y (2001). Geçmişten Günümüze Kamu Çalışanlarının Sendikalaşması. Ankara: TÜRK-İŞ Eğitim Yayınları.

Koç Y (2015). Kuruluşunun 50. Yıldönümünde (Belgelerle) Türkiye Öğretmenler Sendikası Tarihi. Bursa: Kuzgun Kitap.

Koçtürk O N (1968a). İşçi ve Köylü Üniversitesi. TÖS: Türkiye Öğretmenler Sendikası Yayın Organıdır, 20 Temmuz, 3.

Koçtürk O N (1968b). Devrimci Eğitim Şûrası ve İşçi Üniversitesi. TÖS: Türkiye Öğretmenler Sendikası Yayın Organıdır, 20 Eylül, 2.

Koçtürk O N (1968c). İşçi Üniversitesi: Gelişme ve Çelişme Üzerine. TÖS: Türkiye Öğretmenler Sendikası Yayın Organıdır, 20 Ekim, 2, 4.

Milliyet (08/10/1966). Tiyatromuzda Yeni Bir Adım. 6.

Resmî Gazete (17/06/1965). Devlet Personeli Sendikaları Kanunu. 1-3.

Resmî Gazete (22/09/1971). Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve Geçici Maddeler Eklenmesi Hakkında Anayasa Değişikliği. 2-3.

Tonguç İ H (2019). Canlandırılacak Köy. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

1605 Ünlü U C (2023). Sınıfları Aşmak: Türkiye Öğretmenler Sendikası, "Halkı Uyandırmak" ve "Devrim İçin Eğitim". *Mülkiye Dergisi*, 47(6), 1580-1607.

TÖS İstanbul Şubesi Haber Bülteni (15/10/1968a). Devrimci Eğitim Şûrası Bildirisi. 3.
TÖS İstanbul Şubesi Haber Bülteni (15/12/1968b). Devrimcilik Edebiyatla Olmuyor. 3.

TÖS İstanbul Şubesi Haber Bülteni (05/02/1969a). Eğitim Mitinginde Kullanılacak Sloganlar. 3.

TÖS İstanbul Şubesi Haber Bülteni (25/03/1969b). On Binlerin Katıldığı Büyük Eğitim Yürüyüşü Yapıldı. 1.

TÖS İstanbul Şubesi Haber Bülteni (25/03/1969c). Fakir Baykurt'un "B. Eğitim Yürüyüşü Konuşmasından" Parçalar. 3.

TÖS: Türkiye Öğretmenler Sendikası Yayın Organıdır (20/07/1968a). Halk Çocuklarını Karanlıktan Kurtarmak İçin: İşçi ve Köylü Üniversitesine Doğru. 1, 4.

TÖS: Türkiye Öğretmenler Sendikası Yayın Organıdır (05/09/1968b). Devrimci Eğitim Şurası Çalışmalarına Başladı. 3.

TÖS: Türkiye Öğretmenler Sendikası Yayın Organıdır (05/09/1968c). Yeni Ders Yılına Girerken: Uyararak Görevindir. 2.

TÖS: Türkiye Öğretmenler Sendikası Yayın Organıdır (20/09/1968d). Devrimci Eğitim Şurası Çalışmalarını Bitirdi. 3.

TÖS: Türkiye Öğretmenler Sendikası Yayın Organıdır (05/01/1969a). Halkla Beraber: Köylü-Öğretmen El Ele. 3.

TÖS: Türkiye Öğretmenler Sendikası Yayın Organıdır (20/02/1969b). Büyük Eğitim Yürüyüşü Yapıldı. 1, 4.

TÖS: Türkiye Öğretmenler Sendikası Yayın Organıdır (20/02/1969c). On Binler Yürüdü. 1.

TÖS: Türkiye Öğretmenler Sendikası Yayın Organıdır (15/12/1969d). Bozuk Eğitim Düzenine Boykot. 1.

TÖS: Türkiye Öğretmenler Sendikası Yayın Organıdır (15/12/1969e). Gençliğin Duyurusu: Öğretmenler Boykotunu Destekliyoruz. 1, 4.

TÖS: Türkiye Öğretmenler Sendikası Yayın Organıdır (15/12/1969f). Kamuoyuna ve Öğretmenlere. 1, 4.

TÖS: Türkiye Öğretmenler Sendikası Yayın Organıdır (15/01/1970a). Boykot Raporlarının Sonuçları: Kayseri'de Boykot Nasıl Geçti? 3.

TÖS: Türkiye Öğretmenler Sendikası Yayın Organıdır (01/02/1970b). Emekçi-Aydın İş birliği Yolunda Öğretmen Hareketi Olumlu Sonuçlar Vermeye Başladı: Türk İşçileri Bizi Destekliyor. 1.

TÖS: Türkiye Öğretmenler Sendikası Yayın Organıdır (15/06/1970c). 5000 Köylü, Öğretmenlerle El Ele Kol Kola Yürüdüler. 1, 4.

TÖS: Türkiye Öğretmenler Sendikası Yayın Organıdır (01/12/1970d). İkinci Devrimci Eğitim Şûrasının (DEŞ) Amaçları ve Gündemi. 2.

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2012). İstatistik Göstergeler. Ankara: TÜİK.

Ulutaş B (2014). 70'li Yıllarda Bir Direnme Pratiği: TÖB-DER. İçinde: R F Barbaros ve E J Zürcher (der), Modernizmin Yansımaları: 70'li Yıllarda Türkiye, Ankara: Efil Yayınevi, 343-372.

Ünlü U C (2020). Utopia and History: Political Movements, the Explosion of Communication and Education, and Unimaginable Encounters in the 1960s and 1970s in Turkey. (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.

Yüzbaşıoğlu N ve Yüzbaşıoğlu M (1990). Türk ve Batı Edebiyatından Ünlü Romanlar. İstanbul: Serhat Kitap.

Zürcher E J (2009). Modernleşen Türkiye'nin Tarihi. İstanbul: İletişim Yayınları.

Post-Fordist Kamu Yönetiminde Toplumsal Cinsiyet: Moğolistan Örneği¹

Muhammed Hakan Çetinkaya, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi

ORCID: 0000-0002-5567-5916

E-Posta: m.hakancetinkaya@hotmail.com

Özet

Moğolistan, 1990 yılı itibariyle kapitalist ekonomiye geçmiş ve her alanda hızlı bir dönüşüm yaşanmıştır. Moğolistan'ın geçirdiği dönüşüm, 1980'lerle beraber dünyada etkili olmaya başlayan, her alanda esnekliği temel alan Post-Fordist uygulamalara da sahne olmuştur. Post-Fordist birikim rejimi, üretimin çevre ülkelere kaydığı ve merkezin gelişen otomasyon sistemi ile üretimi kontrol ettiği, sermayenin artık değer oranını yükselttiği bir dönemdir. Bununla beraber Post-Fordist dönemde işgücünün feminizasyonu da gerçekleşmiş, kadınlar iş hayatına daha fazla katılmaya başlamıştır. Post-Fordist dönemde ekonomik ve toplumsal dönüşüm geçiren Moğolistan'da ise kadınlar uzun yıllar iş hayatının bir parçası haline gelmiş, yüksek oranlarda temsiliyete sahip olmuşlardır. Moğolistan'ın en büyük istihdam kaynağı olan devlette kadın temsili daha fazladır. Kamu kurumlarında kadınların aşırı temsili bulunmakla beraber, kadınlar çoğunlukla yükselme şansının az olduğu öğretmenlik, hemşirelik gibi geleneksel olarak kadınlara özgü kabul edilen mesleklerden oluşan özel devlet hizmeti görevlileri statüsünde istihdam edilmektedirler. Bununla beraber üst ve orta düzey yöneticilikte ve kurum içinde Moğolistan'ın ataerkil geleneksel yapısından kaynaklı olarak toplumsal cinsiyet eşitsizliklerine denk gelmektedir. Söz konusu toplumsal cinsiyet ilişkilerini ortaya çıkarmak için Moğolistan'da seçilen üç kamu kurumunda, toplamda 22 kişi ile yüz yüze derinlemesine mülakatlar yapılmıştır. Moğolistan Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Moğolistan Millî Eğitim Bakanlığı ve Moğolistan İstatistik Kurumu'nda yapılan mülakatlar sonucunda elde edilen veriler analiz edilmiştir. Bu doğrultuda Moğolistan kamu yönetiminde Post-Fordist uygulamaların tam olarak hayata geçirilemediği görülmüştür. Bu duruma ek olarak istihdamdan ev içerisindeki sorumluluklara ve bu sorumlulukların iş hayatına etkisine kadar bütün alanlarda toplumsal cinsiyet kalıplarlarıyla karşılaşmıştır. Kurum içerisinde bulunan toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin yalnızca kadınları değil, erkek kamu personelinin de etkilediği ve kurumlar açısından olumsuz etkileri olduğu tespit edilmiştir. Buradan hareketle yapılan araştırmanın, Moğolistan kamu yönetimindeki toplumsal cinsiyet ilişkilerini anlama ve sorunların ortadan kaldırılması açısından önem taşıdığı düşünülmektedir. Post-Fordist dönemde artan kadın istihdam oranlarının aksine kurum içerisindeki durumun doğrudan

katılımcıların görüşleriyle aktarılması, istatistiksel olan ile uygulamada karşılaşılan arasındaki farkın anlaşılması açısından önem taşımaktadır.

Anahtar Sözcükler: Post-Fordizm, Kamu yönetimi, Toplumsal cinsiyet, Kamu personeli, Moğolistan.

Gender in the Post-Fordist Public Administration: The Case of Mongolia

Abstract

Mongolia transitioned to a capitalist economy in 1990 and witnessed a rapid transformation in all areas. The transformation Mongolia underwent also included Post-Fordist practices that started to have an impact globally in the 1980s, which were based on flexibility in all areas. Post-Fordist regime of accumulation and mode of regulation is a period in which production shifts to the periphery, and the center controls production through an evolving automation system, thereby increasing the rate of surplus value. Additionally, the feminization of the workforce occurred during the Post-Fordist era, with women increasingly entering the workforce. In Mongolia, which experienced economic and social transformations during the Post-Fordist period, women became an integral part of the labor force and achieved high levels of representation. In Mongolia, the state serves as the principal source of employment, with a notable increase in the representation of women. Public institutions exhibit a pronounced overrepresentation of women. However, women are predominantly engaged in roles associated with traditional female professions, such as teaching and nursing, within the specific status of special state service positions. These professions are commonly perceived as traditionally feminine, and consequently, women in these roles often face limited opportunities for career advancement. However, in upper and middle-level management and within institutions, gender inequalities are observed due to Mongolia's patriarchal traditional structure. To reveal these gender relations, in-depth face-to-face interviews were conducted with a total of 22 individuals in three selected public institutions in Mongolia. The data obtained from interviews conducted at the Ministry of Labor and Social Protection, the Ministry of Education and Science, and the National Statistical Office of Mongolia were analyzed. Accordingly, it was observed that Post-Fordist practices were not fully implemented in public administration in Mongolia. In addition, gender stereotypes were encountered in all areas, from employment to household responsibilities and the impact of these responsibilities on work life. It was determined that gender inequalities within institutions not only affect women but also have negative effects on male civil servants and the institutions themselves. Therefore, it is believed that this research is important in understanding gender relations in Mongolia's public administration and in addressing these issues. Contrary to the

increasing rates of female employment in the Post-Fordist era, the direct transmission of the situation within institutions through the perspectives of participants is crucial for understanding the discrepancy between statistical data and encountered practices.

Keywords: Post-Fordism, Public administration, Gender, Public personnel, Mongolia.

Giriş

1970'ler boyunca süren kriz dönemi, Fordist birikim ve düzenleme rejiminin potansiyelinin tükendiğini ve 1930 Büyük Buhranında olduğu gibi krizden kurtulmak için yeni bir birikim rejimine olan ihtiyacı ortaya çıkarmıştır (Lipietz, 1987: 34; Aglietta, 1979: 37). Fordizmin emek sürecinde ortaya çıkan verimsiz, katı ve standart yapı, 1970'li yılların ortalarıyla birlikte kendini yeniden üretmeye girişmiş, 1980'lerle birlikte yeni bir birikim rejiminin ilk örnekleri ortaya çıkmıştır. Bu yeni kapitalist birikim rejimi, esnekliğin temel unsur olarak ele alındığı ve üretimden başlayarak bütün toplumsal yapıların yeniden biçimlendiği, sermayenin uluslararası alanda akışkanlık kazandığı ve tüm bunlarla birlikte eşitsizliğin derinleştiği Post-Fordizmdir (Aslan, 2019: 126; Gertler, 1988: 421). Kapitalist üretim biçiminde yaşanan değişiklik yalnızca üretim sürecini etkilememiş, devlet ve dolayısıyla yönetim biçimi ve toplumsal yapı da Post-Fordist döneme özgü değişiklikler yaşamıştır. Bu dönemde yaşanan değişikliklerin temel unsuru esneklik olmuştur. Üretim biçiminin esneklik temelinde yeniden yapılandırılması, alt işverenlik sistemlerinin ve kadın emeğinin işgücüne katılımının önemine dayanmaktadır. Post-Fordizm, kadınların işgücüne katılımlarının yoğun biçimde arttığı bir dönemdir (Erdoğan, 2021: 2864).

Post-Fordist birikim rejimiyle birlikte daha fazla kadının ev içinden çıkarak üretim sürecinin bir parçası haline gelmesi toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamamış, aksine tam tersi bir etki yaparak daha eşitsiz bir toplum yapısına sebep olmuştur. Kadınlar daha fazla işgücüne katılmakla birlikte, çevre işgücü olarak adlandırılan ve güvencesiz, düşük ücretli ve talebe bağlı olarak sürekli devir halinde olan kesimde yer almış, işyerinin 'öteki'leri olmuşturlar. Güvenceye, yüksek ücrete ve yükselme şansına sahip olan çekirdek işgücünde çoğunluğu erkekler oluşturmuştur (Aslan, 2019: 142). Post-Fordist dönemde kadınların işgücüne katılım oranlarının artması kimi kesimlerce eşitliğin sağlandığı yönünde yorumlanabilmektedir fakat buradan da anlaşılacağı üzere durum hiç de öyle olmamıştır. Post-Fordist dönem esneklik uygulamaları, ataerkil bir yapıya sahiptir ve cinsiyete dayalı iş bölümünü arttırıcı bir etkisi olmuştur (Hirata vd., 2021: 95).

Bu araştırmanın amacı, Moğolistan kamu yönetimindeki personelin

deneyimlerine odaklanarak Post-Fordist dönemin toplumsal cinsiyet boyutunu, ekonomik ve toplumsal yapıyla olan ilişkisini anlamaktır. Bu çalışma ile Moğolistan kamu yönetimindeki toplumsal cinsiyet ilişkileri ve bu ilişkilerin her iki cinsiyet açısından sebep olduğu sonuçlar tartışılmıştır. Çalışmanın ilk bölümünde Post-Fordizm ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır. İkinci bölümde ise Moğolistan kamu kurumunda çalışan memurlarla sınırlandırılan saha çalışması sonucunda elde edilen bulgular analiz edilmiş ve yorumlanmıştır. Araştırma sonucunda, Moğolistan kamu yönetiminde toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin bulunduğu ve bu eşitsizliklerin hem kadın hem de erkek kamu personelini olumsuz olarak etkilendiği anlaşılmıştır.

Post-Fordizm

Fordizmin 1970'li yıllarda üretimde başlayan verimsizlikle girdiği bunalımın ilerleyerek toplumsal alana kadar yayılması ve Fordist yöntemlerle bunalımdan kurtulamaması, her türlü alanda esnekliği temel alan Post-Fordist birikim rejimi ve düzenleme biçiminin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Post-Fordizmin temel aldığı bu esneklik anlayışı; makinelerde esneklik, emeğin esnekliği, fabrikaların esnekliği gibi üretim alanlarındaki esneklikten; devletin ve devlet kurumlarının esnekliğine kadar geniş bir alana yayılmıştır (Gertler, 1988: 420). Bu bağlamda sermaye üretim süreçlerindeki esnekliği sağlayarak Post-Fordist birikim rejimine geçiş yaparken, devlet ve kamu yöneticileri de sermayenin elde edeceği yeni kâr alanları oluşturmakta ve Post-Fordist döneme özgü yeni kurum ve kuruluşlar açmaktadır. Bu bölüm altında düzenleme okulu ve modern dünya sistemi kuramlarının bir sentezi yapılarak Post-Fordizmin toplumsal ve üretim alanlarındaki unsurlarının bir analizi yapılmıştır.

Post-Fordist (Esnek) Birikim Rejimi

Fordist birikim rejimi, İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren, özellikle merkezde büyük bir gelişme göstermiş ve 1960'ların sonlarına gelindiğinde ilerlemenin doruklarına ulaşmıştır. Bu dönemden sonra hızlı bir düşüşe geçen Fordizm, 1970'ler boyunca süren kriz dönemi ile Fordist birikim rejimi ve düzenleme biçiminin potansiyelinin tükendiğini ve 1930 Büyük Buhranında olduğu gibi krizden kurtulmak için yeni bir kapitalist birikim rejimine olan ihtiyacı ortaya çıkarmıştır (Lipietz, 1987: 34; Ritzer, 2012: 162). Fordizm, emek sürecinde ortaya çıkan verimsizlikle katı ve standart yapıda 1970'li yılların ortalarında kendini yeniden üretmeye girişmiş, 1980'lerle birlikte yeni bir birikim rejiminin ilk örnekleri ortaya çıkmıştır. Bu yeni kapitalist birikim rejimi, esnekliğin temel unsur olarak ele alındığı ve üretimden başlayarak bütün toplumsal yapıların yeniden biçimlendiği, sermayenin uluslararası alanda akışkanlık kazandığı ve tüm bunlarla birlikte eşitsizliğin derinleştiği Post-Fordizmdir (Gertler, 1988:

421; Özkalp ve Sungur, 1997: 418).

Post-Fordist birikim rejiminin temel olarak taşıdığı özellikler şöyledir: Otomasyon sürecindeki ilerlemeler; esnekliğe dayalı, adem-i merkezizetçi üretim süreci ve işgücü biçimleri; bilgisayar temelli endüstrilerin kullanımı; seçim ve ürün farklılaşmasına, pazarlama, paketleme ve tasarıma, tüketicilerin sosyal sınıf kategorileri yerine yaşam tarzı, zevk ve kültüre göre belirlenmesi üzerinde daha fazla vurgu; vasıflı, erkeklerden oluşan ve kol gücüne dayalı işçi sınıfının sayısında azalma, hizmet sektöründe ve beyaz yakalı sınıflarda yükseliş ve işgücünün feminizasyonu; yeni uluslararası işbölümü ve çokuluslu şirketlerin hakim olduğu bir dünya ekonomisi ve iletişim teknolojilerinin gelişmesiyle yeni mali piyasaların küreselleşmesi (Hall, 1988: 24). Post-Fordizm bu özelliklerin dışında sosyal ve kültürel özelliklere ve değişime de sahiptir: Daha fazla parçalanma ve çoğulculuk, Fordist dayanışmacı yapının ve blok kimliklerin zayıflaması ve daha fazla iş esnekliği ile bağlantılı yeni kimliklerin ortaya çıkması, kişisel tüketim yoluyla bireysel seçimlerin maksimize edilmesi (Jessop, 2000: 258).

Post-Fordist birikim rejimi, Fordist dönemde düşüş eğiliminde olan artık değer oranını üretim sürecinde esneklik ile yükseltmeyi hedeflemektedir. Üretim sürecinde esneklik; istihdam biçimlerinde, işgücü piyasasında, ürünlerin niteliğinde, iş süreçlerinde, teknolojiye, iş organizasyonunda, tekrara dayalı ve katı Fordist seri üretim biçiminin esnetilmesi ve değişen taleplere bağlı olarak farklı üretimlerin yapılması anlamına gelmektedir. Üretim sürecindeki bu esnekliği 'içsel esneklik' ve 'dışsal esneklik' olarak ikiye ayırabiliriz (Eryiğit, 2000: 2). Dışsal esneklik, Fordist dönemde kitlesel üretimi sağlayan ünitelerin, üretim maliyetlerinin ve ücretlerin düşük olduğu ülke ve bölgelere kaydırılmasını anlatmaktadır (Dağdelen, 2005). Dışsal esneklik ile sermayenin üretimi küresel ölçekte gerçekleşmeye başlamış ve üretimin bütün süreçleri küreselleşmeye açılmıştır (Aslan, 2019: 127). İçsel esneklik ise işgücünün niteliğindeki esnekliği ifade etmektedir. Buna göre içsel esneklik, büyük fabrikalarda tek tipçi kitlesel üretim yapan makine ve işgücü yerine; küçük atölyelerde, farklı taleplere en kısa sürede cevap verebilecek esneklikteki makine ve işgücünün kullanımını ifade etmektedir. İşgücü açısından, talebe göre değişen makinelere ve farklı üretim metotlarına uyum sağlaması, daha fazla alanda görev alıp, sorumlulukları üstlenebilmesi ve sermaye açısından emeğin en verimli şekilde kullanılması anlamına gelmektedir. Bu tür bir esneklik, bir ürüne karşı piyasanın isteklerinin olması durumunda, üretimin anında karşılanması ve talebin sona ermesiyle de üretiminden vazgeçilmesini olanaklı hale getiren ve bunu en ucuz ve hızlı şekilde gerçekleştirmeyi sağlayan esnekliktir (Eryiğit, 2000: 4).

Post-Fordist dönemle beraber üretimin örgütlenme biçimi de değişmiştir. Fordist üretim sürecindeki standart kitlesel üretim yerine, küçük ölçekli atölyelerde sağlanan, talebe göre değişimi mümkün kılan ve üretimde insana olan bağımlılığın azaldığı bir esnek üretim örgütlenmesi oluşturulmuştur. Esnek üretimle, talebe göre üretime geçilmesi, tek işlevli makinelerin yerine çok işlevli, esnek, üretim biçiminin gün içinde değiştirilebildiği makinelere geçişle sağlanmıştır. Esnek makinelere geçişin sağladığı bir diğer fayda, Fordist üretimde maliyetlerin artmasına ve çalışanın verimsizliğine yol açan üretim sürecinin parçalanmış yapısının bir araya getirilerek, bu sayede görece artık değer oranında artışın sağlanması olmuştur (Eryiğit, 2000: 5; Sarıtürk, 2021: 180; Larsen, 1998: 30). Ayrıca bilgisayar teknolojilerine dayalı Post-Fordist esnek üretimle birlikte, geleneksel 'ihtimale karşı' (*just-in-case*) üretim sisteminden, 'tam zamanında' (*just-in-time*) üretim sistemine geçilmiştir. Bu tür sistemlerin ekonomik avantajı, sermayenin hem montaj için elinde tuttuğu envanterin boyutunu hem de envanterin tutulduğu süreyi azaltma kabiliyetidir (Gertler, 1988: 420; Uyanık, 2008: 215).

Post-Fordist iş sürecinde otomasyonla gelen diğer bir yenilik ise üretimde insana olan bağımlılığın azalmasıdır. Fordist üretim sürecinde makineler üzerindeki kontrol insandayken otomasyon ile makinenin işleyişi değişmiş, kontrol insandan bilgisayara geçmiştir. Üretimde otomatik kontrolün sağlanması ile makinenin işleyişi, insan unsurunun sınırlarından kurtulmuştur. Böylece otomasyon, üretim sürecinin öznesi olan insan unsurunun rolünü değiştirmiş, üretimin nesnesi konumuna getirmiştir (Aglietta, 1979: 125; Aslan, 2019: 130; Dağdelen, 2005). Post-Fordist üretim sürecinde otomasyon, üretim sürecinin tüm birimlerinin kontrolünün merkezden yapılmasını mümkün hale getirmiş, böylelikle kapitalist kontrolün niteliği doğrudan kontrol haline gelmiştir. Kontrolün niteliğindeki bu değişim ile işçiler, işyerinde kişisel bir itaat kısıtlamasına değil, üretim sürecindeki kolektif bir kısıtlamaya tabi hale gelmişlerdir (Aglietta, 1979: 128).

Post-Fordist üretim sürecinde yaşanan bu değişikliklerle beraber işgücü rejimi de yenilenmiş, esneklik temelli bir işgücü rejimi kurulmuştur. Post-Fordist üretim ve yönetim sürecinin temel ilkesi olan esneklik, kapitalizmin temeli olan artık değer oranını yükseltmek adına sermayenin, emeği üretim sürecinin her anında esnek olarak kullanmasıdır (Sadioğlu ve Altay, 2020: 332). Fordizmin kriziyle işsiz yığınların ortaya çıkması, esnek birikim rejimiyle gücünü arttıran sermaye sınıfının işgücü üzerinde baskı kurmasının önünü açmıştır. Esnek üretim teknikleriyle üretim süreci vasıfsız, esnek işgücüne ihtiyaç duymuş ve güvencenin olmadığı, ücretlerde küçük artışların yaşandığı ve Fordizmin temellerinden olan

güçlü sendikacılığın zayıflatıldığı bir işgücü rejimi kurulmuştur (Harvey, 1997: 171).

Post-Fordist birikim rejiminde emeğin esnekliğinin, niceliksel esneklik ve niteliksel esneklik olmak üzere iki boyutu bulunmaktadır. Fordist üretim biçiminden farklı bir uygulamayı başlatan esneklik yaklaşımıyla Post-Fordist birikim rejiminde üretim, talebe dayalı olarak yapılmaya başlanmıştır. Esnek üretimde önemli olan çok fonksiyonlu ve çeşitli üretim araçlarıyla değişen taleplere yönelik olarak hızlı, kaliteli ve aynı anda farklı üretimlerin yapılabilmesidir (Jessop, 2000: 259). Talep değişikliklerine göre esnek bir biçimde düzenlenen üretim biçiminin işgücü de esnek olmakta, bu doğrultuda talepteki düşüş zamanlarında işten kolaylıkla çıkarılabilecek ve artış zamanında da işe alımı gerçekleştirebilecek bir işgücü gerekmektedir. Emeğin bu esnekliği, işgücünün niceliksel esnekliğidir (Aslan, 2019: 136). Emeğin niteliksel esnekliği ise emek gücünün birden çok görevle uğraşan, çok işlevli ve vasıflı bir nitelik kazanmasıdır. Otomasyonla üretim süreci basitleştirilmiş, böylece iş rotasyonu, görevler arası geçiş gibi uygulamalar mümkün hale gelmiştir (İpek Köstekli, 2008: 47). Emeğin niteliksel esnekliği ile emek gücü, çalışma süreleri, istihdam biçimleri gibi işgücünün bütün alanları esnekliğe tabii kılınmıştır. Bu esneklik sonucunda emeğin ücretlendirilmesi performansına bağlı kılınmış, istihdam rejimi yeniden oluşturulmuş ve aynı çatı altında çalışan emeğin farklılaşmasına yol açılmıştır (Sadioğlu ve Altay, 2020: 343; Sarıtürk, 2021: 181). İşgücünün esnekleşmesi, Fordizmin dayanışmacı ve eşitlikçi yapısının aksine eşitsiz ve bireysel rekabete dayalı bir yapıyı da ortaya çıkarmıştır (Brewster vd., 1997: 136).

Post-Fordist Devlet

Kapitalist birikim rejiminin değişimiyle birlikte devlet düzeni de değişmiş, Post-Fordist değerlerle kurulan, piyasa odaklı bir devlet düzenine geçilmiştir. Post-Fordist devletin karakterini belirleyen üç unsur; teknolojik gelişmeler, uluslararası rekabetin öne çıkması ve toplumsal yeniden üretimin sağlanmasında esneklik uygulamalarıdır (Sadioğlu ve Altay, 2020: 334). Fordizmin geniş faaliyet alanına sahip devlet anlayışının aksine Post-Fordist devlet, geleneksel görevlerle yetinen ve küçülme eğilimi içerisinde olan bir anlayışa sahiptir. Özellikle devletin ekonomik alandaki üretim, dağıtım ve düzenleme işlevleri piyasaya bırakılmış, kamu hizmetleri piyasa düzeni anlayışı içerisinde topluma devredilmiştir. Devletin topluma devredilmeyen diğer yetkileri, yerel yönetimlere ve sivil toplum kuruluşlarına devredilmiştir. Dolayısıyla kabuğuna çekilen Post-Fordist devletten boşalan alanlar, topluma ve sermayeye bırakılmıştır (Larsen, 1998: 32; Güler, 2016: 97-98). Fakat Post-Fordist dönemde devletin kabuğuna

çekilmesi onu önemsiz hale getirmemektedir. Devletin birçok işlevini piyasa ve yerel aktörlere devrederek bütün bir serbestleşmeyi sağladığı gibi bir yorum toplumsal gerçekten ziyade neoliberal ve yanıltıcı bir yorum olacaktır. Post-Fordist dönemde devletin yapacağı düzenlemeler sayesinde küreselleşme anlamındaki ilerleme sağlanacaktır. Bu anlamda devlet, geçirdiği değişikliklerle birlikte bağımsız bir unsur değil, Post-Fordist birikim rejimi ve düzenleme biçiminin tamamlayıcısı olmuştur (Hirsch, 2011: 145).

Post-Fordist devlete geçişle birlikte ilk olarak Fordist devletten kalan emeğin yeniden üretimi için düzenlenen sosyal yardımlar ve kamu hizmetleri piyasaya devredilmiştir. Bu hizmetlerin devletin elinden çıkarılıp piyasaya devredilmesi, aynı zamanda emeğin yeniden üretiminin metalaşması anlamına gelmektedir. Post-Fordist devlet düzenine geçişte ikinci adım özelleştirme olmuştur. Devlet işletmeleri Post-Fordist düzenle birlikte piyasaya devredilmeye başlanmış, devletin piyasa üzerindeki denetimi böylelikle sona ermiştir. Devletin piyasa üzerindeki kontrolünün tasfiyesi, emeğin doğrudan yeniden üretiminin bütünüyle sermayeye devretmesi anlamına gelmektedir. Devletin Fordist dönemde sağladığı hizmetlerin ve finans üzerinde kontrolü sağladığı işletmelerin piyasaya devri, devletin kendisinin de meta ilişkilerinin bir unsuru olmasını sağlamıştır. Özelleştirme politikalarıyla birlikte devlet, hizmeti sunan olmaktan çıkarak hizmet sunumunda denetleyici olmuştur (Aslan, 2019: 166-167; Tuncer ve Usta, 2013: 188).

Post-Fordist Kamu Personel Rejimi

Devletin ve bürokrasinin Post-Fordist birikim rejimine yönelik olarak yaşadığı değişimlerle birlikte kamu personel rejimi de değişmiş, Post-Fordist döneme özgü nitelikler kazanmıştır. Post-Fordist kamu personel rejimindeki değişikliklerle birlikte esnekliğe dayalı güvencesiz bir memurluk ortaya çıkmıştır. Post-Fordist dönem kamu personel rejimine geçiş, Fordist birikim rejimindeki koruyucu anlayışın değiştirilmesiyle sağlanmıştır. Bu amaca ulaşmada üç alana müdahalede bulunulmuştur: Kariyer ve yükselme sistemi, istihdam biçimi ve ücret sistemi (Güler, 2016: 119).

Post-Fordist dönemde memurların iş güvencelerinin olmadığı ve bireysel sözleşmelere dayanan bir kamu personel rejimi bulunmaktadır. Bu dönemde memurun istihdamından emekliliğine kadar olan bütün süreçler yeniden düzenlenmiş ve kamu personel rejimi özel sektöre benzemiştir. Fordist dönemin yaşam boyu istihdam politikası, Post-Fordist birikim rejimiyle birlikte ortadan kalkmış ve memurun iş güvencesi, performansına ve belirli bir süreye bağlanmıştır. Memurlar belirli süreli sözleşmelerle istihdam edilmesi ve

sözleşme süresinin uzatılmasının memurun performansına bağlı olması, kamu personel rejiminde esnekliği sağlayan uygulamalar olmuştur (Eren, 2006: 132-135; Albayrak, 2016: 58).

Fordizmin aksine Post-Fordist kamu personel rejimi, merkezin hazırladığı genel bir çerçeve etrafında kamu kurumlarının özerkliğine bırakılmıştır. Kamu personel rejiminin yerelleşmesi anlamına gelen bu düzenlemeyle birlikte, her kamu kurumu kendi niteliklerine göre personel rejimlerini kendileri düzenlemektedir. Böylece, her kamu kurumu kendi personel rejimini hazırladığı esnek istihdam biçimleri ortaya çıkmıştır. Yerelleşmeyle birlikte memurların merkezi sınav ile istihdam edilmesi ortadan kalkmış, her kurum hazırladığı sınavlarla kendi personelini alır hale gelmiştir (Aslan, 2019: 237; Eren, 2006: 136).

Memurun performansına göre maaş ödeme uygulaması, Post-Fordist dönem kamu personel rejiminin karakteristik özelliğidir. Performansa göre maaş, memur maaşlarının performansı ile ilişkili olarak belirlenmesini içermektedir. Post-Fordist maaş rejiminin temel unsuru olan performansa göre maaşın iki amacı vardır. İlk olarak, merkezde toplanan yetkilerin yerelleşmesi ve kamu yöneticilerinin, kendi personel maaşlarını belirlemede özerk olmasıdır. İkincisi, performansa göre maaş rejimi sayesinde az çalışan ile çok çalışan arasındaki eşitsiz maaş dağılımı giderilmeye ve memurların motive edilerek daha fazla performans ve dolayısıyla verimlilik sağlaması amaçlanmaktadır (Eren, 2006: 143; Kestane, 2003: 132). Ancak performans ölçümünden amirlerin sorumlu olması ve bu ölçümdeki unsurların neler olduğunun amire göre belirlenmesi, memurun amire bağımlılığını ortaya çıkarmaktadır.

Post-Fordist birikim rejiminin ilk yıllarında işgücü ücret/maaşlarının birer maliyet haline gelmesi, devlet açısından da geçerlidir. Post-Fordist dönemde uygulanan maaş rejimiyle memur maaşları sürekli bir düşüş eğilimi içerisine girmiş, işçi ücretlerinden daha düşük seviyelere ulaştığı alanlar olmuştur. Fakat memur maaşlarındaki düşüşler belirli bir kesimi kapsamakta, üst düzey kadrolardaki memurların ve belirli alanlarda görevli memurların maaşları ise büyük oranda artış göstermekte, böylece maaşlar arasındaki makas aralığı da artmaktadır (Aslan, 2010).

Post-Fordizm ve Toplumsal Cinsiyet

Teknolojik gelişmelerle mümkün hale gelen sermayenin uluslararası hareketliliği hem merkez hem de çevre bölgelerdeki çalışma koşullarını baskı altına almış ve işçilerin pazarlık güçlerini azaltmıştır. Sermayedarlar, artık değer oranlarını yükseltebilmek adına yeni yöntemlere başvurmuş, bu yeni yöntemlerin üretim

süreci ile ilgili olan bölümü kuralsızlaşma, esneklik ve işgücünün feminizasyonu olmuştur. Hem merkez hem çevre ülkelerde yaşanan ortak gelişme esnekleşmeyle geçilen yeni sistemin toplumsal cinsiyet eşitsizliğini arttırması olmuştur.

Post-Fordist birikim rejimiyle enformel ya da atipik istihdam biçimleri olarak anılmaya başlanan düzenlemelerin gelişmesiyle birlikte esnek istihdam, başlangıçta yarım gün, belirli süreli, geçici iş sözleşmelerinin ve taşeronlaşmanın gelişmesiyle ortaya çıkmıştır. Esnek istihdam kısa bir süre içerisinde yarı zamanlı çalışmaya olan taleple birlikte işverenler için yedek işgücü sağlama işlevinden, asli işgücünün sağlandığı istihdam biçimi haline almıştır. Esnek istihdam biçimleri ile sermayenin emekçiye ödediği ücret azalmış ve rekabet gücü artmıştır. Üretim esnekleşmesiyle işyerinin parçalanması mümkün olmuş ve üretim birçok farklı mekândan gerçekleştirilebilir hale gelmiştir. Tüm bu gelişmeler esas olarak kadın işgücünü hedef almaktadır. Günümüzde esnek istihdam biçimlerinin büyük çoğunluğu kadınlar tarafından sağlanmaktadır ve esneklik uygulamaları cinsiyete dayalı işbölümüne dayanmaktadır (Cattaneo ve Hirata, 2021: 126).

Birçok toplumda kadının işgücüne katılması, iş ve aile yaşamını uzlaştırmaya yönelik politikalarla gerçekleştirilmekte, böylelikle kadınların ev emeği ile olan bağlantısı kopmadan sermaye için üretim yapması sağlanmaktadır. Buna göre, kadınların istihdamını arttırmaya yönelik düzenlemelerde geçici, ev eksenli veya yarı zamanlı gibi atipik işler daha çok kadınlara özgü istihdam biçimleri olarak öne çıkmaktadır (Urhan, 2016: 136). Kadınların işgücüne katılımında atipik istihdam biçimlerini tercih etmesi ve bu iş kollarında yoğunlaşması, kadının ilk olarak gelir elde etmesi değil ailesine bakması ve evini düzenlemesi, bir başka deyişle kadının özel alana ait olmasını ifade eden toplumsal cinsiyet kalıplarına uymaktadır. Ayrıca kadınların, toplumsal cinsiyet ile oluşturulan özelliklerine yönelik işlerde çalışmaya yönelmesi, kamusal alandaki yükünü ağırlaştırdığı kadar özel alanda ev içi yüklerini de ağırlaştırmaktadır (Ritzer, 2012: 335). Kapitalizmle ataerkilliğin bu ikili işbirliği ile hem kadının toplumsal, düşük statülü konumu sürdürülürken hem de ekonomik sömürsü sağlanmaktadır (Bağdatlı Vural, 2016: 110).

Esneklikle ortaya çıkan atipik istihdam biçimlerinde yarı zamanlı çalışma, sermaye tarafından desteklenen bir uygulamadır. Bunun iki temel nedeni vardır: Birincisi, yarım gün çalışan kadınların ev içi emeği ve bakım işlerini de sürdürebilmeleri mümkün hale gelmektedir ve bu yönüyle devletin ve sermayenin yeniden üretim için kaynak harcamasına gerek kalmamaktadır.

İkincisi, sermaye için yarım gün çalışan işgücü, tam gün çalışan işgücünden daha yüksek verimliliğe sahiptir (Çitçi, 1982: 45). Ekonomik açıdan artık değer oranını yükseltici etkiye sahip olması yarım gün çalışmayı sermaye için cezbedici hale getirirken, toplumsal cinsiyet ilişkileriyle yaşama hazırlanmış bir kadın için yarım gün istihdam edilmenin önemi annelik ve ev hanımlığı rollerinin kaybedilmemesidir.

Kamu Yönetiminde Toplumsal Cinsiyet

Devletin yapı taşı olan kamu yönetimi, uzun zamandır demokratik bir yönetim sistemi için eşitliğin gerekliliğiyle ilgilenmektedir. Kuramsal olarak kurulan düzende kamu yönetimi, eşitlik, adalet ve ayrımcılık ilkelerinin uygulandığı, toplumsal alanda yaşayan her bir bireyin temsil edildiği bir yapıya sahiptir. Ancak kamu yönetiminin bu yapısı toplumsal hayata yansımamaktadır. Bu durum en bariz şekilde toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda gözler önüne serilmektedir. Kamu kurum ve kuruluşlarında cinsiyetlere göre bir ayırım yapılması yasaktır ve devlet, istihdam oluşturmada cinsiyet eşitliğini sağlamakla yükümlüdür. Ancak kamu yönetimindeki işler açık bir biçimde erkek veya kadın işi olarak tanımlanmasa da cinsiyetlere yönelik ayrımlar kamu kurumlarının her kademesinde bulunmaktadır. Özellikle örgütsel olarak yukarıya doğru gidildikçe eril egemen bir yapı ortaya çıkmaktadır. Devlet, kamu kurumlarında toplumsal cinsiyet eşitliğini korumaya çalışsa ve bunu zorunlu kılsa da uygulamada hiyerarşik düzlemde ve eril niteliklerin daha öne çıkması yoluyla toplumsal cinsiyet imgeleri ortaya çıkmaktadır (McGinn ve Patterson, 2005: 934). Buna göre kamu yönetimi cinsiyetler arasındaki eşitliği sağlamak için cinsiyetsiz bir yapıda oluşturulmamıştır. Bir başka deyişle kamu yönetimi, eril bir yapıya sahiptir (Hutchinson ve Mann, 2004: 86; Goetz, 1992: 8).

Kapitalist üretim biçimine özgü tarihsel bir kategori olan memurluk, kamu örgütlerinin yerine getirmekle yükümlü olduğu hizmetleri sunan, kamu yönetiminin insan unsurunu oluşturmaktadır (Cin, 2011: 1056). Biçimsel eşitliğe dayalı olarak kurulan kapitalist üretim biçimiyle siyasal alanda kadın-erkek eşitliğinin sağlanması amaçlanmaktadır. Fakat kuramsal olanın aksine toplumsal gerçeklik incelendiği zaman, biçimsel eşitlik kalıplarının, özellikle ekonomik düzeyde mutlak eşitsizliğin ortaya çıkmasına neden olduğu anlaşılmaktadır. Memurluk rejimi toplumsal cinsiyet ve patriarkal kapitalizm tarafından biçimsel eşitlik temelinde kurulmuş eşitsizliklere dayalı toplumsal bir kategoridir (Aslan, 2006: 118-119).

Kamu yönetiminin uzmanlık, erdem, liderlik gibi bürokrasi tarafından övülen özellikleri erkek bakış açısına dayanmaktadır. Feminist yazarlar kamu yönetimi

ve bürokrasiye eleştirilerinde, kamu yönetimi söyleminin her dönemde kadınların erkekler tarafından kontrol ve tabi kılınmasını yansıtarak, çalışanların üst yönetim tarafından denetlenmesini vurgulamaktadır. Kontrol ve denetim üzerindeki bu vurgu, alt düzey memurlukları ikincil konularıyla başa çıkmanın bir yolu olarak 'dişileştirmeye' yönlendirmektedir (DeHart-Davis vd., 2006: 873).

Kamu yönetiminde görülen toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinden bir başkası ise özel sektördeki benzer şekilde kadınların bakıma dayalı, kadınsı olarak adlandırılan kamu görevlerinde ve bakanlıklarda yoğunlaşmasıdır (Yılmaz vd., 2008: 96; Gülmez, 1972: 66). Kamu kurumlarının erkeklere özgü niteliklerle değerlendirilmesi, kadınların yönetici ve lider olarak ürettikleri farklılıkların çoğu zaman küçümsenmesine ve iş ayırımına neden olmaktadır. Bunun sonucunda kadınlar, çevre ve kolluk kuvvetlerinin de dahil olduğu düzenleyici ve dağıtıcı kuruluşlarda değil, sağlık, refah ve eğitim gibi hizmetlerin sağlandığı yeniden dağıtım kuruluşlarında istihdam edilmektedir. Dolayısıyla sosyal hizmet ve sağlık alanlarındaki mesleklerde kadınların aşırı temsili gerçekleşirken, mühendislik ve finans gibi erkek egemen kamu kurumlarında yetersiz temsil ortaya çıkmaktadır (D'Agostino, 2015: 536; Dolan, 2004: 300).

Metodoloji

Bu bölümde Moğolistan kamu yönetimindeki toplumsal cinsiyet ilişkilerinin Post-Fordist bağlamda tespit edilmesi ve Moğol kamu personelinin bu konuya ilişkin görüşlerinin değerlendirmesine yer verilmektedir.

Araştırma Yöntemi

Nitel araştırma yöntemi, bir sorunu bütün yönleriyle tanımlamak, anlamak ve yorumlamak için gereken teknikleri barındırmaktadır. Bir diğer deyişle nitel araştırma toplumsal bir keşif sürecidir (Özdemir, 2010: 326). Nitel yöntemler özellikle sağlıklı ve ulaşılabilir verilerin bulunmadığı, farklı deneyimleri anlamayı hedefleyen araştırmacılar tarafından tercih edilen araştırma yöntemidir. Bu doğrultuda araştırmada nitel araştırma tekniklerinden derinlemesine mülakat tekniği kullanılmış, hazırlanan yarı yapılandırılmış soru formu ile görüşmeler yüz yüze olarak gerçekleştirilmiştir. Mülakatlar, tercüman eşliğinde gerçekleştirilmiştir. Katılımcılara dokuz ana konu başlığından oluşan toplam 33 soru sorulmuştur. Katılımcılardan mülakat öncesi ses kaydı alınması için izin istenmiş, izin vermeyen bir katılımcı ile not tutarak mülakat tamamlanmıştır. Mülakatlar 25 dakika ile 85 dakika arasında sürmüştür. Mülakatlardan elde edilen veriler MAXQDA 2020 veri analizi programı aracılığıyla kodlanmış ve analiz edilmiştir.

Araştırma Evreni ve Örneklem Grubu

1990 yılı Moğolistan için sosyalist düzenden kapitalist düzene geçişin tarihidir ve bir dönüm noktasını oluşturmaktadır (Bayrakdar ve Kalyoncu, 2022). Post-Fordist dönemde kapitalist ekonomiye geçiş yapan Moğolistan, geleneksel ataerkil bir yapıya sahiptir. Buna rağmen Moğolistan'da kadınların işgücüne katılımı, özellikle kamu sektöründe erkeklerden bile daha fazladır (Kalan, 2021: 131). Moğolistan İstatistik Kurumu'nun 2022 verilerine göre Moğolistan'da toplam 225,205 memur çalışmaktadır. Bu memurların %64'ü kadın, %36'sı erkektir. Ancak Moğolistan kamu kurumlarında kadınların daha çok öğretmenlik, hemşirelik gibi hizmet işlerini kapsayan ve yükselmenin kısıtlı olduğu özel destek hizmetleri statüsünde² aşırı istihdam edildiği göze çarpmaktadır (UNDP, 2021). Kamu kurumlarında istihdam edilen kadın memurların %80'i özel destek hizmetleri statüsünde bulunmaktadır (Moğolistan İstatistik Kurumu, 2023). İstatistiklerden de anlaşılmaktadır ki kadınlar her ne kadar kamu kurumlarında yüksek oranlarda temsil edilse de toplumsal cinsiyet ilişkilerine bağlı olarak istihdam edilmekte ve dezavantajlı konumda bulunmaktadır. İstatistiklerden elde edilen verilerin daha detaylı olarak ortaya çıkarılması için araştırma evreni olarak Moğolistan kamu kurumları seçilmiş ve örneklem grubu kamu kurumlarında çalışan kamu personeliyle sınırlandırılmıştır.

Araştırmanın saha çalışması 19 Nisan – 09 Mayıs 2023 tarihleri arasında Moğolistan Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Moğolistan İstatistik Kurumu ve Moğolistan Eğitim ve Bilim Bakanlığı'nda yapılmıştır. Mülakatların yapıldığı zaman diliminde Moğolistan Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı merkez teşkilatında toplam 120 kamu personeli çalışmaktadır. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'ndaki 120 personelin 65'i kadın, 55'i erkektir. Moğolistan İstatistik Kurumu merkez teşkilatında ise toplam 139 kamu personeli çalışmakta olup, çalışanların cinsiyetlerine göre dağılımına ulaşamamıştır. Moğolistan Milli Eğitim ve Bilim Bakanlığı merkez teşkilatındaki toplam çalışan kamu personeli sayısı 2022 yıl sonu itibarıyla 95 olarak verilmiş, araştırmanın yapıldığı sırada kurumda çalışanların güncel sayısına ulaşamamıştır. Milli Eğitim ve Bilim Bakanlığı merkez teşkilatında bulunan 95 personelin 67'si kadın, 28'i ise erkektir. Kurumların personel sayılarından yola çıkarak, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığında sekiz, İstatistik Kurumundan sekiz ve Milli Eğitim ve Bilim Bakanlığında altı kişi olmak üzere toplam 22 kişi ile mülakat yapılmıştır. Her iki cinsiyetten görüşleri elde etmek adına üç kurumda da eşit cinsiyetten katılımcı olmasına dikkat edilmiştir. Buna ek olarak, hiyerarşik farklılıklara da önem verilmiş, her bakanlıktan en az bir üst düzey ve bir orta düzey yöneticiyle mülakat yapılmıştır. Katılımcıların gizliliğini korumak adına erkekler E ve kadın katılımcılar K olarak kodlanmıştır.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

	Cinsiyet	Yaş	Eğitim	Medeni	Çocuk	İstihdam Statüsü	Bulunduğu Pozisyon	Kamudaki Toplam Tecrübe	Kurumundaki Tecrübe	Baba Mesleği	Anne Mesleği	Ev Mülkiyeti
K1	Kadın	40	Lisans	Boşanmış	3	Kamu Yönetimi Görevlisi	Yayın işleri sorumlusu	7	1	Memur	Memur	Kendisine ait
E1	Erkek	43	Lisans	Evlili	3	Kamu Yönetimi Görevlisi	Hukukçu	15	1	Memur	Memur	Kendisine ait
K2	Kadın	32	Yüksek Lisans	Evlili	1	Kamu Yönetimi Görevlisi	İnsan kaynakları	10	1	İşçi	İşçi	Kendisine ait
K3	Kadın	37	Yüksek Lisans	Bekar	0	Kamu Yönetimi Görevlisi	Kariyer Uzmanı	7	4	Asker	Ressam	Kendisine ait
E2	Erkek	29	Lisans	Evlili	2	Kamu Yönetimi Görevlisi	Sosyal hizmetler	7	6	İşçi	İşçi	Kendisine ait
E3	Erkek	38	Lisans	Evlili	2	Kamu Yönetimi Görevlisi	Üst düzey yönetici	11	7	İşçi	Memur	Kendisine ait
E4	Erkek	22	Yüksek Lisans	Bekar	0	Kamu Yönetimi Görevlisi	Asistan	1	1	Mühendis	Ev Hanımı	Kira
K4	Kadın	51	Yüksek Lisans	Evlili	4	Kamu Yönetimi Görevlisi	Bölüm başkanı	26	2	İşçi	Memur	Kendisine ait
K5	Kadın	32	Yüksek Lisans	Bekar	1	Kamu Yönetimi Görevlisi	Uzman	9	9	İşçi	Muhasebe	Kendisine ait
E5	Erkek	51	Yüksek Lisans	Evlili	2	Kamu Yönetimi Görevlisi	Danışman	27	1	Malçın ⁱⁱ	Malçın	Kendisine ait
E6	Erkek	38	Yüksek Lisans	Evlili	3	Kamu Yönetimi Görevlisi	Bölüm başkanı	11	11	İşçi	Henşire	Kiralık
K6	Kadın	38	Yüksek Lisans	Bekar	0	Kamu Yönetimi Görevlisi	Kıdemli memur	16	16	İşçi	İşçi	Allesine ait
E7	Erkek	34	Yüksek Lisans	Bekar	0	Kamu Yönetimi Görevlisi	Bölüm başkanı	14	5	Memur	Henşire	Kendisine ait
K7	Kadın	45	Yüksek Lisans	Bekar	0	Kamu Yönetimi Görevlisi	Kıdemli memur	24	24	Hukukçu	Memur	Kendisine ait
K8	Kadın	33	Yüksek Lisans	Evlili	1	Kamu Yönetimi Görevlisi	Danışman	1	1	Jeolog	Hukukçu	Allesine ait
E8	Erkek	32	Lisans	Bekar	0	Kamu Yönetimi Görevlisi	İstatistikçi	9	9	İşçi	İşçi	Allesine ait
K9	Kadın	50	Yüksek Lisans	Evlili	2	Kamu Yönetimi Görevlisi	Kıdemli memur	13	13	İşçi	İşçi	Kendisine ait

Tablo 1. (Devam)

	Cinsiyet	Yaş	Eğitim	Medeni	Çocuk	İstihdam Statüsü	Bulunduğu Pozisyon	Kamudaki Toplam Tecrübe	Kurumundaki Tecrübe	Baba Mesleği	Anne Mesleği	Ev Mülkiyeti
K10	Kadın	40	Doktora	Evlü	2	Kamu Yönetimi Görevlisi	Bölüm başkanı	16	16	Mühendis	Mühendis	Kendisine ait
E9	Erkek	43	Yüksek Lisans	Evlü	2	Özel Destek Hizmet Görevlisi	Muhasebe	14	5	Memur	Memur	Kendisine ait
E10	Erkek	59	Yüksek Lisans	Evlü	2	Kamu Yönetimi Görevlisi	Kıdemli memur	34	1	Mağcin	Mağcin	Kendisine ait
E11	Erkek	40	Yüksek Lisans	Evlü	2	Kamu Yönetimi Görevlisi	Uzman	9	9	Memur	İşçi	Kendisine ait
K11	Kadın	47	Yüksek Lisans	Evlü	3	Kamu Yönetimi Görevlisi	Uzman	24	3	Mühendis	Memur	Kendisine ait

Tablo 1’de katılımcıların demografik özellikleri verilmiştir. Bu tabloya göre katılımcıların yaş ortalaması 39,7’dir. En genç katılımcı 22 yaşında, en yaşlısı ise 59 yaşındadır. Katılımcıların eğitim seviyeleri incelendiğinde lisansüstü eğitimin katılımcılar arasında çok yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Katılımcıların bir tanesi doktora mezunu, 16 tanesi ise yüksek lisans mezunudur. Kalan beş katılımcı da lisans mezunudur. Katılımcıların büyük bir kısmı evli ve çocuk sahibidir. Katılımcıların yalnızca biri özel devlet hizmeti görevlisi olup, geri kalan bütün katılımcılar kamu yönetimi görevlisi statüsüne sahiptir. Katılımcıların kamu kurumlarındaki ve şu an çalıştıkları kurumlarındaki tecrübeleri incelendiği zaman dikkati iki değişken arasındaki fark çekmektedir. Buna göre katılımcıların büyük çoğunluğu şu an çalıştıkları kurumda 1-5 yıl arasında tecrübeye sahipken, kamu kurumlarındaki toplam tecrübeleri fazladır. Bu durum Moğolistan kamu personel rejimi üzerine yazılmış kaynaklarda da değinilen yüksek değişim oranını göstermektedir (Dünya Bankası, 2020; Shurentsetseg, 2011; Moğolistan Kamu Personel Kurumu, 2023). Kamu personeli için ailedeki bireylerin meslekleri, memurların toplumsal statülerini belirlemek açısından önem taşımaktadır ve bu nedenle demografik bilgilerde yer verilmiştir. Tablo incelendiği zaman bir katılımcının annesi hariç bütün ebeveynlerin işgücüne dahil olduğu dikkati çekmektedir. Buna göre katılımcıların birçoğunun memur ve işçi çocuğu olduğu anlaşılmaktadır. Son olarak ev mülkiyeti incelendiği zaman kamu personelinin bulunduğu pozisyona ve tecrübeye bakılmaksızın büyük çoğunluk ev sahibidir. 22 katılımcının iki tanesi kirada otururken, diğer ikisi de ev mülkiyetinin anne veya babasına ait olduğunu belirtmiştir.

Araştırmanın Bulguları

İ. İstihdam

Moğolistan’da kamu hizmetine giriş, 2017 yılında onaylanan ve 2019 yılında yürürlüğe giren Kamu Görevlileri Kanunu (*Төрийн Албаны Тухай*) ile düzenlenmiş ve Moğolistan’ın çekirdek kamu görevlileri olarak adlandırdığı ‘Kamu Yönetimi Görevlileri’ ve ‘Özel Devlet Hizmeti Görevlileri’ statüleri ile atanacak personelin liyakat ilkesi esas alınarak atanması gerektiğine vurgu yapılmıştır (Aslan, 2021: 87). Bu kanuna göre devlet memurları şartlara bağlanmış ve Devlet Memurluğu Kurulu tarafından memurluğa giriş sınavı düzenlenmiş, memurluğa alımlar bu çerçevede gerçekleştirilmeye başlanmıştır.

Araştırma soruları kapsamında katılımcılara memurluğa girişte cinsiyetin bir etkisinin olup olmadığı ve kamuda çalışmayı tercih etmelerinin nedenleri sorulmuştur. Bu sorulara verilen cevapların büyük bir çoğunluğu memuriyete girişte cinsiyetin önemli olmadığı yönünde olmuştur. Buna rağmen hem kamuyu tercih etme nedenlerinde hem de işe girişte cinsiyetin etkisi olduğunu

düşünen katılımcılar da bulunmaktadır. Kamuyu tercih etme sebebi olarak ev içi sorumluluklardan olan çocuk bakımı ve eğitimi gösterilmiştir. Memuriyete girişte cinsiyetin etkisinin var olup olmadığına yönelik olarak da kadınların doğum yapmaları sonucunda işten uzaklaşmalarına karşı erkeklerin daha çok tercih edilmesi gösterilmiştir.

7 yıl önce X Bakanlığında çalışmaya başladım, o dönemden önce özel sektörde gazeteci olarak çalışıyordum. Kamuya geçiş yapmamın ilk sebebi o dönemde maaşının yüksek olmasıydı. Bir diğer sebebi de mesai saatinden dolayı. Özelde gazeteci olarak çalışırken belirli bir çalışma saatim yoktu, memur olarak çalışma saatlerimiz belli. Kamuya geçmemin bir diğer sebebi çocuklarım o zaman küçük olduğu için onları okula götürme, okuldan olma gibi işleri vardı. (K1)

Bana karşı bir ayrımcılık yapılmadı ama genel olarak bir kadın ve bir erkek başvurduğu zaman erkeği alma eğilimi var. Çünkü kadınlar hamile olur, gider diye düşünüyor. Erkeklerin işe alımı kadınlara göre daha hızlı oluyor. (K4)

ii. Kurum İçi Durum

Moğolistan kamu kurumlarındaki toplumsal cinsiyet ilişkilerini anlamak adına katılımcıların görüşleri alınmış, kurum içerisinde cinsiyetçi davranış kalıplarının olup olmadığı sorulmuştur. Moğolistan'ın başkenti Ulan Batur, kış aylarında -50 derecelere kadar ulaşan dondurucu soğuklara şahit olmaktadır. Araştırmacının da tecrübe ettiği gibi kurumların içerisi ise ciddi anlamda sıcak olmaktadır. Dolayısıyla dışarıdaki soğuktan korunmak için gereken kıyafetler ile kurum içerisinde uzun süreler oturmak mümkün olmamaktadır. Bu konuya dair bir erkek ve bir kadın katılımcı, Moğolistan kamu kurumlarının şartlarının yetersiz olduğunu ve kıyafet değiştirmenin odadaki karşı cinsiyetten insanlar nedeniyle mümkün olmadığını belirtmiştir.

Rahatsız hissediyorum (çalışma koşullarından bahsediyor) çünkü şimdi de odamda üç kadınla oturuyorum. Moğolistan çok soğuk bir ülke olduğu için çok kalın giyiniyoruz. Ben kendim de pantolonun içine bir içlik giyiyorum ve oda çok sıcak olduğunda çıkarmak istiyorum ama çıkaramıyorum. Kadınlar da aynı durumda hissediyorlar, çıkarmak istiyorlar ama çıkaramıyorlar. (E3)

Bakanlığın bulunduğu bina eski bir bina olduğu için personele yetmiyor. Mesela odada erkeklerle ve kadınlarla ayrı oturmak istiyorum. Moğolistan çok soğuk bir yer olduğu için kışın işyerine girip üst değiştirmek zorunda kalıyoruz ama karşımızda bir erkek memur oturduğu zaman elbise değişikliğini rahat bir

şekilde yapamıyoruz. (K2)

Kurum içerisindeki bir diğer cinsiyetçi davranış kalıbı ise amirlerin davranışlarında ortaya çıkmaktadır. Amirlerin kurum içerisinde cinsiyetlere göre farklı davranmasına yönelik erkek ve kadın katılımcılardan farklı yönde şikayetlerin olduğu görülmüştür. Katılımcılardan bir tanesi amirlerin kadın personele karşı katı olduğunu söylerken, bir diğeri erkeklere karşı katı olduğunu ileri sürmüştür.

Ben yönetici ve personelin daha çok erkek personelin sözünü dinlediğini düşünüyorum (...) Bir kadın olarak amire bir şey söylemek farklı, bir erkek olarak amire bir şey söylemek farklı. Amirler erkeklerin sözünü daha fazla dinliyor bana göre. Benim söylediklerime önem vermeyeceği için ben de erkek personele söylettiriyordum. (K1).

Böyle bir durum çoğunlukla erkeklere karşı var. Burada çalışanların çoğu kadın. Bir yöneticiye gidip imzalatılacak bir kağıt varsa ben erkek olduğum için yöneticiler daha katı oluyor, hayır diyor ama bir kadın personel geldiği zaman onu daha kolay onaylıyor. Genel olarak kadınlara çok iyi davranılıyor, erkeklere karşı daha katı davranıyor yöneticiler. (E3)

Moğol kamu yönetiminde, kurum içerisindeki cinsiyetçi davranış kalıplarına verilen yanıtlardan bir diğeri ise Moğolistan toplumunun ataerkil yapısına yönelik olmuştur. Üst düzey yöneticilik pozisyonunda bulunan kadın katılımcılardan bir tanesinin aşağıdaki açıklamasından da anlaşılmaktadır ki Moğolistan kamu yönetiminde erkek öncelikli bir anlayış söz konusudur.

Davranış konusunda Moğolistan kültürü, erkek veya baba öncelikli bir kültür. Yöneticiler arasında biz bir toplantı için herhangi bir yere gittiğimiz zaman bir Moğol kadını olarak bir erkekten önce konuşuyoruz. (K10)

İİİ. Görev Paylaşımı

Görev paylaşımı başlığı altında katılımcılara amirlerin görev paylaşımı yaparken neye dikkat ettikleri ve bu paylaşımlarda cinsiyetin etkisinin olup olmadığı sorulmuştur. Katılımcıların birçoğu görev paylaşımı yaparken cinsiyetin etkisinin olduğunu belirtmiştir. Verilen cevaplar çoğunlukla erkeklerin fiziksel güç gerektiren işlerde görevlendirildiği veya kurum dışarısında, gece geç saatlerde yapılacak işlerde görevlendirildiği, kadınlarınsa kadınsı olarak adlandırılan misafir karşılama ve servis yapma gibi işlerde görevlendirildiği belirtilmiştir. Kadınların daha çok ofis işlerinde görevlendirilmesinin bir diğer nedeni ise kadınların doğal özelliklerine referans verilerek daha titiz ve detaycı olmaları

olarak gösterilmiştir.

Geleneksel olarak kadınlar daha çok ev içi işleri, erkeklerse daha çok ev dışı işleri yaptığından dolayı mesela dışarıdan bir misafir geldiği zaman daha çok kadınları görevlendiriyorlar, çay kahve ikramında ya da misafirleri kapıda karşılamada daha çok kadınları tercih ediyorlar. (K9)

Cinsiyet önemli bence, kadın personellerime kağıt işleri veriyorum, güç gerektiren veya kurum dışındaki işleri erkek personellere veriyorum. Kadın çalışanlar kağıt işlerinde çok titiz davranıyorlar, erkekler kadınlar gibi yapamıyor kağıt işlerini (E7)

İş tanımında olan, sorumluluğumuz altındaki işlerde cinsiyet ayrımı olmuyor. Ama bu işler dışında mesela daha önce engelli çocuklarla ilgilenen bölüme başkanlık ediyordum ve oranın park yeri çok büyüktü. Kışın çok kar yağdığı zaman orayı temizlememiz gerekiyordu ve doğal özelliklerinden dolayı erkek personelleri çalıştırmamız gerekiyordu. Öyle bir durumda bir cinsiyet ayrımcılığı yaşanıyordu. (K5)

...Mesela COVID zamanında devlet, kamu personellerini insanları maske takıyor mu, evlerinden mi diye denetlemek için görevlendirdi. O zamanlar ilk başta erkek memurlar akşam, kadın memurlar sabah olacak dendi. Daha sonraysa sadece erkek memurlar görevlendirildi, kadınlara iş vermemeye başladılar. (Neden diye soruluyor) Çok büyük bir nedeni yok. Kadınlar daha narin oldukları için, kışın üşüyeceklerini düşünüp görev vermediler. Bir erkek olarak ben ve diğer memurlar ayrımcılığı hissettik o zamanlar. (E3)

İV. Çalışma Saatleri

Çalışma saatleri ve bu saatlerin esneklik temelli oluşu Post-Fordist dönemde kamu yönetimini de etkisi altına almıştır. Bu doğrultuda Moğolistan kamu yönetiminin ne ölçüde Post-Fordist bir düzene sahip olduğu ve esnek çalışma saatlerinin cinsiyetler açısından nasıl bir etkisinin olduğu ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu sorulara verilen cevaplar doğrultusunda, Moğolistan kamu personelinin aşırı mesaiye maruz kaldığı ve birçoğunun mesai saatleri dışından da uzun saatler çalıştığı anlaşılmaktadır. Özellikle kadın katılımcılar uzun saatler mesai saati dışında çalıştığı için ev içi sorumluluklarına ve ailelerine vakit ayıramadığından yakınmaktadır.

Bir kadın olarak çalışma koşullarını değerlendirecek olursam çok yoğun ve mesai saati dışında çok çalışıyoruz. Özellikle ben yöneticilik yaptığım süreçte evime hiç zaman ayıramıyordum, çocuklarım kendi kendilerine büyüdüler. Bir

kadın olarak evimize de zaman ayırmamız lazım ama kamuda çalışan bir kadın olarak evdeki işlerle ilgilenmek için hiç zaman verilmiyor. (K11).

Mesela geçen hafta cuma günü gece 12'ye kadar çalıştım, ertesi gün cumartesi olmasına rağmen ben sabah gelip akşama kadar çalıştım. Genel olarak kıyaslarsak kamuda uzun saatler çalışmanın veya mesai dışında çalışmanın daha yaygın olduğunu düşünüyorum özel sektörle kıyasladığım zaman. Mesai saati dışında çalıştığımız zaman ek bir maaş da verilmiyor, bu durum hoşuma gitmiyor o yüzden. (K8)

Her gün mesai saati dışında çalışıyorum. Bu durum normalleşti artık. (E7)

Esnek çalışma saatleri, Moğolistan'ın Kamu Görevlileri Kanunu'nda da bulunan ancak uygulamaya yansıtılmayan Post-Fordist bir uygulama niteliğindedir. Saha çalışmasının yapıldığı üç kurumun iki tanesinde esnek çalışma saati uygulaması hiçbir şekilde bulunmamaktadır. Bir kurumda ise çocuğu olanlara 30 dakika geç girme imkânı verilmiş, yani esnek çalışma saatlerinin yalnızca çocuğu olan personel için geçerli olduğu anlaşılmıştır. Bu konuda katılımcıların büyük bir çoğunluğu, esnek çalışma saatlerinin ev içi işleri yerine getirme ve eve daha fazla zaman ayırmak için daha iyi olacağını ancak kurum açısından dezavantajlı yönlerinin daha fazla olduğunu belirtmişlerdir.

Esnek çalışma saatlerinin çok avantajı vardı. Biz COVID zamanında da esnek çalışma saatleriyle çalıştık. İş hayat dengesini, ev dengesini kurmak için esnek çalışma saatlerinin çok avantajı olduğunu düşünüyorum. Ama kamu kurumu olarak biz halka hizmet verdiğimiz için bir vatandaş geldiğinde eğer biz burada olmazsak hizmet alamaz. Bir de grup halinde yaptığımız işler var. Birlikte çalışma konusunda da esnek çalışma saatlerinin dezavantajları olacaktır. (K7)

Esnek çalışmanın özellikle kadınlar için iyi olacağını düşünüyorum. Ben evli olmadığım için bilmiyorum ama burada down-sendromlu çocukları olan çalışanlar var, onlar çocuklarımıza hiç vakit ayıramıyoruz diye şikayetçi oluyorlar. Erkekler zaten burada severek çalışıyorlar. (K3)

Şu anda uygulanmaya başlanmadı ama çocuğu olanlar yarım saat geç gelip, akşam geç çıkabiliyorlar. Çocuğu olanlara böyle bir fırsat sağlanıyor. Esnek çalışma saatleri sadece çocuğu olanlara değil de herkese uygulanırsa, mesela sabah 10'a kadar işe giriş olsa, akşam ona göre çıkabilsek, böyle bir uygulama yapılırsa kamu kurumlarının aynı saatte başlayıp aynı saatte kapanması sebebiyle biz hastaneye gitme gibi işlerimizi yapamıyoruz. Çocuğu olanlara

sağlanan bu esnek saat imkanı bize de sağlansa bu tür işlerimizi halledebiliriz. (K6)

V. Performans Ölçümü ve Performansa Göre Maaşlandırma

Esnek çalışmasaatlerigibi performans ölçümü ve performans göre maaşlandırma da Post-Fordist dönemin temel değişikliklerindedir ve yine esnek çalışma saatlerinde olduğu gibi Moğolistan'da uygulamaya tam olarak geçilememiştir. Dolayısıyla da bu soru başlığı etrafında performans ölçümüne ve performansa göre maaşlandırmaya yönelik görüşler alınmış, buna ek olarak performans ölçümünde cinsiyetin etkisinin olup olmadığı sorulmuştur. Moğolistan 2019 yılında yenilenen kamu personel rejimi ile performans ölçümüne önem vermeye ve uygulamaya başlamış ancak katılımcıların görüşlerinden anlaşılmaktadır ki bu durum kâğıt üzerinde kalmıştır. Katılımcıların performans ölçüm sistemiyle ilgili yakındığı ilk konu, performansın hangi kriterlere göre ölçüldüğü, bir diğer deyişle ölçüm kriterlerinin belirsizliği üzerinden olmuştur.

...Şu anda performans değerlendirmede sadece bir şeye bakılıyor, hedefe ne kadar ulaştığımıza bakılıyor ama gerçekten o iyi performans gösterdi mi göstermedi mi, kaliteli bir iş çıkarmış mı, %50'ye ulaşmak için ne kadar çalıştı buna bakmıyoruz. Bu durumda mesela en iyi şekilde çalışsam bile %30 ek maaş alıyorum. Ama bunu daha iyileştirebilirsek %100 bile ek maaş alabiliriz. (K10)

Performans değerlendirmesi konusu çok iyi yapılmıyor. Performans değerlendirme sistemi genel olarak iyi değil bence. Bütün kurumlar aylık ve yıllık performans değerlendirmesi yaptığını söylüyor ama personelin günlük olarak ne yaptığını ölçen bir sistem yok. O yüzden bazı kişiler yarın bitirmesi gereken iş varsa, o gün boş bekleyip, çalışmayıp akşam yapabilir veya bir sonraki gün yapabilir o işi. Bir gün içerisinde personelin nasıl bir performans gösterdiğini ölçen bir sistem yok. (K5)

Şu anki düzene göre politikadan dolayı adil bir biçimde memurları değerlendirmek çok mümkün değil bence. Sistemin kendisi tamamen değişmeli. Bu hem siyasi hem de performansın ölçülebilmesinin hangi kriterler üzerinden yapılacağından belirsizliğinden dolayı. Aslında bir sözleşme var, böyle böyle yapacaksın diyor ama kişisel ilişkilerin etkisiyle yüksek puan veriliyor. Gerçekten o kişinin iş yapış yapmadığı ölçülüyor. (E3)

Performans değerlendirmesi üzerine yapılan bir diğer eleştiri ise memurun gösterdiği performans karşılığında özel sektördeki gibi bir teşvik alamıyor oluşu konusunda olmuştur. Katılımcılar kadro karşılığı maaş sisteminin az çalışan ile

çok çalışan arasında eşitsizlik yarattığını, bu yüzden performansa göre maaş almak istediklerini belirtmişlerdir.

Özel sektörde çalışan bir kişi iyi bir performans gösterdiği zaman yöneticisi o kişiyi ödüllendirebiliyor, ek ücret verebiliyor ama kamu kurumlarında kurallar çok katı ve ödüllendirme sistemi olmadığı için memurun da yöneticinin de işi yapma gibi bir çabası pek olmuyor. Özel sektörde yönetici kurumun daha iyi hale gelmesi için çalışanını ödüllendirebiliyor, böyle bir imkana sahip ama burada kurum yöneticiye ait olmadığı için amirler personellerini bu şekilde teşvik edemiyor. (E5)

Performansımın adil bir biçimde değerlendirildiğine inanmıyorum. Ben sabahdan gece 11'e kadar çalışıyorum. Ben işini yavaş yapan birisi değilim, hızlı ve yeni fikirler üreterek yapan birisiyim. Ama üst üste çok iş veriliyor bana ve ben o kadar çalıştığım halde aynı şekilde 8.30'da gelip 17.30'da hiçbir şey yapmadan gidenlerle aynı maaşı alıyorum. Yani performansa göre maaş verilirse daha iyi olacak. (K9)

Bu başlık altında incelenen son konu ise performans ölçümünün adil bir biçimde gerçekleştirilip gerçekleştirilmediği ve ölçümde nasıl bir etkisinin olduğu üzerine olmuştur. Moğolistan kamu yönetiminde uygulanan performans ölçüm sisteminde ikili ilişkilerin etkili olduğu birçok katılımcı tarafından belirtilmiştir.

Bazen adil olmadığını hissettiğim zamanlar oluyor. Mesela benim üstümdeki amir beni değerlendiriyor. Tabii ki kağıtta bir değerlendirme kriterleri olsa bile kişisel görüşler etkili oluyor. Bu değerlendirme sistemi iki yıl önce yenilendi. İki yıl önce amirin kişisel görüşü yüzünden %100 alacak kişinin notunu %70'e kadar düşürebiliyordu. Ama şu an en fazla %90'a kadar düşürebiliyor. Ama hala etkisi var. (K10)

Son iki yıl içerisinde adaletsizlikler hissediyorum çünkü sistemin kendisi performans sistemiyken, işin ne kadar tamamlandığını ölçen bir sistemken, değerlendiren yönetici kişisel düşüncelerini de katıyor. O kişi nasıl birisi, geç kaldı mı kalmadı mı gibi kuralda olmayan şeyleri de katıyor. Bunu son iki yılda daha çok hissetmeye başladım. (E11)

İki erkek katılımcı, performans değerlendirmesinde cinsiyetin etkisi olduğuna dair görüşler bildirmiştir. Buna göre kadınların ofis işlerini daha iyi yapabileceği veya sadece kadın olduğu için yüksek puan verdiği yönünde amirlerin varsayımsal değerlendirmelerde bulduklarını söylemişlerdir. Dolayısıyla

performans değerlendirmesinde cinsiyet ayrımcılığı erkeklere yönelik olarak yapılmaktadır.

Çok az etkili olabilir diye düşünüyorum (...). Genel bir düşünce var, kadına daha çok kağıt işlerini veriyorlar çünkü kadınlar daha detaycı daha narin oluyorlar ama erkekler öyle değil diye. Bu yüzden erkekler daha kötü yapmıştır deyip ona %80 vereyim, kadın olduğu için iyi yapmıştır %100 vereyim diyebiliyorlar. Ama bu yeni gelenler için geçerli. (E9)

Ben cinsiyete göre değerlendirme yapmadım ama yapanları gördüm. Kadın memurlar olunca daha yüksek puanlar veren erkek yöneticilere denk geldim. (E3)

Vi. Kamuda Yükselme

Araştırmada incelenen bir diğer konu, Moğolistan kamu yönetiminde yükselme ve yükselmede cinsiyetin etkisidir. Diğer konularda olduğu gibi yükselme konusunda da Moğolistan Kamu Görevlileri Kanunu'nda kriterler belirlenmiştir. Ancak mülakatlarda verilen cevaplardan anlaşılmaktadır ki Moğolistan kamu yönetiminde yükselmede siyaset ve ikili ilişkiler etkili olmakta ancak liyakatsiz bir şekilde yükselen yöneticilerin görev süresi de kısa olmaktadır. Bu konuda katılımcılara kamu kurumlarında yükselmek için etkili olan unsurlar sorulmuş ve aşağıdaki gibi cevaplar alınmıştır.

Bazıları tanıdığı varsa yükseliyor, bazıları para vererek yükseliyor ama çoğunlukla liyakate göre yükseliyor, performansa göre yükseliyor. Zaten bu üç tip yöneticiyi ben de görüyorum. Liyakate göre yükselenler daha güvenli oluyor, işinde uzun süreler kalabiliyor ama diğer ikisi mesela başkan değişince tanıdıkla gelen gidiyor, ya da para vererek gelen yönetici parası bitince gidiyor. (E9)

Yükselmeyi üç şey etkiliyor. Birincisi siyaset, en etkilisi siyaset. İkincisi kişinin yeteneğine göre oluyor. Üçüncü olarak ben bir örnekle karşılaştım. Bir erkek yöneticinin kadınları yükseltmeye çalıştığına denk geldim. Yani cinsiyet de önemli oluyor. (E3)

Yükselme cinsiyetle ilgili değil, erkek olsun kadın olsun tanıdığı olan yükseliyor. Benim bu kamudaki sekizinci senem. Burada çalışma ortamında cinsiyet eşitliği çok iyi ama yükselmede cinsiyetten ziyade torpil daha ön planda. Burada çalışan birilerin herhangi bir tanıdığı yoksa kamuda bir kural var. Ulusal Kamu Yönetimi Akademisi'nde (Удирдлагын Академи) üç aylık bir eğitim

alıp, çalışma yılını tamamlayıp mesela 10 yıl falan öyle yükselebilirsiniz diye söylüyorlar ama hiç torpili olmayan birilerinin bu eğitimi almak için 1,600,000 tögrög vermesi gerekiyor. Bu ise kamuda çalışan bir memur için çok fazla. Bu yüzden torpili olmayan birileri yükselmek için cesaret edemiyor veya bu masrafı karşılayamıyorlar. (K3)

Yükselmeye ilk olarak siyasi parti önemli. Siyasetin etkisi var. Ya da yüksek kurumlarda makamlarda çalışan tanıdıkların da etkisi var. Ve tabii ki yeteneğin de bir etkisi var. (Elini üçgen yaparak anlatıyor) Bir köşesi siyasi parti, bir köşede tanıdıkları ve son olarak yeteneği. Bu üçü bir arada olunca birinin yükselme ihtimali daha fazla. (E1)

Moğolistan kamu kurumlarındaki yükselmeye siyasetin etkisi, katılımcılara sorulan 'Yükselmenizin önündeki en büyük engel nedir?' sorusuna da en yoğun şekilde verilen cevap olmuştur. Post-Fordist döneme özgü kurum dışından yönetici atama da yükselmedeki engellerden bir diğeri olarak ileri sürülmüştür.

Tabii ki siyaset benim için bir engel. Yükselmemin önündeki ilk engel siyaset. İkincisi insan kaynaklarını değerlendiremiyor kurum çünkü çalışanların arasında bir işi çok iyi yapabilecek birisi varken başka bir kurumdan yönetici atıyorlar. Ben gidip o işi yapayım diyenler de var ama sen onu yapma, başkası gelecek diye reddediyorlar. (...) Benim gibi kendisi çabalayarak, tecrübeli olarak hiç tanıdığı olmadığı için yükselemeyen insanlar sadece gönüllü olarak yani ben ülkeme, devletime, halkıma hizmet edeyim diyerek burada çalışıyor. Bu yüzden bazen burada ağlamak bile istiyorum. (K9)

Yukarıdan da anlaşılacağı üzere yükselmeye siyaset, Moğolistan kamu kurumlarında daha kıdemli bir pozisyonda çalışmanın önündeki engellerin başında gelmektedir. Bu engelle birlikte Moğolistan kamu kurumlarında yükselmeye cinsiyetin de etkisi olduğu birçok katılımcının ortak görüşü olarak karşımıza çıkmıştır. Moğolistan kamu kurumlarında kadınların daha fazla istihdam edildiği ancak üst düzey ve orta düzey yöneticiliklerde daha çok erkeklerin olduğu ve bunun birçok farklı sebebinin olduğu araştırma sırasında elde edilen bulgular arasındadır.

Tabii (cinsiyet) etkiliyor. Benim kendi tecrübem var bu konuda. Sınavda birinci olmama rağmen başka bir erkek, yönetici olarak atandı. Daha sonra ben dava açtım, sınavda birinci olmama rağmen başkasını yönetici yaptılar diye ve birinci olduğumu kanıtlayabildiğim için yöneticiliği 6 ay sonra bana geri verdiler. Yani kamuda yönetici olmak için cinsiyetin etkili olduğunu düşünüyorum

ben. (...) Şöyle bir şey de oldu. Ben ilçede bir eğitim kurumunda başkanlık yaparken, o kurumun ismini Eğitim ve Sanat Başkanlığı olarak değiştirdiler ve bana kurumun niteliği değişti artık bu kuruma eğitim ve sanat ile ilgili bir kişi atanacak, seni işten çıkarıyoruz dediler. (...) Bu şekilde beni işten atmaya çalıştılar, böyle durumlar da oldu. O sırada ben hamileydim, doğum yapmak için hastanedeiyken bile arayarak baskı yaptılar ve bunu kadın olduğum için yaptılar. (K11)

Buradaki görüşlere ek olarak, kadınların neden cinsiyetleri yüzünden yükselmediği, bir diğer deyişle cinsiyetin yükselmede neden engel olduğuna yönelik bir soru da katılımcılara sorulmuş ve iki temel cevap alınmıştır. Birinci olarak Moğol kültürünün erkek egemen bir yapıya sahip olması ve kadınların daha çok ofis işlerini yapması yönünde olmuştur. Bir diğeri ise kadınların kendilerinin de kadın yönetici ile çalışmak istemediği, erkek yöneticilerin daha iyi yöneticilik yaptığı yönündedir.

Yükselme konusunda cinsiyetin etkisinin olduğunu düşünüyorum çünkü üst düzey yöneticiliklerde kadınların sayısı çok değil, az sayıda. Siyasetin etkisinin yanında bunda kadınların kendi düşüncelerinin de etkisinin olduğunu düşünüyorum. Örneğin bizim bölümümüzde şu an beş kadın üç erkek çalışıyor diyelim. O kişiler arasında bir kişiyi bölüm başkanı olarak seçmemiz lazım ve kadınlar erkeklerden bir tane seçelim diyorlar. Neden? Çünkü kadınlar kendi cinsinden olanları kısıyor. Böyle bir düşünceleri olduğu için kadınlar yükselmiyor. Bunun da etkisi var. (K9)

Yani bütün iş piyasasında eğitilmiş kadınlar daha çokken, erkeklerin yönetici olması ayrımcılıktan kaynaklanıyor. (...) Komik bir örnek verecek olursam, genel olarak Asya kültüründe bir kurolda üç erkek iki kadın varsa, erkekler erkeklerin söylediklerini kabul ediyor. Ama bir erkek dört kadın olsa bile o kadınlar erkeğin söylediğini kabul ediyorlar. Erkeğin sözü daha baskın oluyor. (K10)

Vii. İş güvencesi

Post-Fordist dönem, iş hayatında güvencesizlik ve eşitsizlik ile öne çıkmaktadır. Hem özel sektörde hem de kamu kurumlarında istihdamda kısa süreli ve sözleşmeli istihdamlar asli istihdam haline gelmiş, çekirdek kadroyu oluşturan güvenceli kesim ise giderek azalmıştır. Buradan yola çıkarak, Moğolistan'da memurların güvenceleri araştırılmıştır. Mülakatın yapıldığı 22 personelin tamamı Moğolistan'ın çekirdek kamu görevlileri olarak tanımlanan statülerinden Kamu Yönetimi Görevlileri ve Özel Destek Hizmeti Görevlilerine aittir ve Moğolistan

Kamu Görevlileri Kanunu tarafından bu iki statünün yasal olarak korunduğu açık bir biçimde beyan edilmiştir. Ancak yapılan mülakatlar sonucunda iki kurumda personelin güvencesinin olmadığı hatta bu durumdan korku ve kaygı dahi duydukları anlaşılmıştır. Personelin güvencesiz hissetmelerindeki asıl neden; Moğolistan kamu yönetimine siyasetin etkisinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Siyasetle ilgili bir şey bu. Mesela başka bir yere gönderilme konusu daha çok amirlerde olabilir çünkü parti değiştiği zaman amirler değiştirilebilir. Bakan değiştiği zaman bazen böyle bir korkuya ben de kapılıyorum. Evet aslında kanuna göre korunuyoruz, çok iyi korunuyoruz ama bu siyasetle ilgili olduğu için böyle şeyler olabiliyor. İsteddiği kişiyi bir şekilde başka yere gönderebiliyorlar. Bir de bir kişi başka kişiyi değiştirebiliyor ya da bir kişiye baskı yaparak, o insanı dışlayarak, soğutarak istifa etmesini sağlayabiliyor. (E1)

Tabii ki siyasetin etkisi ve amirlerin kişisel görüşleri nedeniyle biz korkuyoruz ne zaman işten atılacağız diye. Çünkü seçimden seçime başkanlarımız değişiyor, her dört yılda yeni birisi geliyor ve o yeni gelen tabii ki kendi istediklerini çalıştırmak istiyor altında. Başkan değişince de biz korkuyoruz acaba bize ne olacak diye gibi ama bizim başkan sekreterimiz uzun yıllardır burada çalışan birisi ve o bizi korumaya çalışıyor. (K9)

Kanuna göre güvencemiz var ama seçimden seçime göre başkan değişiyor ve başkan değişince kurum şeması da değişiyor. Bu kurumdaki üçüncü yılım bu benim ama bu üç yıl içerisinde şimdi yedinci kez pozisyonum değiştirildi. (...) Her ne kadar aynı kurumda olsak bile işin niteliği üç yıl içerisinde o kadar sık değiştiği için insan olarak o işte kariyer yapmak, yükselmek zor. Bu yüzden iş güvencem olduğunu düşünmüyorum. (K11)

Ben dokuz yıldır burada çalışıyorum, (...) bu dokuz yıl boyunca iki kere işten atıldım, sonrasında dava açarak geri geldim. Birincisi 2018 yılında diğeri 2021 yılında amirler tarafından işten çıkarıldım. Siz buradan ne kadar güvencemiz var anlayın. Bunun nedeni de sistemin şeffaf olmaması. (...) Ben kanuni olarak korunan bir memur haline geldim ama yine de başka bir bakan gelip istediği bir kişiyi benim yerime koyabiliyor. (E11)

Hayır. İşimizden her an ayrılacak bir durumdayız, çok korkuyoruz çünkü mecliste yeni bir çalışma yürütülmeye başlandı. Çalışmanın ismi 'Süpürge'. Kamuda çalışmayan memurları süpürecekler buna göre ama bu yapılırken gerçekten çalışmayanları değil, torpili olmayanlar atılacak kamudan. Bu yüzden biz çok korkuyoruz. Çünkü o kanuna göre 10 yıl çalışması lazım gibi bir şey var ama kişinin gerçekten çalışıp çalışmadığını ölçen bir şey yok. (K3)

Burada belirtmek gerekir ki saha çalışmasının yapıldığı üç kurumdan iki tanesinde çalışan memurlar iş güvencesinin olmadığını düşünürken, bir tanesinde tam tersi bir görüş hakimdir. Bunun nedeni olarak kurumun personeline sürekli olarak yapılan çalışmalarda görevlendirmesi ve tecrübelerine ihtiyaç duyması gösterilmiştir.

İş güvencemin olduğunu düşünüyorum. Çünkü bu kurum özel bir kurum olduğu için çalışanların kendisi bir hata yapmadığı sürece işten çıkarılma, başka bir yere gönderilme gibi bir durum söz konusu olmuyor. Bu kurumda uzun yıllar çalışmış kişi önem taşıyor çünkü her beş yılda bir yapılan araştırmalar oluyor. Eğer kurumda bir önceki araştırmada yer almış birisi olursa, o zamanlar yapılan hataları bilip yeni yapılacak araştırmada düzeltmeler yapabilir. Ayrıca yeni çalışmaya başlayacak olanlar, eski çalışanlardan işi nasıl yapacağını da öğreniyor. (K5)

İX. Kadınların İş Hayatına Girmesi ve Yöneticilik

Kadınların iş hayatında yer alması hakkında katılımcılara sorulan soruya büyük bir çoğunluk, kadınların iş hayatında olması gerektiğini söylemiştir. Hatta 'Kadınların iş hayatına daha fazla atılmaları hakkında ne düşünüyorsunuz?' sorusuna Moğolistan'daki kadınların uzun yıllardır iş hayatında olması sebebiyle birçok katılımcı anlam verememiş, daha sonra soru değiştirilerek tekrar sorulmuştur.

Ben kadınların çalışması gerektiğini düşünüyorum, bunu destekliyorum. Çünkü aile ekonomisi açısından, kadınların kendi becerilerini, kendisini tanıma açısından, sosyal hayatı açısından veya psikolojisi açısından kadının çalışmasının faydalı olduğunu düşünüyorum. (K4)

Genel olarak kadın ve erkeklerde doğal bir özellik var ve kadının doğal özelliklerinin iş ortamında gerekli olduğunu düşünüyorum. Kadınların dünyada olsun Moğolistan'da olsun çalışmasını ben istiyorum. Devlet tarafından kadınların bu konuda desteklenmesini istiyorum. Kadınların bir işi sürdürmesinin önünde hamilelik gibi durumlar çıkabiliyor, o yüzden bazen iyi bir şekilde yapamayabiliyorlar. Bunun için devletin onlara daha fazla destek olması gerektiğini düşünüyorum. (E4)

Kadınların kamu kurumlarında yüksek oranlarda temsil edilmesine yönelik ise bir katılımcı kurumlarda cinsiyetler açısından eşitlik olması gerektiğini ve kendi çalıştığı kurumda kadınların daha çok olduğunu söylemiş ve bu yüzden de dedikodunun çok olduğu bir çalışma ortamının bulunduğundan bahsetmiştir.

Kadınların iş hayatında yer alması gerektiğini düşünüyorum. Herhangi bir kurumda cinsiyet açısından eşitlik olması gerekiyor. Bizde yok, çoğunlukla kadınlar çalışıyor. Kadınların çok olduğu bir kurumda çalışmak, diğer ülkelerde nasıl bilmiyorum ama Moğol kadınların özelliği olarak dedikodu çok oluyor. Kurumda dedikodu oluyor ama kadınlar tecrübeli, yetenekli olduğu sürece erkeklerden bile iyi çalışabiliyor. (E6)

Katılımcıların büyük bir çoğunluğu kadınların iş hayatında bulunmasını destekler yönde görüşlerde bulunmuştur. Ancak buna karşıt olarak kadının iş hayatında bulunmaması gerektiğini veya ofis işleri gibi belirli iş alanlarında çalışması gerektiğini savunan görüşlere de rastlanmış ve bu görüşler daha çok kadınların kendileri tarafından dile getirilmiştir.

Erkek ve kadınlar eşit olarak çalışmalılar. Tabii ki kadın bir erkek gibi çok güç gerektiren işleri yapamıyor ama kendisine uygun olan işleri yapması gerektiğini düşünüyorum. (Hangi işler kadına uygun diye soruluyor) mesela ofis işleri gibi kağıtla ilgili işler. (K8)

Kadınların çocuk doğurmak, eve bakmak, anne babasına yardım etmek gibi doğuştan gelen işleri var ve doğrusunu söylemek gerekirse bu işler dışında kadının başka bir işte çalışmasının çok yük olduğunu düşünüyorum. Kadınlar bu doğal iş yükleri dışında bir iş yaparken çocuk doğurmak, ona bakmak için izin almak gibi ya da evdeki işler yüzünden işine çok odaklanamayabiliyor ve bu durum kadının yükselme konusunda da etkili oluyor. (K7)

Kadının iş hayatında bulunmasına yönelik incelenen bir diğer konuya kadınların yöneticilik görevini yerine getirmeleri üzerine olmuştur. Katılımcılar genellikle kadınların yöneticilik görevini iyi yapamadığı yönünde cevap vermiştir. Bunun nedeni olarak ev içi sorumlulukları, kadının biyolojik yapısı ve Moğolistan'ın ataerkil yapısı gösterilmiştir.

Toplum genel olarak erkek amirlerle çalışmak istiyor, buna ben de katılıyorum ama bunun nedenini bilmiyorum. Belki bu kültürle ilgili olabilir, erkekler daha üstün, baskın olduğu için erkeklerin yönetimi altında kalmak istiyor olabilirler. Bir de kadınlar çok gereksiz detaya takılıyorken, erkekler abur cubur işlerle çok uğraşmıyor. Onun için bir yeri erkek dengeli bir şekilde yönetebiliyor. (E1)

Bu kurumda 15 bölüm var ve bölüm başkanları genellikle kadınlar. Kadınların yönetici olması konusunda çok bir düşüncem yok. Bölüm başkanlığı gibi orta

düzy yöneticiliklerde kadınların yöneticilik performansı normal, kişiden kişiye göre değişiyor. Kadından ziyade kişinin yeteneğine bağlı oluyor. Ama üst düzey yöneticiliklerde kadının doğal yapısından mı bilmiyorum ama çok iyi bir performans gösterdiklerini ben düşünmüyorum. Kadınlar doğal özelliklerinden dolayı daha kavgacı oluyor veya düşünmeden her şeyi söylüyor ve bu yüzden dedikoduya girmeleri daha kolay oluyor. Erkekler çok iyi olduğu için değil de kadınların doğal özelliklerinden dolayı bu tür yöneticilik pozisyonlarında daha dezavantajlı olduklarını düşünüyorum. (E5)

Kadınların yöneticilik görevini iyi yapamadığına yönelik olarak verilen cevaplar daha çok erkek katılımcılar tarafından verilmiştir. Bununla beraber kadınların da aynı görüşe sahip olduğu, 'Yöneticinizin cinsiyeti sizin için önemli mi?' sorusuna verdikleri cevaptan anlaşılmaktadır.

Yöneticinin cinsiyeti benim için önemli. Kadınların doğal özelliklerinden dolayı kadınlar daha sinirli oluyorlar, iletişim konusunda sıkıntı çekebiliyorlar. Ben erkek yöneticiyi tercih ederim çünkü erkek yöneticilerle çalışmak iletişim konusunda daha rahat oluyor. (K8)

Genel olarak erkeklerle büyüdüm, o yüzden erkek yönetici tercih ederim çünkü daha iyi anlaşıyoruz, kadın daha dedikoducu oluyor ya da kişisel görüşlerini çok kattığı için erkeği tercih ederim. (K11)

Amirlerimin cinsiyeti önemli ama bu cinsiyetle ilgili bir durum değil çünkü kişilik özelliklerine dayalı bir şeydir. Ama benim için daha çok erkek amirler daha iyi, erkek amirlerle daha çok çalışmak isterim. Çünkü kadın amirler daha detaycı oluyorlar, küçük işlerle uğraşıp daha zorlayabiliyorlar. O yüzden erkek amirler benim için daha iyi oluyor. (K2)

Kadınların iş hayatında olmalarına yönelik olarak işlenen son konu ise kadınların doğum izni ve bu doğum izninin iş hayatına etkisi üzerine olmuştur. Kadınların doğum iznine yönelik olarak katılımcıların cevapları, kadını iş hayatında daha dezavantajlı duruma düşürdüğü ve kadınların kariyer yapmalarının önünde yavaşlatıcı bir unsur olduğuna yönelik olmuştur. Buna ek olarak doğum izni alan kadının yerine bir başkasının görevlendirilmesi ve görevlendirilen kişinin ve çalışma arkadaşlarının uyum sağlaması konusunda olumsuz bir etkiye sahip olduğu hem erkek hem de kadın katılımcılar tarafından ileri sürülen görüşler arasındadır.

Kurum açısından olumsuz etkileri olduğunu düşünüyorum doğum izninin. Mesela benimle beraber işe başlayanlar altı ay sonra hamile olup izin alıp

gidiyorlar, böyle altı ay çalışıp gidip başkası geliyor sürekli. Bu da kurum için iyi olmuyor. (K8)

Kurum için insan kaynakları açısından sorun olduğunu düşünüyorum. Çünkü bir kadın gelip, belirli bir zaman eğitim alıp, tecrübe edindikten sonra hamile olup gittiği zaman onun yerine yeni birisini bulup, alıp, yeniden eğitip, işleri yeniden öğretmek gerekiyor. Bu da zaman kaybı oluyor kurum açısından. Diğer çalışanlar için de onun işlerini paylaşmak yük oluyor. İzne ayrılan kadın için de doğum izninin problemlili bir yanı var. Mesela aynı anda işe başlayan bir erkek ve bir kadın düşünelim. Kadın hamile olduğu zaman işten uzaklaşıyor ama erkek devam ediyor ve daha kıdemli bir hale geliyor. O sırada kadınsa bir iki yıl boyunca işten uzak kalıyor, tecrübe açısından eksik kalıyor. (K5)

Moğolistan İş Hukukunda bir kadın çocuğunun üç yaşına kadar bakma hakkı tanınmış ama bu üç yıl içerisinde doğum izni alıp evde kalmak, işten uzaklaşmak kariyeri olumsuz olarak etkiliyor. Aynı yerden bir erkeğin ve bir kadının işe başlayıp erkeğin yükselmesi de buna bağlı. Tam yükselecekken çocuğa bakmak, doğum yapmak gibi bir durum olunca kadının kariyeri daha düşüyor, olumsuz olarak etkileniyor. (K2)

Doğum izni konusunda elde edilen verilerden bir diğeri ise doğum iznine çıkan personele çok düşük bir maaş verilmesi ve kadının çocuğunu büyütmeden iş hayatına geri dönmek zorunda kalması üzerine olmuştur. Moğolistan'da doğum iznine çıkan bir kadın memura devlet aylık 50 bin tögrög maaş vermektedir. Bu rakam 2023 yılının mayıs ayı verilerine göre 14.35 Amerikan dolarına tekabül etmektedir.

...Bir kadın hamile olup izin aldığı anda kurum kanuni olarak onun işini koruması lazım. Bir başkası alınsa bile o geçici olarak ya da sözleşmeli olarak çalışıyor ama izin alan kişi bu sürede aylık 50 bin tögrög maaş alıyor aylık. Bu çok yetersiz bir miktar olduğu için doğum iznine çıkan kadın hemen işe geri dönmeye çalışıyor, sonra da çocuk ortada kalmış oluyor. Çocuğa kim bakacak gibi sorunlar çıkıyor. Eğer izindeki maaş yüksek olsaydı tabii ki kadınlar evde daha fazla durup çocuklarına vakit ayırmayı isterlerdi. Bir şey daha söyleyecek olursam, işe giriş konusunda genç kadınlar geldiğinde mülakat esnasında onlara hamile olup gidecek misiniz gibi sorular soruyorlar. Bu insan haklarına aykırı bir durum ama kurum da kendisine uzun dönem çalışacak birilerini aradığı için öyle soruyor. Kadın tabii ki hayır diyecektir bu soruya ama ne olacağını bilemiyoruz. (K9)

X. Ev İçi Sorumluluklar ve İş Hayatına Etkisi

Araştırmanın son bölümünü ev içi sorumluluklar oluşturmaktadır. Ataerkil bir toplum yapısına sahip olan Moğolistan'da ev içi sorumluluklar ve çocuk bakımı kadınsı olarak atfedilmekte ve kadının görev alanına dahil edilmektedir. Bunun bir sonucu olarak kadının iş hayatına girmesi zorlaşmakta veya iş hayatındaki performansı azalmaktadır. Katılımcılara ev içi sorumlulukları ve bu sorumlulukların iş hayatlarını nasıl etkilediği sorulmuştur. Esnek çalışma saatlerinin uygulanmaya geçilmediği Moğolistan'da eğer esnek çalışma saatleri uygulansaydı, ev içi sorumluluklarına nasıl bir etkisi olacağı konusunda da katılımcıların görüşleri alınmıştır. Buna göre, kadınların ev içerisinde daha fazla sorumluluk sahibi olduğu katılımcıların görüşleriyle de onaylanmıştır. Erkek katılımcılar daha çok ev dışındaki çocukları okula bırakma ve okuldan alma gibi sorumluluklara sahiplenirken, ev içerisinde güç gerektiren işleri yaptıklarını söylemişlerdir. Kadın katılımcıların büyük bir çoğunluğu ise ev içerisindeki bütün sorumlulukların kendilerine ait olduklarını veya çocukları büyütene kadar bu durumun böyle olduğunu belirtmişlerdir. Buna ek olarak, kadın katılımcılardan bazılarının, 'kadının görevi anneliktir' görüşünü benimsediği anlaşılmıştır. Yöneticilik görevindeki iki kadın katılımcı ise ev içerisinde aldığı destek sayesinde kariyerinde yükselebildiğini belirtmiştir.

Benim iki çocuğum ve eşim evde beni çok desteklediklerinden dolayı ben eve geldiğim zaman otele gelmiş gibi hissediyorum. Bu sayede zaten bu kadar çok işi yapabiliyorum. Onlar çok destekliyor ama tabii ki ben ailenin annesi, bir erkeğin karısı olarak sabahları onlara kahvaltı hazırlama gibi, onlara sonraki haftalar için yemek hazırlama gibi işleri yapıyorum. (K9)

Evdeki bütün sorumluluklar bana ait, eşim sadece işini yapıyor. Ben çocuklarla uğraşıyorum, ev işleriyle ilgileniyorum. Evin geçimini sağlamak da benim sorumluluğumda. (K8)

Erkeklerin ev içi sorumluluklarına yönelik ifadeleriye aşağıdaki gibidir. Buna göre erkeklerin daha çok evin ekonomik sorumluluğunu üstlendiğini ve evin geçindiricisi konumunda olduklarını, bir başka deyişle ataerkil ev içi sorumluluklarına uygun sorumluluk paylaşımına sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Ev içindeki sorumluluğu daha çok manevi olarak değerlendiriyorum. Çocukların bakımı, eğitimi, onları kötü elbiselerle büyütmemek benim bir amacım oldu artık. Onun için aldığım maaş onlara gidiyor, kendime bile bakamıyorum hatta. (E1)

Evin ekonomik sorumluluğu bana ait. Ayrıca ev dışındaki işlerden de ben sorumluyum. (E7)

Ev içi sorumlulukların iş hayatına etkisi de araştırmanın kapsamı dahilinde bulunmaktadır ve buna yönelik olarak katılımcıların görüşleri alınmıştır. Daha çok evli ve çocuklu personel ev içerisindeki sorumlulukların ve bunlardan kaynaklanan sorunların iş hayatını etkilediğine yönelik ifadelerde bulunmuşlardır.

İş hayatımı etkiliyor bu sorumluluklar. Mesela işteyken ailemi, çocuğumu düşünüyorum. Bu nedenle işi daha verimli ve rahat bir şekilde yapamıyorum. (K2)

Tabii ki evdeki sorumluluklarım işimi etkiliyor. Evim biraz uzak iş yerinden, iki kızımın birisi sekizinci sınıfta, küçüğü birinci sınıfta ve birisi sabah derse giriyor diğeri öğlen. İkiisi de farklı yerlerde derse giriyor, öğle saatinde onları almaya gidiyorum. Akşam almak için işten erkek çıkıyorum, sabah götürmek için 8.30'da olan işime geç kalıyorum bazen. Böyle etkileri var. (E11)

Araştırmada katılımcıların son olarak esnek çalışma saatlerinin ev içi sorumlulukları yerine getirmede nasıl bir etki sağlayacağı sorulmuştur. Buna göre katılımcılar esnek çalışma saatlerinin eve daha fazla zaman ayırmak açısından çok faydalı olacağı yönünde görüşler bildirmişlerdir. Ev içi sorumlulukları yerine getirme ve çocuk bakımı konusunda rahatlatıcı bir etkiye sahip olacağı hâkim görüştür.

Sadece işimden değil, iş bitince trafik yüzünden de eve gitmem çok uzun sürüyor. Eve geç gidince de yorgun hissediyorum, çocuğuma zaman ayıramıyorum ve ev işlerini tamamlayamıyorum. Esnek çalışma saatleri olursa bu sorunların azalacağını düşünüyorum. (K8)

Esnek çalışma saatlerinin faydalı olacağını düşünüyorum. Örneğin ben çocuğumu okuldan geç alıyorum bazen ama arkadaşının babası çocuğunu benden önce alınca çocuğum arkadaşımın babası geldi, sen niye gelemedin diyor. Öyle olunca iyi bir babalık yapmama engel oluyor. Esnek çalışma saatlerinin iyi etkileri olacağını düşünüyorum. (E3)

Sonuç ve Değerlendirme

Post-Fordizmin yalnızca bir üretim süreci değil, yönetimin ve toplumsal hayatın önemli bir parçası olduğu tezinden hareketle yola çıkılan bu araştırmada Moğolistan kamu yönetimindeki toplumsal cinsiyet ilişkileri incelenmiştir. 1991 yılında sosyalist düzenden kapitalist düzene geçiş yapan Moğolistan çok

hızlı bir biçimde Post-Fordist döneme özgü uygulamaları hayata geçirmiştir. Moğolistan'ın kapitalist düzene geçişiyle devlet düzeni ve kamu personel rejimi de yeniden düzenlenmiştir. Post-Fordizmin birey ve rekabet odaklı düzenlemeleri her ne kadar Moğol kamu yönetimi ve toplumsal yapısı açısından uyuşmasa da kamu yönetimini ve personel rejimini düzenlemeyi hedefleyen bütün çalışmalarda esneklik temelli bir yapı vurgulanmıştır.

Post-Fordist dönem işgücünün feminizasyonu ile öne çıkan ve kadınların iş hayatında artan oranlarda aktif rol aldığı bir dönemdir. Ancak 1980 sonrasında kadınların artan sayıda işgücüne dahil olması Moğolistan için yeni bir gelişme değildir. Sosyalist geçmişe sahip Moğolistan'da kadınlar Post-Fordist dönem öncesinde de işgücünün önemli bir parçası halindedir ve iş hayatında yüksek oranlarda yer almaktadır. Bu durum günümüzde de güncelliğini korumaktadır. Moğolistan'da en büyük istihdam kaynağı devlettir ve kamu kurumlarında istihdam edilenlerin büyük çoğunluğunu kadınlar oluşturmaktadır. Kadınların kamu kurumlarındaki yüksek temsiline rağmen üst ve orta düzey yöneticiliklerde erkek egemen bir kurum yapısı dikkatleri çekmektedir.

Bu çalışma ile Moğolistan kamu yönetimindeki toplumsal cinsiyet ilişkilerinin Post-Fordist dönem etrafında incelenmesi ve ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda toplamda üç kurumdan 22 kamu personeli ile yüz yüze derinlemesine mülakatlar yapılmış ve katılımcılardan toplanan verilerle Post-Fordist döneme özgü toplumsal cinsiyet ilişkileri ortaya konulmuştur. Elde edilen veriler göstermektedir ki Moğolistan'ın ataerkil toplumsal yapısı, kamu kurumlarında da etkili olmaktadır. Hem dikey hem de yatay hiyerarşide erkek egemen bir yapının bulunduğu katılımcılar tarafından belirtilmiştir. Memuriyete girişte cinsiyetin etkisi çok yaygın olmamakla beraber kadının doğum yapması sebebiyle karşılaşılabilen bir konudur. Ancak kurum içerisindeki görev paylaşımı ve yükselme konusunda toplumsal cinsiyet ilişkilerinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Moğolistan kamu kurumlarında görev paylaşımı, toplumsal cinsiyet ilişkileriyle oluşturulmuştur ve özel alan – kamusal alan ayırımına benzer bir biçimde uygulanmaktadır. Bununla beraber yükselmede erkeklerin daha çok tercih edildiği ve bir kadına kıyasla daha kolay yükselebildiği anlaşılmıştır. Yükselme konusunda dikkat çeken bir diğer konuysa Post-Fordist döneme özgü kurum dışından yönetici ataması olmuştur. Bununla beraber siyaset ve kişisel ilişkilerin Moğolistan kamu yönetiminde yönetici olarak söz almak için asli unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Post-Fordizmin iki temel uygulaması olan esnek çalışma ve performans ölçümünün Moğolistan'da tam olarak uygulanmadığı katılımcıların

görüşlerinden yola çıkılarak tespit edilmiştir. Bununla beraber çalışanların uzun süreler mesai saati dışından çalıştığı ve esnek çalışma saatlerini toplumsal cinsiyet rol ve sorumluluklarını yerine getirmek için yararlı olacağını düşündüklerinden istedikleri anlaşılmaktadır. Performans değerlendirme konusundaysa cinsiyetin etkisi olduğu tespit edilmiştir. Buna göre amirlerin erkeklere yönelik bir ayrımcılık yaptığı ve daha düşük puan verdiği ortaya çıkmıştır. Performans değerlendirmesindeki bir diğer eksiklik ise ölçüm kriterlerinin belirsiz olması ve amirlerin kişisel görüşlerini değerlendirmeye katması üzerinde olmuştur. Post-Fordizmin iki temel uygulamasında da Moğolistan kamu yönetiminde toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri ve uygulamada eksiklikler tespit edilmiştir.

Post-Fordist işgücü rejimi güvencesiz bir zeminde kurulmuştur. Moğolistan Kamu Görevlileri Kanunu'na göre çeşitli kamu görevlisi olarak nitelendirilen 'Kamu Yönetimi Görevlileri' ve 'Özel Destek Hizmeti Görevlileri' statüsünde istihdam edilenler iş güvencesine sahiptirler. Ancak yapılan çalışmalar göstermiştir ki yazılı olan ile uygulama uyuşmamakta ve iş güvencesi kurumdan kuruma değişiklik göstermektedir. Buna göre kamu personeli, Moğolistan kamu yönetiminin seçimden seçime değişiklik gösterdiğini ve her an işten atılma korkusu altında çalıştıklarını belirtmişlerdir.

Moğolistan kamu yönetiminde kadınların doğum izni almaları konusu iki cinsiyet açısından da değerlendirilmiştir. Buna göre doğum izninin hem izne çıkan kadın açısından hem de o kadının yerini doldurma açısından olumsuz sonuçları olduğu tespit edilmiştir. Buna göre doğum izni kadınların kariyer basamaklarını tırmanmada yavaşlatıcı bir etkisinin olduğu ve erkeklerin kadınlara kıyasla daha hızlı bir biçimde yükselmesine yol açmaktadır. Erkek memurlara verilen doğum izni süresi ise eleştirilen konulardan bir tanesi olmuştur. Moğolistan kamu kurumlarında doğum izni kadınlar için üç yıl, erkekler içinse yalnızca 10 gündür. Doğum izninin eşitsiz bir şekilde dağıtılması, toplumsal cinsiyet ilişkileri ile doğrudan bağlantılı olmakta ve çocuk bakımını sadece kadın cinsiyeti ile ilişkilendirmektedir. Kamu personelinin ev içi sorumlulukları ve bu sorumlulukların iş hayatına olan etkisi incelendiği zaman da bu durum göze çarpmaktadır. Buna göre ev içi sorumlulukları daha çok kadınlar üstlenirken, erkekler evin geçimini sağlamakla sorumlu olduğunu belirtmekte ve ev dışısındaki işlerin kendilerine ait olduğunu söylemektedir. Ev içerisindeki sorumlulukların iş hayatına etkisi konusunda da kadınların daha çok etkilendiği, ev içerisinde yükü olmayan kadınların yükselmesinin daha kolay olduğu anlaşılmaktadır.

Son olarak kamu yönetiminde kadınların yönetici olması konusunda personeller arasında olumsuz bir hava olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre hem erkek hem

de kadın personeller, kadınların yöneticilik görevini erkekler kadar iyi yerine getiremediğini ve bunun sebebi olarak kadının doğal özelliklerini, ev içi sorumluluklarını ve Moğolistan toplumsal yapısının erkeği daha çok dinlemeye yatkın olduğu gösterilmiştir. Kadınların kendilerinin de kadın yönetici istememesi, araştırmada dikkat çeken bir başka konudur. Buna göre kadınların kendi cinsiyetinden bir kişinin yönetici olmasını istemediğini ve çoğunluk kadın olsa bile erkek yöneticiyi tercih ettikleri vurgulanmıştır.

Araştırmanın sonucu olarak Post-Fordist dönem Moğol kamu yönetiminde toplumsal cinsiyet ilişkilerinin ve bu ilişkilerden kaynaklanan cinsiyet eşitsizliklerinin bulunduğu ortaya koyulmuştur. Bu araştırmanın sonucuyla literatürdeki eksikliğin giderilmesi ve bundan sonraki çalışmalara ışık tutması hedeflenmektedir. Araştırma Moğolistan kamu yönetimi ile sınırlı olmakla beraber, özel sektördeki ve diğer ülkelerdeki toplumsal cinsiyet ilişkilerinin de Post-Fordist dönemle olan bağlantısının ortaya konulması gerekmekte ve önerilmektedir.

Sonnotlar

1 Bu çalışma Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) Koordinatörlüğü tarafından desteklenmiştir (SBE-2023-208)

2 Moğolistan kamu personel rejimi ve memur statüleri hakkında daha fazla bilgi için bakınız; Aslan O. E., (2021); Moğolistan Devlet ve Toplum. Ankara: Türk İdari Araştırmalar Vakfı.

3 Malçin, Moğolistan'da hayvanlarla ilgilenen ve Türkiye'de çobanlık olarak bilinen mesleğe benzer bir uğraşı olmakla beraber, doğrudan çoban veya çiftçi olarak çevrilmesi doğru olmamaktadır. Bu sebeple araştırmada aslına bağlı kalınmıştır (Монгол Хелний Их Тайлбар Толь, 2023).

Kaynakça

Aglietta M (1979). *A Theory of Capitalist Regulation*. London: NLB.

Albayrak S O (2016). ABD Kamu Personel Rejiminde Esnek İstihdam. *Mülkiye Dergisi*, 40(2), 43-66.

Aslan O E (2006). Cumhuriyet ve Kadın Memurlar. *Amme İdaresi Dergisi*, 39(4), 117-149.

Aslan O E (2010). Fordizmden Post-Fordizme Türkiye'de Memurların Maaş Düzeni. *Amme İdaresi Dergisi*, 43(1), 81-122.

Aslan O E (2019). *Devlet Bürokrasi ve Kamu Personel Rejimi*. Ankara: İmge Kitabevi.

Aslan O E (2021). Moğolistan'da Bürokrasi ve Kamu Personel Rejimi. İçinde: O Aslan (der), *Moğolistan Devlet ve Toplum*, Ankara: Türk İdari Araştırmalar Vakfı, 77-105.

Bağdatlı Vural N (2016). Sosyal Politika ve Toplumsal Cinsiyet. İçinde: F Sayılığ (der), *Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları*, Ankara: Dipnot Yayınları, 103-119.

Bayrakdar O ve Kalyoncu S (2022). Büyük Tasfiyenin Etki ve Sonuçları Bakımından Ülke Eksenli Bir Karşılaştırma: Azerbaycan ve Moğolistan. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 132(260), 159-188.

Brewster C, Mayne L ve Tregaskis O (1997). Flexible Working in Europe. *Journal of World Business*, 32(2), 133-151.

Cattaneo N ve Hirata H (2021). Esneklik. İçinde: H Hirata, F Laborie, H L Doare ve D Senotier (der), *Eleştirel Feminizm Sözlüğü*. Çev. G Acar-Savran. Ankara: Dipnot Yayınları, 125-129

Cin E (2011). Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Türk Danıştay Kararları Işığında Kamu Hizmetlerine Girmede Cinsiyet Ayrımı. *Journal of Istanbul University Law Faculty*, 69(1-2), 1051-1073.

Çitçi O (1982). *Kadın Sorunu ve Türkiye'de Kamu Görevlisi Kadınlar*. Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları.

D'Agostino M J (2015). The Difference That Women Make: Government Performance and Women-Led Agencies. *Administration & Society*, 47(5), 532-548.

Dağdelen İ (2005). Post-Fordizm. *Mevzuat Dergisi* (90).

DeHart-Davis L, Marlowe J ve Pandey S (2006). Gender Dimensions of Public Service Motivation. *Public Administration Review*, 66(6), 873-887.

Dolan J (2004). Gender Equity: Illusion or Reality for Women in the Federal Executive Service? *Public Administration Review*, 64(3), 299-308.

Dünya Bankası (2020). *Towards a High Performing Civil Service: Reform Progress and Challenges*. World Bank Group.

Erdoğan S (2021). Toplumsal Cinsiyetin Esnek Üretim Sistemine Transferi: Mersin Kadın Konfeksiyon İşçileri Üzerine Nitel Bir Araştırma. *Çalışma ve Toplum*, 4(71), 2863-2902.

Eren V (2006). Personel Rejiminde Bürokratik Modelden İşletmeciler Anlayışına Geçiş. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 6(11), 131-153.

Eryiğit S (2000). Esnek Üretim, Esnek Organizasyon, Esnek Çalışma. *Kamu-iş, İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, 5(4), 1-16.

Gertler M (1988). The Limits of Flexibility: Comments on the Post-Fordist Vision of Production and Its Geography. *Transaction of the Institute of British Geographers*,

1643 Çetinkaya M H (2023). Post-Fordist Kamu Yönetiminde Toplumsal Cinsiyet: Moğolistan Örneği. *Mülkiye Dergisi*, 47(6), 1608-1645.

13(4), 419-432.

Goetz A (1992). Gender and Administration. *IDS Bulletin*, 23(4), 6-17.

Güler B A (2016). *Yeni Sağ ve Devletin Değişimi Yapısal Uyarılama Politikaları 1980-1995*. Ankara: İmge Kitabevi.

Gülmez M (1972). Kamu Yönetiminde Feminizasyon Olayı. *Amme İdaresi Dergisi*, 5(3), 51-71.

Hall S (1988). Brave New World. *Marxism Today*, 24-29.

Harvey D (1997). *Postmodernliğin Durumu*. Çev. S Savran, İstanbul: Metis Yayınları.

Hirata H, Laborie F, Doare H ve Senotier D (2021). *Eleştirel Feminizm Sözlüğü*, Çev. G Acar Savran, Ankara: Dipnot Yayınları.

Hirsch J (2011). *Materyalist Devlet Teorisi*. İstanbul: Alan Yayıncılık.

Hutchinson J ve Mann H (2004). Feminist Praxis: Administering for a Multicultural, Multigendered Public. *Administrative Theory & Praxis*, 26(1), 79-95.

İpek Köstekli Ş (2008). Esneklik - Güvence Dengesi: AB Deneyimi ve Türkiye. *TISK Akademi*, 3(6), 42-65.

Jessop B (2000). Post-Fordism and the State. İçinde: A Amin (der), *Post-Fordism a reader*, Massachusetts: Blackwell Publishers, 251-279.

Kalan E (2021). Toplumsal ve Demografik Yapı. İçinde: O E Aslan (der), *Moğolistan Devlet ve Toplum*, Ankara: Türk İdari Araştırmalar Vakfı, 109-146.

Kestane D (2003). Performansa Dayalı Ücret Sistemi ve Kamu Kesiminde Uygulanabilirliği. *Maliye Dergisi* (142), 126-144.

Larsen C A (1998). *Towards Post-fordist Welfare States: A comparison of Danish and Dutch labour market reforms*.

Lipietz A (1987). *Mirages and Miracles: The Crises of Global Fordism*. Londra: Verso.

McGinn K ve Patterson P (2005). A Long Way Toward What?" Sex, Gender, Feminism, and the Study of Public Administration. *International Journal of Public Administration*, 28(11-12), 929-942.

Moğolistan İstatistik Kurumu (2023). (2023, 05 22) https://www.1212.mn/en/statistic/statcate/48171321/table-view/DT_NS0_0400_039V0. Son erişim tarihi: 23/05/2023.

Moğolistan Kamu Personel Kurumu (2023). *МОНГОЛ УЛСЫН ТӨРИЙН АЛБАНЫ ЗӨВЛӨЛИЙН ҮЙЛ АЖИЛЛАГААНЫ ТАЙЛАН-2022*. Ulanbator: Civil Service Council of Mongolia.

Çetinkaya M H (2023). Post-Fordist Kamu Yönetiminde Toplumsal Cinsiyet: Moğolistan 1644 Örneği. *Mülkiye Dergisi*, 47(6), 1608-1645.

Özkalp E ve Sungur Z (1997). Esnek Üretim Sistemleri ve Post-Fordist Yaklaşımlar. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(1), 415-430.

Ritzer G (2012). *Modern Sosyoloji Kuramları*. Çev. H Hülür, Ankara: De Ki Basım Yayım.

Sadioğlu U ve Altay S (2020). Post-Fordizm ve Kamu Yönetimine Yansımaları. *Sosyoekonomi*, 28(45), 327-352.

Sarıtürk M (2021). Post-Fordizm, Esneklik ve EPDK. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(21), 168-205.

Shurentsetseg Z (2011). The Political Impact on the Civil Service System in Mongolia (Case study of personnel selection process). (Basılmamış Doktora Tezi). Sejong: KDI School of Public Policy and Management.

Tuncer A ve Usta S (2013). İki Kriz Arasında Yönetim: Yeni Kamu İşletmeciliği. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (30), 181-195.

UNDP (United Nations Development Programme) (2021). *Towards a Professional and Citizen-centred Civil Service in Mongolia*. United Nations Development Programme. y.y.

Urhan B (2016). Kadın Emeği ve Toplumsal Cinsiyet. İçinde: F Sayılıgil (der), *Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları*. Ankara: Dipnot Yayınları, 121-151.

Uyanık Y (2008). Neoliberal Küreselleşme Sürecinde İşgücü Piyasaları. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(2), 209-224.

Yılmaz A, Bozkurt Y ve İzci F (2008). Kamu Örgütlerinde Çalışan Kadın İşgörenlerin Çalışma Yaşamlarında Karşılaştıkları Sorunlar Üzerine Bir Araştırma. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 89-114.

Монгол Хелний Их Тайлбар Толь. (2023, 06 14). <https://mongoltoli.mn/> adresinden alındı

Liberal Barış İnşası ve Toplumsal Cinsiyet: Kıbrıs, Bosna ve Kuzey İrlanda Örnekleri

Özker Kocadal, Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü

ORCID: 0000-0002-7464-2108

E-Posta: ozker.k@gmail.com

Özet

Bu makalenin ana amacı barış inşası süreçlerinde toplumsal cinsiyet perspektifinin önemini göstermektir. BMGK'nin 1325 sayılı 'Kadınlar, Barış ve Güvenlik' kararı ile toplumsal cinsiyet perspektifi barış inşasının elzem bir parçası kabul edilmiştir. Fakat uygulamada toplumsal cinsiyete duyarlı barış inşasından pek de söz edemeyiz. BM ve diğer başlıca uluslararası aktörlerin çatışma sonrası toplumlara müdahalelerinde benimsediği liberal barış inşası yaklaşımı, yukarıdan aşağıya tahakkümcü işleyişi, meşruiyet eksikliği ve sürdürülebilirlik gibi temel sorunlara sahiptir ve bu sorunlar toplumsal cinsiyet perspektifinin uygulanmasında engel teşkil etmektedir. Makalede Kıbrıs, Bosna ve Kuzey İrlanda'da süregelen liberal barış inşası süreçleri toplumsal cinsiyet bakış açısıyla değerlendirilmektedir. Sunulan analizde her üç örnekte de hâkim olan ataerkil siyasal yapı gibi barış inşası ve toplumsal cinsiyet ilişkisinin başlıca sorunları ortaya konmaktadır. Kıbrıs ve Bosna'da kadın sivil toplumunun zayıf ve etkisiz olduğu ve barış inşasının geniş bir toplumsal tabana yayılmadığı tespit edilmiştir. Kuzey İrlanda'da ise kadınlar çatışmanın en şiddetli yıllarından başlayarak dayanışma ağları geliştirmiştir ve barış anlaşması üzerinde etkili olmuşlardır. Yine Kuzey İrlanda'da barış inşası geniş bir toplumsal tabana sahiptir. Kıbrıs ve Bosna'da barış inşası süreçleri uluslararası aktörlerin tahakkümü altında meşruiyet ve sürdürülebilirlik sorunları ile boğuşurken, Kuzey İrlanda'da yerel dinamiklerle hareket eden meşru ve sürdürülebilir bir barış inşası süreci vardır. Bu makalede uluslararası aktörlerin yukarıdan aşağıya bakan 'liberal' barış inşası yaklaşımının 'yerele dönüş' diye tabir edilen yerel aktörleri (kadın örgütleri gibi) ve günlük ihtiyaçları (geçim kaygıları gibi) ön planda tutan, aşağıdan yukarıya işleyen bir barış inşası yaklaşımı ile değiştirilmesi gerektiği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Liberal barış inşası, Toplumsal cinsiyet, Çatışma sonrası toplumlar, Kıbrıs- Bosna- Kuzey İrlanda.

Liberal Peacebuilding and Gender: Cases of Cyprus, Bosnia and Northern Ireland

Abstract

The main purpose of this article is to highlight the importance of gender perspective in peacebuilding processes. With the UNSC Resolution 1325 on 'Women, Peace and Security', gender perspective has been accepted as an essential part of peacebuilding. However, in practice, we cannot talk about gender-sensitive peacebuilding. The liberal peacebuilding approach adopted by the UN and other major international actors in their interventions in post-conflict societies has fundamental problems such as its top-down working structure, lack of legitimacy and sustainability, and these problems hinder the implementation of the gender perspective. In this article, the ongoing liberal peacebuilding processes in Cyprus, Bosnia and Northern Ireland are analyzed through a gender perspective. In the presented study, the main problems of peacebuilding and gender relationship, such as the patriarchal political structure prevailing in all three examples, are pointed out. The analysis indicates that women's civil society in Cyprus and Bosnia is weak and ineffective, and peacebuilding in those places have no broad social base. In Northern Ireland, women have developed networks of solidarity starting from the most violent years of the conflict and influenced the peace agreement. Also, peacebuilding in Northern Ireland has a broad social base. While peacebuilding processes in Cyprus and Bosnia are struggling with legitimacy and sustainability issues under the domination of international actors, there is a legitimate and sustainable peacebuilding process in Northern Ireland driven by local dynamics. The article concludes that the top-down 'liberal' peacebuilding approach of international actors should be replaced with 'the local turn' which emphasizes a bottom-up peacebuilding approach that prioritizes local actors (such as women's organizations) and daily needs (such as livelihood concerns).

Keywords: Liberal peacebuilding, Gender, Post-conflict societies, Cyprus- Bosnia-Northern Ireland.

Giriş

Barış inşası günümüzde uluslararası toplumun en çok önem verdiği meseleler arasındadır. Bunun temel sebebi barışın sadece askeri güç kullanımı ile sağlanamayacağı kanaatinin genel kabul görmesidir. Çatışma sonrası toplumlarda Birleşmiş Milletler (BM) Barış Gücü konuşlandırılmasına müteakip veya paralel olarak sıklıkla barış inşası süreci de başlatılır. Barış inşası süreçlerinde silahlı çatışmanın tekrarını engellemek için taraflar arasında güven ve iş birliğinin tesisi amaçlanmaktadır. Bu süreçlerde toplumsal cinsiyet perspektifi

ise çoğu zaman gözetilmemektedir. Oysa savaş ve çatışma; erkekleri, kadınları ve cinsel azınlıkları yani tüm toplumsal cinsiyet gruplarını etkilemektedir. Ama siyasi aktörlerin büyük çoğunluğunun erkekler olması, yani ataerkil toplumsal yapı, barış inşası süreçlerinde kadınları geri plana itmektedir. Aslında kadınlar savaşların sadece mağdurları değildirler. Kadınları 'arkada güvenli evlerde, erkekleri ön cephede' konumlayan ayrım ataerkil bir sosyal inşadır. Kadınlar değişik şekillerde savaşların içindedir, kritik operasyonlarda yer alırlar, silahlı çatışmanın da örgütlenmenin de parçasıdırlar (Sjoberg, 2010; Özkaleli ve Yılmaz, 2015; Wibben 2011). Yine de kadınların erkeklerin yaşadıklarına benzer veya farklı olabilen çatışma ve savaş deneyimleri ve mağduriyetleri barış inşası süreçlerinde sıklıkla göz ardı edilebilmektedir (Puechguirbal, 2012).¹

Bu makalenin başlıca amacı barış inşası süreçlerinde toplumsal cinsiyet perspektifinin önemini ortaya koymaktır. Özellikle BM ve diğer başlıca uluslararası aktörlerin çatışma sonrası toplumlara müdahalelerinde benimsediği liberal barış inşası yaklaşımı ve sorunları bu makalede toplumsal cinsiyet bakış açısıyla analiz edilmektedir. Bu bağlamda liberal barış inşasının başlıca sorunları olan yukarıdan aşağıya tahakkümcü işleyişi, meşruiyet eksikliği ve sürdürülebilirlik ile toplumsal cinsiyet arasındaki ilişki Kıbrıs, Bosna ve Kuzey İrlanda örnekleri üzerinden tartışılmaktadır.

Bu çalışmanın aşağıda yer alan ilk bölümünde barış inşasının temel kavram ve fikirleri açıklanmaktadır. İkinci bölümde uluslararası toplumun benimsediği liberal barış inşası yaklaşımı, sorunları ve son dönemde çözüm olarak önerilen 'yerele dönüş' argümanı değerlendirilmektedir. Üçüncü bölümde barış inşası ve toplumsal cinsiyet ilişkisi kurulmakta ve örnekleri incelerken kullanılacak sorular oluşturulmaktadır. Sonra sırasıyla Kıbrıs, Bosna ve Kuzey İrlanda'da barış inşası süreçleri toplumsal cinsiyet perspektifinden incelenmektedir. Son bölümde ise genel bir değerlendirme ile yerel aktörler (kadın örgütleri gibi) tarafından yürütülen ve günlük ihtiyaçlara (geçim kaygıları gibi) odaklanan, aşağıdan yukarıya ilerleyen, 'yerele dönüş' olarak adlandırılan barış inşasının 'liberal' barış inşasının yerini alması gerektiği vurgulanmaktadır.

Barış inşası nedir?

Barış inşası, çatışma yaratan yapısal koşulları dönüştürmeyi amaçlar. İlk kez 1970'lerde barış çalışmalarının öncü ismi Johan Galtung tarafından barış inşası kavramı öne sürülmüştür. Galtung'a (1976: 298) göre, barış inşası için savaşların nedenleri ortadan kaldırılmalı ve savaşların muhtemel olduğu durumlarda ise savaşa alternatifler yapılar kurulmalıdır. Galtung barış kavramını pozitif ve negatif barış olarak ikiye ayıran bir ayrıştırma da yapmıştır. Negatif barış

sadece doğrudan şiddetin (örneğin fiziksel şiddetin) olmadığı durumdur, pozitif barış ise hem doğrudan şiddetin hem yapısal şiddetin (ekonomik ve sosyal eşitsizlikler gibi) ve kültürel şiddetin (önyargılar ve ırkçılık gibi tutumların) olmadığı bir toplumsal haldir. Bu bağlamda barış inşası, 'pozitif barış' hedefiyle çatışma üreten yapıların ortadan kaldırıldığı, iş birliği ve uyuma dayalı dinamik sosyal bir yapının kurulmasını sağlayan eylem ve süreçler olarak tanımlanabilir (Lederach, 1997: 20).

Silahlı çatışmayı durdurmak yani negatif barışı tesis etmek için oluşturulan Barış Gücü operasyonları ve barış anlaşmasına yönelik uluslararası arabuluculuk gibi faaliyetler toplumda 'yukarıdan aşağıya' bir barışı inşasını amaçlar. Diğer bir ifadeyle elitler (yani siyasi ve toplumsal liderler) uzlaşarak bir plan ortaya koyacak ve bu da toplumlara benimsetilecektir. Yerel liderlik düzeyindeki faaliyetlerle ise 'aşağıdan yukarıya' bir toplumsal değişimle barış inşa edilmeye çalışılır. Jean Paul Lederach (1997) bu durumu üçgen bir barış inşası modeli üzerinden açıklamaktadır. Üçgenin en üstünde *üst düzey liderlik* yer alır (başta siyasi ve askeri karar alıcılar), orta alanda *orta düzey liderlik* (sivil toplum liderleri, akademisyen ve diğer kanaat önderleri vs.) ve en altta ise belediye yöneticileri ve diğer yerel cemaat önderlerinden oluşan *taban (yerel) liderliği* vardır. Üst düzey liderlikleri arasında genellikle bir arabulucu gözetiminde sürdürülen siyasi müzakerelerde barış anlaşması için çalışılmaktadır. Orta düzey liderlik seviyesinde ise problem çözme çalıştayları ve benzer uyuşmazlık çözümü eğitimi ve faaliyetleri gerçekleştirilmektedir; barış için gerekli bilgi ve becerilerin orta düzey liderlik seviyesinde benimsenmesi ve akabinde toplumun geneline onlar tarafından yayılması beklenmektedir. Taban (yerel) liderliği düzeyinde ise yerel barış komisyonları, önyargılar ve çatışmadan kaynaklanan psikososyal travmayla mücadele gibi faaliyetler yürütülmektedir.

Barış inşası için her üç düzeydeki faaliyetlerin tümü önemli işlevlere sahiptir. Siyasi elitler arasındaki müzakereler ve anlaşmalar şüphesiz ki barışın tesisi için önemli bir rol oynar. Orta düzey liderliğinin katıldığı problem çözme çalıştayları da barış sürecinin ilerlemesi için bir toplumsal altyapının kurulmasında kritik önem arz eder. Taban liderliği düzeyindeki faaliyetler ise yerel düzeyde birbirlerine karşı silahlı çatışmaya katılanları bir araya getirmesi ve böylece halka en yakından sunduğu örnekler ile barış sürecine katkıda bulunur. Fakat Lederach (1997: 55) kişisel tecrübesine dayalı olarak lüks otellerdeki çetin ve karmakarışık siyasi müzakerelerin eski savaşıların birbirleriyle uzlaştırıldığı köy düzeyindeki çabalardan çok daha yüzeysel olduğunu iddia etmiştir. Kısacası, Lederach'a göre, kalıcı barışın inşası için esas olan değişim alttan üste doğru olmalıdır.

Ekonomik ve sosyal kalkınma barış inşası süreçlerinin önemli bir parçasıdır. Sürdürebilir ve kalıcı barış, halkın ihtiyaçlarını karşılayan sosyal, ekonomik ve politik yapılar üzerine inşa edilebilir. Zira çoğu toplumsal çatışmanın temel sebepleri arasında adil olmayan doğal kaynaklar paylaşımı, derin sosyal ve ekonomik eşitsizlikler ve siyasi temsilde adaletsizlikler vardır (Smoljan, 2003). Barışın inşası bu tip yapısal sorunların çözülmemesi halinde mümkün değildir. Şiddet ve baskıyı sonlandırmak, temel insani ihtiyaçları karşılamak ve halkın siyasi sürece katılımını üst düzeye çıkarmak barış inşası süreçlerinin temel amaçları arasındadır. Bu bağlamda geniş bir spektrumda yer alan birçok ekonomik ve sosyal faaliyet barış inşasının öğeleri olabilirler (Lemay-Hebert ve Toupin, 2011). Mesela, tarih dersi müfredatlarının güncellenmesini içeren eğitim reformları, şehirlerin altyapılarında iyileştirmeler, bireylere ve gruplara ekonomik kalkınma yardımları, kara mayınlarının temizlenmesi ve savaş esnasında zarar gören tarihi yapıların restorasyonu, askeri ve diğer güvenlik birimlerinde insan hakları eğitimi, sosyal ve kişisel travmayla mücadele için psikolojik destek gibi çok çeşitli barış inşası faaliyetleri vardır. Ekonomik ve sosyal kalkınma üzerinden barış inşasını amaçlayan yukarıda örnekleri verilen çeşitli faaliyetlerin arasında toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik olanlar da vardır. Fakat kadınların da en az erkekler kadar olumsuz etkilendikleri işsizlik ve yoksullaşma gibi problemlerle ilgili faaliyetler genelde yetersizdir. Ataerkil toplumsal yapılarda kadınların ekonomik ve sosyal hayata katılımı zaten sınırlıdır ve çatışma hali bu durumu daha da kötüleştirebilir. Aşağıda Kıbrıs, Bosna ve Kuzey İrlanda örnekleri üzerinden de değinileceği üzere barış inşası süreçlerinde toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik faaliyetler genelde yetersizdir.

Liberal barış inşası yaklaşımı ve sorunları

Akademik literatüre girişi 1970'lerde olan barış inşası kavramı BM tarafından ancak 1990'larda önemseniştir. Soğuk savaş dönemi boyunca BM operasyonları ve benzer uluslararası müdahaleler negatif barışa odaklandıkları için pozitif barışa ve dolayısıyla barış inşasına yönelik faaliyetleri çok kısıtlı olmuştur. Fakat BM Genel Sekreteri Boutros Boutros-Ghali (1992) BM Güvenlik Konseyi'ne sunduğu *Barış İçin Bir Gündem: Önleyici Diplomasi, Barış Yapma ve Barışı Koruma* başlıklı raporuyla Soğuk Savaş sonrası dönemde, artan iç savaş ve toplumsal çatışmalara dikkat çekmiş ve çatışma sonrası barış inşasının önemine vurgu yapmıştır. Boutros-Ghali, barış inşasını bahsi geçen raporunda "yeniden çatışmayı önlemek için barışı güçlendirme ve sağlamlaştırma eğiliminde olacak yapıları belirleme ve destekleme eylemi" olarak betimlemiştir (BM Genel Sekreteri, 1992: paragraf 21). Birleşmiş Milletler barış operasyonlarında barış inşasına verilen önem 2005'te BM çatısı altında Barış İnşası Komisyonu, Barış İnşası Destek Ofisi ve Barış İnşası Fonu kurulmasıyla kurumsal olarak da

perçinlenmiştir.

BM operasyonları çerçevesinde barış inşasının ilk kez tatbik edildiği dönem olarak 1990'lardan bahsedebiliriz. 1989-1999 yılları arasında 14 ülkede yeni BM Barış Gücü misyonları kurulmuş ve barış inşası da bu operasyonların önemli bir parçası haline gelmiştir (Paris, 2004). BM'nin ve genel olarak uluslararası toplumun barış inşasında temel yaklaşımı çatışma sonrası toplumlarda hızlı bir demokratikleşme ve serbest piyasa ekonomisine geçişi sağlamaktır (Richmond, 2004). Liberal barış inşası olarak tabir edilen bu yaklaşıma göre, demokrasi, hukukun üstünlüğü, insan hakları ve serbest piyasa ekonomisinin yaygınlaşmasıyla kalıcı barış tesis edilebilir. Fakat uygulamada liberal barış inşası girişimleri birçok kez başarısızlıkla sonuçlanmıştır. 1990'larda birçok çatışma sonrası toplumda demokratik kurumsallaşma sağlanmadan çok partili seçimler düzenlenmesi ve serbest piyasa ekonomisine hızlı geçişin yol açtığı işsizlik ve ekonomik durgunluk gibi sonuçlar silahlı çatışmaları yeniden başlatmıştır (Paris, 1997; Paris, 2004).

2000'li yılların başlarında ise anayasal düzenin ve diğer siyasi kurumların Batılı-liberal bir modele uygun olarak yeniden düzenlenmesini esas alan 'devlet inşası' odaklı barış inşası yaklaşımı yaygınlaşmıştır (Bkz. Fukuyama, 2004; Richmond, 2005). Fakat Batılı modelleri taklit eden kurumsal düzenlemeleri önceleyen devlet inşası yukarıdan aşağıya dayatmacı bir işleyişe sahiptir. Bu tip dayatmacı devlet inşası süreçleri 'dış müdahale' olarak görüldükleri için yerel halklar nezdinde meşruiyet kazanamamıştır (Chandler, 2000; Zaum, 2007; Richmond, 2014). Meşruiyet eksikliği ise barış inşası sürecinin sürdürülebilirliğini olumsuz olarak etkilemektedir. Liberal barış inşası yaklaşımı yerel ihtiyaçları ve koşulları göz ardı eden yukarıdan aşağıya dayatmacı bir bakış açısıyla ilerleyen 'seçkin' bir yaklaşım olmakla eleştirilmektedir (Roberts, 2011). Bu bağlamda başarısız 'liberal' devlet ve barış inşası uygulamalarının en çarpıcı 'başarısızlık' örnekleri olarak Afganistan ve Irak'ta yakın geçmişte ABD liderliğinde gerçekleştirilen uluslararası müdahale süreçleri gösterilmektedir (Bkz. Dodge, 2013; Mako ve Edgar, 2021).

Roger Mac Ginty'e (2010) göre, çoğu zaman umulan liberal barış yerine yerel normlar ve Batılı liberal yaklaşımın etkileşimi ile 'melez' barış ortaya çıkmaktadır. Melez barış, bazı kültürlerde önemli bir rol oynayan yaşlılar konseyi ve çeşitli alternatif adalet mekanizmaları gibi yerel öğeleri Batılı norm ve kurumlarla birlikte içerir. Soykırım sonrası Ruanda'da uygulanan *Gacaca* adı verilen ihtiyar heyetlerinden oluşan mahkemeler, Güney Afrika ve Sierra Leone'de uygulanan hakikat ve uzlaşma komisyonları melez barış inşası örnekleridir. Yerel ve

uluslararası ögelerin arasında bir denge kurulan 'melez' barış hallerinde ise ataerkil toplumsal yapı (sadece erkeklerden oluşan yaşlılar konseyi gibi örneklerde) dolaylı olarak tahkim edilmektedir, bu durumda da toplumsal cinsiyet eşitliği, kadınların ve cinsel azınlıkların siyasete katılımı gibi önemli konular göz ardı edilmektedir.

Kısacası liberal barış ve onun bir yansıması olan melez barış kendi içlerinde birçok sorunu taşımaktadır. Çoğu zaman liberal barış inşası uluslararası aktörlerin güdümünde ve yerel aktörlerin üzerinde tahakküm kurarak gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Yerel aktörlerin 'meşru' kabul edip benimsemediği ya da benimsemiş olsalar bile süreci sürdürebilecek sosyal ve ekonomik kapasite geliştiremediği hallerde barış inşası süreçleri başarısızlıkla sonuçlanmaktadır.

Barış inşasında 'yerele dönüş'

Liberal barış inşasının sorunlarını aşmak için birçok araştırmacı 'yerele dönüş' (local turn) olarak adlandırdıkları 'günlük ihtiyaçlara' (everyday needs) odaklanan ve yerel aktörlerin başat olduğu bir barış inşası modeli önermiştir (Mac Ginty ve Richmond, 2013; Leonardsson ve Rudd, 2015). Yerele dönüşü savunanlara göre, yerel aktörlerin sürece katılımını göz ardı eden bir barış inşası yaklaşımı barışa gerçek anlamda katkıda bulunamaz, zaten dış desteğe dayalı olması sebebiyle sürdürülebilir değildir. Tüm barış inşası faaliyetlerinde yerel sivil toplumun süreçlere katılımı elzemdir. Birçok araştırmacıya göre, barış inşasında sivil toplum ön planda olmalı ve toplumun tüm katmanlarından katılım sağlanmalıdır (Bkz. Paffenholz, 2009; van Leeuwen, 2016). Üst düzey liderlik pozisyonlarında bulunanlardan toplumsal taban seviyesindekilere kadar tüm toplum üyeleri sürecin içinde mümkünse bir rol oynamalıdır. Barış inşası süreci, toplumu ve devlet yapısını dönüştürmeyi hedef aldığından tüm siyasi ve sosyal kurumların temsilcileri ile iletişim ve etkileşim halinde olmalıdır.

Barış inşasında yerele dönüş çağrısı yapanlar uluslararası aktörlerin tamamen saf dışı tutulmasını talep etmezler ancak sürdürülebilir barış inşası için günlük ihtiyaçların ve yerel aktörlerin ön planda olması gerektiğini savunurlar. Bu bağlamda uluslararası aktörler ile yerel aktörler ve yetkililer arasında koordinasyon sağlanması gerekmektedir. Aktörlerin birbirleriyle koordine olmadan yapacağı faaliyetler hem başarısızlık hem de kaynak israfı ile sonuçlanacaktır (Belloni, 2001). Uluslararası aktörlerin yardımlarını barış inşası için müdahale ettikleri toplumun ihtiyaçlarına göre belirlemeleri gerekmektedir. Orta ve uzun vadede ise toplumsal kapasiteyi artırarak uluslararası aktörlerin kendi rollerini tedricen sınırlandırmaları, barış inşası sürecinin yerel aktörlere ve kaynaklara dayanarak sürdürülebilir hale gelmesi açısından çok önemlidir.

Zira liberal barış inşası için girişilen faaliyet ve süreçlerdeki temel sorunların başında sürdürülebilirlik gelmektedir. Birçok liberal barış inşası süreci, Ağustos 2021'de Afganistan'da yaşandığı gibi, uluslararası aktörlerin ilgi ve desteklerini kestiği anda çökebilmektedir.

Barış inşası ve toplumsal cinsiyet

Barış inşasında toplumsal cinsiyet perspektifinin önemini ortaya koyabilmek için önce toplumsal cinsiyet kavramını kısaca irdelemek gerekir. Toplumsal cinsiyet, bireylerin doğuştan kaynaklanan biyolojik cinsiyetinin ötesinde toplumsal bir kimlik ve rol inşası sürecine dayanır. Sosyolog Celalettin Vatandaş (2007: 35-36), bu süreci şöyle özetler:

Cinsiyet, birey açısından, yaşamın daha ilk yıllarından itibaren toplumsal bir kategori olarak da anlam kazanmaya başlar. Takip eden yıllarda bireyin biyolojik cinsiyetini (sex) merkeze alan bir anlayış-düşünüş-yaşama dünyası inşa olunur. Oluşan bu dünyanın ismi toplumsal cinsiyettir (gender). Toplumsal cinsiyet, bireyin belli bir cinsten olduğuna ilişkin bilgiye, bu bilgi dâhilinde olmak üzere toplumsal düzlemde bireyden beklenenlere ve toplumda bireye biçilen konuma işaret eder.

Toplumsal cinsiyet perspektifinden bakıldığında, erkekler, kadınlar ve cinsel azınlık mensuplarının farklı toplumsal kategorilere ait bireyler olarak çatışma süreçlerinden hem benzer hem de sosyal farklılıklarından ötürü değişen şiddet ve şekillerde etkilenmeleri mümkündür. Günümüzde savaş mağduriyeti yaşayan erkekler, kadınlar ve cinsel azınlık mensuplarının rehabilitasyonuna barış inşasının bir parçası olarak özel önem verilmesi gerektiği genel kabul görmektedir. Oysa liberal barış inşasının ilk dönemi kabul edilen 1990'larda toplumsal cinsiyet kavramı uluslararası toplumun barış ve çatışmaya yönelik anlayışının bir parçası değildi.

Barış ve çatışma bağlamında cinsiyetin algısı ve temsili hayatın birçok alanı gibi siyasetin doğrudan etkisinde kalmıştır. Genelde siyasi iktidarın ve ekonomik zenginliğin hâkimi olan erkekler barış ve çatışmanın da egemeni durumundadır. Hatta bu egemenlik güçlendirilmiş bir egemenliktir, zira askerlik ve diplomasi hemen hemen tüm geleneksel toplumlarda 'erkek işi' olarak görülmüş, özellikle çatışma ortamlarında kadınlara ikincil roller uygun görülmüştür. Birçok ataerkil toplumda genelde erkeklerin 'güçlü' ve 'rasyonel', kadınların ise 'zayıf' ve 'duygusal' olduğu algısı yaygındır (Scott, 1999; Enloe, 2014). Bu tip algıların savaş haline yansımaları olarak da kadınların 'korumaya muhtaç' erkeklerin ise 'savaşçı ve kahraman' olduğu varsayılır (Tickner, 2004). Elshtain (1987: 222) bu durumu

“Kadınlar savaşı konuşmaktan erkekler ise bebekleri konuşmaktan muafır” diye ifade etmiştir. Bu ifadeyi barış inşasına uyarlırsak, uzun yıllarca kadınların barışı konuşmaktan da muaf tutulduğunu barışın savaşı yapan erkeklerin işi olduğu kanaatinin de çok yaygın olduğunu söyleyebiliriz. Yine barış inşası kavramının ilk tatbiklerinde de sıklıkla kadınlara yardımcı roller uygun görülmüştür, onların barışçıl ‘güzel’ ruhlarının barışa katkısı olacağı düşünülmüş fakat ana roller yine erkeklere uygun görülmüştür (Pankhurst, 2003; Sjoberg, 2010). Bunun en çarpıcı örneği hemen hemen tüm önemli barış süreçlerinde erkeklerin liderliği üstlenmesi ve uluslararası toplumun (mesela BM’nin) de hep erkeklerce temsil edilmesidir. 1990’lar boyunca gerek savaşçılar gerek diplomatlar olsun gerekse Barış Gücü operasyonları ve barış inşasında çalışanların hemen hemen tümü erkeklerden oluşmaktadır. Erkeklerin oturduğu müzakere masalarının ana gündemi de erkeklerin öncelikleri olmuştur. Bosna ve Irak gibi çatışma sonrası toplumlarda kadınların mağduriyetleri ve kaygıları barış inşasında gündeme bile alınmamıştır. Bosna’da hiçbir kadın 1995’teki Dayton barış sürecine müzakereci veya siyasi aktör olarak katılmamış, muhtemelen bunun bir sonucu olarak da savaş tecavüzüne uğramış kadınlar resmi savaş mağduru olarak tanınmamışlardır ve bu kadınların mağdur olarak tanınma mücadeleleri hala sürmektedir (Akyol, 2019). Irak’ta ise Saddam rejimine karşı uygulanan uluslararası yaptırımlar en çok da kadın sağlığını tehdit etmiştir, yaptırımların uygulandığı dönem boyunca doğum kontrolü ve diğer kadın sağlığı için gerekli birçok tıbbi ürüne erişim oldukça zorlaşmıştır (Aziz, 1997). Benzer koşullarda erkekler savaş gazisi olarak toplumsal statü kazanırken kadınların zor savaş koşullarında verdikleri yaşam mücadelesi görmezden gelinmiştir. Böylece silahlı çatışma yaşayan toplumlarda çatışma öncesi ve esnasında mevcut olan erkek egemen toplumsal yapı, barış inşası sürecinde de muhafaza edilmiştir.

Barış inşası bağlamında toplumsal cinsiyet eşitsizliğine karşı uluslararası toplumda ciddi bir tavır değişikliği ancak 1990’ların sonu ve 2000’li yılların başında güç kazanmıştır. Bu değişimde en önemli etken artan ve yaygınlaşan toplumsal cinsiyet eşitliği bilincidir. Avrupa Konseyi ve BM gibi çeşitli uluslararası örgütler 1990’ların ortalarından itibaren ‘toplumsal cinsiyetin anaakımlaştırılmasını’ (*gender mainstreaming*) gündemlerine aldılar (Bkz. UN Women, 2022). Toplumsal cinsiyetin kadınlar, barış ve güvenlik meselesi bağlamında önemi ise Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi’nin (BMGK) 31 Ekim 2000’de kabul ettiği 1325 sayılı ‘Kadınlar, Barış ve Güvenlik’ diye anılan kararıyla ilk kez kesin bir netlikle ortaya konuldu.

BMGK 1325 'Kadınlar, Barış ve Güvenlik' kararı ve 'toplumsal cinsiyete duyarlı' barış inşası yaklaşımı

BMGK (2000), 1325 sayılı kararında kadınların çatışmaların önlenmesi ve çözümünde, barış müzakerelerinde, barışın inşasında, barışı korumada, insani müdahalede önemli rolü olduğunu vurgulamıştır. Bu karar çatışma sonrası yeniden yapılanma sürecinde, barış ve güvenliğin korunmasında ve geliştirilmesinde kadınların eşit ve tam katılımları olması gerektiğini açıkça belirtir. Ayrıca tüm aktörlere kadınların katılımını artırma, güvenlik ve barış çabalarında toplumsal cinsiyet eşitliğini her zaman göz önünde bulundurma çağrısı yapılmaktadır. Yine aynı kararlar, silahlı çatışmanın tarafları, çatışma esnasında kadınları ve kız çocuklarını toplumsal cinsiyete dayalı cinsel şiddetten (tecavüz ve cinsel istismar gibi) korumak için özel önlemler almaya çağrılmaktadırlar. BM Genel Sekreteri'ne ise üye devletlere kadınların korunması, hakları ve özel ihtiyaçlarına ilişkin kılavuzlar ve materyaller sağlaması ve tüm Barış Gücü ve barış inşası faaliyetlerine kadınları da dâhil etmesi çağrısı yapılmaktadır.

BM Genel Sekreteri'ne BMGK tarafından yapılan toplumsal cinsiyeti barış inşasının bir parçası yapması çağrısının kısmen de olsa yerini bulduğunu söyleyebiliriz. Başta BM Kalkınma Programı ve BM Barış İnşası Komisyonu olmak üzere birçok BM organı toplumsal cinsiyet konusunda çeşitli hedef ve stratejiler belirlemiştir. Bu bağlamda Barış İnşası Komisyonu'nun 'Toplumsal Cinsiyet Strateji Belgesi' ve önerdiği *toplumsal cinsiyete duyarlı barış inşası* yaklaşımı dikkat çekicidir (BM Barış İnşası Fonu, 2016). Toplumsal cinsiyete duyarlı barış inşası, "çatışmaların bireyleri cinsiyet, yaş ve etnik kimliğe vb. bağlı olarak nasıl farklı etkilediğini göz önünde bulundurur, ayrıca toplumsal cinsiyete özgü sonuçları ve kaygıları, eğer varsa özel iyileşme ve korunma ihtiyaçlarını, karşılamaya çalışır" (BM Barış İnşası Fonu, 2016: 1). Kadınların tüm barış inşası faaliyetlerine katılımı ve liderlik etmesi de bu önerilen yaklaşımın ana hedefleri arasındadır. Toplumsal Cinsiyet Strateji Belgesi'ne göre, Barış İnşası Komisyonu toplumsal cinsiyete duyarlı faaliyetlerinde üç temel prensibe bağlı kalmalıdır. Bu prensipler 'çeşitlilik' (kadınları homojen bir grup olarak görmemek) perspektifi, 'ulusal sahiplenme, kapsayıcılık ve katılım' (kadınların ve gençlerin katılımı, liderliği ve süreci sahiplenmesi) yönünde hareket etmek ve son olarak ise 'tutarlılık' (diğer BM organlarının kararları ve faaliyetleri ile çelişmemek) olarak isimlendirilir.

2016 yılında kabul edilen 262 sayılı BM Genel Kurulu ve 2282 sayılı BM Güvenlik Konseyi kararları, BM Barış İnşası Komisyonunu toplumsal cinsiyet perspektifini tüm faaliyetlerine dâhil etmesi çağrısı yapmışlardır. Bu kararlara göre, kadınların liderliği ve temsiline artırılması çatışma önleme, çözüme ve

barış inşası için elzemdir. Barışın sürdürülebilir olması için de ulusal, bölgesel ve uluslararası örgütler ve karar mekanizmalarında toplumsal cinsiyet meseleleri değerlendirmesi yapılmalıdır. BM Barış İnşası Fonu'nun (2021: 5) 'Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Barış İnşası Üzerine Tematik İnceleme 2021' başlıklı raporunda yapılan değerlendirme hem ümitli hem temkinlidir:

Her ne kadar sosyoekonomik ve siyasi bağlam zorlayıcı olsa da, Barış İnşası Fonu'nun 2014 Toplumsal Cinsiyet ve Barış İnşası Tematik İncelemesi raporundan bu yana alanda önemli başarılar mevcuttur. Çeşitli üst düzey incelemeler ve BM reformları toplumsal cinsiyet eşitliğinin ve barış inşası süreçlerinde kadınların güçlendirilmesinin önemini tekrar onaylamıştır. Artan sayıda araştırma cinsiyet özcülüğü gibi konulardaki riskler, cinsiyet ikiliği ve azınlık gruplarının ihtiyaçları gibi sorunları duyarlı ve kapsayıcı perspektiflerle tartışarak katkıda bulunmaktadır. Bu tartışmalarla birlikte, aktivistler toplumsal cinsiyet kimliklerinin karmaşıklıklarını, kadınların deneyimleri ve ihtiyaçlarının farklılıklarını, savaşın erkeklik ve kadınlık ile olan karşılıklı ilişkilerini daha iyi yansıtan, daha nüanslı toplumsal cinsiyet dengeleme ve anaakımlaştırma yaklaşımları için çağrıda bulunmaktadır. Bunlar, toplumsal cinsiyete duyarlı barış inşası için olumlu gelişmelerdir ve potansiyel olarak daha olumlu olabilirler. Fakat aynı zamanda bu Tematik İnceleme ortaya çıkmakta olan bu iyi uygulamaların henüz tam olarak uygulanmadığını da göstermektedir.

Toplumsal cinsiyet eşitsizliklerine dikkat çekmek ve toplumsal cinsiyete duyarlı barış inşasının önemini ortaya koymak son yıllarda oldukça yaygın hale geldi. Fakat yukarıdaki alıntıda da belirtildiği gibi barış inşası pratiğinde toplumsal cinsiyete duyarlı yaklaşım hala tam olarak uygulanmamaktadır. Örneğin, birçok çatışma sonrası toplumda kadınlara yönelik şiddete dikkat çeken ve buna karşı önlemler geliştirme çabaları vardır, ama genellikle indirgemeci bir şekilde 'fail' erkek ve 'mağdur' kadın perspektifinden bakılmaktadır. Oysa barış inşasında toplumsal cinsiyete duyarlı yaklaşım, ekonomik, sosyal ve politik eşitsizliklere ve bunların toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri ile olan kesişmelerine de dikkate etmelidir. Ayrıca kadınlar ve erkekler homojen gruplar değildir, cinsel azınlıklar da vardır. Mesela, transseksüel ve üçüncü cinsten bireylerin endişeleri ve sorunları barış inşası süreç ve faaliyetlerinde temsil edilmemektedir.

Yerel sivil toplumun geliştirilmesi ve güçlendirilmesi toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması açısından oldukça önemlidir. Özellikle kadınların oluşturduğu sivil toplum kuruluşlarına Birleşmiş Milletler gibi uluslararası aktörler barış inşasında özel önem vermektedir (Bkz. UN Women, 2021). Fakat kadın sivil toplum kuruluşlarına uluslararası desteğin ne kadar sürdürülebilir olduğu ve ne

ölçüde umulan sonuçların elde edilebildiği tartışmalıdır.

Toplumsal cinsiyete duyarlı barış inşası yaklaşımının, BM Barış İnşası Komisyonu ve Fonu için önemi ve kılavuzluğu aşikârdır. Peki, barış inşası süreçlerinin on yıllardır süregeldiği Kıbrıs, Bosna ve Kuzey İrlanda gibi çatışma sonrası toplumlarda bu yaklaşım açısından nasıl değerlendirilebiliriz? Her üç toplumda da BM gibi uluslararası aktörlerin de katkıda bulunduğu liberal barış inşası süreçleri vardır. Öyleyse liberal barış inşası yaklaşımının temel sorunları olan yukarıdan aşağıya tahakkümcü işleyişi, meşruiyet eksikliği ve sürdürülebilirlik üç örnek vakada ‘toplumsal cinsiyete duyarlı’ barış inşasını nasıl etkilemektedir? Bu örneklerde süregelen liberal barış inşası süreçlerinde yerele dönüşten söz edebilir miyiz? Bu bağlamda yerel sivil topluma ve özellikle kadın örgütlerine (yani kadın sivil toplumuna) uluslararası toplumun desteği var mıdır? Yerel sivil toplum taban düzeyinde her kesimden kadınlara barış inşasına katılma imkânları sunmakta mıdır? Yerel sivil toplum ataerkil yapılara ve genel olarak toplumsal cinsiyet eşitsizliklerine meydan okuma kapasitesine sahip midir? İşte bu soruların yanıtlarını aşağıda Kıbrıs, Bosna ve Kuzey İrlanda örneklerinde arayacağız.

Kıbrıs’ta barış inşası: kadınlar nerede?

1960’ta Kıbrıs’ın Birleşik Krallık’tan bağımsızlığını kazanmasıyla adada, Kıbrıslı Rum ve Türk toplumlarının güç paylaşımına dayalı bir cumhuriyet kurulmuştur. 1963 Aralık ayı itibarıyla taraflar arasındaki gerilim silahlı çatışmaya dönüşmüş ve 1974 Temmuz’unda Yunan askeri cuntasının Kıbrıs’ta düzenlediği darbenin ardından Türkiye’nin askeri müdahalesiyle ada ikiye bölünmüştür. Kıbrıs sorununun çözümü için 1968’den beri toplumlararası müzakereler yapılmaktadır (Dodd, 2010). 2004 yılında BM tarafından önerilen Annan Planı’nın referandumda Kıbrıslı Türkler’in %65’i tarafından kabulü, Kıbrıslı Rumlar’ın ise %76’sı tarafından reddi ile barış umutları önemli bir sekteye uğramıştır. 2017 yılında ise Kıbrıslı Türk lider Mustafa Akıncı ve Kıbrıslı Rum lider Nikos Anastasiadis’in BM arabuluculuğunda yaptıkları görüşmeler başarısız olmuş ve iki toplum arasında siyasi eşitliğe dayalı barış umutları yine ertelenmiştir. Bu makalenin yazıldığı esnada Kıbrıs’ta toplumlararası barış görüşmeleri hala askıdaydı. AB, ABD, BM ve diğer uluslararası aktörler tarafından finanse edilen birçok barış inşası faaliyeti ise iki taraftan katılımcılar ile devam etmektedir. Adada ayrıca BM Barış Gücü Mart 1964’ten beri görevini sürdürmektedir.

Kıbrıs barış görüşmelerine kadınların katılımı uzun yıllar yok denecek kadar azdı. 1960’lardan 2000’lere dek Kıbrıs’ta siyasi iktidar nerdeyse tamamıyla erkek egemen bir yapı olarak devam etti. Özellikle 2010’lu yıllarda iki toplumda da

kadın siyasi figürlerin sayısı ciddi oranda artmaya başladı (Demetriou, 2019: 4). Yine de 2023 yılı Kasım ayı itibarıyla adanın her iki yakasında da kadınlar siyasi makam olarak toplum liderliği seviyesine ulaşamamıştır ve müzakereler hala büyük ölçüde erkekler arasında yapılmaktadır. İşte bu bağlamda liderler arası barış görüşmeleri kapsamında 2015'te Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Teknik Komitesi'nin kurulması önemlidir. Bu iki toplumlu komitenin amacı barış inşası sürecine toplumsal cinsiyet eşitliği perspektifinden katkı sağlaması idi. Fakat 2017 yılında liderler arası görüşmelerin başarısızlıkla sonuçlanmasıyla fiilen ve Ekim 2020'de Kıbrıslı Türk üyelerin istifalarıyla komitenin faaliyetleri resmen durmuştur (Haber Kıbrıs, 2020).

Kadınların siyasi hayata katılımı adada özellikle son on yılda önemli artış göstermiş olsa da yeterli değildir (Üçışık Erbilien, Sabancı ve Aktemir Kavcı, 2021; Kiliaris, 2021). Bu artışın Kıbrıs Rum toplumunda AB'ye katılım sürecinde yapılan politik ve yasal düzenlemelerden kaynaklandığı öne sürülürken, Kıbrıs Türk toplumu için ise dolaylı bir AB ile uyum süreci ve bunun olumlu etkisinden söz edilmektedir (Demetriou, 2019: 5). Kadınların siyasette geçmişe göre daha çok yer almasına rağmen Kıbrıs siyasetinde milliyetçi-muhafazakâr görüşler hâlâ çok etkindir.

Sivil toplum düzeyinde ise adada barış ve uzlaşma için çalışan kadınların oluşturduğu iki örgütün barış inşası çabalarından bahsedilebilir. Bu örgütlerden 2001 yılından beri faaliyette olan Bölünmeyi Aşan Eller (Hands Across the Divide) kadın hakları için ortak mücadele eden iki toplumdan aktivistlerden oluşmaktadır. İlk başta adadaki bölünmüşlükten dolayı Birleşik Krallık'ta gönüllü örgütü olarak kurulan Bölünmeyi Aşan Eller 2008 yılında ise yerel ve AB fonlarından yararlanmak için Kıbrıs Cumhuriyeti'nde (adanın güneyindeki resmi otorite) iki toplumlu ilk sivil toplum örgütü olarak kaydedilmiştir (Hadjipavlou, 2010: 58). Kadınların barış görüşmelerine dâhil edilmesinin gerekliliğini Kıbrıslı liderlerin dikkatine getiren Bölünmeyi Aşan Eller, 2003'te 'Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Kıbrıs Sorunu Çözümü' başlıklı bir öneri de sunmuştur. Bölünmeyi Aşan Eller, ulusal ve uluslararası kadın örgütleri ile iş birliği içinde adanın güneyi ve kuzeyinde buluşmalar ve barış konserleri düzenlemiştir. Ekim 2009'da kurulan Toplumsal Cinsiyet Danışma Kurulu (Gender Advisory Team) ise kadın barış aktivistlerinden oluşur ve toplumsal cinsiyet perspektifinden barış müzakerelerine ve barış inşası sürecine destek olmayı amaçlamaktadır (Hadjipavlou ve Mertan, 2019). Toplumsal Cinsiyet Danışma Kurulu'na (TCDK) göre Kıbrıs barış görüşmeleri toplumsal cinsiyet bağlamında dört temel sorundan mustarıptir (TCDK Web Sitesi, t.y.):

1. Kıbrıslı kadınlar hiçbir zaman müzakere masasına oturmadılar ve liderlik pozisyonlarındaki varlıkları (çalışmaları müzakere tartışmalarını besleyenler dâhil) çok düşüktür.
2. Müzakerelerin bağlamı toplumsal cinsiyet perspektifinden yoksundur. 'Eşitlik'in (nitelikli veya başka türlü) müzakerelere rehberlik eden temel ilke olmasına rağmen, bu tür bir 'eşitlik'in yorumu, diğer tüm farklılıkları (ki cinsiyet temel bir bileşenleridir) göz ardı eden yalnızca tek bir farklılık biçimine (etnik) odaklanma eğiliminde olmuştur.
3. Kadın örgütlerinin müzakerecileri cinsiyet eşitliğini sağlamakla yükümlü karar vericiler olarak sorumlu tutma konusundaki eylemleri çok azdır. Kadın ve toplumsal cinsiyet konularında toplumlararası lobcilerin yokluğu göze çarpmaktadır ve her iki toplumda da lobciler çabalarını sadece bir topluma odaklama eğilimindedir.
4. Müzakereciler tarafından 'insan hakları' dikkate alınmasına rağmen, toplumsal cinsiyete dayalı haklar ve bunlarla ilişkili sosyal haklar dâhil bazı insan hakları diyakronik olarak ilgi alanının dışında kalmıştır.

TCDK'nın tespitlerinde de vurgulandığı üzere Kıbrıs'ta kadın sivil toplumu mevcut sosyal ve siyasi yapıları sarsacak kapasiteye henüz ulaşamamıştır. BM önderliğindeki barış müzakere ve süreçlerinde de toplumsal cinsiyet eşitliği ön plana çıkarılmamıştır. Kadınların Kıbrıs'ta barış inşası sürecinde rolü barış konserleri ve bazı protesto eylemleri ile sınırlı kalmaktadır. Bu faaliyet ve eylemler de genel olarak iki tarafın da başkenti olan Lefkoşa'da ve İngilizce dilinde gerçekleşmektedir, yani Kıbrıs'ta tüm toplumsal kesimleri kapsayan tabana yayılmış bir barış inşasından söz edemeyiz.² Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Teknik Komitesi ise yukarıda da belirtildiği gibi sadece kısa bir süre var olabilmıştır ve teknokratlardan oluşan seçkin bir yapılanmadır. Kıbrıs'ta liberal barış inşası süreci genel olarak sürdürülebilirlik açısından sorunludur: bazı barış inşası faaliyetleri sadece resmi barış müzakereleri devam ederken sürdürülmekte, seçkin ve şehirli kesime hitap eden bu çabalar resmi müzakerelerin yokluğunda ise sıklıkla akamete uğramaktadır. Bu sürdürülebilirlik sorunun yanında özellikle Kıbrıs Rum toplumu arasında barış inşası faaliyetlerine meşruiyetten yoksun gören bir tavır da vardır; birçok Kıbrıslı Rum'a göre adada temel sorun adanın fiilen bölünmüş olmasıdır ve barış inşası faaliyetleri eğer doğrudan bu durumu ortadan kaldırmayı amaçlamıyorsa bölünmeye hizmet etmektedir (Bkz. Ladisch, 2007). Özetlemek gerekirse Kıbrıs'ta iki toplumdan üyeleri olan kadın sivil toplum örgütleri tabana yayılmamaktadır ve sadece BM arabuluculuğundaki siyasi müzakereleri etkilemeyi amaçlamaktadır.

Liberal barış yaklaşımını benimsemiş BM'nin Kıbrıs'a toplumsal cinsiyet eşitliği perspektifinden bakışı sorunludur. Zira kadınların adadaki BM askeri gücü ve

siyasi misyonu kadrolarında artan sayısı ve liderlik pozisyonlarına yükselmeleri ön plana çıkarılmaktadır. Bu bakış açısına göre Kıbrıs'taki BM Barış Gücü Misyonu (UNFICYP), BMGK'nın 1325 sayılı kararını uygulamada diğer BM Barış Gücü misyonlarına kıyasla iyi bir durumdadır. 2017 itibarıyla Kıbrıs'taki BM Barış Gücü'nde uluslararası sivil personel arasında neredeyse cinsiyet eşitliğine ulaşılmıştır, uluslararası personelin %48'ini ve ulusal personelin %39'unu kadınlar oluşturmaktaydı. Aynı yıl için misyonun polis bileşeninde görev yapan kadın sayısı da ortalamanın üzerindeydi. Yetkililer arasında ise kadınların temsili 2017'de %43,2 seviyesine ulaşmıştı, bu durum diğer Barış Gücü misyonlarından çok daha yüksek bir orandır (BM Genel Sekreteri, 2017: paragraf 28). 2014-2022 yılları arasında Kıbrıs'ta üç kez Barış Gücü'nün askeri liderliği kadın komutanlar tarafından yürütülmüştür- 2022 Ekim itibarıyla kadın askerlerin liderlik ettiği Kıbrıs dışında bir BM barış gücü de yoktur. Son on yılda adadaki BM misyonun şefi de iki kez kadın diplomatlar olmuştur. Kıbrıs'taki BM Barış Gücü Misyonu, tüm Barış Gücü misyonları arasında en yüksek oranda kadın mevcudiyetine sahip olmasından dolayı 'Kadın, Barış ve Güvenlik' şampiyonu olarak görülmektedir (Novosseloff, 2021: 166).

Kıbrıs'ta BM Barış Gücü içerisinde kadınlar önemli görevler üstlenmiş olsa da genel olarak başarılı bir barış inşası sürecinden ve toplumsal cinsiyetin her zaman gözetildiğinden bahsedemeyiz. Kıbrıs'ta çok geniş bir yelpazede (gençlerin birlikte spor yapması ve eğlenmesinden birbirlerinin dillerini öğrenmelerine ve şehirlerin altyapılarının geliştirilmesine kadar) birçok barış inşası faaliyeti sürdürülmektedir. Fakat bunlardan çok azı toplumsal cinsiyet eşitliğine doğrudan katkı yapmaktadır. Genel olarak Kıbrıs'ta barış inşası faaliyetleri AB, BM ve çeşitli bağışçı ülkelerin desteği ile belli süreler için ve çoğu zaman sürdürülebilir ve kalıcı etkisi değerlendirilmeden kısa vadeli hedeflere yönelik yürütülmektedir (Flynn, 2016). Kıbrıslı kadınların oluşturduğu Toplumsal Cinsiyet Danışma Kurulu'nun yukarıda alıntılanan tespitlerinde vurguladığı üzere Kıbrıs'ta barış süreci erkek egemen bir müzakere masası üzerinden yürütülmektedir. Kadınların barış inşasına katılımı sınırlıdır. Kıbrıslı Rum ve Türk siyasi aktörlerinin ve yerel sivil toplumun nazarında toplumsal cinsiyet eşitliğinin barış inşası için gerekliliği hala tam olarak anlaşılmamıştır. BM Barış Gücü personeli ve liderliği düzeyinde artan kadın temsili olumlu bir gelişme olsa da tek başına yetersizdir. Sonuç olarak Kıbrıs'ta toplumsal cinsiyete duyarlı bir barış inşası yaklaşımı sadece kısmen uygulanmaktadır. Liberal barış inşası yaklaşımının temel sorunlarından olan sürdürülebilirlik sorunu bu örnekte mevcuttur, yerel sivil toplum kendi dinamikleri ile sürdürülebilir ve barış inşası için etkin bir güç kapasitesine henüz ulaşmamıştır (Jarraud, Louise ve Filippou, 2013). BM gibi liberal barış yaklaşımı uygulayıcıları ise kendi personeli ve liderliğinin oluşumunda toplumsal cinsiyet

eşitliğine vurgu yapmaktadırlar, ama toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin barış inşasında yol açtığı sorunları tespit etmek ve yerel sivil toplum ile bu sorunlara çözüm aramaktan oldukça uzaktırlar.

Bosna'da barış inşası: savaşta ve barışta kadınların mağduriyeti

1991-1995 Bosna barış görüşmeleri savaşın gölgesinde gerçekleşmiştir, taraflar bir taraftan savaşmaya devam ederken diğer bir taraftan da uluslararası toplumun çeşitli barış planlarını görüşmüşlerdir. Yugoslavya'yı oluşturan cumhuriyetler içerisinde en çeşitli etnik yapıya sahip olan Bosna idi, Bosnalı Müslümanlar, Bosnalı Hırvatlar ve Bosnalı Sırp birbiriyle II. Dünya Savaşı'nın sonundan beri Avrupa'nın gördüğü en kanlı çatışmaya giriştiler (Malcolm, 1996). Nihayetine ABD'li diplomat Richard Holbrooke'un arabuluculuğunda NATO'nun Bosnalı Sırp hedefleri bombalamasının etkisiyle ve geriye kalan Yugoslavya'nın aşırı milliyetçi lideri Miloseviç'e uyguladığı baskılar sonuç vermiş ve taraflar arasında Dayton, Ohio'da Kasım 1995'te yapılan müzakereler başarılı olmuştur. Dayton'daki müzakereler ve genel olarak barış görüşmelerinde kadınların temsili yoktu, her üç toplumda da siyasi iktidar (özellikle en üst düzeyde) tamamen erkeklerden oluşmaktaydı. Richard Holbrooke'un (1998) sürece dair anılarını anlattığı kitabı '*Bir Savaşı Bitirmek*'te kadınlardan nerdeyse hiç bahsedilmemektedir, toplumsal cinsiyet kavramına herhangi bir atf da yoktur. McLeod'a (2019: 670) göre, "Kadınlar, toplumsal cinsiyet konuları ve feminist anlayışlar Bosna barış sürecinden büyük ölçüde yoksundu ve bu yokluk, kadınların savaş sonrası deneyimlerini de şekillendirmeye devam etmektedir". Akyol (2019) da bu görüşe katılmaktadır ve bu durumun yani kadınların göz ardı edilmesinin savaş sonrası kurulan hükümetlerde de devam ettiğini belirtmektedir.

1995'ten günümüze Bosna'da barış inşası süreci uluslararası toplumun askeri mevcudiyeti ve siyasi tahakkümü altında devam etmektedir. Bosna her ne kadar bağımsız bir devlet olsa da ülkedeki en üst düzey siyasi otorite halen Barış Uygulama Konseyi adı verilen bağışçı ülkelerin oluşturduğu kurulun atadığı 'Yüksek Temsilci'dir. Uluslararası Temsilci'nin Bosnalı siyasi liderlerin anlayamadığı durumlarda karar alabilme yetkisi dahi olması Bosna'yı uluslararası toplumun çok etkili olduğu ve dolayısıyla meşruiyeti oldukça sorunlu bir barış inşası süreci yapmaktadır (Chandler, 2000; Gilbert, 2020). Bosna'da uygulanan liberal barış inşası süreci dış destek ve müdahale ile ilerlemektedir, ki bu durum da ciddi sürdürülebilirlik ve meşruiyet sorunları yaratmıştır. Liberal barış inşası daha önce de değinildiği gibi, Batılı ülkeleri model alan demokratik siyasi kurumların oluşturulduğu, sivil toplumun güçlendirilmesine ve serbest piyasa ekonomisinin tesisine dayalı bir yaklaşımdır. Bosna'da Batılı aktörlerce liberal

barış ‘müdahaleci erkek’ gibi uygulanmaktadır: Batılı aktörler ‘müdahaleci erkek’ koruma sorumluluğu ile hareket etmekte ve geri kalmış/Balkanlaşmış/dişileştirilmiş ‘öteki’ni şiddet ve zarardan korumaktadır (O’Reilly, 2012: 536). Bu duruma bir örnek olarak O’Reilly (2012) Bosna’da ilk ‘Yüksek Temsilci’ olarak görev alan Paddy Ashdown’un anılarında kendisini ‘barış ve adalet savaşçısı bir kahraman’ olarak yansıttığını gösterir.

BMGK’nın 1325 sayılı ‘Kadın, Barış ve Güvenlik’ kararını uygulama konusunda Bosna birçok ülkeden önce harekete geçmiştir. 2010, 2014 ve 2018 yıllarında üç UEP (Ulusal Eylem Planı) kabul edilmiştir, 2018’de kabul edilen plan 2018-2022 dönemini kapsamaktadır ve halen yürürlüktedir. Bu UEP’ler ülkenin İnsan Hakları ve Mülteciler Bakanlığı’na bağlı çalışan Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Ajansı tarafından hazırlanmıştır. UEP’ler belirli dönemler için bazı öneriler ve mevcut uygulamaların değerlendirmelerini içermektedir. Üçüncü UEP’e göre, Bosna’da güvenlik kuvvetleri içerisinde toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik önemli adımlar atılmıştır (BH Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Ajansı, 2018). Güvenlik Bakanlığı, Milli Savunma Bakanlığı, silahlı kuvvetler, kolluk kuvvetleri ve Bosnalı birliklerin katıldığı Barış Gücü operasyonlarında toplumsal cinsiyet odak noktaları ağı mevcuttur. Yani her güvenlik biriminde toplumsal cinsiyet eşitliğine odaklanan ve diğer birimlerdeki mevkidaşları ile iletişim ve koordinasyon içinde olan görevliler vardır. Yine Üçüncü UEP’te belirtildiği üzere Bosna’da 2008’de 23 olan orduya katılan kadın sayısı 2017’de 600’e çıkmıştır. 2017 itibarıyla barış gücü operasyonlarına katılan Bosnalı birliklerde kadın oranı %30 seviyesindedir, bu oran 2014’e göre %6 2010’a göre %10 artış demektir (BH Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Ajansı, 2018). Barış Gücü’ne katılan kadın sayısının artmasının arkasında Güvenlik Bakanlığı’nın kabul koşulları arasında yer alan 8 yıllık iş tecrübesi şartını kadınlar için 5 yıla düşürdüğü ‘olumlu’ önlemi vardır. Bu tip ‘olumlu’ önlemler ve teşvikler sayesinde Bosna’da kadınların Barış Gücü operasyonlarına katılım oranı AB ve NATO ülkelerinin çok üzerindedir.

Bosna’da kadınların güvenlik kuvvetlerine artan katılımı olumlu bir gelişme olsa da ülkede kadınların savaş mağduriyetleri hala devam etmektedir. Uluslararası toplumun kadınlara yönelik barış inşası faaliyetlerine desteği yetersizdir. Bosna’da kadınlara yönelik uluslararası yardım programları özellikle cinsel şiddet mağdurları için travma tedavisine odaklanmıştır. Bu sebepten ötürü bu grubun dışında kalan kadınlar ve onların ihtiyaçları göz ardı edilmektedir. Örneğin, Berry ve Rana (2019: 335) tarafından aktarıldığına göre, savaşta toplama kampında tutulmuş Medina isimli kadın savaş tecavüzü mağdurları için travma tedavisi sunan bir örgü grubuna katıldığını ama grubu destekleyen sivil toplum örgütü tarafından kendisine tecavüz mağduru olmadığı için maddi

destek alamayacağıının söylendiğini ve dışlandığını belirtmiştir. Savaştan dolayı dul kalan Bosnalı kadınların durumu da oldukça çarpıcıdır; bu kadınlara sunulan mali destek ülkede savaş sonrası uygulanan neoliberal ekonomik reformlar sebebiyle çok az bir miktardır. Dul kadınlar arasında özellikle de eşlerinin cesetleri hala bulunmamış olanların mağduriyeti daha da fazladır. Bu durumda olan yaklaşık 1.000 kadın eşlerinin durumunu tam olarak kanıtlayamadıkları için çok sınırlı maddi yardıma dahi erişmekte büyük güçlükler yaşamamaktadır (Berry ve Rana, 2019: 330). Bosna'nın savaş sonrasında serbest piyasa ekonomisine hızlı geçiş yapmış ekonomisinde ücretli iş imkânlarının oldukça kısıtlı olması da artık orta yaşlarında olan bu kadınları derin yoksulluğa doğru itmektedir.

Bosna'da barış inşası, kadınların güvenlik kurumlarına katılımı konusunda başarılı olmakla birlikte savaş mağduru kadınları yeterince kapsayabilmiş değildir. Bosna'da hala silahlı çatışmaya dönme riski mevcuttur ve siyaset hala erkek egemen bir yapıdır. Seçimlerde aday listelerinde %40 kadın kotası olmasına rağmen, mesela 2014-2018 döneminde parlamento ve bakanlar arasında kadınların temsili sırasıyla %24 ve %17 olarak gerçekleşmiştir (Akyol, 2019). 2019 yılında yayınlanan bir anket çalışmasına göre siyaset yapan kadınların %60'ı şiddete maruz kaldıklarını belirtmişlerdir (AGİT, 2020). Liberal bir barış inşası girişimi olarak 1990'ların ilk yıllarında başlayan Bosna'ya müdahale halen devam eden uluslararası askeri varlığı ve siyasi gözetimi ile gayrimeşru bir hal almıştır (Gilbert, 2020). Bu durum toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasına da engeldir çünkü yerel sivil toplum ve yerel ihtiyaçlar (günlük sorunlar gibi) uluslararası aktörlerce yeterince önemsenmemektedir ve dolaylı olarak mevcut ataerkil-milliyetçi siyasetin sürmesine olanak sağlanmaktadır. Kadınların siyasi hayata katılımının desteklenmesi ve savaş mağduru tüm kadınlara ayırım yapılmaksızın yapılacak yardımlar ülkede barış inşasının başarısı için büyük önem arz etmektedir. Bosna'da toplumsal cinsiyete daha duyarlı bir barış inşası süreci için uluslararası aktörlerin yukarıdan aşağıya tahakkümcü ve meşruiyetten yoksun dış müdahalelerine artık son vermeleri gerekmektedir.

Kuzey İrlanda'da barış inşası: kadınların etnik duvarı aşan dayanışması

Kuzey İrlanda'da toplumlararası silahlı çatışma 1970'lerin başından itibaren şiddetlenmiş ve Nisan 1998'de Hayırlı Cuma Anlaşması'nın imzalanmasına dek Batı Avrupa'nın İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde gördüğü en kanlı iç çatışma olarak devam etmiştir. Bir tarafta Kuzey İrlanda'nın adanın güneyindeki İrlanda Cumhuriyeti ile birleşmesini savunan Kuzey İrlanda Katolik toplumu (ayrıca İrlanda milliyetçileri veya kısaca Cumhuriyetçiler olarak da bilinirler) diğer tarafta ise Kuzey İrlanda Protestan toplumu (Britanya ile siyasi birliğin devamından yana oldukları için Birlikçiler olarak da bilinirler) yer almaktaydı.

Bu iki ana aktöre ek olarak İrlanda Cumhuriyeti ve Birleşik Krallık da bu çatışmanın taraflarıdır. Siyasi çözüm iki toplum arasında siyasi güç paylaşımı rejimi kurulması karşılığında başta IRA (İrlanda Cumhuriyet Ordusu) olmak üzere yasadışı silahlı örgütlerin silah bırakmasına dayalı idi (McKittrick ve McVea, 2001). Ayrıca anlaşmanın akabinde Birleşik Krallık hükümeti tarafından Kuzey İrlanda'da genel bir af çıkarılmıştır. Birçok siyasi suçlunun (ki çoğu silahlı çatışmaya karışmıştı) aflatı birlikte erken tahliyesi barış inşası ve toplumsal uzlaşma yönünde önemli bir adımdı. Daha önce incelediğimiz Kıbrıs ve Bosna örneklerinin aksine İrlanda'da kadınlar barış sürecine en başından itibaren müdahil olmuşlardır. 1996'da kurulan Kuzey İrlanda Kadınlar Koalisyonu isimli karma (mezhebe dayanmayan) siyasi parti ile siyasi müzakerelerde temsil hakkı kazanmışlardır (BBC News, 2001). Kadınlar Koalisyonu'nun, 1996'da Kuzey İrlanda Siyasi Diyalog Forumu için düzenlenen seçimlerde aldıkları oy oranı aslında %1 gibi düşük bir oran olsa da yaygın ismiyle 'tüm taraflar müzakereleri' olarak bilinen foruma iki temsilci gönderebildiler. Tüm taraflar müzakereleri sürecinde Kadınlar Koalisyonu'nun en önemli katkıları birçok önemli barış inşası önleminin anlaşma metninde yer alması için verdikleri değişiklik teklifleridir. Kadınların kamusal hayata dâhil edilmesi, çatışmadan etkilenmiş gençler için özel programlar, kültürel hoşgörünün geliştirilmesi, karma sosyal konut ve birleşik (iki toplumdan öğrencilerin aynı okullara gittiği) eğitim ile toplumsal uzlaşma arasındaki ilişkinin tanınması Kadınlar Koalisyonu tarafından önerilen ve diğer taraflarca da kabul gören önemli barış inşası öğeleridir (Molinari, 2007). Kadınlar Koalisyonu'nun müzakerelerdeki iki temsilcisinden biri olan Jane Morrice Avrupa Konseyi'nde 27 Ocak 2007'de verdiği mülakatta Protestanların ve Katoliklerin birlikte eğitim alması için nasıl bir mücadele verdiklerini şöyle anlatmıştır (aktaran Molinari, 2007: 117):

Müzakereler ilerledikçe, Hayırlı Cuma'dan önceki Pazartesi itibarıyla hala Katoliklerin ve Protestanların birlikte eğitim görmesi yani karma eğitim olasılığından hiç bahsedilmemişti. Bu durumdayken biz oturup birleşik eğitim, karma sosyal konutlar ve hoşgörü kültürünün teşvik edilmesini çağırarak üç maddeyi kaleme aldık. Emin bir şekilde şunu söyleyebilirim ki biz orda olmasak, bu Anlaşma, ki bir nevi Kuzey İrlanda'nın anayasası gibidir, birleşik eğitim ve karma sosyal konutlar konularını içermeyecek idi.

Hayırlı Cuma Anlaşması sonrası süreçte de Kadınlar Koalisyonu siyasi bir aktör olmaya ve barış inşasına katkıda bulunmaya devam etmiştir. İlk kez oluşturulan Kuzey İrlanda Parlamentosu'nda iki temsilci ile seçilebilen Kadınlar Koalisyonu'nun esas siyasi etkisi ise bir 'kadın' partisi olarak varlığı ile diğer Kuzey İrlanda partilerini toplumsal cinsiyet eşitliğine daha duyarlı olmaya

teşvik etmesidir. 2006'da resmen dağılmasına dek kadınların gündemi bu parti sayesinde daha geniş kitlelere ulaşmış ve siyasi alanda daha görünebilir olmuştur. Kadınlar Koalisyonu'nun kadın oylarına talip olmasından çekinen diğer partiler daha çok kadını seçimlerde aday göstermişlerdir (Molinari, 2007). 2020'de gerçekleştirilen Kuzey İrlanda Parlamentosu seçimlerinde kadınların temsil oranı %33'e yükselmiştir, 2017'deki seçimde bu oran %28 ve 2011'de ise sadece %17 idi (Kuzey İrlanda Parlamentosu, t.y.). Yine de %28 oranı ile Kuzey İrlanda Parlamentosu, Galler (2021'de %43) ve İskoçya (2021'de %45) parlamentolarında kadınların temsil oranlarının gerisindedir (BBC News, 2021a; BBC News 2021b). Siyasi temsilde diğer bir toplumsal cinsiyet eşitliği başarısı ise 2016-2017 ve 2020-2021 yıllarında Kuzey İrlanda yönetiminin başbakanlığını Demokrat Birlik Partisi'nin kadın lideri Arlene Foster'ın yapmış olmasıdır. 2020-2022 yılları arasında Michelle O'Neill ise Kuzey İrlanda'nın ilk kadın başbakan yardımcısı olmuştur. Kadınların temsiline artmış olması Kuzey İrlanda'da tamamiyle başarılı bir barış inşası olduğu anlamına ise gelmemektedir. Kuzey İrlanda'da yönetim Birleşik Krallık'ın AB'den çıkışı sırasında onayladığı Kuzey İrlanda Protokolü'nden kaynaklanan anlaşmazlıklardan dolayı Şubat 2022'de istifa etmiştir ve bu makalenin kaleme alındığı sırada hâlâ bir hükümet kurulamamıştı.³

Kuzey İrlanda'da kadınların günümüzde giderek artan siyasi gücü çatışmanın en şiddetli yıllarında başlayan ortak mücadelelerine dayanır. 1970'lerin başından itibaren Kuzey İrlanda'nın başkenti Belfast'ta kadınlar birçok mahallede kadın merkezleri açmıştı. Bu merkezler Katolik mahallelerinde Cumhuriyetçilere Protestan mahallelerinde ise Birlikçi kadınlar tarafından kendi mahalleli kadınlarına destek için kurulmuştu. Fakat zamanla bu kadın merkezleri arasında bazı iş birlikleri gelişti, birbirlerini ziyaret etmeye ve kadınları yakınlaştıran ortak aktiviteler düzenlemeye başladılar. 1989'da Protestanların kontrolündeki Belfast Belediyesi tarafından IRA destekçisi olduğu gerekçesiyle Falls Road'taki Katolik kadın merkezi kapatılmaya çalışıldığında, Shankill Road'taki Protestan kadın merkezi buna karşı çıktı ve dayanışma gösterdi. Bu dayanışmanın ardından Kuzey İrlanda'daki diğer kadın merkezleri ve bazı sendikaların desteğiyle Kadın Destek Ağı (Women's Support Network) kuruldu. Kadın Destek Ağı, çatışma ve barış süreçlerinde işçi sınıfı tüm kadınların ortak feminist sesi haline gelmiştir (Cockburn, 1998). Kuzey İrlanda'da barış inşası geniş bir toplumsal tabana yayılmıştır ve her kesimden kadınların sürece katılımından bahsedilebilir. Ekonomik ve sosyal olarak dezavantajlı kesimlerden kadınlar da kendi inisiyatif ve organizasyonları ile sürece dâhil olmuşlardır. Örneğin, 'Küçük Kadınların İş'i' (Wee Women's Work) isimli kadın örgütü siyasi konulara değil günlük dert ve sorunlara odaklanarak ve iki kesimden kadınların birbiriyle dayanışması ile

uzun yıllar boyunca barış inşasına katkıda bulunmuştur (Donahoe, 2017). Hayırlı Cuma Anlaşması sonrasında ise, Kadın Destek Ağı'nın ve kadın merkezlerinin artık eskisi kadar feminist bir tavır takınmadığını devletten aldıkları desteğe bağlı olarak bürokrasiye teslim oldukları ve eski eril güce karşı meydan okuyan yaklaşımlarının olmadığı gözlemlenmiştir (Cockburn, 2013).

Kuzey İrlanda'da barış görüşmelerine katılan kadınlar barış anlaşması müzakerelerine toplumsal cinsiyete duyarlı barış inşası için önemli katkılar sunmuşlardır. Fakat birçok sosyal eşitsizlik de hala devam etmektedir. Her iki kesimde de işçi sınıfı arasında fakirlik ve işsizlik yaygındır ama Katolik işçi sınıfı içerisinde ise bu oranlar daha yüksektir (Rowland, McVicar ve Shuttleworth, 2022). Katoliklere yönelik kamu politikalarındaki ayrımcılık bitmiş değildir. Toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında Kuzey İrlanda, kadınların siyasi temsili konusunda çatışma sonrası toplumlara örnek olabilecek bir düzeydedir. Kadınların siyasette daha çok yer bulması barış inşası için önemli olsa da diğer yapısal eşitsizliklerin sürdüğü hallerde, Kuzey İrlanda'da olduğu gibi, yeterli değildir. Sivil toplum düzeyinde ise kadın örgütlerinin anlaşma sonrası eski aktivizmini ve feminist yönelimini yitirmesi barış inşası için olumlu olmamıştır. Kuzey İrlanda bu makalede incelenen üç örnek vaka arasında toplumsal cinsiyet bağlamında en olumlu gelişimi gösterendir. Kuzey İrlanda'da kadınlar barış inşası için önemli ve etkin bir siyasi hareket kurmayı başarmışlardır ve bunu da kendi yerel imkânları ile çatışma yılları boyunca dayanışarak yapmışlardır. Liberal barış inşası yaklaşımında yerele dönüş olarak ifade edilen yerel aktörlerin ve ihtiyaçların ön planda yer almasına Kuzey İrlanda iyi bir örnektir. Kuzey İrlanda'daki gelişmelerin en önemli boyutlarından biri de kadınların faaliyetlerini genelde dış yardım almadan yürütmeleridir, yani liberal barış inşasının yukarıdan aşağıya tahakkümcü ve meşru olmayan tavrından kendilerini koruyabilmişlerdir. Kısacası, Kuzey İrlanda sürdürülebilir ve toplumsal cinsiyete duyarlı barış inşasına en çok yaklaşan örnektir.

Sonuç

Barış inşası ve toplumsal cinsiyet kavramları arasındaki ilişki son yirmi yıldır özellikle BMGK'nin 1325 sayılı kararı çerçevesinde uluslararası toplumun odaklandığı bir konu olmuştur. Birçok BM barış gücü operasyonu ve barış inşası faaliyetinde artık toplumsal cinsiyet eşitliği boyutu da vardır. Yine son yıllarda BM Barış İnşası Komisyonu tarafından 'toplumsal cinsiyete duyarlı barış inşası' diye adlandırılan yaklaşım geliştirilmiştir. Fakat Batılı-liberal barış inşası uygulamalarında toplumsal cinsiyet perspektifine verilen önem hala yetersizdir. Bu makalede incelenen örnek vakalarda liberal barış inşasının temel sorunları olan yukarıdan aşağıya tahakkümcü işleyiş, meşruiyet eksikliği, sürdürülebilirlik

ile toplumsal cinsiyet arasında bağlantılar kurulmaya çalışılmıştır.

İncelenen ilk örnek olan Kıbrıs'ta hala bir barış anlaşması yoktur ve kadınların siyasi müzakerelere katılımı kadın örgütlerinin tüm çabalarına rağmen hala umulan düzeyde değildir. Kıbrıs'taki BM Barış Gücü'nün yönetiminde kadınlar önemli görevler üstlenmektedir, ancak ulusal düzeyde Kıbrıslı Rum ve Türk toplumlarında siyaset hala erkek egemen bir yapıdır. Kıbrıs'ta BM yerel kadın sivil toplumunu desteklemekte yetersizdir, AB ve BM destekli barış inşası süreci sürdürülebilirlik ve meşruiyet sorunları yaşamaktadır. Adada barış inşası geniş bir sosyal tabana yayılmamıştır ve kadın sivil toplumu bu bağlamda cılız, etkisiz ve seçkin bir yapıya sahiptir.

Bosna örneğinde barış inşası süreci uluslararası toplumun tahakkümü ve gözetimi altında sürdürülebilmektedir. Liberal barış idealinden oldukça uzak yukarıdan aşağıya tahakkümcü ve yerel halk nezdinde gayrimeşru dış müdahalelerle sürdürülebilen Bosna'daki barış inşası süreci kırılığandır. Olumlu bir gelişme olarak Bosnalı yetkililer BMGK'nin 1325 sayılı kararını uygulamak için örnek UEP'ler geliştirmiştir, bu sayede Bosnalı kadınlar yurtdışında görev yapan Barış Gücü operasyonlarında ve ülkenin kolluk kuvvetlerinde kendilerine daha çok yer bulmuşlardır. Fakat ne yazık ki savaş mağduru kadınların barış inşasına katılımında hala ciddi sıkıntılar yaşanmaktadır. Eşlerini kaybetmiş ama ölümlerini belgeleyemeyen kadınların devlet tarafından sağlanan çok az miktardaki sosyal yardıma erişimde yaşadığı sıkıntılar ve birçok uluslararası aktörün yoğunlaştığı travma rehabilitasyonu programlarının çoğunun sadece savaş tecavüzüne uğramış kadınlara yönelik olması gibi sorunlar vardır. Ayrıca Bosna'da birçok kadın liberal barış yaklaşımının bir parçası olan serbest piyasa ekonomisinin güç koşullarında fakirlikle baş başa bırakılmıştır.

Kuzey İrlanda'da ise özellikle son yıllarda siyasi iktidarda kadın temsili üst düzeydedir, bu durum aslında Kuzey İrlandalı kadınların Protestan-Katolik ayrımını aşan Kadınlar Koalisyonu ve Kadın Destek Ağı gibi çatışma döneminde ve barış anlaşması müzakerelerinde kritik roller üstlenmiş örgütlenmelerinin başarısının bir devamı olarak görülebilir. Fakat bu örnekte de kadınların çatışma sonrası toplumda artan siyasi rolüne rağmen toplumsal cinsiyet eşitliği ve barış inşası konularında tam bir başarı yoktur, bölge hala siyasi çıkmaz ve çatışmayı yeniden ateşleme potansiyeli taşıyan ciddi bir işsizlik ve fakirlikten mustarıptır. Yine de Kuzey İrlanda incelenen örnekler arasında en olumlu gelişim gösterendir, zira barış inşası süreci genel olarak (kadınların da aktif katıldığı) yerel sivil toplum liderliğinde ilerlemektedir. Kısacası, Kuzey İrlanda barış inşasında yerel dinamikler ve günlük ihtiyaçlara odaklanması gerektiğini savunan 'yerele

dönüş' argümanına iyi bir örnektir.

Barış inşası ağır ilerleyen ve kapsamlı bir süreçtir, çatışmanın yol açtığı ağır yaraları iyileştirmek ve çatışmanın kökeninde yatan yapısal eşitsizlikleri ortadan kaldırmak her toplum için oldukça zordur. Bu makalede incelenen örneklerden çıkan başlıca sonuçlardan biri barış anlaşması için yürütülen siyasi müzakerelere kadınların katılımının elzem olduğudur. Bir diğer önemli sonuç ise çatışma sonrasında da kadınların şiddet travmasına uğramış ve tedavi edilmesi gereken şahıslar olarak değil kamusal hayatta eşit bir şekilde yer alması gereken bireyler olarak görülmesi gerektiğidir. Uluslararası toplum bağlamında ise özellikle karma kadın örgütlerine ciddi destek verilmesi ve siyasi süreçte kadınların yer alması için taraflara ciddi telkinlerde bulunulması gerektiği sonucu ortaya çıkmıştır. Uluslararası toplumun bu tip destek ve telkinlerini yaparken yukarıdan aşağıya işleyen tahakkümcü bir yaklaşım yerine yerel aktörler ve dinamikleri koruyan ve kollayan politikalar geliştirmesi gerekmektedir. Yani barış yerelden ve geniş bir toplumsal tabana yayılarak, günlük ve önemli ihtiyaçların karşılanmasından başlayarak aşağıdan yukarıya inşa edilmelidir. BMGK'nin 1325 sayılı kararı sonrasında geliştirilen politika ve mekanizmalar BM adına ümit vericidir, fakat uygulamada ciddi eksiklikler vardır. Barış, tarafların silahların gölgesinde aynı ülkede yaşamaya devam etmesinin ötesinde birbirlerini anlamaları ve çatışmayı besleyen ekonomik, sosyal ve siyasi faktörleri bertaraf etmelerine bağlıdır. Sürdürülebilir barış için toplumsal cinsiyet eşitliği olmazsa olmaz bir koşuldur. Toplumsal cinsiyete duyarlı ve yerele dönüşü benimsemiş bir barış inşası yaklaşımı ise hem meşru hem sürdürülebilirdir.

Sonnotlar

1 Bu makalede toplumsal cinsiyet kadın-erkek ayrımı üzerinden analiz edilmektedir, fakat aslında toplumsal cinsiyet bu ikili ayrışmadan çok daha geniş bir yelpazeye sahiptir. Bu bağlamda LGBTIQ+ bireylerin savaş ve çatışma bağlamında toplumsal cinsiyetleriyle ilişkili deneyim ve mağduriyetleri de önemlidir. Cinsel azınlıkları kapsayan bir bakış açısıyla Kıbrıs, Bosna ve Kuzey İrlanda'daki barış inşası süreçleri hakkında çok sınırlı bilimsel veri olduğu için bu çalışmada kadın-erkek ayrımı üzerinden barış inşası ve toplumsal cinsiyet ilişkisi tartışılmaktadır.

2 Bu konuda bariz bir örnek olarak 2011 yılından beri Lefkoşa'da BM kontrolündeki ara bölgede barış inşası faaliyetleri yürüten 'Dayanışma Evi' isimli sivil toplum kuruluşu gösterilebilir. Dayanışma Evi hem Kıbrıslı Türk hem Kıbrıslı Rum üyeleri olan Tarihsel Diyalog ve Araştırma Derneği tarafından yönetilmektedir ve Avrupa Ekonomik Alanı ile Norveç tarafından finansal olarak desteklenmektedir. Bu kuruluş neredeyse tüm etkinliklerini (iki toplumlu buluşmalar ve atölye çalışmaları) İngilizce dilinde ve

Lefkoşa'da ara bölgedeki mekânında düzenlemektedir. Bkz. 'Faaliyet Alanlarımız' <https://www.home4cooperation.info/tr/our-work/>

3 Ocak 2020'de Birleşik Krallık Parlamentosu'nda onaylanan Kuzey İrlanda Protokolü, Kuzey İrlanda AB toprağı imiş gibi İrlanda'nın güneyi ile gümrüksüz ve kontrolsüz sınır geçişinin devamını sağlamıştır. Fakat bu sefer de İrlanda Denizi'nde Britanya adası ile Kuzey İrlanda arasında fiili bir gümrük sınırı oluşmuştur. Bu fiili sınır Protestan siyasetçiler tarafından Birleşik Krallık'tan kopuşun bir adımı olarak görülmekte ve Kuzey İrlanda Protokolü'nün iptali talep edilmektedir.

Kaynakça

AGİT (2020). Greater Representation of Women in Local Elections in Bosnia and Herzegovina the Focus of OSCE Co-Organized Conference. Osce.org, 6 Mart. <https://www.osce.org/mission-to-bosnia-and-herzegovina/448012> Son erişim tarihi, 16/10/2022.

Akyol R A (2019). For Bosnian Women, No Justice—and No Seats. Foreignpolicy.com, 3 Ekim. <https://foreignpolicy.com/2019/10/03/bosnian-women-balkan-war-no-justice-and-no-political-power/> Son erişim tarihi, 16/10/2022.

Aziz C (1997). Iraqi Women: Victims of War and Sanctions. *Plan Parent Chall.* 1(2), 34-36.

BBC News (2001). NI Women's Coalition. http://news.bbc.co.uk/news/vote2001/hi/english/parties/newsid_1222000/1222001.stm Son erişim tarihi, 16/10/2022.

BBC News (2021a). Welsh Election 2021: First Woman of Colour Elected to Welsh Parliament. <https://www.bbc.com/news/uk-wales-57041114> Son erişim tarihi, 16/10/2022.

BBC News (2021b). Scottish election 2021: Record number of women elected. <https://www.bbc.com/news/uk-scotland-scotland-politics-57047370> Son erişim tarihi, 16/10/2022.

Belloni R (2001). Civil Society and Peacebuilding in Bosnia and Herzegovina. *Journal of Peace Research*, 38(2), 163-180.

Berry M E ve Rana T R (2019). What Prevents Peace? Women and Peacebuilding in Bosnia and Nepal. *Peace & Change: A Journal of Peace Research*, 44(3), 321-349.

BH Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Ajansı (2018). National Action Plan (NAP) on UNSCR 1325 'Women, Peace and Security', European Institute for Gender Equality- Country: Bosnia <https://eige.europa.eu/about/our-work/cooperation-eu-candidate-countries-and-potential-candidates/good-practices/national-action-plan-nap-unscr-1325-women-peace-and-security> Son erişim tarihi, 16/10/2022.

1669 Kocadal Ö (2023). Liberal Barış İnşası ve Toplumsal Cinsiyet: Kıbrıs, Bosna ve Kuzey İrlanda Örnekleri. *Mülkiye Dergisi*, 47(6), 1646-1674.

BMGK (2000). Women, Peace and Security (Kadınlar, Barış ve Güvenlik), UNSCR 1325. S/RES/1325 (31 Ekim).

BM Barış İnşası Fonu (2016). Peacebuilding Commission's Gender Strategy. Un.org https://www.un.org/peacebuilding/sites/www.un.org.peacebuilding/files/documents/07092016-_pbc_gender_strategy_final_1.pdf Son erişim tarihi, 16/10/2022.

BM Barış İnşası Fonu (2021). Thematic Review on Gender-Responsive Peacebuilding, Un.org https://www.un.org/peacebuilding/sites/www.un.org.peacebuilding/files/documents/gender_thematic_review_2021_23_nov.pdf Son erişim tarihi, 16/10/2022.

BM Genel Sekreteri (1992). *An Agenda for Peace: Preventive Diplomacy, Peacemaking and Peacekeeping*. Report of the UN Secretary-General, A/47/277-S/24111 (June).

BM Genel Sekreteri (2017). *Strategic Review of the United Nations Peacekeeping Force in Cyprus*. The Secretary-General's Strategic Review of the UN mission in Cyprus, S/2017/1008 (November).

Chandler D (2000). *Bosnia: Faking Democracy after Dayton*. London: Pluto Press.

Cockburn C (1998). *The Space between Us: Negotiating Gender and National Identities in Conflict*. London: Zed Books.

Cockburn C (2013). What Became Of 'Frontline Feminism'? A Retrospective on Post-Conflict Belfast. *Feminist Review*, (105), 103-121.

Demetriou O (2019). *Gender in the Cyprus Negotiations*. PRIO Cyprus Centre Report No. 3. Nicosia: PRIO Cyprus Centre.

Dodd C (2010). *The History and Politics of the Cyprus Conflict*. London: Plagrove Macmillan.

Dodge T (2013). Intervention and dreams of exogenous statebuilding: The application of Liberal Peacebuilding in Afghanistan and Iraq. *Review of International Studies*, 39(5), 1189-1212.

Donahoe A E (2017). *Peacebuilding through Women's Community Development: Wee Women's Work in Northern Ireland*. London: Palgrave Macmillan.

Elshstain J B (1987). *Women and War*. Chicago: Chicago University Press.

Enloe C (2014). *Bananas, Beaches and Bases: Making Feminist Sense of International Politics*. Berkeley, CA: University of California Press.

Flynn M K (2016). Peacebuilding, Civil Society and Aid Conditionality in Cyprus: Evaluating Success without Sustainability and Impact. *Journal of Peacebuilding & Development*, 11(1), 81-87.

Kocadal Ö (2023). Liberal Barış İnşası ve Toplumsal Cinsiyet: Kıbrıs, Bosna ve Kuzey İrlanda 1670 Örnekleri. *Mülkiye Dergisi*, 47(6), 1646-1674.

Fukuyama F (2004). *State Building: Governance and World Order in the 21st Century*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Galtung J (1976). Three Approaches to Peace: Peacekeeping, Peacemaking and Peacebuilding, içinde: J. Galtung (der), *Peace, War and Defence: Essays in Peace Research Vol.2*. Copenhagen: Ejlers, 282-304.

Gilbert A (2020). *International Intervention and the Problem of Legitimacy: Encounters in Postwar Bosnia-Herzegovina*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Hadjipavlou M (2010). *Women and Change in Cyprus: Feminisms and Gender in Conflict*. London: I.B. Tauris.

Hadjipavlou M ve Mertan B (2019). A Multilevel Intervention: The Case of the Cyprus Gender Advisory Team (GAT) Achievements and Challenges. *Journal of Peacebuilding & Development*, 14(2), 125-137.

Haber Kıbrıs (2020). Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Teknik Komitesi İstifa Etti. <https://haberkibris.com/toplumsal-cinsiyet-esitligi-teknik-komitesi-istifa-etti-1332-2020-10-27.html> Son erişim tarihi, 16/10/2022.

Holbrooke R (1998). *To End a War*. New York, NY: Random House.

Jarraud N Louise C ve Filippou G (2013). The Cypriot Civil Society movement: A legitimate player in the peace process? *Journal of Peacebuilding & Development*, 8(1), 45-59.

Kiliaris K (2021). Cyprus not closing gender gap in politics. <https://www.financialmirror.com/2021/05/29/cyprus-not-closing-gender-gap-in-politics/> Son erişim tarihi, 11/12/2023.

Kuzey İrlanda Parlamentosu (t.y.). Women Parliamentarians of Northern Ireland: Welcome from the Assembly Commission. <http://www.niassembly.gov.uk/visit-and-learning/women-in-parliament> Son erişim tarihi, 16/10/2022.

Ladisch V (2007). The Challenge of Peacebuilding: Cypriot Views on Reconciliation. *The Cyprus Review*, 19(1), 91-108.

Lederach J P (1997). *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies*. Washington, DC: USIP Press.

Lemay-Hebert N ve Toupin S (2011). Peacebuilding: A broad review of approaches, policies and practices. Peacebuild, Ottawa, Canada. <http://peacebuild.ca/Peacebuilding%20Approaches%20-%20Lemay%20Hebert%20and%20Toupin.pdf> Son erişim tarihi, 16/10/2022.

Leonardsson H ve Rudd G (2015). The 'local turn' in peacebuilding: a literature review of effective and emancipatory local peacebuilding. *Third World Quarterly*, 36(5), 825-839.

1671 Kocadal Ö (2023). Liberal Barış İnşası ve Toplumsal Cinsiyet: Kıbrıs, Bosna ve Kuzey İrlanda Örnekleri. *Mülkiye Dergisi*, 47(6), 1646-1674.

Mac Ginty R (2010). Hybrid Peace: The Interaction Between Top-Down and Bottom-Up Peace. *Security Dialogue*, 41(4), 391-412.

Mac Ginty R ve Richmond O P (2013). The Local Turn in Peace Building: a critical agenda for peace. *Third World Quarterly*, 34(5), 763-783.

Mako S ve Edgar A D (2021). Evaluating the Pitfalls of External Statebuilding in Post-2003 Iraq (2003–2021). *Journal of Intervention and Statebuilding*, 15(4), 425-440.

Malcolm N (1996). *Bosnia: A Short History*. New York, NY: NYU Press.

McKittrick D ve McVea D (2001) *Making Sense of the Troubles: A History of the Northern Ireland Conflict*. London: Penguin.

McLeod L (2019). Investigating “Missing” Women: Gender, Ghosts, and the Bosnian Peace Process. *International Studies Quarterly*, (63), 668-679.

Molinari V (2007) Putting Women in the Picture: The Impact of the Northern Ireland Women’s Coalition on Northern Irish Politics. *Études irlandaises*, 32(1), 109-126.

Novosseloff A (2021). *Assessing the Effectiveness of the United Nations Peacekeeping Force in Cyprus (UNFICYP) and the Office of the Special Adviser to the Secretary-General on Cyprus (OSASG)*. Effectiveness of Peace Operations Network (EPON) Report. Oslo: Norwegian Institute of International Affairs.

O’Reilly M (2012). Muscular Interventionism: Gender, Power and Liberal Peacebuilding in Post-Conflict Bosnia Herzegovina. *International Feminist Journal of Politics*, 14(4), 529-548.

Özkaleli U ve Yılmaz Ö (2015). ‘What Was My War Like?’. *International Feminist Journal of Politics*, 17(1), 137-156.

Paffenholz T (2009). *Civil society and peacebuilding*. CCDP Working Paper No. 4. Geneva: The Graduate Institute of International and Development Studies.

Pankhurst D (2003). The ‘Sex War’ and Other Wars: Towards a Feminist Approach to Peace Building. *Development in Practice*, 13(2/3), 154-177.

Paris R (1997). Peacebuilding and the Limits of Liberal Internationalism. *International Security*, 22(2), 54-89.

Paris R (2004). *At War’s End: Building Peace After Civil Conflict*. Cambridge: Cambridge University Press.

Puechguirbal N (2012). The cost of ignoring gender in conflict and post-conflict situations: A feminist perspective. *Amsterdam Law Forum*, 4(1), 4-19.

Richmond O P (2004). The problem of peace: understanding the ‘liberal peace’. *Conflict, Security & Development*, 6(3), 291-314.

Kocadal Ö (2023). Liberal Barış İnşası ve Toplumsal Cinsiyet: Kıbrıs, Bosna ve Kuzey İrlanda Örnekleri. *Mülkiye Dergisi*, 47(6), 1646-1674. 1672

- Richmond O P (2005). *The Transformation of Peace*. London: Palgrave Macmillan.
- Richmond O P (2014). *Failed Statebuilding: Intervention, the State, and the Dynamics of Peace Formation*, New Haven, CT: Yale University Press.
- Roberts D (2011). Post-Conflict Peacebuilding, Liberal Irrelevance and the Locus of Legitimacy. *International Peacekeeping*, 18(4), 410-424.
- Rowland N McVicar D ve Shuttleworth I (2022). The evolution of Catholic/Protestant unemployment inequality in Northern Ireland, 1983–2016. *Population, Space and Place*, 28(4), 1-16.
- Scott J W (1999). *Gender and the Politics of History*. New York, NY: Columbia University Press.
- Sjoberg L (2010). Women fighters and the ‘beautiful soul’ narrative. *International Review of the Red Cross*, 92(877), 53-68.
- Smoljan J (2003). The Relationship between Peace Building and Development. *Conflict, Security & Development*, 3(2), 233-250.
- TCDK (t.y.). Who We Are (Biz Kimiz). <https://www.gat1325.org/who-we-are> Son erişim tarihi, 16/10/2022.
- Tickner J A (2004). Feminist Responses to International Security Studies. *Peace Review*, 16(1), 43-48.
- UN Women (2021). High-Level Seminar - Strengthening Women’s Participation in Peace Processes: What Roles and Responsibilities for States? Unwomen.org Son erişim tarihi, 16/10/2022. <https://www.unwomen.org/sites/default/files/Headquarters/Attachments/Sections/Library/Publications/2021/Strengthening-womens-participation-in-peace-processes-en.pdf>
- UN Women (2022). Handbook on Gender Mainstreaming for Gender Equality Results. Unwomen.org <https://www.unwomen.org/sites/default/files/2022-02/Handbook-on-gender-mainstreaming-for-gender-equality-results-en.pdf> Son erişim tarihi, 16/10/2022.
- Üçışık Erbilen S Sabancı T ve Aktemir Kavcı T (2021). Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Cumhuriyet Meclisi’nde Kadın Olmak. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 10(3), 2373-2395.
- van Leeuwen M (2016). *Partners in Peace: Discourses and Practices of Civil-Society Peacebuilding*. Abingdon, Oxon: Routledge.
- Vatandaş C (2007). Toplumsal Cinsiyet ve Cinsiyet Rollerinin Algılanışı. *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, (35), 29-56.

Wibben A T R (2011). *Feminist Security Studies: A Narrative Approach*. Abingdon, Oxon: Routledge.

Zaum D (2007). *The Sovereignty Paradox: The Norms and Politics of International Statebuilding*. Oxford: Oxford University Press.

Cumhuriyet Dönemi Türk Vergi Sistemi: Ana Değişimler ve Mevcut Sisteme İlişkin Gözlemler

Deniz Abukan, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Maliye Bölümü

ORCID: 0000-0001-9387-1873

E-Posta: denizabukan@ahievran.edu.tr

Cem Akın, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Maliye Bölümü

ORCID: 0000-0002-2247-9409

E-Posta: jemakn@gmail.com

Özet

Vergi sistemleri, iktisadi sosyal ve siyasal alanlardaki yapı ve kurumların sınırlaması altında, belirli bir uzlaşmaya dayalı olarak kurulmaktadır. Temel bileşenlerini vergi politikası ve vergi idaresi oluşturmaktadır. Etkin ve adil bir vergi sisteminin, iktisadi gelişmenin sağlanması ve toplumsal refahın artırılmasında önemli rolü vardır. Etkin olmayan bir vergi sistemi verimsiz ve karmaşık olacağı için gelir kaybına yol açacak, yönetim ve uyum maliyetlerini arttıracaktır. Adil olmayan bir vergi sistemi ise eşit ödeme gücüne sahip olanların farklı miktarlarda vergi ödemelerine (yatay adaletin bozulması) ve farklı ödeme gücüne sahip olanların ise aynı miktarlarda vergi ödemelerine (dikey adaletin bozulması) neden olacağı için vergi yükünün toplumda adil bir şekilde dağılımını engelleyecektir. Dolayısıyla değişen zaman ve koşullar karşısında vergi sistemlerinin karmaşık, esnek ve etkin olmayan, yatay ve dikey adaleti sağlayamayan bir yapıya dönüşmemesi adına değişim ve yenilenme süreçlerine tabi tutulması gerekmektedir. Bu çalışmada Cumhuriyet döneminde Türk vergi sisteminin değişim ve dönüşüm sürecinin analiz edilmesi amaçlanmıştır. Dönem boyunca vergi sistemindeki önemli reform düzenlemeleri dikkate alınarak tarihsel bir değerlendirme yapılmakta ve bu gelişmeler sonucu meydana gelen mevcut vergi sistemi etkinlik ve adalet ilkeleri çerçevesinde değerlendirilmektedir. Çalışmada Cumhuriyet dönemi boyunca vergi sisteminin çarpık, adaletsiz ve düzensiz yapısını büyük oranda koruduğu ve hayata geçirilen birçok düzenlemeye rağmen bu sorunları çözecek bir vergi reformunun henüz tam anlamıyla gerçekleştirilemediği bulgusuna ulaşılmıştır. Vergi sisteminin temel yapısal problemleri arasında mükelleflerin şahsi özelliklerini gözetmeyen dolaylı vergilerin toplam vergi gelirleri içinde baskın hale gelmesi, emek sınıfının üzerindeki yüksek vergi yükü, sık sık çıkarılan vergi afları, istisna ve muafiyetlerin fazlalığı, kayıt dışılığın yaygınlığı ve mükellef

sayısının düşük olması sayılabilir. Diğer taraftan 1980 sonrası neoliberal küreselleşme süreciyle birlikte sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi, küresel vergi rekabetini artırmış, bu da vergi politikası üzerinde sermaye yanlısı baskı oluşturmuştur. Sonuç olarak mali, iktisadi ve sosyal fonksiyonları bir bütün olarak çalışan, etkin ve adil bir vergi sistemi oluşturabilmek için köklü ve kapsamlı reformlar yapılmasının hala gerekli olduğu düşünülmektedir.

Anahtar Sözcükler: Türk Vergi Sistemi, Vergi reformu, Dolaylı-dolaysız vergiler, Ekonomik etkinlik, Sosyal adalet.

The Turkish Tax System in the Republican Period: Main Changes and Observations on the Current System

Abstract

Tax systems are established based on a certain consensus under the limitation of structures and institutions in economic, social and political fields. Its main components are tax policy and tax administration. An efficient and fair tax system has an important role in ensuring economic development and increasing social welfare. An inefficient tax system will be inefficient and complex, leading to loss of revenue and increasing administration and compliance costs. An unfair tax system, on the other hand, will prevent a fair distribution of the tax burden in the society as it will cause those with equal ability to pay to pay different amounts of tax (distortion of horizontal justice) and those with different ability to pay to pay the same amount of tax (distortion of vertical justice). Therefore, in the face of changing times and conditions, tax systems should be subjected to change and renewal processes in order not to turn into a complex, inflexible and inefficient structure that cannot provide horizontal and vertical justice. This study aims to analyze the change and transformation process of the Turkish tax system in the Republican period. A historical evaluation is made by taking into account the important reform arrangements in the tax system during the period and the current tax system resulting from these developments is evaluated within the framework of the principles of efficiency and fairness. In the study, it is found that the distorted, unjust and irregular structure of the tax system has been preserved to a great extent throughout the Republican period and that a tax reform that will solve these problems has not yet been fully realized despite many regulations that have been implemented. The main structural problems of the tax system include the dominance of indirect taxes, which do not take into account the personal characteristics of the taxpayers, the high tax burden on the labour class, frequent tax amnesties, the excess of exemptions and exception, the prevalence of informality and the low number of taxpayers. On the other hand, the liberalisation of capital movements with the neoliberal globalisation process

after 1980 has increased global tax competition, which has created pro-capitalist pressure on tax policy. As a result, it is believed that deep-rooted and comprehensive reforms are still necessary in order to create an effective and fair tax system with fiscal, economic and social functions working as a whole.

Keywords: Turkish Tax System, Tax reform, Indirect and direct taxes, Economic efficiency, Social justice.

Giriş

Modern sanayileşme ve kentleşme sürecinde; sermaye birikimi artmış, teknolojik ilerlemeler kaydedilmiş, ticaret hacmi genişlemiş, şirketleşme yaygınlaşmış ve toplumsal refah düzeyi yükselmiştir. İktisadi yapıda gerçekleşen bu aşamalara paralel olarak siyasal yapıda da dönüşümler ortaya çıkmıştır. Modern devlet, sanayileşme ve kentleşme sürecinin sonucunda idari ve mali olarak yeniden yapılanmıştır. Bu yeniden yapılanma sürecinde devletlerin iktisadi ve sosyal hayattaki rolleri giderek artmış ve artan rolleriyle birlikte devletler daha fazla kamusal hizmet sunmaya başlamışlardır. Daha fazla hizmet sunumu daha fazla harcama yapmayı zorunlu kılarken, bu harcamaların finansmanını sağlayacak gelirlerin de artırılması gerekliliğini beraberinde getirmiştir. Bu doğrultuda, tarihsel gelişim sürecinde hem kamu harcamaları hem de bu harcamaların finansmanını sağlayacak olan kamu gelirleri mutlak olarak artış eğilimindedir. Kamu gelirleri içindeki en yüksek pay vergi gelirlerine aittir. Vergi dışı gelirlerde de mutlak olarak artış söz konusu olsa da vergi gelirlerinin toplam kamu gelirleri içindeki ağırlıklı rolü varlığını sürdürmektedir.

Artan kamu finansman ihtiyacını karşılamak üzere vergi gelirlerinin artırılması, iyi bir vergi sisteminin varlığını zorunlu kılmaktadır. Devletler, hızlı bir şekilde değişen iktisadi ve sosyal hayata uyumlu bir vergi sistemine sahip olmak için mevcut sistemlerinde değişiklikler yapmaktadırlar. Bu değişikliklerin büyük çaplı olanları reform niteliğindedir. Böylece, devletler; vergi sistemini olabildiğince verimli ve adil bir hale getirmeye çalışmaktadırlar. Çalışmada Türk vergi sisteminin Cumhuriyet dönemindeki dönüşümü ana değişimler üzerinden anlatılmakta ve mevcut vergi sistemi üzerine değerlendirmeler yapılmaktadır. Bu doğrultuda ilk bölümde vergilendirme ilkeleri ve vergi sistemi üzerine görüşler ortaya konulmakta ve ardından ikinci bölümde cumhuriyet döneminde Türk vergi sisteminin tarihsel olarak ana değişimleri ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde günümüzdeki Türk vergi sistemi ana hatlarıyla sunulmakta ve mevcut vergi sistemindeki başlıca sorunlar ekonomik etkinlik ve sosyal adalet çerçevesinde değerlendirilmektedir. Sonuç bölümünde ise Cumhuriyet dönemi vergi sistemindeki dönüşümler üzerine genel bir değerlendirme yapılmaktadır.

Vergi Sistemi ve Vergileme İlkeleri

Modern devlet için vergiler; yalnızca kamusal hizmetler için yapılan harcamaların finansmanını sağlamak üzere değil, ayrıca sosyo-ekonomik yapıya yön vermek için de kullanılmaktadır (Turhan, 1998: 361). Bu doğrultuda, vergi sistemi; sosyoekonomik yapıdaki koşullar ve siyasal kurumlar gözetilerek belirli uzlaşya dayalı olarak kurulmaktadır (Kiser ve Karceski, 2017: 87; Trotman-Dickenson, 1996: 125). Vergi sisteminin temel bileşenleri vergi politikası ve vergi idaresidir. Vergi politikası; vergi yükünün toplumun hangi kesimleri tarafından üstlenileceğine ve özel sektör fonlarına ne miktarda el konulacağına ilişkin karar alma sürecidir. Alınan kararların uygulama kapasitesini ise, etkin ve verimli vergi sistemine sahip olup olmamak belirlemektedir (Albi ve Martinez-Vazquez, 2011: 7).

Diğer taraftan siyasal olarak belirlenmiş iktisadi, mali ve sosyal amaçlara ulaşmak için vergi sisteminin taşıması gereken belirli nitelikler söz konusudur. Bu nitelikleri belirleme çabası vergileme ilkelerini ortaya çıkarmıştır (Uluatam, 2005: 287). Vergiler belirli ilkelere uygunluk gösterdikleri ölçüde vergi sistemi uygulamada başarı göstermektedir (Turhan, 1998: 340). Adam Smith, Milletlerin Zenginliği'nde (1977 [1776]: 1103-1106) bu ilkeleri adalet, belirlilik, uygunluk ve etkinlik şeklinde ifade etmiştir. Tarihsel süreçte, vergileme ilkeleri üzerinde tartışmalar olmuş ve "iyi" bir vergi sistemi oluşturmak için toplumsal değişimin ve iktisadi gelişmenin dinamiğine bağlı olarak bunlara yenileri de eklenmiştir.

Kamu maliyesinde uzlaşılan temel ilkeler olarak "iyi" vergi sistemi: adil olmalı (adalet ilkesi); ekonomik etkinliği sağlamalı (etkinlik ilkesi); kamu harcamalarını karşılamak üzere yeterli gelir sağlamalı (yeterli gelir ilkesi); açık ve anlaşılır olmalı (açıklık ilkesi); idari olarak kolay ve ucuza yönetilmeli (düşük maliyet ilkesi); mükellefler için uygun zamanda ve biçimde tahsilatı yapmalı (uygunluk ilkesi); değişen iktisadi koşullarda esnek ve programları uygulamak için elverişli olmalıdır (esneklik ilkesi) (Kirmanoğlu, 2009: 261; Pınar, 2009: 53; Stiglitz, 2000: 457-458). Böylece ulusal devletin sosyo-ekonomik hedeflerinin gerçekleşmesi için vergi sisteminde; niteliklerin, tekniklerin ve uygulama konularının vergileme ilkeleri temelinde hazırlanması gerekmektedir. Çünkü vergileme ilkeleri, yasama tarafından tanımlanan kurallar çerçevesinde usule ve şekle bürünmektedir (Turhan, 1998: 361).

Toplumsal ihtiyaçlar bağlamında vergileme ilkelerinde iki ilke öne çıkmaktadır: ekonomik etkinlik ve sosyal adalet (Uluatam, 2005: 289; Öz, 2006: 61). Etkinlik ilkesi gereği, vergiler ekonomik kararlara tarafsız olmalıdır. Ancak etkinlik tek kaygı olmadığı için, vergiler sadece ekonomik kararları etkilemeyecek şekilde

dizayn edilmemektedir. Devletler vergileri gelir sağlayacak şekilde oluştururken aynı zamanda adalet ilkesini de göz önüne almaktadırlar (Öz, 2005: 61). Adalet ilkesi, vergi yükünün mükellefler arasında adil şekilde dağılımını öngörmektedir (Öncel vd., 2008: 52). Adalet ilkesi için önemli iki ayırım olarak yatay ve dikey adalet, vergi sisteminin çatısını oluşturmaktadır. Yatay adalet, eşit iktisadi gücü bulunanların eşit şekilde işlem görmesidir. Dikey adalet ise, iktisadi gücü yüksek olan kişinin düşük olan kişiden daha yüksek bir vergi yükü taşımasıdır (Akdoğan, 2005: 201; Uluatam, 2005: 292).

Vergi sisteminin temel amacı; siyasal açıdan mümkün ve idari açıdan uygulanabilir olan vergilere dayanarak, asgari ekonomik sapma ile yeterli gelir sağlayan verimli yapıyı güvence altına almaktır (Khalilzadeh-Shirazi ve Shah, 2002: 136). Dolayısıyla sosyo-ekonomik yapıdaki değişimler karşısında zamanın yapısal koşullarına uyum sağlamak adına çeşitli vergi reformlarıyla vergi sistemi de değişmektedir. 20. yüzyılın ortalarından itibaren vergi sistemi birçok değişim geçirmiştir (Tanzi, 2011: 34). Kişisel gelir, kurumlar ve servet vergileri ile dolaylı vergilerde değişimler ve yenilikler ortaya çıkmıştır. Owens'ın (1990) belirttiği gibi, bu vergilerde özellikle reform niteliğinde değişiklikler yapılırken; vergi gelirlerini artırmak, mali tarafsızlık, sistemin karmaşıklığını azaltmak, vergi konularını genişletmek, vergi yükünü yeniden dağıtmak amaçları güdülmüştür.

Özellikle 1980 sonrasında OECD ülkelerinin vergi sisteminde önemli yapısal kırılmalar meydana gelmiştir. İngiltere'nin ve ABD'nin öncülüğünde gelir ve kurumlar vergileri reformlarıyla; verginin oranları düşürülmüş ve tabanı genişletilmiştir. OECD ülkelerindeki vergi reformunu etkileyen temel faktörlerden ilki; yatırımı, istihdamı, riski ve girişimcilik faaliyetlerini yönlendiren finansal ortamın kurulmasıdır. Bunun için vergi sistemi; şirket, hanehalkı ve kişilerin kararlarını asgari düzeyde yönlendiren, düşük oranlı ve geniş tabanlı olmalıydı. Reformu yönlendiren ikinci temel faktör ise küreselleşmedir. Piyasaların serbestleştirilmesi ve ekonomik bütünleşme finansal sermaye hareketlerini özgür hale getirmiş, doğrudan ve portföy yatırımları yoluyla yabancı sermaye hareketleri artmıştır (KB, 2014: 19). Küreselleşme sürecinin etkisiyle ülkeler arasında vergi rekabeti artmıştır. Sermaye, engellerin kaldırılmasıyla sınırlar arasında rahatça hareket edebilme kabiliyeti kazanarak, devletin vergilendirme yetkisi üzerinde baskı oluşturmuştur. Ülkeler arası koordinasyon kurulmamasının da etkisiyle kurumlar vergisi hızla düşmüş ve gelirleri aşmıştır. Bu aşınmayı gidermek için vergi oranı düşürülmeye ve tabanı genişletilmeye çalışılmıştır (Albi, 2011: 174). Kişisel gelir vergisinin yükü ise, daha çok ücretli kesim üzerine yıkılmış ve gelir dağılımı bozulmaya devam etmiştir (Albi ve Martinez-Vazquez, 2011: 1-2). Katma değer vergisinin kullanımı hızla yaygınlaşmış,

dolaylı ve toplam vergi gelirlerindeki payları hızla artmıştır. Son dönemlerde özellikle toplumsal sağlığı ve çevreyi olumsuz etkileyen tüketim alışkanlıkları sonucu ortaya çıkan negatif dışsallıkları engellemek üzere tüketim vergileri de yaygınlaşmıştır (Clossen, 2011: 278).

Küreselleşme sürecinde finansal sermayenin hareketliliğinin artması, gelişmekte olan ülkeleri yatırımcıları ülkelere çekmek için vergi reformları yapmaya zorunlu kılmıştır. Bu doğrultuda sermaye üzerindeki vergisel engeller hızla kaldırılmıştır. Süreçte ekonomik bütünleşme ile vergi sistemi uluslararası düzey kazanmış ve bağımsız vergi politikası izlemek giderek zorlaşmıştır (İnneci ve Karabulut, 2018: 286). Ayrıca 1980 sonrasında krizler yaşayan bu ülkeler vergi politikalarını öncelikle makroekonomik istikrar hedefine yönlendirmişlerdir. Böylece mali disiplinin sağlanabilmesi için etkin maliye politikalarının önemli bir parçasını vergiler dolayısıyla vergi sistemi oluşturmuştur (Brys vd., 2015: 87). 2007-2008 küresel krizi sonrasında da gelişmekte olan ülkeler, olumsuz etkilenen ekonomilerini istikrarlı hale getirebilmek için vergileri başlıca araçlar olarak kullanmış, gerektiğinde vergi reformlarına yönelmişlerdir. Bu süreçte vergi reformlarının ortak özelliği; vergi oranlarını düşürmek, ekonomik etkinliği sağlamak ve vergi tabanını arttırmak şeklinde olmuştur. Vergi reformlarıyla vergi sistemi ekonomik büyümeyi destekleyecek şekilde yeniden tasarlanmıştır. Bu tasarımda, vergi hasılatının vergilendirme konuları itibariyle dağılımının kaydırılarak, büyüme oranının artırılması amaçlanmıştır (KB, 2018: 7).

Günümüzde gelişmekte olan ülkeler; hala ortak malisörünlerle karşılaşmaktadırlar. Bu ülkelerde vergi gelirleri tüketim vergileri aracılığıyla artırılmakta ve dış ticaret vergilerine bağımlılık bulunmaktadır. Kamu finansmanında dolaylı vergilerin tercih edilmesi dikey adaleti giderek bozmaktadır. Zirai ve arazi kazançları ile kamu kesiminde bazı ücretler vergilendirilememektedir. Ayrıca gayrimenkul, kazanılmamış gelir ve servet üzerinden alınan vergilerin toplam vergilerdeki payı azdır. Kurumlar vergisi ve kişisel gelir vergisi; dar tabanda ve yüksek olarak tahsil edilmektedir (Khalilzadeh-Shirazi ve Shah, 2002: 139). Kayıt dışılık yaygın, vergi idaresi zayıf ve vergi bilinci de yeterince oluşturulamamıştır (Efe-Nalbant, 2021: 276). Ayrıca, mevcut vergi sistemi ve vergi hasılatının artırılması arasında; bölgesel gelişme, tasarruf, yatırım, istihdam ve ihracatın teşviki amaçları nedeniyle çatışma vardır. Uygulamada yaygınlıkla tercih edilen faaliyetlere yönelik istisna ve indirimler kullanılmaktadır. Dolayısıyla ekonomik faaliyetleri desteklemek için devlet vergi harcaması yaparak alacağından vazgeçmektedir (Khalilzadeh-Shirazi ve Shah, 2002: 139-140). Gelişmekte olan ülkelerin birçoğunda vergi sistemi; karmaşık, iktisadi faaliyetlere ve ekonomik büyümeye karşı esnek olmayan, etkin çalışmayan, yatacılık bakımından eşitsiz ve dikey

adalet bakımından adaletsiz bir yapıdadır (Khalilzadeh-Shirazi ve Shah, 2002: 140).

Türk Vergi Sisteminin Tarihsel Gelişimi

İktisadi gelişme, vergi sisteminin dinamik olmasını zorunlu kılmaktadır. Bu dinamik yapı, vergi sistemindeki değişikliklerle; bir taraftan mevcut vergilerin iktisadi yapıya uyumunu hızlandırmakta, diğer taraftan rasyonel ve ideal hale getirmektedir. İdeal ve rasyonel vergi sistemi; sosyal adalet ve ekonomik etkinlik arasındaki tercihleri, toplumun ihtiyaçları bakımından en iyi biçimde yansıtan vergi yapısıdır. Vergi sistemi, istenilen işlevleri yerine getiremiyorsa, müdahale edilmesi gerekmektedir. Bu çerçevede, vergi sisteminin iktisadi gelişmeyi kavraması ve toplumsal refahı sağlaması amacıyla yapılan düzenlemeler; kısmi veya kapsamlı reformlar altında gerçekleştirilmektedir. Vergi sisteminin verimliliğini koruması için, süreç içinde iktisadi gelişmeyi ve toplumsal refahı dikkate alarak aksayan yönlerin köklü biçimde yeniden yapılanması gerekmektedir. Yapılan düzenlemeler; ülkenin vergi gelirlerinde, vergi yapısında, vergilendirme konularında ve vergi mevzuatında köklü bir değişim ortaya çıkarırsa, bu düzenlemeler reform niteliği taşımaktadır (Kıvanç, 2008: 183). Vergi reformlarıyla vergi mevzuatının sadeleştirilmesi, sürdürülebilir kamu geliri sağlanması, vergi tabanının genişletilmesi, vergilemede ve gelir dağılımında adaletin sağlanması, kayıt dışı ekonominin azaltılması ve kaynak dağılımında etkinliğin artırılması hedeflenmektedir (DPT, 2007: 6; Kıvanç, 2008: 184).

Türkiye’de vergi reformu olarak ilk uygulama 1925 yılında aşar vergisinin kaldırılmasıdır. Bütçenin üçte birini kaplayan vergi; özellikle geleneksel tahsil yöntemi sebebiyle, toplumun dayanamayacağı hale gelmiş ve tarımsal gelişmeyi yavaşlatmıştır. Aşarın kaldırılmasından sonra, toplam vergilerde gelir üzerinden alınan vergilerin payı düşmüştür (Varcan, 1987: 43). Bu süreçteki ikinci değişiklik, sanayi ve ticaret sektöründe temettü vergisinin kaldırılarak yerine, 1926 yılında kazanç vergisinin kabul edilmesidir (Nadaroğlu, 1998: 413). Ayrıca, 1926 yılında harcamalar üzerinden alınan, umumi istihlak vergisi de gelmiştir. Bunun başarısızlığı sonucunda, 1927 yılında yerine muamele vergisi getirilmiştir (Sakınç, 2016: 10). Aslında harcamalar ve servet üzerinden alınan vergilerin payının artması ile aşar vergisinin kaldırılmasından doğan açık kapatılmaya çalışılmıştır (Varcan, 1987: 43). Bu süreçte kazanç vergisi, gelişmiş ülkelerdeki vergilerden esinlenilerek getirilmiş, temettü vergisine göre daha kapsamlı olmuş ve gerçek geliri kavramaya yönelik olarak gelir vergisine benzemiştir. Ancak kanundaki eksiklikler ve vergi idaresinin yetersizliği nedeniyle başarılı olamamıştır (Nadaroğlu, 1998: 413). Bu çerçevede, Cumhuriyetin kuruluşundan çok partili sisteme geçilene kadar vergi sistemine yönelik değişiklikler; vergilerde

bazı türlerin kaldırılması ve oranların değiştirilmesi şeklinde olmuştur. Böylece vergilere yönelik idari-mali düzenlemeler sistematik olmaktan ziyade yüzeysel olarak gerçekleştirilmiştir (Sakinç, 2016: 10).

Gelişmekte olan ülkelerin vergi reformları; gelir ihtiyacı yanı sıra, vergilemede adaletin ve esnekliğin sağlanması ile vergi tabanının genişletilmesi gerekçelerine dayanmaktadır. 1940'lı yıllarda bu gerekçeler yoğun şekilde Türkiye ekonomisi için de geçerlidir (Buyruk, 2012: 144). Bu dönemde devlet giderleri sürekli yükselmiştir. Ancak vergi sisteminde kazanç vergisinin esnekliğinin yüksek olmayışı eksiklik olmuştur. Vergi hasılatı, milli gelir artışlarını takip edememiş, zamların yapılmasına rağmen milli gelir azalmıştır. Bu nedenle, artan devlet giderlerini karşılamak için, vergi sisteminin; gelir karşısında esnek ve verim gücü yüksek vergilere kavuşturulması gereği doğmuştur. Ayrıca vergi sisteminde; gelir ve servet üzerinden alınan vergilerin, sadece geliri sağlayan mali araçlar olmaması gerektiği anlaşılmıştır. Kazanç vergisi; ayırma prensibini, asgari geçim indirimini, artan oranlılığı ve eşitlik ilkesini bulundurmadığından modern vergilere ihtiyaç artmıştır. Son olarak, kazanç vergisinde genellik prensibine uyulmamıştır. Bu nedenlerle; kazanç vergisinin iktisadi gelişmeyi ve sanayileşmeyi engellediği ortaya çıkmıştır (Varcan, 1987: 89-90).

Bu koşullar altında Cumhuriyet döneminin en büyük vergi reformu, 1949 yılında kabul edilerek 1950 yılında yürürlüğe giren Gelir Vergisi, Kurumlar Vergisi, Vergi Usul Kanunu ve Esnaf Vergisi (birkaç yıl sonra kaldırılmış) Kanunları ile gerçekleştirilmiştir. Böylece, gelir vergisi modern görünüm kazanmış; yapısındaki artan oranlılık, en az geçim indirimi ve ayırma prensibi ile vergilemede adalet sağlanmaya çalışılmıştır (Nadaroğlu, 1998: 414).¹ Bu bağlamda, vergi kanunlarındaki ileri hamleye rağmen; gelir vergisinin on yıllık uygulaması başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Sosyoekonomik yapısı tarım sektörüne dayalı azgelişmiş ülkede, sanayileşmiş toplumların gelir vergisini uygulamak zor olmuştur. Zirai kazançların vergilendirilememesi, önemli eksiklik olmuştur. Bir yandan vergi kaçakçılığı artış göstermiş; diğer yandan siyasal sebeplerle vergi matrahında aşınma ortaya çıkmıştır (Bulutoğlu, 1970: 10). Kurumlar vergisi de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Vergi Usul Kanunu uygulama sonuçları bakımından başarılı olmuş; defter, fatura, bilanço ve değerlendirme müesseseleri vergi sistemine yerleştirilmiştir (Bulutoğlu, 1970: 11). 1950 yılındaki vergi reformunun ilk turu, 1957'de İstihsal Vergisi adı altında toplu muamele vergisi tipini uygulamaya sokan gider vergileri reformu ile tamamlanmıştır. Bu dönemdeki diğer önemli değişiklik, devlet alacaklarının tahsili ile ilgili Amme Alacaklarının Tahsili Usulü Hakkındaki Kanunun 1959'da yürürlüğe girmesi olmuştur (Bulutoğlu, 1970: 11). Zamanla 1950 vergi reformunun uygulamalar sonrasında aksayan yönleri

görülmüştür. Vergi sisteminde; vergi yükünün adil dağılmaması, optimal hasılatın sağlanamaması ve vergilerin iktisadi gelişmeye yardımcı olmaması 1960'larda yeniden değişimi zorunlu kılmıştır (Varcan, 1987: 127).

27 Mayıs askeri darbesi sonucunda kurulan hükümet tarafından 1960 yılında vergi sisteminde değişiklikler yapılmıştır. Buradaki değişiklik, temelde gelir vergisinde olmuştur. Gelir vergisine ait ilk kanun kaldırılarak, vergi kanunu yeni baştan yazılmıştır. 1960 yılında getirilen büyük yenilik, zirai kazançların vergilendirilmesidir. Ayrıca, esnaf muaflığının sınırları da daraltılmıştır. Önemli değişimlerden biri de vergi kaçakçılığını önlemek için getirilen servet beyanıdır (Bulutoğlu, 1970: 11). 1960 sonrasında vergi sistemine; yatırım indirimi, yeniden değerlendirme, azalan bakiyeler usulü, amortisman, zarar mahsubu, servet beyanı, zirai kazançların vergilendirilmesi ve uzlaşma müesseseleri kazandırılmıştır. 1960'larda ve 1970'lerde vergi komisyonu oluşturularak vergi sistemini iyileştirmek için çalışmalar yapılmıştır. Fakat vergilere yönelik kapsamlı reformlar yapılamamıştır. Vergi sistemi için önemli adımlar, değişen iktisadi gelişme stratejisi ve dışa dönük sanayileşme modeli çerçevesinde 1980'in ortalarında gelmiştir (Varcan, 1987: 137).

Vergi sistemindeki aksaklıkları gidermek üzere 1980'lerin ortasından itibaren değişiklikler yapılmış ve vergi sistemi gözden geçirilerek mevcut koşullara uygun hale getirilmiştir. İlk olarak, gelir vergisinde enflasyon sebebiyle anlamını yitiren istisna ve muaflik oranları ile vergi tarifesinde düzenlemeler yapılarak, peşin vergiye geçilmiştir. Bunun yanı sıra asgari zirai vergi ve hayat standardı gibi vergi kontrol müesseseleri getirilmiştir (Yaraşlı, 2005: 11). 1980 sonrası vergi sisteminde iki düzenleme reform niteliğindedir: İlki, 1982 yılında vergi yargısında itiraz komisyonları ve temyiz komisyonu kaldırılarak, bölge idare, idare ve vergi mahkemelerinin kurulmasıdır. İkincisi ise, KDV'nin kabulüdür (Yaraşlı, 2005: 11).²

KDV öncesinde, özellikle gider vergisinin yapısından kaynaklı olumsuzluklar mevcuttu ve bu durum KDV'yi zorunlu kılan sebeplerin başında gelmektedir. KDV'yi gerektiren nedenleri; ekonomik, mali ve diğer nedenler şeklinde sınıflandırabiliriz. Ekonomik nedenler; uzmanlaşmanın ve yatırımların teşvik edilmesi, ihracatın geliştirilmesi, sanayideki vergi yükünün azaltılması, kaynakların optimal dağılımın sağlanması, enflasyonist baskının önlenmesi ve fiyatların genel seviyesinin kontrol edilmesi olarak belirlenmiştir. Mali nedenler; vergilemede adaletin sağlanması, vergi hâsılatına etkisi ve vergi kaçakçılığını önlemedeki rolüdür (Yaraşlı, 2005: 11). KDV'yi gerektiren diğer bir neden ise, Avrupa Birliği (AB) ülkelerinin vergi sistemleri ile uyumun sağlanması

gerekliliğidir. KDV'yle daha önce uygulanan 8 adet vergi kaldırılmıştır. KDV ile vergilendirilmesi öngörülen alan, daha önceki aynı mahiyette olan vergilerin toplamından daha geniştir. KDV'nin konusu mal teslimi, hizmet ifası ve ithalattır. KDV ile nihai aşamada milli gelirin tüketime ayrılan kısmının vergilendirilmesi istenmiştir.³ 1984'te kabul edilip, 1 Ocak 1985 tarihinde yürürlüğe giren KDV Kanunu ile çağdaş düzenlemelere kavuşulmuş, böylece harcamalar üzerinden alınan vergiler konusunda vergi reformu gerçekleştirilmiştir (Yaraşlı, 2005: 11-12).

1990'larda vergi gelirlerinin istenilen seviyeye yükselmemesi, yüksek gelirli gerçek ve tüzel kişilerin gelirlerinin tam olarak kavranamaması, dolaylı vergilerin gelir dağılımı üzerindeki olumsuz etkisi ve vergi sistemindeki otokontrol mekanizmalarının yıpranması sorunlarına çözüm olması amacı ile köklü vergi reformu olarak 4369 sayılı Kanun 1998 yılında kabul edilmiştir. 4369 sayılı Kanunla reform niteliğindeki değişiklik, gelirin tanımında yapılan düzenlemedir (DPT, 2001: 29). Bu kanunla; gelirin tanımında safi artış teorisine geçilmiş, gelir vergisi oranları düşürülerek tarife basamakları genişletilmiş, gerçek usule geçilmesi kapsamında hayat standardı ile götürü usul kaldırılmış ve mali milat başlatılmıştır (Demirli, 2011: 283).⁴ Temel olarak gelirin tanımında kaynak teorisinden, safi artış teorisine geçilmiştir. Böylelikle; vergilendirme tabanının yayılması, vergi kayıp ve kaçakları ile mücadelenin artırılması, kayıt dışı ekonominin kayda alınması amaçlanmıştır. Bunların yanı sıra, iktisadi gelişmenin yol açtığı gelir unsurlarının vergilendirilmesi de hedeflenmiştir (DPT, 2001: 29). Safi artış teorisine geçiş için, kişilerin servet artışlarının baz dönem alınarak tespit edilmesi gerekmiştir. Bu nedenle gerekli başlangıç dönemi için 4369 sayılı Kanunla mali milat tespit edilmiştir. Kişilerin o tarihte sahip olduğu servetin tespiti sağlanmak istenmiştir. 4369 sayılı Kanundaki diğer önemli değişiklik ise; ticari kazançlarda götürü usulün kaldırılması, yerine basit usulün getirilmesidir. Bu kapsamda; kayıt dışı ekonominin kontrole alınması, belge düzeninin yerleşmesi ve vergilemede gerçek kazancın esas alınması gerekliliği düşünülmüştür (DPT, 2001: 29-30).⁵ Ancak, gelirin tanımının genişletilmesine yönelik yapılan bu düzenlemeler, 1999 tarih ve 4444 sayılı Kanunla ertelenmiş; 2003 tarih ve 4783 sayılı Kanun ile tamamen kaldırılmıştır (Yaraşlı, 2005: 100).

Dolaylı vergi sisteminde 1984'teki KDV'den sonra, önemli değişiklik 4760 sayılı Kanunla 2002'de ÖTV'nin yürürlüğe girmesidir. Değişiklikle vergi sistemindeki 16 adet düzenleme kaldırılmıştır.⁶ Bunların yerine ÖTV'nin getirilmesi; sistemin basitleştirilmesi, ithalat işlemlerinde bürokrasinin azaltılması, ithalattan alınan vergi hasılatının artırılması ve dolaylı vergilerin AB'ye mali uyumu açılarından önemlidir (Demirli, 2011: 285). 2002 yılındaki ÖTV ile verginin konusu geniş

tutulmuştur. I sayılı listede, akaryakıt ürünleri ve mineral yağlar; II sayılı listede motorlu ve motorsuz taşıtlar; III sayılı listede alkollü (ve bazı alkolsüz) içkiler ve tütün mamulleri; IV sayılı listede ise, buzdolabı, video cihazları, telsiz telefon, silahlar, kol saatleri, piyanolar, parfümler, kürk, kıymetli taşlar gibi diğer bazı tüketim malları verginin kapsamına alınmıştır. ÖTV, bu haliyle özel tüketimden ziyade genel tüketim vergisi kimliğine bürünmüştür. Ayrıca ÖTV oranları ile getirilen vergi yükü de yüksek olmuştur. Dolaylı vergi yükündeki artış sadece mevcut vergilerin artırılmasıyla değil, özel iletişim gibi yeni vergilerin ihdası ile de sağlanmıştır (DPT, 2007: 42).

Son kapsamlı değişiklik olarak, AB mevzuatına uyum ve artan uluslararası vergi rekabeti nedenleriyle Kurumlar Vergisi Kanunu 5520 sayılı kanunla yeniden hazırlanmış ve 2006 yılından itibaren yürürlüğe konulmuştur (Kıvanç, 2008: 195). 5520 sayılı Kanundaki yenilikler; kontrol edilen yabancı şirket, transfer fiyatlaması, örtülü sermaye, yurtdışı iştirak kazançları istisnası düzenlemeleriyle yabancı sermaye için engellerin kaldırılması olmuştur. Ayrıca stopajla ilgili düzenlemelerin kurumlar vergisine alınmasıyla kanunun basit ve anlaşılır olması; oranların düşürülmesiyle yatırım ve büyümenin teşvik edilmesi sağlanmıştır (Demirli, 2011: 293). Bu doğrultuda, kurumlar vergisi %30'dan %20'ye oransal olarak düşürülmüştür. Aslında vergi oranının düşürülmesinde, yabancı sermaye yatırımlarını Türkiye ekonomisine çekme kaygısı yatmaktadır.

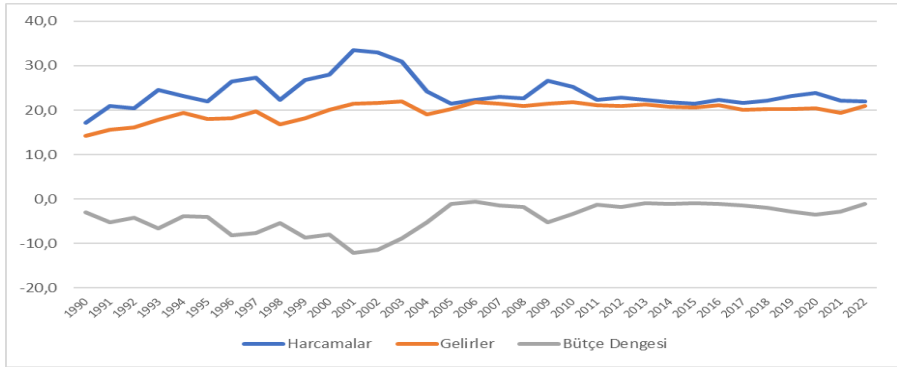
Özetle, 1980 sonrası dönemde vergilere yönelik idari-mali düzenlemelerin temel eğilimi; şirketler üzerindeki vergi yükünün azaltılması ve dolaylı vergilerin payının artırılması olmuştur. Vergi sisteminde yapılan köklü idari-mali düzenlemelerden biri 1985 yılında KDV'nin yürürlüğe girmesidir. 1996 yılında ise, Gümrük Birliği'ne üye olunması ithalat vergisinin kademeli olarak azaltılmasına neden olmuştur. 2002 yılında, vergi mevzuatında dağınık şekilde olan vergilerin, fonların ve payların tek çatı altında toplanmasına yönelik ÖTV yürürlüğe konulmuştur. Küreselleşme sürecinde, finansal sermaye akımlarını çekmek amacıyla; gelir ve kurumlar vergisi oranları kademeli indirilerek, uluslararası vergi mevzuatına uyum sağlanmıştır (İnneci ve Karabulut, 2018: 287). 1998 yılında 4369 sayılı Kanunla gelir tanımlanmasında safi artış teorisine geçilmesi öngörülmüştür. Ancak, gelirin tanımlanmasını genişleten idari-mali düzenlemeler, 2002 yılına kadar ertelenmiş; 2003 yılında ise, tamamen kaldırılmıştır. Bu durum sermaye kesiminin vergi sistemi üzerindeki güçlü etkilerini göstermesi bakımından önemlidir. Böylece, gelir üzerinden alınan vergiler açısından reform niteliindeki 4369 sayılı Kanun'un getirdiği idari-mali düzenlemeler uygulanmadan kaldırılmıştır. Bundan sonra vergi reformu özelliğinde kapsamlı düzenleme olmamıştır. Ancak, bu durum vergi kanunlarda

değişikliklerin yapılmadığı anlamına gelmemelidir. Süreçte 4842, 5035, 5228 ve 5281 sayılı kanunlar ile vergilere yönelik önemli idari-mali düzenlemeler yapılmıştır.

Vergi sisteminin temel amacı, kamu finansmanında yeterliliğe sahip olmaktır. Vergi sisteminin yeterliliği; kamu finansmanına verilen yanıt ile ölçülmektedir. Fakat gelişmekte olan ülkelerde; altyapı yatırımlarının bitmemesi, mükellef sayılarının yetersizliği, kayıt dışı faaliyetlerin çokluğu, yoksulluk ve yolsuzluk nedenleriyle olumsuz yanıt verilmektedir. Zaten gelişmekte olan ülkelerdeki vergi reformlarının ilk amacı; vergi hasılatının artırılmasıdır. Bunu; vergi tabanının genişletilmesi, vergi oranlarının kademeli azaltılması ve kayıt dışılık ile mücadele edilmesi izlemektedir (Demirli, 2011: 35).

Grafik 1’de görüldüğü gibi 1990’lardan 2000’lerin başına kadar kamu harcamaları kamu gelirlerinin üzerinde seyretmiş ve bütçe açıkları verilmiştir. 2001 ve 2002 yıllarında bütçe açığı GSYH’nin % 10’unu geçmiştir. Hem harcamalar hem de gelirler bu dönem boyunca artış trendinde olmuştur. Ancak toplanan gelir, harcamaları karşılayacak düzeyde gerçekleşmemiştir. Bütçe açıkları 2006’dan itibaren %1-2 bandına çekilmiş ve kriz yılları dışında (2007/2008 finansal krizi ve 2019’da patlak veren salgın) bu seyrinde devam etmiştir. Kısmi bir mali disiplin sağlansa da bütçe açıklarındaki daralma, genellikle harcamaların kısılması ve özelleştirmeler gibi bir defalık gelirlerin bütçe gelirlerine aktarılması ile sağlanmıştır. Etkin ve rasyonel bir vergi sistemi oluşturma konusunda başarı elde edilememiştir.

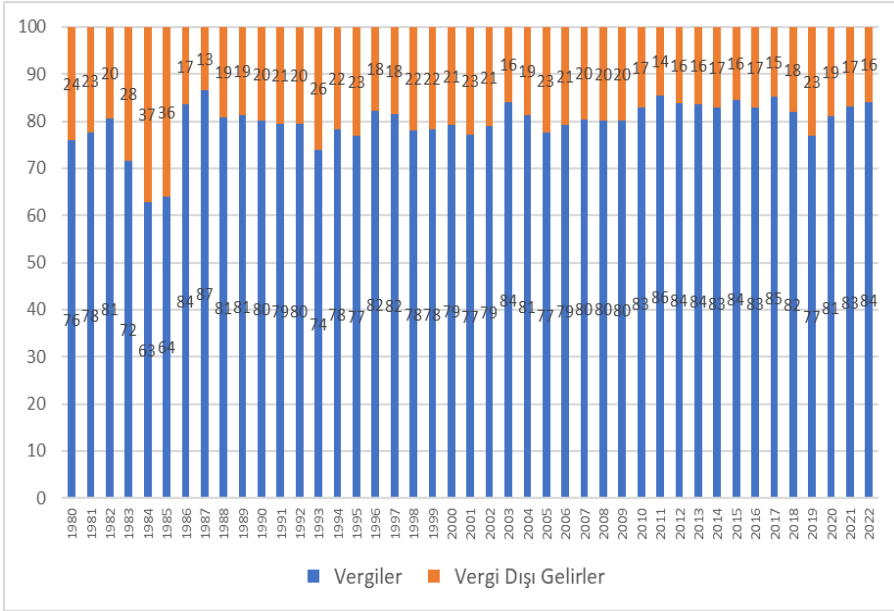
Şekil 1: Bütçe Gelir, Harcama ve Dengesi Gerçekleşmeleri (1990-2022, GSYH’ye Oran Olarak, %)

Kaynak: T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, Genel Yönetim Mali İstatistikler

Kamu gelirlerinin önemli kısmını vergi gelirleri oluşturmaktadır. Grafik 2’de 1980-2022 döneminde toplam bütçe gelirlerinin dağılımı verilmiştir. Görüleceği üzere vergi gelirleri bütçe gelirleri içinde çok yüksek bir paya sahiptir. 2000’lerin başından itibaren vergi gelirleri toplam bütçe gelirlerinin yaklaşık % 80’ini geçmiştir. Bu bakımdan verimli bir vergi sisteminin kurulması ve bu doğrultuda doğru reformların gerçekleştirilmesi kamu finansman dengesinin sağlanması bakımından çok önemlidir.

Şekil 2: Konsolide/Merkezi Yönetim Bütçe Gelirleri Dağılımı, (1990-2022, %)

Kaynak: T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, Genel Yönetim Mali İstatistikler

Aslında kapsamlı vergi reformu, zor bir süreci içermekte ve sağlanan kazançlar orta vadede ortaya çıkmaktadır. Reformu gerçekleştirmede siyaseten uzlaşa sağlanması gerekmektedir. Vergi reformu için gerekli yöntem; zamanla uyumlu şekilde reformların teşviki için uğraşmaktır. Bu kapsamda, vergi sisteminde tarihsel süreçte tutarlılık istenmektedir. Fakat bunu vergi gelirlerinde uygulamaya dönüştürmek kolay değildir. Ayrıca, vergi sistemindeki değişiklik sürecinin kazananları ve kaybedenleri ortaya çıkmaktadır. Çünkü vergilere yönelik idari-mali düzenlemeler, etkinlik ile adalet arasında var olan değişime göre işlemektedir. Süreçte vergi reformu için hayati önemdeki vergi idaresi; iktisadi gelişimde de anahtar unsur olmaktadır.

Bu nedenle, vergi sistemi; mevcut idari kapasite ve mali kaynaklar ile gelir artırmaya yönelik potansiyellerin varlığını, vergi idaresi aracılığıyla göz önünde bulundurmalıdır. Bu doğrultuda yapılacak olan vergi reformları da sosyoekonomik yapıdaki değişime uyum sağlayan özellikte olmalıdır (Khalilzadeh-Shirazi ve Shah, 2002: 135).

Günümüzde Türk Vergi Sistemi

Türk vergi sistemi; vergilendirme konuları itibariyle gelir, servet ve harcamalar üzerinden alınan vergiler olarak ayrılmaktadır. Kanunda ise; gelir üzerinden alınan vergiler (gelir vergisi, kurumlar vergisi), servet üzerinden alınan vergiler (motorlu taşıtlar vergisi, emlak vergisi, veraset ve intikal vergisi), harcamalar üzerinden alınan vergiler (dâhilde alınan KDV, ÖTV, banka ve sigorta muameleleri vergisi, damga vergisi, harçlar) ve dış ticaretten alınan vergiler (gümrük vergisi, ithalde alınan KDV, ithalde damga resmi ve rihtm resmi) olarak sayılmıştır (Gencel, 2005: 152). Tahsil yetkisi yerel yönetimlere bırakılan Emlak Vergisi de servet üzerinden alınan vergiler arasındadır. Böylece vergiler; gelir, tüketim, servet ve dış ticaret üzerinden alınan vergiler olarak dört ana gruptan oluşmaktadır (Samancı, 2018: 146). Gelir Vergisinde ise; ticari kazanç, zira kazanç, ücretler, serbest meslek kazancı, gayrimenkul sermaye iradı, menkul sermaye iradı ve diğer kazanç ve iratlar olarak yedi çeşit kazanç ve irat sayılmıştır.

Tablo 1 ve Tablo 2’de 1980-2022 dönemindeki vergi gelirlerinin vergilendirme konularına göre dağılımı verilmiştir. Genel eğilimleri takip ettiğimizde dönem boyunca dolaylı vergilerin, toplam vergi gelirlerindeki payının arttığını; buna karşın dolaysız vergilerin payının düştüğünü söyleyebiliriz. Özellikle KDV’nin yürürlüğe girmesiyle dolaylı vergilerin payının hızla arttığını görebiliriz. Dolaysız vergiler içinde ise gelir vergilerinin toplam vergiler içindeki payı düşüş eğilimindedir. 1980’de toplam vergi gelirlerinin yaklaşık % 52’sini oluşturan gelir vergisinin payı 2005 yılı sonrasında genellikle % 20’nin altında seyretmiştir. Yine önemli bir husus ÖTV’nin 2002’de yürürlüğe girmesiyle birlikte vergi gelirleri açısından önemli bir kalem olarak kullanılmasıdır.

Tablo 1: Vergi Gelirleri Dağılımı (1980-2005, %)

	1980	1985	1989	1990	1995	1996	1999	2000	2001	2002	2005
Dolaysız Vergiler	62,8	47,7	53,4	52,0	40,7	39,3	45,4	40,9	40,5	33,7	30,1
Gelirden Al. V.	61,9	46,3	52,7	51,1	39,9	38,4	44,2	39,6	39,4	32,4	28,4
Gelir Vergisi	51,7	34,6	38,6	41,0	30,4	30,1	33,3	23,4	29,1	23,0	19,1
Kurumlar Vergisi	4,9	11,7	14,1	10,2	9,5	8,3	10,5	8,9	9,3	9,3	9,2
Diğer	5,2	0	0	0	0	0	0,3	7,3	1,0	0,1	0
Servetten Alınan V.	0,9	1,4	0,7	0,9	0,8	0,8	1,2	1,3	1,1	1,2	1,7
Dolaylı Vergiler	37,2	48,2	46,5	47,9	57,5	60,5	54,6	59,1	59,5	66,3	69,9
Mal ve Hiz. Al. V.	27,3	28,7	29,9	30,1	39,6	43,3	41,3	42,9	45,6	50,4	51,9
Dahilde Al. KDV	13,7	14,8	16,3	16,9	19,6	18,7	16,4	16,9	18,3	19,4	11,7
Özel Tüketim V.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10,1	30,4
Diğer	13,6	13,9	13,6	13,3	20,0	24,6	24,8	25,9	27,2	21,0	9,8
Dış Tic. Alınan V.	9,9	19,5	16,6	17,7	18,0	17,3	13,4	16,2	14,0	15,9	18,0

Kaynak: T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, Genel Yönetim Mali İstatistikler

T. C. Anayasası m. 73 uyarınca, “herkes kamu giderlerini karşılamak üzere mali gücüne göre vergi ödemekle yükümlüdür. Vergi yükünün adaletli ve dengeli dağılımı maliye politikasının sosyal amacıdır”. Buradan anlaşılacağı üzere, devletin egemenlik hakkına dayanarak herkese yüklediği mali yükümlülük olan verginin alınmasındaki amaç, kamu harcamalarını karşılamaktır (Çağan, 1984: 13-14). Verginin amacı mali amaçla sınırlı değildir. Bu amaç dışında vergiler; kaynak tahsisinde etkinliğin, gelirin dağılımında adaletin ve makroekonomik istikrarın sağlanması ile tasarruf ve yatırımlara yönelik politikalar yoluyla ekonomik büyümenin gerçekleşmesi için de kullanılmaktadır (Fırat, 2013: 192). Türk vergi sistemini; ekonomik etkinlik ve sosyal adalet açısından değerlendirmek için bunları tanımlamak gerekmektedir. Vergilemede adalet, yatay ve dikey eşitlik şeklindedir. Yatay eşitlik; aynı seviyede gelir elde eden vergi mükelleflerinin eşit vergi ödemesidir. Dikey eşitlik ise, adaletin sağlanması

için, değişik gelir seviyesindeki vergi mükelleflerinin farklı vergi ödemesidir. Vergilemede etkinlik ise, tarafsızlık demektir. Vergilemede etkinlikte, devlete daha çok gelir sağlamak amaçtır (Fırat, 2013: 192).

Tablo 2: Vergi Gelirleri Dağılımı (2006-2022, %)

	2006	2009	2010	2011	2012	2013	2019	2020	2021	2022
Dolaysız Vergiler	31,5	35,5	31,6	32,3	33,2	30,8	38,2	33,7	35,9	37,8
Gelirden Al. V.	29,2	32,7	29,1	29,9	30,7	28,4	35,8	31,7	34,1	36,7
Gelir Vergisi	21,1	22,3	19,2	19,2	20,3	19,5	24,1	19,1	18,9	15,1
Kurumlar Vergisi	8,1	10,5	9,9	10,6	10,4	8,9	11,7	12,6	15,3	21,6
Servetten Alınan V.	2,3	2,7	2,5	2,5	2,5	2,4	2,3	2,1	1,8	1,1
Dolaylı Vergiler	68,5	64,5	68,4	67,7	66,8	69,2	61,8	66,3	64,1	62,2
Mal ve Hiz. Al. V.	43,2	42,4	43,6	40,7	40,8	41,3	34,3	37,8	32,4	28,8
Dahilde Al. KDV	11,6	12,1	12,5	11,8	11,3	11,6	8,2	8,6	10,6	7,4
Özel Tüketim V.	26,9	25,3	27,2	25,3	25,7	26,2	21,8	24,9	17,6	17,8
Diğer	4,8	5,0	3,9	3,6	3,8	3,5	4,2	4,3	4,2	3,6
Dış Tic. Alınan V.	20,0	16,6	18,8	21,1	19,8	20,9	21,2	22,3	25,5	28,0
Diğer Dolaylı V.	5,3	5,5	6,0	5,9	6,1	6,9	6,4	6,2	6,1	5,4

Kaynak: T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, Genel Yönetim Mali İstatistikler

Türk Vergi Sisteminin Adalet-Etkinlik Temelinde Değerlendirilmesi

Vergilemede adalet için başvurulacak ilk ölçüt dolaylı ve dolaysız vergilerin dağılımıdır (Bkz. Tablo 1 ve 2). Dolaysız vergiler, kişisel duruma bakıldığı için daha adil olmaktadır. Dolaylı vergiler ise, kişiselleştirmeye uygun olmamaları sebebiyle adaletsizdir (Söyler, 2006: 32-33). Türk vergi sisteminde dolaylı-dolaysız vergiler arasındaki dağılım çerçevesinde, dolaylı vergilerin payı düzenli şekilde artmıştır. Kamu finansmanının aciliyeti, artırılması gereken vergilerin kaynağı olarak dolaylı vergilerin tercih edilmesine yol açmıştır (DPT, 2007: 13). Dolaylı vergilerin toplam vergi gelirleri içindeki payı 1980 yılında yaklaşık % 37 iken; 2022 yılında yaklaşık % 62'ye yükselmiştir.

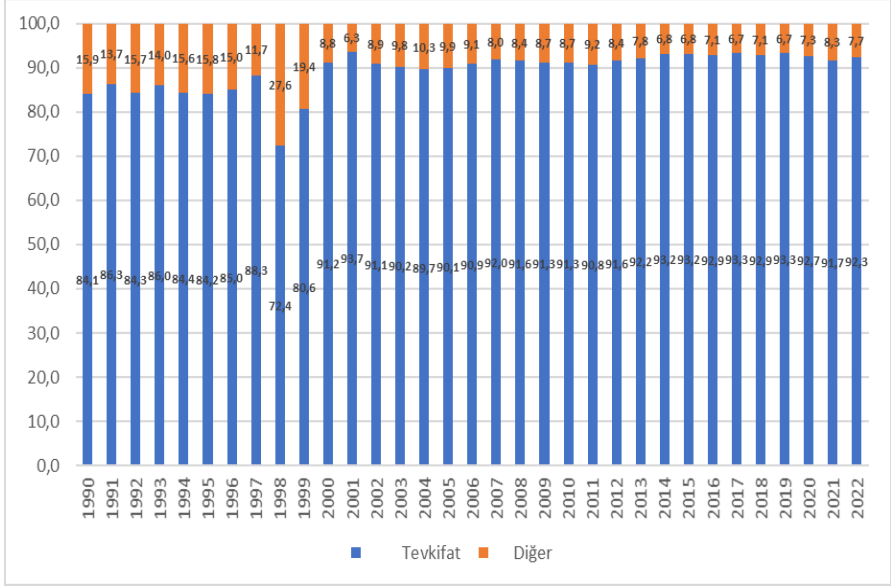
Bu açıdan, dolaylı-dolaysız vergilerin dağılımı; Türk vergi sisteminin adaletsizliğini göstermektedir. Türkiye'de kamu kesimi, geliri yeterince

vergilendirememektedir. Bu durum gelir dağılımının düzeltilmesi ve iktisadi gelişme stratejisi için engellere yol açmaktadır (Söyler, 2006: 33). Toplam vergi gelirlerinde dolaylı vergilerin artması, vergilemede adaletsizliğe yol açsa da; ekonomik krizlerde kamu finansmanının sürdürülebilir olmasında, dolaylı vergilerin tahsilat etkinliğinin katkısı çok olmaktadır (DPT, 2007: 13). Ayrıca, dolaysız vergilerin özellikle sosyoekonomik yapı üzerinden vergi sistemine etkisi göz ardı edilmemelidir. Çünkü gelir, mevcut sermaye birikimi ile yaratılmakta ve dolaysız vergilerin esas kaynağı ise, sermaye birikim süreci olmaktadır (DPT, 2007: 14).

Vergi sistemindeki adaletsizliği gösteren diğer bir göstere ücretlerden alınan gelir vergisidir. Türkiye’de ücretlerden alınan gelir vergisi artan oranlı olarak uygulanmaktadır. Gelir Vergisi Kanunu’nun madde 103’teki gelir vergisine tabi kazançlar ve iratlar üzerinden esas alınan tarife, her yıl takvim yılı gelirlerinin vergilendirilmesinde esas alınmak üzere yeniden belirlenmektedir. Ücret geliri elde edenlerden toplam vergi matrahı belli bir düzeyi (32.000 TL) aşmadığı sürece, %15 vergi alınmaktadır (Fırat, 2013: 195). Ücret gelirini vergilendirmeye ilişkin usul ve esaslar ile muafiyet ve istisnalar Gelir Vergisi Kanunu’nda yer almaktadır.⁷ Memurdan alınan gelir vergisi hesaplanırken brüt ücretinden birçok tazminat ve yardım gibi ödemeler vergi dışı bırakılmıştır. Böylece çoğunlukla ücretin % 70 - % 80’i gelir vergisine tabi olmamaktadır. Bu da Türk vergi sisteminde ücretlerden alınan gelir vergisi açısından adaletsiz bir uygulamadır (Söyler, 2006: 39). Diğer bir adaletsiz uygulama, gelir vergisi tahsilatının büyük kısmının ücretli kesimden stopaj şeklinde yapılmasıdır. Bu kesimlere kaynaktan kesim uygulandığı için vergi kaçırma ya da vergiden kaçınma durumları söz konusu olmamaktadır. Grafik 3’te görüldüğü gibi 2000’li yılların başından itibaren gelir vergisi tahsilatının yaklaşık %90’ı tevkiyat şeklinde yapılmıştır. Bu da gelir vergisi yükünün büyük bir kısmının ücretli kesime yüklendiğine işaret etmektedir.

Vergi sisteminde adaletsizliğe yol açan diğer vergi de KDV’dir. Vergilemede adaletin sağlanması için, KDV oranlarının farklılaştırılması gerekmektedir. KDV, dolaylı vergi olarak; vergi mükellefinin kişisel durumlarını dikkate almayan ve objektif nitelikli yükümlülük olduğundan adalet ile bağdaşmamaktadır. Vergilemede dikey adalet için kısmi sonuçlar sağlayan farklılaşmış oran yapısının uygulanması, adaletin bozulma etkisini azaltmaktadır.⁸ Ancak Türkiye’de KDV’nin oran yapısında büyük adaletsizlikler vardır. Eğer KDV oranı artırılırsa yüksek gelirlilerden çok, düşük ve orta gelirli bundan etkilenmektedir. Ancak KDV oranı düşük, lüks mallar da bulunmaktadır. Bunların yükseltilmesi vergilemede etkinlik ve adalet açısından rasyonel olmaktadır (Söyler, 2006: 39).

Şekil 3: Gelir Vergisi Tahsilatı (1990-2022, % Dağılımı)

Kaynak: T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, Genel Yönetim Mali İstatistikler

Vergi sisteminde; adaletsizlik ve etkinsizlik yaratan diğer unsur kayıt dışılığın yaygınlığıdır. Kayıt dışılık, kamu gelirlerinde azalmaya neden olmaktadır. Vergi ödeme sonuçlarına göre; yeni kanunlar yapmak ve mevcut kanunları değiştirmek önemli değildir. Önemli olan, sosyoekonomik yapıda toplanması gereken vergiyi almaktır. Çünkü toplanamayan vergi sosyal adaletsizlik yaratmaktadır. Verginin; adaletli olması için, ekonomide haksız rekabete yol açmaması ve herkesin gerçek geliri üzerinden ödenmesi beklenmektedir (Gencil, 2005: 158). Türk vergi sisteminin adalet açısından olumsuz göstergelerinden biri, mükellef sayısının düşüklüğüdür. Çünkü, beyana dayalı sistem çökmekte ve 80 milyonun üzerinde nüfusa, 60 milyona yakın seçmen kitlesine sahip olan ülkede beyanname veren mükellef sayısı seçmen sayısının 1/10'u kadar olmaktadır. Ülkede kayıt dışı çalışan, milyonlarca potansiyel vergi mükellefi vardır. 2000'li yılların sonunda ağırlaşan ekonomik kriz nedeni ile kayıt ve beyan dışı çalışan sayısı artmaktadır. Kamu kesiminin, gerekli önlemleri alamaması sonucu vergisini ödeyen mükellefler aleyhine adalet bozulmaktadır. Böylece, verginin tabana yayılamaması sonucu; vergi yükünün ağırlığı adil olarak mükellefler arasında dağıtılamamaktadır (Gencil, 2005: 159).

Vergi kanunlarında yer alan muafiyet, indirim ve istisna hükümleri; sosyal adaleti

ve ekonomik etkinliği yasal yollardan besleyen olgulardandır. Vergi muafiyeti, indirimi ve istisnası; iktisat politikalarının birer aracı olarak vergi sisteminde yer almış bulunmaktadır. Vergi muafiyet ve istisnaları ile vergilendirme dar bir alanda yoğunlaşmaktadır (Gencel, 2005: 161). Bunun yanında muafiyet ve istisnalar; yükümlüler arasında vergilemede adaleti de bozmaktadır.⁹ Bu doğrultuda, muafiyetler ve istisnalar yumağı halindeki Türk vergi sisteminin gözden geçirilmesi gerekmektedir. Çünkü vergi sisteminde muafiyet, indirim ve istisna hükümlerinin çokluğu sorunlar meydana getirmektedir. Vergi mükelleflerinin bir kısmı vergi vermediğinden veya çok az verdiğinden, etkinlik ve adalet zedelenmektedir. Ayrıca vergi kaybına, haksız rekabete ve kayıt dışılığın artmasına neden olmaktadır. Türk vergi sisteminde yoğun olan muafiyetler ve istisnalar yerine, ekonomik açıdan teşvik edilmesi gerekli yükümlülerin ve sektörlerin vergi indirimleri yoluyla desteklenmesi daha uygun olmaktadır (Gencel, 2005: 162).

Türkiye’de kamu kesiminin; ekonomi sektörlerdeki ağırlıklı yapısı ve belirleyici rolü sürmektedir. Kaynaklara ihtiyacı sürekli olmasına rağmen kamu kesimi, 1980 sonrası sosyoekonomik yapıdan çekilmiş; özel sektörün önünü açılmıştır. 24 Ocak 1980 Kararları sonrası; dış dönük iktisadi gelişme stratejisi ve ihracata dayalı sanayileşme modeli ile ekonomik büyüme teşvik edilmiştir.¹⁰ 24 Ocak Kararları ile kamu kesiminin ekonomik sektörlerde etkili konumu değiştirilmek istense de yapılanlar yetersiz kalmıştır. 1990’lar ve 2000’li yıllarda bütçe açıkları ve cari açık kronikleşmiştir. Türkiye’de istisnai birkaç yıl hariç bütçe açığı ve cari açık bir arada ortaya çıkmıştır. Bu arada 1994, 1998 ve 2000/2001 yıllarında üç kez kriz yaşamıştır (Sarioğlu, 2017: 25). Bu doğrultuda, Türkiye’de kamu yatırımlarının ve borç yükünün sürekli artması, vergi gelirlerine bağımlılığı ve mevcut vergilerde verimliliğin yükseltilmesi gerekliliğini artırmaktadır. Ancak, kamu finansman sorunu; vergilerin verimlerinin artırılması yerine, hasılatı kolay dolaylı vergilere başvurularak çözülmektedir. Sonuç ise, bozuk dolaylı-dolaysız vergiler dengesinin kötüye gitmesi olmaktadır (Demirli, 2011: 36). Vergilemede adalet ve ödeme gücü bağlamında, gelir vergisi; tarife yapısı itibariyle artan oranlıdır. Ancak artan oranlılık uygulamada geçerli değildir ve tek oranlı tarife olarak işlemektedir (Fırat, 2013: 200). Ayrıca ticari kazançlar ve serbest meslek kazançları, vergi idaresinin yeterince etkin olmaması nedeniyle, zirai kazançlar da uygulamadaki problemler nedeniyle vergi dışı kalmaktadır. Finansal sermaye hareketlerinin oynaklığı nedeniyle menkul sermaye iratları üzerindeki vergileme de yine sınırlı olmaktadır. Böylece vergi yükü esas itibariyle çalışanlar ve ücretliler üzerine yıkılmaktadır (Söyler, 2006: 40).¹¹ Bu kapsamda, ücretlerden alınan gelir vergisinde; şeffaf ve uyumlu vergi yapısı ile artan oranlı uygulama gerekmektedir. Ayrıca düşük ücretliler için ise, ücret ve maaş dışında imkânların

sağlanması, iyi planlanmış ve verimli vergi oranları uygulanmalıdır (Gencel, 2005: 162).

Dolaylı vergilerden KDV'nin Türkiye uygulamasında; istisnaların fazlalığı, sıfır oran ya da düşük oranlı uygulama dikkati çekmektedir. Finansal hizmetlerden banka ve sigorta muameleleri vergisi dışında KDV alınmamaktadır. Ayrıca sermaye piyasasındaki işlemler de belli oranında istisnaya tabidir. Daha iyi bir KDV sistemi için; benzer vergi oranları uygulanmalı, istisnalar azaltılmalı, finansal hizmetler ve konut üzerine vergi konulmalı, finansal işlem vergisi uygulamaya geçirilmelidir (Kıranoglu, 2003). Dolaylı vergi çeşitlerinden olan diğer vergi, Özel Tüketim Vergisi (ÖTV)'dir. Türkiye'de ÖTV sadece alkollü içecekler ve tütün üzerinden değil; otomotiv, petrol ürünleri, haberleşme hizmetleri (özel iletişim vergisi) üzerinden de yüksek oranlarda alınmaktadır. Türk vergi sisteminde adaletin sağlanması açısından, ÖTV sadece tütün mamulleri ve alkollü içkilerden alınmalıdır (Fırat, 2013: 200). Anayasadaki temel ilkelere ve vergilemede adalet ilkesine karşın, uygulamada vergi yükü adil şekilde dağıtılmamaktadır. Türk vergi sistemi, vergileme açısından adaletsiz yapıdadır. Vergi sisteminde KDV ve ÖTV gibi dolaylı vergilerin toplam vergilerdeki payı yaklaşık %65'tir. Gelişmekte olan ülkelerde, tüketim vergilerine doğru gidiş vardır, ancak bu gidiş yüzde birkaç puanlık bir artış ile sınırlı iken Türkiye'de son 20 yılda %70'e ulaşmıştır (Fırat, 2013: 201). Vergilemede adaletin bozuk olması, mükellefin vergiye karşı direncini artırmaktadır. Vergi mükelleflerinde; ödenen verginin kamusal hizmet şeklinde döneceği bilinci oluşursa ve herkes kazancına göre adil vergi öderse, direnç azalmaktadır. Bu derecede önemli konuda gereken dikkat gösterilmemektedir (Fırat, 2013: 202). Kısacası Türk vergi sisteminde temelde öne çıkanlar sorunlar şunlardır; karışık ve sıklıkla değişen vergi mevzuatı, yüksek orandaki tüketim vergileri ve tüketim vergilerinin toplam vergiler içinde yüksek payı, yüksek vergi oranlarının tetiklediği kayıt dışılık, toplanan vergilerin altyapı hizmeti olarak geri dönmemesi ve vergi afları karşısında vergisini ödeyen vatandaşın duyduğu rahatsızlık (Zenginobuz vd., 2006: 6).

Vergiler, kişilerin ve şirketlerin ekonomik kararları üzerinde etkilidir. Fayda maksimizasyonu isteyen kişilerin tüketim, tasarruf ve işgücü arzı kararları; şirketlerin ise yatırım, işgücü talebi ve teknolojik değişim kararları vergiler aracılığıyla yönlendirilmektedir. Bu doğrultuda verginin konulması, değiştirilmesi ve kaldırılması; kişilerin ve şirketlerin kararlarını değiştirdiğinden, sosyo-ekonomik yapı üzerinde etkili olmaktadır (Efe-Nalbant, 2021: 263). Türk vergi sistemi, 1980 sonrasında çoğunlukla zorunlu tüketim mallarını hedef alan KDV'ye, ÖTV'ye ve yarısından fazlası ücretlilerden tahsil edilen gelir vergisine dayanmaktadır (Sarioğlu, 2017: 32). Vergi sisteminin, bu üç vergiye dayanması

ekonomik etkinlik ve sosyal adalet için istenilen sonuçları vermemiştir. 1980 sonrası, vergi politikası ile desteklenen orta ve yüksek gelirli kesimler tasarruflarını artıramamıştır. Gelir vergisinin, çoğunlukla ücretli kesimden tahsil edilmesi ile düşük gelirli kesimlerden alınan KDV'nin ve ÖTV'nin payının artması, vergilemede adaleti daha da bozmuştur. Böylelikle, vergi kanunlarında ve mevzuatında idari-mali düzenlemeler yapma isteği süreklilik kazanmıştır.¹² Bu çerçevede 2000'li yıllarda ödenen vergileri doğrudan etkileyen idari-mali düzenlemeler olarak; gelir vergisi tarife değişikliği ile geçici olarak ÖTV ve motorlu taşıtlar vergisi tarifesi değişikliği gerçekleşmiştir (Sarioğlu, 2017: 33).

Sonuç Yerine: Genel Bir Değerlendirme

Gelişmekte ülke olan Türkiye'de, kamu kesiminin ve özel sektörün son dönemdeki önemli düzeyde tasarruf açıkları, makroekonomik istikrarı ve ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilemiştir. Ayrıca yoğun biçimde iç ve dış borçlanma zorunluluğunu da getirmiştir. 1990'ların ortalarından itibaren Türkiye'deki ekonomik krizlerin temel etkenlerinin başında; yüksek düzeyde ve sürekli olarak kamu kesimi finansman gereksinimi yer almıştır. Kamu gelirlerinin büyük bölümü borç faizi ödemelerine tahsis edilmiştir. Böylece kamu kesimi; yüksek borç stoku, yüksek faiz ve faiz ödemeleri için yüksek düzeyde borçlanma sarmalına girmiştir. Hızla yükselen harcamalara karşın gelirlerde aynı hızda artış gerçekleştirilememiş, bütçe açıkları GSYH'nin %10'unu geçmiştir.¹³

2001 krizi sonrasında IMF gözetiminde uygulanan yapısal uyum politikaları kapsamında mali disiplin hedeflenmiş ve bütçe açıkları hızla düşürülmüştür. Ancak bu düşüşün esas kaynağı harcamalardaki kesintiler olmuştur. Gelir tarafında ise bir miktar iyileşme söz konusu olsa da bu iyileşme, adil ve etkin bir vergi sisteminden ziyade bir defalık gelirlerin (özelleştirme gelirleri ve işsizlik sigortası fonu) bütçeye gelir olarak aktarılması ile sağlanmıştır. Bu yıllarda iyice artan finansal sermaye hareketleri vergi gelirleri üzerinde ciddi bir baskı oluşturmuştur. Sermayeyi vergilendirmek giderek güçleşmiş ve uluslararası vergi rekabeti nedeniyle sermaye üzerinden elde edilen vergi gelirlerinde aşınma meydana gelmiştir. Sınırlar arası hareketi kısıtlı olan emek kesimi üzerindeki vergi yükü ise giderek artmıştır. Bu durum vergi sisteminde adaletsizlikleri derinleştirmiş, gelir dağılımındaki bozulmayı hızlandırmıştır.

Dönem boyunca Türk vergi sisteminde, sosyal adaleti ve ekonomik etkinliği bozan temel unsurlar; dolaylı vergilerin ağırlığı, emeğin daha çok vergilendirilmesi, vergi kaçakçılığının yüksekliği ve mükellef sayısının düşük olması, enflasyonun vergi gelirlerini etkilemesi ve istisna ile muafiyetlerin fazlalığı olmaktadır (Fırat, 2013: 192). Bu kapsamda, Türk vergi sisteminde; 1940'lar ve 1950'lerden

1695 Abukan D ve Akın C (2023). Cumhuriyet Dönemi Türk Vergi Sistemi: Ana Değişimler ve Mevcut Sisteme İlişkin Gözlemler. *Mülkiye Dergisi*, 47(6), 1675-1700.

itibaren başlayan vergi reformu arayışı sürekli devam etmiştir. Geçici ve yüzeysel idari-mali düzenlemelerle, gerçek vergi reformu ihtiyacı giderilememektedir. Radikal vergi reformuna yönelik olarak, vergi sisteminde; köklü, kapsamlı ve öze dönük idari-mali düzenlemelerin yapılması gerekmektedir (Söyler ve Çolak, 2013: 220). Kamu harcamalarının finansmanında ne kadar fazla adil ve etkin bir vergi sistemi kullanılırsa kamu mali yönetimi o kadar sağlıklı, bunun yerine ne kadar fazla borçlanma ya da vergi dışı gelirler kullanılırsa kamu mali yönetimi o kadar sağlıksız bir yapıya bürünecektir. Aslında makro politika belgesi olan planlarda ve programlarda; kamu gelirleri ile ilgili sorunlar gerçekçi şekilde tespit edilmiştir. Daha adil ve verimli vergi sisteminin sağlanması için idari-mali düzenlemelerin yapılması gerektiği de belirtilmiştir. Ancak bunlar uygulamaya geçirilememiş, iyi niyet beyanından öteye ulaşmamıştır. Bu politika metinlerinde ve belgelerinde; vergi reformu gerekliliği de belirtilmiş ve kapsamlı sistem değişikliğinin önemi sürekli olarak vurgulanmıştır. Ayrıca vergi sistemini hayata geçirmek için güçlü ve etkin vergi idaresinin gerekliliği de önemli konu olmuştur. Sonuçta cumhuriyet dönemi içinde vergi sisteminin çarpık, adaletsiz ve düzensiz yapısını çözecek vergi reformu henüz tam anlamıyla gerçekleştirilememiştir. Türk vergi sisteminde, 1949-1950 dönemindeki gibi kapsamlı ve köklü vergi reformu ihtiyacı hala önemli temel bir sorun oluşturmaktadır.

Sonnotlar

1 Vergi reformu Alman vergi kanunları paralelinde gerçekleştirilmiş, böylece Türk vergi sistemi dolaysız vergiler açısından gelişmiş ülkeler düzeyine gelmiştir (Nadaroğlu, 1998: 414).

2 Bu kanunla AB ülkelerinin vergi sistemleri ile mali uyum kolaylaşmıştır (Yaraşlı, 2005: 11).

3 KDV'de perakende aşamadan önceki üretim aşamalarında mümkün olduğu kadar istisna hükümlerine yer vermemek suretiyle, KDV'nin genel satış vergisi olması mahiyetinin zedelenmemesine özen gösterilmiş, serbest rekabetin işleyişini önleyecek tercihlerden kaçınılmıştır (Yaraşlı, 2005: 12).

4 Ayrıca istisnalar ve muafiyetler ile vergi cezaları ve oranları da düzenlenmiştir (Demirli, 2011: 283).

5 4369 sayılı Kanunda; "temel ilkeleri vergi tabanının genişletilmesi, kayıt dışı ekonominin kayda alınması, sistemin basit ve açık hale getirilmesi ve halen vergisini düzenli olarak ödeyen kişilerin vergi yükünü arttırmadan vergi gelirlerinin artırılması olarak belirlenmiştir." (DPT, 2001: 30).

6 Kaldırılan vergiler; akaryakıt tüketim vergisi, akaryakıt fiyat istikrar payı, taşıt alım ve ek taşıt alım vergisi, çevre kirliliği önleme fonu, trafik tescil harçları, eğitime katkı payı,

özel işlem vergisi, mera payı, federasyon payı, savunma sanayii destekleme fonu, ek vergi, gençlik spor hizmetleri vergisi, malul şehit dul ve yetimleri payı, tütün mamulleri ve alkollü içkiler payı ve toplu konut payı (Demirli, 2011: 285).

7 Bu konuda düzenlenen muafiyetin, istisnanın ve indirimin çoğu kamu kesiminde ve özel sektörde ücret geliri elde eden kişiler için geçerlidir. Ancak çeşitli kanunlar ile kamu personeli ödemelerine ilişkin muafiyetler ve istisnalar sonucunda aynı ücreti alan kamu personelinin ve özel sektörde istihdam edilen işçilerin ücret geliri üzerindeki vergi yükleri arasında ciddi farklılıklar oluşmuştur (Söyler, 2006: 39).

8 Ancak tek oranlı olduğunda adaletsizliği artmaktadır. Çünkü gelir artışları karşısında gerileyen tüketim varsayımında, tek oranlı vergi; gelire göre gerileyen oranlı yük ortaya çıkarmaktadır (Söyler, 2006: 39).

9 Bu durum yükümlülerin vergi idaresine karşı davranışlarını etkilemekte, vergiye karşı direnç oluşturmaktadır. Vergi muafiyet ve istisnalarının diğer yükümlülere yükleyeceği parasal külfetlerin yanında psikolojik maliyetlerinin de dikkate alınması gerekmektedir (Gencel, 2005: 162).

10 Ancak, bu süreçte ihracat artışı ithalatı hep geriden takip etmiştir. Dış ticaret açıkları kronikleşmiştir ve potansiyel ekonomik kriz sebebi olmuştur (Sarioğlu, 2017: 25).

11 Ücretlerden alınan gelir vergisi açısından şu anda Türkiye’de karmaşık farklı bir uygulama vardır. Ücret ve maaş dışında az olanak sağlanmaktadır. Verginin oran yapısı istihdamı ve gelirleri gereğinden fazla azaltmakta ya da kayıt dışı ekonomiye yol açmaktadır (Söyler, 2006: 40).

12 TBMM’de vergi kanunlarında esaslı değişiklik yapılmasına dair taslağın olmadığı dönem yoktur. ÖTV Kanununun çıkarılması (2002) ve Kurumlar Vergisi Kanununun yenilenmesi (2006) gibi bir kısmı yasalasmakla beraber, Gelir Vergisi Kanunu’nun yenilenmesi, Veraset ve İntikal Vergisi Kanununun kaldırılması gibi diğer bir kısmı henüz kanunlaşmamıştır (Sarioğlu, 2017: 33).

13 2000’li yılların başına kadar ki ekonomik krizlere yol açan diğer önemli faktörler; kamu bankalarındaki ve finansal sistemdeki sağlıksız yapı ile özellikle sosyal güvenlik ve tarımsal destekleme alanları olmak üzere yapısal sorunlara kalıcı çözüm getirilememiş olmasıdır.

Kaynakça

Akdoğan A (2005). *Kamu Maliyesi*. Ankara: Gazi Kitabevi.

Albi E (2011). The Challenges of Corporate Income Taxes in a Globalized World. İçinde E Albi ve J Martinez-Vazquez (der), *The Elgar Guide to Tax Systems*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 130-182.

1697 Abukan D ve Akın C (2023). Cumhuriyet Dönemi Türk Vergi Sistemi: Ana Değişimler ve Mevcut Sisteme İlişkin Gözlemler. *Mülkiye Dergisi*, 47(6), 1675-1700.

- Albi E ve Martinez-Vazquez J (2011). Introduction. İçinde E Albi ve J Martinez-Vazquez (der), *The Elgar Guide to Tax Systems*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 1-9.
- Brys B vd. (2015). OECD Ülkelerinde Vergi Reformu Eğilimleri. *Vergi Dünyası Dergisi*, 404, 76-86.
- Bulutoğlu K (1970). *Türk Vergi Sistemi*. İstanbul: Fakülteler Matbaası.
- Buyruk A Ö (2012). Türk Vergi Tarihinde 1950 Büyük Vergi Reformu: Nedenleri, Temelleri ve Getirdikleri. *Vergi Dünyası Dergisi*, 372, 144-151.
- Cnossen S (2011). The Economics of Excise Taxation. İçinde E Albi ve J Martinez-Vazquez (der), *The Elgar Guide to Tax Systems*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 278-299.
- Çağan N (1984). Türk Anayasası Açısından Vergilendirme Yetkisi. https://www.anayasa.gov.tr/files/pdf/anayasa_yargisi/anyarg1/namicagan.pdf. Son erişim tarihi, 25/08/2023.
- Demirli Y (2011). *Gelişmekte Olan Ülkelerde Vergi Reformları ve Türkiye’de Gelir Üzerinden Alınan Vergiler Açısından Değerlendirme*. Yayın No:2011/412, Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı.
- DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) (2001). Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı: Vergi Özel İhtisas Komisyonu Raporu. Yayın No: 2597, Ankara: DPT.
- DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) (2007). Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı: Vergi Özel İhtisas Komisyonu Raporu. Yayın No: 2734, Ankara: DPT.
- Efe-Nalbant G (2021). Gelişmekte Olan Ülkelerde Vergi Yapısının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Dinamik Panel Veri Analizi. *Akademik Hassasiyetler*, 8 (17), 259-284.
- Fırat M (2013). Türk Vergi Sisteminin Etkinlik ve Adalet Açısından Değerlendirilmesi. *Vergi Sorunları Dergisi*, 295, 191-203.
- Gencil U (2005). Türk Vergi Sisteminde Vergi Adaleti. *Vergi Sorunları Dergisi*, 201, 150-162.
- Hazine ve Maliye Bakanlığı (2023). Genel Yönetim Mali İstatistikleri. <https://muhasebat.hmb.gov.tr/genel-yonetim-mali-istatistikleri>. Ankara: Hazine ve Maliye Bakanlığı.
- KB (Kalkınma Bakanlığı) (2014). Onuncu Kalkınma Planı 2014-2018 Vergi Özel İhtisas Komisyonu Raporu. Yayın No: 2896, Ankara: KB.
- KB (Kalkınma Bakanlığı) (2018). On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023): Büyüme Odaklı Vergilendirme Çalışma Grubu Raporu. Yayın No: 3042, Ankara: KB.
- Khalilzadeh-Shirazi J ve Shah A (2002). Gelişmekte Olan Ülkelerde Vergi Reformu. Çev. M Öz, *Vergi Dünyası Dergisi*, Nisan, 135-140.
- Kıranoğlu T (2003). Vergi Adaleti, *Vergi Sorunları Dergisi*, 174, 129-143.
- Abukan D ve Akın C (2023). Cumhuriyet Dönemi Türk Vergi Sistemi: Ana Değişimler ve 1698 Mevcut Sisteme İlişkin Gözlemler. *Mülkiye Dergisi*, 47(6), 1675-1700.

Kıvanç H H (2008). Vergi Reformunun Çerçevesi ve Türkiye'deki Gelişimi. *Vergi Sorunları Dergisi*, Temmuz 238, 182-197.

Kirmanoglu H (2009). *Kamu Ekonomisi Analizi*. İstanbul: Beta Basım Yayın.

Kiser E ve Karceski S M (2017). Political Economy of Taxation. *The Annual Review of Political Science*, 20, 75-92.

Nadaroglu H (1998). *Kamu Maliyesi Teorisi*. İstanbul: Beta Basım Yayın.

Owens J (1990). Vergi Reformu: Uluslararası Bakış. Çev. S Kazıcı, *Vergi Dünyası Dergisi*, 106 Haziran, 32-43.

Öncel M vd. (2008). *Vergi Hukuku*. Ankara: Turhan Kitabevi.

Öz N S (2006). *Gelir Vergisinde Vergiyi Doğuran Olay: Elde Etme*. Ankara: Maliye ve Hukuk Yayınları.

Pınar A (2003). *Kamu Maliyesi ve Maliye Politikası*. Ankara: Turhan Kitabevi.

Sakıncı S (2016). Türkiye İçin Vergi Reformu Önerileri. *Liberal Perspektif Rapor*, 9, Ankara: Özgürlük Araştırmaları Derneği

Samancı M (2018). Mısır'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı İçerisinde Vergi Sistemi'nin Gelişimi ve Türk Vergi Sistemi ile Karşılaştırılması. *Akademik Hassasiyetler*, 5 (9), 135-153.

Sarioğlu F (2017). Cari Açık Tartışmaları Bağlamında Türkiye'de Vergi Reformu. *Akademik Hassasiyetler*, 4 (7), 23-38.

Smith A (1977 [1776]). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Chicago: University of Chicago Pr.

Söyler İ (2006). Vergilemede Adalet İlkesi Açısından Türk Vergi Sisteminin Analizi. *Vergi Sorunları Dergisi*, 209, 31-43.

Söyler İ ve Çolak M (2013). Nasıl Bir Vergi Reformu. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 35, 215-222.

Stiglitz J E (2000). *Economics of the Public Sector*. New York: W.W. Norton & Company Inc.

Tanzi V (2011). Tax Systems in the OECD: Recent Evolution, Competition, And Convergence. İçinde E Albi ve J Martinez-Vazquez (der), *The Elgar Guide to Tax Systems*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 11-36.

Trotman-Dickenson D I (1996). *Economics of the Public Sector*. London: Palgrave Economics & Finance Collection, Economics and Finance.

Turan S (1998). *Vergi Teorisi ve Politikası*. İstanbul: Filiz Kitabevi.

1699 Abukan D ve Akın C (2023). Cumhuriyet Dönemi Türk Vergi Sistemi: Ana Değişimler ve Mevcut Sisteme İlişkin Gözlemler. *Mülkiye Dergisi*, 47(6), 1675-1700.

Türk İ (2010). *Kamu Maliyesi*. Ankara: İmaj Yayınevi.

Uluatam Ö (2005). *Kamu Maliyesi*. Ankara: İmaj Yayınevi.

Varcan N (1987). *Türkiye’de Vergi Politikalarının Oluşumu*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi İktisadi ve Bilimler Fakültesi Yayınları.

Yaraşlı O G (2005). *Türkiye’de Vergi Reformu*. Yayın No:2005/367, Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı.

Zenginobuz Ü vd. (2006). *Yurttaşların Cebinden Devletin Kasasına: Türkiye’de Kim Ne Kadar Vergi Ödüyor?* İstanbul: Boğaziçi Ü. Araştırma Raporu 2006-18.

Adrese Gerek Yok: Bir Mülkiyelinin Anıları¹

Lale Oral Ataç, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü

ORCID: 0000-0001-7261-7788

E-Posta: lale.oral@cbu.edu.tr

Adrese Gerek Yok, yazarının yaşamının önemli kesitlerini, yine yazarının gözünden ve hatırasında kaldığı biçimi ile aktaran, kısmen otobiyografik bir anı (hatırat) kitabı olarak tanımlanabilir. Kitap hatırat türünde yazılmış olduğu için yazar zaman zaman kendi başından geçen bir olayı, zaman zaman çeşitli durumlar karşısındaki değerlendirmelerini kaleme almış. Bu değerlendirmeler bağlamında aktarılan değerler, düşünceler ve duygular okuyucunun dikkatini yazarın kişiliğinde topluyor. Dolayısıyla böyle bir kitabın değerlendirme yazısı, ister istemez yazdıkları kadar yazarın kendisini de konu edinecektir.

Kitabın yazarı Yunus Er, 1956 yılında Uşak'ın Eşme ilçesinde doğmuş, Türkiye'nin 78 kuşağı olarak bilinen nesline mensup olmuştur. Bilindiği gibi bir kuşak, yaşamının önemli dönüm noktalarında sosyal, ekonomik veya politik mevzular bağlamında benzer kadere maruz kalmış olmaları nedeniyle benzer şartlardan etkilenmiş ve nispeten ortak bir düşünce-duygu-davranış örüntüsü geliştirmiş bireylerden oluşmaktadır. Sosyologlara göre belirli tarih aralıkları ile kendine has tutumları vesilesiyle diğerlerinden belirgin biçimde ayrılan yeni bir kuşak meydana gelir. Anılan kuşağın mensupları, gençlik yıllarının önemli bölümünü 1980 darbesine giden ve onu izleyen çalkantılı süreçte geçirmiştir. Kitabın içeriğinden anlaşıldığı üzere, yazar ilk ve orta öğrenimini doğduğu ilin sınırları içinde; yüksek öğrenimini ise (1977'de mezun olması gerekirken, dönemin politik iklimi dolayısıyla kesintiye uğrayan derslerin bir sonraki yıla sarkması ile) 1978 yılında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde tamamlamıştır. Onun yaşam öyküsünü müstesna kılan şeyin, yazı işleri müdürlüğünü yürüttüğü gazete dolayısıyla hakkında açılan basın davalarından kaçarak geçirdiği yıllar olduğu söylenebilir. Kitabın büyük kısmında bu yıllara ilişkin hatıratı yer verilmekle birlikte, kişiyi böyle bir yaşam sürmeye yönlendiren kişiliğinin gelişim evreleri de serimleniyor. Bunları kitabın bölümleri özelinde daha detaylı incelemeye çalışacağım. Ama öncesinde böyle bir eserin değerinin nerede yattığını ve beni bu konuda bir değerlendirme yazmaya iten unsurları açıklamak isterim.

İlk olarak, bu türde yazılmış kitaplar, okurlarına daha evvel yeterince tanımadıkları bir anlam dünyasının kapısını aralayabilir. Bu eser özelinde örneklendirecek olursak; 50'li yıllarda bir Anadolu köyünde doğmak, ilk gençliğini 60'lı yıllarda yaşamak, 70'li yıllarda *Mülkiyeli* olmak kişiye veya kişiyi "ne" yapardı; bu koşulların şekillendirdiği insanın doğru/yanlış veya iyi/kötü olana dair temel değerlendirme standartları nelerdi? Bu insanların birçoğu yaşamlarının emeklilik evresinde olsalar da bugün içerisinde yaşadığımız toplumun kurumlarını şekillendirmişlerdi. Aktardıkları değerler vasıtasıyla sonraki kuşakların dünyaya bakışını etkilemişlerdi. Dolayısıyla izlerini güncel yaşamda takip ederken zaman zaman eleştirdiğimiz o bir dönemin kendine has düşünce dünyası, hangi koşullarda ortaya çıkmıştı daha yakından bakma şansı buldum. Düne bugünden değil de dünden bakmanın (daha genç yaştakiler açısından) kuşaklar arası empati kurmayı kolaylaştırıcı bir yanı olduğunu düşünüyorum. İkinci olarak kitabın, tarihi bizzat döneme tanıklık edenlerin anlatılarından süzen sosyal tarih anlayışı açısından önemli olduğunu söyleyebilirim. Bu anlayış, çeşitli olayların daha üst kurumlar mertebesinde değil de gündelik yaşam deneyimi bağlamında ne gibi sonuçlara yol açtığını görmeye yaramakta ve bizleri sıradan insanların mücadelesini anlamaya daha fazla yaklaştırmaktadır. Dolayısıyla, bu gibi hatıratlar kendi dönemlerine ilişkin gerçekliğin belgeleri olarak değer taşımaktalar. Üçüncü olarak, eserin yazara da kişisel bir anlam ifade ettiğine şüphe yoktur. Şöyle ki anılarını yazmak, kişi için -uzun yıllar önce okuduğum, bu kitapla paralellikler bulduğum için olsa gerek yeniden hatırladığım eserinin başlığında Pablo Neruda'nın ifade ettiği gibi- "Yaşadığımı İtiraf Ediyorum" demenin bir yolu olarak önemlidir sanıyorum.²

Birinci bölüm, kitabın ana konusu olan yetişkinlik yıllarının dramını özetleyen çarpıcı bir anı ile başlasa da devamında yazarın doğumundan ilkokulun sonuna dek geçen sürece dair anıları ile yaşadığı çevrenin özelliklerine ilişkin anekdotlar aktarılıyor. Bu kısımlarda yazarın küçük yaşlardan itibaren kendini hissettiren ve kişiliğine damgasını vuracak denli güçlü birtakım özelliklerini aktarma gayretini sezebiliyoruz. Belli ki bu özellikleri onu daha sonraki yaşlarında Mülkiye sıralarına oturtacak, dünya görüşünü ve yaşam öyküsünü belirleyecek taşları döşemeleri bakımından önem arz ediyorlar. Diğer yandan yazarın aile yapısı, anne-babası veya kardeşleriyle ilişkileri, bu ilişkilerden kaynaklı önemli dönüm noktaları veya travmatik yaşantılara rastlamıyoruz. Örneğin, yazarın çocukluğundan itibaren, yaşadığı bölgenin kendisine ve başkalarına sunduğu olanakları iyileştirme yönünde birtakım güçlü duyarlılık referanslarına sahip olduğu anlaşılıyor. Söz gelimi, ilkokuldan sonra okula gidebilmek için dönemin başbakanına mektup yazıp eğitim hürriyeti talep edecektir. Mektubunun sonucu savcılık sorgusu ile nihayet bulsa da daha sonra kendisi ve kendisi gibi istekli bir arkadaşının ortaokula gitmesinin önünü açacak olaylara vesile olacaktır. Bu gibi duyarlılıkların kaynağı

gibi, yazara henüz o yaşlardayken koşulları değiştirme adına proaktif davranma yeterliliğini kazandıran şeyin ne olduğunu adlandırabilecek genetik aktarım, aile desteği, rol model olanakları vb. etkenlere ilişkin bilgi edinemiyoruz. Yazar, yaşadığı yörenin imkânlarını ve yöre insanını anlatıyor daha ziyade. Buradan, kendisini psikanalitik bir incelemenin nesnesi yapmadığını, daha ziyade kişiyi kuşatan şartların ve onları kontrol altına alma istencinin bireyin benliği ve yaşamı üzerindeki etkilerine önem verdiğini çıkarılabilmek mümkün. Yazarın bu yaklaşımının, muhtemelen en güçlü desteğini Gasset'in meşhur; "Ben kendim ve koşullarımdan müteşekkilm ve eğer onları kurtarmazsam, kendimi de kurtaramam." ifadesinde bulduğu görüşündeyim.³

Kitabın ikinci bölümü, yazarın ortaokul ile lise yıllarına dair anılarını içeriyor ve önce 1960'ların ikinci yarısında, toplumun tüm sosyoekonomik kesimlerinin okul sıralarında hemhâl olduğu bir döneme götürüyor okuru. Sosyal gruplar arasındaki sınırların daha geçirgen; kültürel benzeşimin daha fazla, diğerini anlama isteminin ve kabiliyetinin daha yüksek olduğu bir toplum yapısının ön koşullarını hissettiren bir kısım olduğunu düşünüyor. O dönem taşrada eğitim olanaklarına erişimin önündeki güçlü engellerden bahsedilmekle birlikte, bunları aşabilenler için akademik ve mesleki başarının kişinin bireysel çabası ve yetkinliği ile doğrudan ilişkilendirilebildiği çok sayıda yaşam öyküsüne değiniliyor. Yazarın kendi öyküsünü de kapsayan ve kitap boyunca farklı insanların hayatlarına uğranılmak suretiyle açığa çıkan bu örüntü ise sosyal çeperlerin geçirgenliği ile meritokrasi arasındaki ilişkiye dikkat çekmekte. Hayata avantajlı veya dezavantajlı başlayanlar muhtemelen her zaman her toplumda var olacaktır. Yine de bireysel yetkinliklerin, emeğin, motivasyonun, istikrarın ne ölçüde değerli olacağına ilişkin standartları toplumun temel kurumlarının işleyiş dinamikleri belirlemektedir. İnsan haklarını ve dolayısıyla insanların eşitliğini temel alan demokratik bir hukuk devleti, esasen meritokrasinin yeşermesi adına ideal koşulları sağlıyor görünse de -kitabtaki örnekten yola çıkacak olursak- eğitim sistemi ile desteklenmediği takdirde beklenen sonuçları elde etmek zorlaşmaktadır. Hele eşitliğe dayalı değerleri içselleştirmenin önünde "yüksek güç mesafesi" gibi önemli kültürel bariyerlerin bulunduğu toplumsal kültürlerde bu tablo biraz daha kararmaktadır. Şöyle ki Türkiye gibi, toplumdaki statü/güç farklılıklarının hoşgörülendiği, önemsendiği hatta gerekli kabul edildiği; bu farklılıklara çok büyük anlamlar yüklendiği için de güçlüler ile güçsüzler veya yönetenler ile yönetilenler arasındaki mesafenin çok uzakmışçasına algılandığı kültürlerdeki bu durum, yüksek güç mesafesi olarak adlandırılmaktadır. Yüksek güç mesafesi, üyeleri tarafından toplumun adeta bir insan piramidiymişçesine algılanmasına yol açmaktadır. İnsanların tahayyülündeki piramit ve bu düzen içerisindeki konumlarını kanıksama düzeyleri onların benliklerini nasıl inşa ettiklerini etkilemektedir.

Kitabın ikinci bölümüne ilişkin dikkati çeken bir diğer nokta, yazarın bu yaş döneminde insani duyarlılığının bir başka noktaya taşınmış olmasıdır. Bu yeni düzeyi karakterize eden üç temel unsur vardır: Bunlardan ilki yazarın artık kendi istikbali için savaştan bir genç olmanın bir adım ötesine geçmiş, toplumun diğer kesimlerine el uzatmış olmasıdır. İkincisi, yalnızca bireysel çabasını ortaya koymanın ötesinde, başka insanları örgütleyebileceği kampanyalar organize etme ve ihtiyaç sahipleri ile gönüllüler arasında köprü vazifesi görme aşamasına geçmiş olmasıdır. Üçüncüsü ise duygularını ifade etmede sanatı kullanma gibi bir mertebeye ulaşmasıdır. Şöyle ki ilçe merkezinde tek başına, üstelik son derece iptidai koşullarda yaşayarak devam ettiği ortaokul öğrenimi sırasında, deprem mağdurlarına yardım etmek için gittiği bir kentten dönüşünde, orada hissettiği güçlü duyguları öğretmenlerine ve arkadaşlarına, gördüklerine dair yazdığı bir şiirle aktaracaktır. Daha sonra, il merkezinde, yatılı öğrenci yurdunda kalarak devam ettiği lise döneminde ise yazar, ilk gençliğe has coşku anlarının birinin sonucu olarak kolluk kuvvetlerinin müdahalesi ile tanışacak ve okula döndükten sonra, polis gözaltısı deneyimini bir tiyatro oyununa dönüştürürken, tragedyaı değil komedyayı seçecektir. Esasen anılan yaş aralığı itibarıyla ergenlik/ilk gençlik yıllarına tekabül eden dönemde bireyin kişiliğinin çizdiği sınırlar elverdiği ölçüde, benliği ve duyguları ile sanat arasında birtakım bağlar kurması olağandır. Bununla birlikte, bu bağlar herkeste aynı güçle tezahür etmez ve birçok insan için duyguların/düşüncelerin dışı “sanatlı” vurumu mümkün olmaz. Kitap boyunca anıların hikâye edilme biçimi, yazarın yaratıcılığını çocuksu bir hayalperestlik, muziplik ve coşku harmanında bulduğuna işaret ediyor.

Üçüncü bölüm, yazarın Mülkiye’deki öğrencilik yıllarına dair birkaç çarpıcı anıdan mürekkep; diğer bölümlere kıyasla kitabın en kısa bölümü. Bu kısımda, öğrencilik döneminden arkadaşların veya halktan insanların, kitaptaki ifade ile “yaşadığı acılara” değinilmekte. Bunların ortak yanı, esasen hayatta kalmak gibi birincil ihtiyaçlarının mücadelesini veriyor olmakla birlikte, kendilerinden çok uzak bir yerde, ülke yönetimi düzeyinde yaşanan birtakım çekişmelerin nesnesi haline gelmiş insanların yaşadığı şaşkınlığı ve yıkımı konu edinmeleri. Daha önce de belirttiği gibi, kitabın her bölümünde farklı insanların anlatılarına uğranılıyor. Bunların bir pazılın parçaları gibi yerleştirildiğini söylemek zor. Zira anlatıları bütünleyecek bir harca, yani olayları bağlantılı hale getirecek bir kurguya rastlamıyoruz. Daha ziyade yazarın, kendi gerçekliğini aktarırken bu vesileyle dönemin diğer bazı şahitlerini tanıklığa çağırıldığını düşünmek olası. Ayrıca, yalnızca belirli bir karakterin trajedisine odaklanmış narsistik bir anlatım biçiminin tercih edilmeyişini sempatik bulduğumu söylemeliyim. Bu noktada hafızam beni Hemingway’in Çanlar Kimin İçin Çalışıyor romanına taşıyor. Roman şu epigrafla başlar:

Ada değildir insan, bütün hiç değildir bir başına; anakaranın bir parçasıdır, bir damladır okyanusta; bir toprak tanesini alıp götürse deniz, küçülür Avrupa, sanki yiten bir burunmuş, dostlarının ya da senin bir yurtluğunmuş gibi, ölünce bir insan eksilirim ben, çünkü insanoğlunun bir parçasıyım; işte bundandır ki sorup durma çanların kimin için çaldığını; senin için çalıyor.⁴

Dördüncü bölüm, kitabın en hacimli bölümü. Biraz ileri giderek, kitabın yazılma amacının esasen bu bölümde yer verilen hatıratan mütevellit olduğu söylenebilir. Şöyle ki kimliğini gizlemek zorunda kaldığı endişe içerisinde geçen yılların konu edildiği, yazarın hayatının en sıra dışı ve ilgi çekici dönemini aktaran bu bölüm, kitabın kalbidir denilebilir. Önceki bölümlerin, burada anlatılacak olanları bağlamına oturtmak amaçlı ön bilgiler verdiğini düşünmek de mümkün. Anılar yer yer film sahnelerini andıran heyecanlı kaçışlara veya takiplere, yer yer ise hüzünlü özlem veya veda hikayelerine dönüşüyor. Diğer yandan bölüm boyunca dikkati çeken şeylerden biri, sık sık yanlış anlamalara, gereksiz telaşlara dair gülümsetici hatıralara da yer verilmesi. Bunda, kendini gerçekleştirme mertebesine ulaşmış insanlara has; yaşamı ve kendini bir çocuğun gözüyle görebilme, onları olduğu gibi kabullenebilme ve onlara gülebilme yeterliliklerinin izlerini bulduğumu düşünüyorum.

Dördüncü bölümde aktarılanlar doğrusal bir tarih sırası izlemiyor. Takvim zaman zaman ileri zaman zaman geri istikamette akıyor. Yine de ana mevzu; gizlenme, ortaya çıkma ve tutukluluk dönemleri boyunca takip etmek mümkün. Gizlenme dönemi, benim açımdan en ilgici çekicisi oldu diyebilirim. Eski dostların hem kendini diğerinden hem de diğerini kendinden korumak üzere yapılan sessiz bir anlaşmanın tarafları olarak birer yabancı haline gelmesini dokunaklı bulduğumu belirtmeliyim. Bu kısım, geniş zamanların imbiğinden süzölmüş dostluklardan, akrabalığın güçlü bağlarından, kimliğinin ve geçmişinin müspet olanaklarını yaşamaktan mahrum bir şekilde sürülen on iki yıllık ömrün hikayesi. Yunus Er'inki münferit bir hikâye değil; yakın tarihin sancılı bir dönemine tanıklık etmiş, benzer kadere maruz kalmış birçok insanın hikâyesi ile kesişiyor elbette. Toplumun yakın tarih okuryazarlığı düzeyini veya ulusal tarih araştırmacılığının hipermetropisini tartışmak bu yazının kapsamını açacaktır. Yine de şu kadarını ifade etmeliyim ki, kitap beni, bu denli tesirli yaşantılara sahne olmuş yakın geçmişinin, Türkiye'de edebiyatı ve sanatı besleme olanağı üzerine düşünmeye sevk etti. Kitapta anlatılan kaçaklık, izolasyon, hissedilen güvensizlik iklimi, uzun yılların ardından özgürlüğe alışmakta zorlanma, vb. yaşantılar; politik toksisite veya istismarın bir sonucu olarak dünyanın çeşitli yerlerinde az çok benzer şekilde insanların kaderi haline gelmiştir. Söz gelimi bu bahsedilenlerin

uç bir örneği, İspanya İç Savaşı sonrası yenilen taraflara mensup bazı kaçakların Franco diktatörlüğü boyunca, yani otuz yılı aşkın bir süre zarfında evlerinde saklanmış olmalarıdır. Halk arasında köstebek adı verilen ve sayıları hiç de az olmayan bu kimselerin öyküsü, 2019 yılında oldukça etkileyici bir sinema filmi ile dünya çapında geniş kitlelerin ilgisini çekmişti. Türkçeye “Sonsuz Siper” adıyla tercüme edilen filmin baş karakteri, bu kitabın yazarına benzer şekilde özgürlüğüne kavuştuğunu idrak etmekte zorlanır ve hatta buna sevinemeyecek düzeyde bir yabancılaşma içerisindedir.⁵

Sonnotlar

- 1 Adrese Gerek Yok, Yunus Er, İstanbul, 2022, Nota Bene Yayınları (1. Baskı), 224 sayfa.
- 2 Yaşadığımı İtiraf Ediyorum, Şilili dünyaca ünlü şair ve yazar Pablo Neruda'nın (1904-1973) anılarını kaleme aldığı, 1973 yılında yayımlanan ve sonraki yıllarda Türkçeye de tercüme edilen eserdir. Neruda bu eserde dostlarının anılarına da yer verir. Şair kendi hayatını adeta başkalarının hayatlarından oluşmuş bir bütün olarak algıladığını ifade eder. Bana bu kitabı anımsatmasının nedeninin, Adrese Gerek Yok kitabında da benzer bir tekniğin kullanılması olduğu görüşümdedir.
- 3 İspanyol felsefeci ve yazar José Ortega y Gasset (1883-1955) yirminci yüzyılın en önemli filozoflarından biri olarak kabul edilmektedir. Metindeki ifade, 1914 yılında yayımlanan *Meditaciones del Quijote* (Quijote Üzerine Düşünceler) kitabında yer almaktadır ve kendisinin en çok bilinen alıntısıdır.
- 4 Ernest Hemingway (1899-1961) İspanya İç Savaşı'na bizzat katılmış ve 1941 yılında söz konusu savaş konu edinen *Çanlar Kimin İçin Çalıyor* romanını yayımlamıştır. Roman, adını epigraftaki alıntıdan almaktadır. Bu alıntı, İngiliz vaiz John Donne'a (1572-1631) aittir. Kaynak: Hemingway, E. (2012) *Çanlar Kimin İçin Çalıyor (On Birinci Basım)*. Çev. Erol Mutlu, İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- 5 Arregi, A., Goenaga, J. M. & Garaño, J. (Yönetmen). (2019). *La trinchera infinita [Sonsuz siper]* [Film]. Irusoin; Moriarti Produksioak; La Claqueta PC; Manny Films.

Ana Rusya'nın Dansı ve Steplerin Sarkacı: Bir Kitap Değerlendirmesi¹

Serdal Bahçe, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Maliye Bölümü

ORCID: 0000-0001-8213-4763

E-posta: sbahce@politics.ankara.edu.tr

Iron Maiden 1990 tarihli *No Prayer for Dying* adlı albümünde yer vermişti *Mother Russia* (Ana Rusya) parçasına. Parça tam da Sovyet Sosyalizminin çözümlüşünün üstüne yazılmıştı galiba (başka gruplar da başka parçalar yaptılar ancak her zaman olduğu gibi Iron Maiden'a ait olan daha büyük bir yer işgal etti hafızada). Sözleri ise ilginçti doğrusu;

*Rusya Ana nasıl uyuyorsun
Kış ortasında soğuk rüzgarlar esiyor
Ağaçlardan kar taneleri düşüyor
Karda bir hayalet gibi uçuyor*

...

*Rusya Ana
Çarların dansı
Kafalarınızı dik tutun
Kim olduğunuzu hatırlayın
Kederin öfkesini
Serbest bırakabilir misin?
Mutlu olabilir misin?
Artık halkın özgür*

Sözler ve müzik, grubun büyük başçısı Steve Harris'e aitti. Nakaratın son mısraında Rus halkının artık özgür olduğunu muştuluyordu parça. 1990'larda hem Sosyalizme son verenler hem de onların Batılı destekçileri büyük bir coşku içerisindeydiler. Ülkemizde bile hem sağcılar (Sovyet Sosyalizmi yıkıldığı ve Orta Asya ve Kafkasya Rus esaretinden kurtulduğu için) hem de solcular (baskıcı monolitik Sovyet Sosyalizmi yıkıldığı için) Rusya konusunda ortak bir coşkuya sahiptiler neredeyse. Bu Batılı liberal, sağcı ve muhafazakâr kalemler için de bir tür kavuşma anlamına geliyordu. Bazılarına göre, Rusya tarihsel olarak ait olduğu aksa, Batı'ya geri dönecekti. Gerçi Batı'nın liberal ve muhafazakârlarının önemli

1707 Bahçe S (2023). Ana Rusya'nın Dansı ve Steplerin Sarkacı: Bir Kitap Değerlendirmesi. *Mülkiye Dergisi*, 47(6), 1707-1716.

bir bölümü de düşünsel atababalarının Rusya pesimizmini paylaşıyorlardı; atababalara göre Rusya doğulu bir step imparatorluğu idi, uzaktı, yabancıydı. Genetik materyalinde Avrupalı aydınlanmış genlerden daha fazla, daha çok Tatar/ Moğol geni taşıyordu. Ancak bu pesimizmi paylaşanlar bile Sovyet Sosyalizminin çöküşünün ardından bir normalizasyonun geleceğini ummak için haklı nedenlere sahiptiler.

Ama olmadı. Daha doğrusu Yeltsin'in ilk dönemlerinde olacak, Rusya Batılı uygarlığın içinde hak ettiği yeri alacak gibi görünüyordu. Ama Rusya kapitalist restorasyonun yarattığı şok ve çizdiği ayrık patika sayesinde yeniden uzaklaştı birden; siste yitip giden, önce silüeti, sonra sesi kaybolan bir yolcu gibiydi. Putin ve sonrasında ise bu hayalden bütünüyle vazgeçildi. Putin sanki birden, bir anda 18. yüzyıldan bugüne ışınlanmış bir yeni çar olarak ortaya çıktı. Rus kapitalizmi kimilerine göre küresel kapitalizmin arızalı ve uzak bir üyesi olduysa eğer bu uzaklığın en bariz dışavurumu Putin'in oligarşik kapitalist yönetimi oldu. Rus tipi kapitalizm, tıpkı Rus tipi muhafazakârlık, Rus tipi Halkçılık gibi kendi patikasını çizdi, uzaktı, uzak kaldı.

Rusya'nın uzaklığı sadece mesafeyle veya büyüklükle ilgili değildi açıkçası. Pek tabii ki uzak ve büyüktü, sıradan bir Batılının aklının, havsalasının alamayacağı kadar büyüktü hem de. İçinde çok dinli çok kültürlü çok uluslu bir yapıyı barındıran bir mağara gibiydi. Bu uzaklık, Rusya'ya ve Sovyet coğrafyasına egemen olan ve insanlık tarihindeki en enternasyonalist ideoloji söz konusu olduğunda bile baki kaldı. Sovyet Marksizmi, uluslararası komünist ve sosyalist hareket içindeki tüm egemenliğine rağmen Batılı sosyalistler ve komünistler için; bir yerde Avrupalı muhafazakârlar için I. Alexander'ın oynadığı rolü oynar gibi göründü. Uzaklık Rusya için bir kader miydi, bilerek mi uzak kaldı her daim? Belki de yaklaşmak istedi ancak biz fark edemedik.

İşin özü bazen o yaklaşmak istemedi, bazen ise gerçekten yaklaşmak istedi ama görünmez bir bariyer onu engelledi. Ancak Rusya konusundaki hem Batılı hem de Türkiyeli düşün ve akademi dünyasında süregiden cahillik ne yazık ki her iki yönelimi de teşhis etmemizi imkânsız kıldı. Rusya hem uzak hem yakındı. Hem içeride hem de dışarıdaydı. Hem saldırgan hem de kurtarıcıydı.

1815'de Napolyon ve Fransız Devriminin bakiyesi yenilirken I. Alexander ve ordusu Paris'e muzafferane bir şekilde girmişti; Rusya, Avrupa'ya karşı-devrimi taşımıştı. Önce liberaller ve burjuva devrimcileri ürkütmüştü. 1848'de bu defa Macaristan'a müdahale etti. Macar devrimini bastırdı. Bu defa da milliyetçileri ve sosyalistleri ürküttü. 1944 Bahar'ında ise bu defa Nazi sürülerinin peşinden

Doğu Avrupa'ya girdi Kızılıordu, Doğu Avrupa gericiliğini, faşizmini süpürerek, ve bu sefer de devrimi taşıyarak Berlin'e ve hatta onun batısına kadar geldi. Bu kerre korkanlar liberaller ve muhafazakârlar oldu. Kısacası Batı'nın tüm siyasi renkleri en az bir kere Rusya tarafından korkutuldular. Dev gibiydi, heyula gibiydi; daha doğrusu öyle zannediliyordu. Ancak bu zannetme bir cehaletin türeviydi. Türkiye için de böyle bir kader söz konusuydu. Rusya küçük bir knezlikten koca bir imparatorluğa genişlerken en fazla Osmanlı'yı ısırdı. Osmanlı küçülürken o büyüdü. Osmanlı ve Türkiye aydını açısından 93 Harbi'ndeki utanç kolayca unutulabilecek bir şey değildi. Yeşilköy'e kadar gelmişti Moskof. Rusya'ya sosyalizm gelince Bolşeviklerin ve Kemalistlerin kısa yakınlaşması bir tür interlöd gibiydi ancak çabuk bitti; Türkiye burjuvazisi ve devleti uzunca bir süre geciktirdiği kararı verdi ve Batı'nın kanatlarının altına yerleşti. Böylece Rusya'nın uzaklığı arttı, Soğuk Savaş döneminin anti-komünizmi bu mesafeyi daha da arttırdı.

Hem Batı'da hem de Türkiye'de Rusya konusundaki cehaleti tespit ederek başlayalım Orhan Gafarlı'nın kitabını değerlendirmeye. Bu cehalet ve bilgisizlik ortamında Gafarlı'nın kitabı kuşkusuz önemli bir katkıdır. Rusya'nın Ukrayna'ya yönelik harekâtı, Rusya'nın Kırım'ı işgali, Rusya'nın Suriye'deki varlığı, Rusya'nın dış politikada sıkışan Türkiye'ye çıkış kapısı olması; tüm bunlar bile Türkiye'de Rusya konusundaki bilgisizliğin giderilmesi yönünde bir talep ve arzuyu yaratmamış gibi görünmektedir. Sırf ama sırf bu nedenle bile Gafarlı'nın kitabı özel bir ilgiyi hak etmektedir.

Önce ilginç olanla başlayalım. Gafarlı kitabına isim olarak "Rusya'nın Batı'dan Kopuşu" ibaresini seçmiş. Bu seçim yazarın kafasında araştırma sorusuna ve sorunsalına yönelik olarak net bir cevabın varlığını ima ediyor ve aynı zamanda bir de soru yaratıyor. İlki; Gafarlı araştırmasına konu olan zaman dilimi – 16. yüzyıl ile 1905 arasında -Rusya'nın Batı'dan koptuğunu öne sürüyor. Koptu mu? Eğer koptu ise nasıl oldu da Avrupa'nın özellikle 18. ve 19. yüzyılda yaşadığı tüm siyasal çalkantıların içinde (Yedi Yıl Savaşları, Polonya'nın bilmem kaçını bölünmesi, Napolyonik Savaşlar, 19. Yüzyıl Devrimleri, Yunan Bağımsızlık Savaşı) hem de tam göbeğinde oldu? Bu uzun liste görünüşte Gafarlı'nın net cevabını sorgulanır kılmaktadır. Ancak sadece görünüşte, kitabın derinliklerine indikçe kopuşun bir tür moral ve manevi kopuş olarak algılandığı, daha doğrusu Rusya'nın hem iç hem de dış politikadaki istisnailiğine dair bir yargı olduğunu anlıyoruz. Gafarlı'nın temel yönetsel ve analitik kategorisi olan "sosyal temsil" tam da bunu anlatıyor. Gafarlı'nın "sosyal temsil" mevzileşmesinin iki karşı tarafına yerleştirdiği Batıcılık ve Millicilik akımları hiçbir şeyde anlaşamaları bile tek bir şey üzerinde anlaşılıyorlar; Rusya'nın her anlamda istisnailiği.

Batıcılar, Batılılaşmacılar bile Rusya'nın kendine özgü olduğu konusunda sabit bir fikre sahiplermiş gibi görünmektedir. Dolayısıyla aslında hem zaten batıdan ayrıksı kalmak isteyen Millîciler için hem de çölde vaha arar gibi Batıyı arayan Batıcılar için Rusya siyaseten kopuk vaziyettedir. Nitekim bu kopmuşluk hissi, Gafarlı bahsetmiyor ama biz ekleyelim, Bolşevik Rusya için de geçerli olacaktı (bu türden bir algının sonuçlarında biri olacaktı "Tek Ülkede Sosyalizm" fikri). Ancak yine de tatmin olmadık, çünkü Gafarlı'nın kitabının adı gerçekleşip biten bir süreci anlatıyor (...Kopuşu). Öyle ise ne zaman kopuk değildi sorusu aklımıza takılıyor. Gafarlı'nın keyifli anlatısı işte buna çok açık bir cevap arıyor.

Bir ara verelim "Batı" kavramı aslında bir tür uygarlıkçı bir tanımlama. Her uygarlıkçı tanımlama gibi içinde gizil bir öteki ve düşman tanımlaması yatıyor. Daha da ötesi bir tür misyoner bakış açısı yatıyor Batı teriminin masum gibi görünen şalının altında; ileri olanın geri olanı yola getirmesi ve eğitmesi bir tür gizli bilinçaltı mesaj olarak saklanıyor her defasında uygarlık mitinin altında. Tutucu İngiliz tarihçilerden Soğuk Savaş tıynetinin bedene gelmiş hali olarak Samuel Huntington'a kadar muhafazakâr bir hat üzerinden yapılmış bir tanımlamadır "Batı"nın tanımlaması. Batı'yı yeknesak bir değerler bütünü vücuda geldiği ve bu değerler bütünü yarattığı bir tür gelişmişlik (her anlamda gelişmişlik) olarak görme eğilimi Batı'nın sosyal düşüncesinde çok baskındır. Kısacası Batılı olan ve olmayanı teşhis etme amacını taşır. Aslında gelişkin kapitalist Batı'nın geri kalmış, geride kalmış tüm diğerlerine yönelik bir garip aşağılamasını da içerir. Ancak gerçekten tutucu ve soğuk savaşçı sağcı akıllar mı ürettiler kavramı? Aslında Batı coğrafi bir belirteçten daha çok kültürel ve siyasi ve hatta dinsel bir bölünmeyi anlatmak için çok daha eskilerden beri kullanılıyordu. Ancak Gafarlı'nın kitabında anlatılanlar ve Osmanlı'nın geç dönem tarihi bize terime şimdi sahip olduğu geniş ve tahakküm edici içeriği verenlerin acıklı bir şekilde Doğulular olduğunu anlatıyorlar. "Batı" belki Batılıların tahayyülünde yeşerdi ilk önce ancak ona işlevsel bir içerik kazandıran Doğululardır. Ancak hangi Doğulular?

Aslında burada bahsedilen Batı'nın Doğu'sudur. Elbe'den Batı'ya Urallar'a doğru bir genişlik ve Kuzey'de İskandinavya'nın güney sınırından Arabistan çöllerinin kuzey sınırına kadar bir derinlik. Burası araftır; eğer kapitalist gelişmesini tamamlamış daha Batı cennet ve giderek çevreleşen ve emperyalizmin talanına açılan daha Doğu cehennem ise. Cennette olan ile cehennemde olan kaderi bir yerde kabullenmiştir; kötü olan arafta olmaktır. Bu nedenle Doğu Sorunu aslında arafın yükü, lanetidir. Bu anlamda Batı'ya anlamsal içeriğini kazandıran tam da bu Doğu'dur işte; Doğu Sorunu da burasıdır aslında (belki biraz İç Asya ve Hindistan sosuyla birlikte). Nitekim Gafarlı'nın kitabından süzülüp

gelen ilk ima budur. Keza aynı şekilde Doğu, batı olmayanın tespiti anlamında Batı'ya aittir. Örneğin 19. yüzyılın sonunda Batılı düşünceyi meşgul eden şu meşhur "Doğu Sorunu"nu ele alalım; eni konu bir tarafında Osmanlı diğer tarafında Rusya vardır; dümende ise İngiliz emperyalizmi. Tüm sorun büyük emperyalistler tarafından kontrollü bir şekilde erilmek istenen Osmanlı'nın Rusya tarafından bir anda yutuluvermesinin nasıl engelleneceğidir. Doğu, Rusya ve Osmanlıdır. Biri büyürken diğeri küçülmektedir. Sorun küçülenin hızlı küçülmesini, büyüyenin ise hızlı büyümesini engellemektir. Osmanlı için hazin bir durum olduğu açıktır. Burada her ikisi de emperyalizmin laboratuvarında sıkı bir kontrol altında tutulan fareler gibidirler. İşin acıklı tarafı ise fareler bunun bilincindedir.

Dolayısıyla hangisi daha elle tutulur bir tanımlamadır? Batı mı? Doğu mu? Birincisi kendinde olmayana yönelik bir tanımlamayken, ikincisi kendisi gibi olmayana yönelik bir tanımlamadır. İkincisi gizil bir utancı ve ıskalamayı ima eder, birincisi ise gizil bir böbürlenmeye ve hedefi tutturmaya yönelik sevince karşı bitmeyen bir arzudur. Rusya neyi ıskalamaktadır?

Şimdi Gafarlı'nın kitabına dönebiliriz. Belirtmiştik, Gafarlı'nın temel analitik birimi "sosyal temsil"dir. Pek ama sosyal temsil nedir? Gafarlı, kavramın mucidi Serge Moscovici'den bir alıntı yapıyor. Moscovici'ye göre sosyal temsiller:

Dini inançlarımıza, siyasal düşüncelerimize ve yarattığımız zihinsel bağlantılara tutarlılık (coherence) kazandıran fikirler stokunun ve günlük düşünmenin içerikleri ile ilgilidir. [...] Sosyal temsiller, kişiler ile nesnelere sınıflamamızı, davranışları açıklayıp kıyaslamamızı ve bunları ortamımızın parçası olarak nesnelleştirmemizi mümkün kılar.²

Ancak bu bir tanımlama değil pek tabi ki. Bunun bir tanımlama olmamasının müsebbibi Gafarlı da değil. Moscovici, onu yorumlayanlara göre, tüm yazını içinde sosyal temsili birden çok kez tanımlamıştır. Birden fazla tanımı var ise de açık ve net bir tanımı yoktur. Nitekim bu yeni bir kavramdır ve üzerinde uzlaşmış bir tanımının ortaya çıkması için kavramın yarattığı yazının biraz daha derinleşmesini beklemek gerekecektir. Ancak Gafarlı'nın Moscovici'den yaptığı aktarım birkaç ipucu vermektedir.

Öncelikle kavram bireysel psikolojiyle ilgili değildir, sosyal psikoloji ile ilgilidir. Daha doğrusu bir bireyin kimliğini belirleyen grupsal, toplumsal inanışlar ve davranış kalıplarıyla ilgilidir. Üstelik Moscovici kendi sosyal tanımının Durkheim'in "kolektif temsil" tanımlamasından daha yetkin olduğuna

inanmaktadır. Ona göre, Durkheim'inki toplumsal değişimi anlamak için fazla statik bir kavramsallaştırmadır. Neyse mevzumuz bu değil.

Gafarlı'nın aktardığı tespit (bir tanımlama değil) bir takım ipuçlarını vermektedir. Bir kere özneler arası bir bilinç söz konusu, dahası bu bilinç sadece bilişsel düzeyde kalmıyor. İkili bir işlev de yükleniyor. Tekil öznelerin dış dünya ile ve toplumla ilgili her türden düşüncesine bir tür tutarlılık getiriyor, kısacası onları törpüleyerek söz konusu öznenin grup içinde kalmasını ve davranışsal tutumunu ona göre ayarlamasını ağlıyor. Bu grup özneler arası bir sosyal temsil oluşturduğunda gerçekten hayatın her boyutunda (siyasal, yönetsel...) temsil edilebilir hale geliyor. Ancak bir grup var ise karşısında da bir grubun ortaya çıkmasını engelleyen tekilci monolitik bir temsil değil sosyal temsil. Tam tersine birden çok sosyal temsil, aynı toplumun bedeni üstünde at oynatıyorlar. Kısacası her sosyal temsil diğerine/diğerlerine karşı mevzi alıyor. Böylece Rusya örneğinde Batıcı ve Millici iki karşıt kutuplaşmayı, mevzileşmeyi temsil ediyorlar. Gafarlı bu mevzileşme üzerinden okuyor Rusya Tarihi'ni.

Ancak bu mevzileşmeler sabit, tarihsel olarak donuk ve statik konumlanmalar değiller. Nitekim her ikisi de zaman içinde hem iç hem de dış etmenlerin etkisi altında içerik değiştiriyorlar. Örneğin Batıcılık Rusya'nın Avrupa ile kurduğu ilişkinin moduna göre değişim gösteriyor. Ancak değişmeyen bir bakış açısı var pek tabii ki. Nitekim bu değişmeyen içeriği Gafarlı tespit ediyor:

Rus tarih yazımında Batıcılık denildiğinde şu üç unsuru içeren bir değerlendirme yapılmaktadır: Demokratik yönetim şekli (erken Atina demokrasisi şekli de dahil olmak üzere, Meşru Monarşi ya da Cumhuriyet), çoğulcu yaşam biçimi ve teknolojik ilerleme.³

Ancak kitabın anlattığı tarihsel hikâye Gafarlı'nın tespit ettiği üç unsurdan baskın olanın genellikle üçüncüsü (teknolojik ilerleme) olduğunu ortaya koyuyor. Kitabın tüm hikâyeyi daraltarak vermesinden mütevellit, birincisi (demokrasi ve cumhuriyet) ve ikincisi (çoğulculuk, özgürlükçülük) genellikle geride kalan sinik unsurlardır.

Bu da şaşırtıcı değil. Neden şaşırtıcı olmadığını Osmanlı ile Rusya arasındaki kısa bir karşılaştırma üzerinden açıklayalım. Kısacası Batıcılığın içeriğini açıklamak için Doğu'ya dönelim.

Gafarlı'nın tanımadığı Batıcılığın ilk iki unsuru Osmanlı'nın ve Rusya'nın uzun modernizasyon tarihlerinde farklı şekillerde ve farklı güç düzeylerinde tezahür

etti. Yani demokratik ve çoğulcu damar ya da özlem, Osmanlı'da 19. yüzyılda çok etkin hale gelirken, Gafarlı'nın aktardığı dönemin ancak sonuna doğru Rusya'da üçüncü bileşeni gölgeleyecek kadar güçlü oldular. Rusya'da baskın Batıcı vurgu çoğunlukla bir tür teknik ve organizasyonel yenilikçilik düzeyinde kaldı. Örneğin II. Alexander'ın 1861'de serfliği kaldıran kararı aslında hem onun hem de atalarının dönemlerinde patlayan sayısız köylü isyanını engelleme amacını taşıyordu; isyan eden köylülerin toplumsal ve ekonomik ufuklarının zorlayıcı bir siyasal özne çıkarabilmesi için ise 19. yüzyılın sonlarını beklemek gerekti. Dolayısıyla bu büyük ve tarihsel reformun kendisi bile yönetsel ve organizasyonel bir reform gibi duruyordu. Peşinden siyasi, demokratik bir çoğulculuk gelmedi. Gafarlı'nın kitabı bu konuda bolca ipucu vermektedir.

Oysa Osmanlı'da reform süreci kopup giden azınlıkları ikna etme işine dönüştüğü için zımnî bir çoğulculuğa izin verdi. Islahat, Tanzimat, I. ve II. Meşrutiyet siyasal alanın genişletilmesi amacını zorunlu olarak taşıdılar. Çünkü Osmanlı'nın azınlıklarının her biri bir uluslararası soruna dönüştü ve Osmanlı'nın coğrafi erimesi biraz da bu azınlıkların gönüllü ve istekli bir şekilde kopup gitmesi şeklinde gerçekleşti. Osmanlı'da iç sorun dış soruna, dış sorun ise iç soruna dönüştü her zaman. Dolayısıyla Çar'ın sarayındaki Prusya, İngiltere, Fransa ya da Avusturya-Macaristan yakınlığı çoğunlukla kültürel ya da siyasi bir yakınlık düzeyinde kalarak ekseriyetle ciddi bir siyasi dönüşüme yol açmazken 19. yüzyıl Osmanlı'sının büyük reformcu paşalarının Almancılığı, Fransızcılığı, İngilizciliği yada Rusçuluğu gerçek kültürel bir bağ olmak yerine pragmatik, iş bitirici ve iş görücü bir yandaşlığa dönüştü. Osmanlı'nın reformcu paşası çaresiz bir şekilde bir o yana bir bu yana savruldu durdu. Osmanlı'da denenilen kurtuluş reçeteleri içinde Milliciliğin çok sonra doğmasının altında da bu yatıyordu. Millicilik çok sonra doğdu çünkü sürekli büyüyen ve özgüveni de buradan gelen Gargantuan Ana Rusya'nın aksine Osmanlı küçülüyordu. Osmanlı'da Batıcılık ve çoğulculuk kültürel bir yönelimin ötesinde bir hayat memmat meselesine dönüştü. Osmanlı aydını için Millicilik elde kalanı korumaya yönelik hüznü bir tirat iken Rus aydını için Millicilik büyümeye eşlik eden bir üstünlük duygusu ve özgüvenle bezenmiş neşeli bir şarkı idi.

Farklılıklar burada bitiyor. Benzerlik ise keskindir. Gafarlı'nın anlatısında sosyal temsillerin tiyatrosunda temel aktörler olarak çar ve onun sarayının içine ya da çevresine yuvalanmış ve küçük bir grubu oluşturan yöneticiler ve entelektüeller ön plana çıkıyorlar. Kısacası her şey sarayın yanında, içinde ve çevresinde dönüyor. Kısıtlı bir siyasal alan vardı, bu nedenle sosyal temsil bir türlü halklaşmıyordu. Siyasal alanın halka açılabilmesi Rusya'da belki de Gafarlı'nın hikâyeyi bitirdiği noktadan (1905 Devrimi) sonra başladı. Kısacası aslında hem

iç hem de dış politikayla ilgili olarak sosyal temsiller düzeyinde gerçekleşen dönüşümler küçük, kapalı, merkezinde çarın bulunduğu dar bir çevre içinde gerçekleşiyordu. İşte tam da bu noktada çarın kişiliği, yönelimi ve hatta psikopatolojik durumu önemli, belki de hak ettiği kadar önemli hale geliyordu. Bir tür eşitsiz gelişmenin sonucu olarak, nasıl Osmanlı'nın 19. yüzyılın reformcu paşalarının kişilikleri ve yönelimleri gereğinden fazla önemli ve bağlayıcı olduysa Ana Rusya'da da çarın, çariçenin ve onların dar maiyetlerinin halet-i ruhiyeleri çok belirleyici hale geldi. Çarların akli dengesindeki, çariçelerin eğlence anlayışlarındaki dönüşümler bile bir Gargantuan Ana Rusya'nın kaderini belirliyordu. Bu nedenle, Gafarlı'nın sosyal temsilleri ararken toplumsal gruplar, siyasi örgütlenmeler yerine çar ve çevresinin yönelimlerine yoğunlaşması yöntemsel olarak çok mantıklı durmaktadır. Böylece Ana Rusya'nın kocaman hikayesi uçlarda yaşayan bireylerin sahne aldığı kaçınılmaz bir trajediye dönüşüyordu.

Gelelim bu trajik hikâyenin kaba hatlarına. Gafarlı önce, Rusya'da Batıcılığın ve Milliciliğin genesisi ile başlıyor. Burada ilginç bir detay var; Gafarlı'ya göre, Batıcılığın bileşenlerinden biri olan cumhuriyetçiliğin ve çoğulculuğun kökleri Batıdan gelmiyor, Moskova Knezliği'nin büyürken yuttuğu Novgorod aristokratik cumhuriyetinden geliyor. Hansa Birliği ve sisteminin bir parçası olan Novgorod bir tür tüccar oligarşisinin ve iç hatları kuvvetli bir aristokrasinin egemenliğinde Baltık-Volga-Hazar ticaretinden nemalanarak büyüyen bir garip yapılanma, Volga'nın Venedik'i diye düşünülebilir. III. Ivan varlığına son verdikten sonra bile monarksız bir siyasi yapılanma ülküsünün *epitomesi* olarak kalıyor.

Bir ara vererek Rus aydınının temel refleksif tepkilerinden biri üzerinde duralım. Aslında bu tepkiyi açıkça vurgulamasa da Gafarlı da not ediyor. Tutucu ancak cumhuriyetçi Rus tarihçi Karamzin batıdan gelen düşüncelerin önemli bir bölümünün Rus tarihi ve düşüncesi içinde halihazırda bulunduğunu iddia etmiş.⁴ Bu da şaşırtıcı değil. Belirtmiştik Rusya'da Batıcılar ile Millicilerin üzerinde anlaştıkları tek şey Rusya'nın tarihsel, sosyal ve psikolojik olarak istisnailiğidir. Bu istisnailiğin kendisidir ki herhangi bir aktarımla gelmiş olsa bile her düşünceyi Ruslaştırmıştır. Avrupa tarihindeki her büyük düşünce akımının, Rus aydınlara göre, bir Rus muadili vardır. Örneğin 19. yüzyılın sonunda özellikle RSDİP altında örgütlenen Rus Marksistler ile Narodnikler arasındaki tartışmayı düşünün. Narodnikler Avrupa tarzı sosyalizm yerine Rus köy komününden türeyecek bir sosyalizmin daha olası ve daha uygun olduğunu iddia etmişlerdi. Sosyalizmin bile Rus türü!!!

III. Ivan ise gerçek kurucu; hem Rusya'yı hem de aslında attığı adımlarla Batıcılığı

ve Milliciliği tesis eden hükümdar gibi durmaktadır. III. Ivan'ın genişleme siyaseti aslında yeni bir Moskova yaratma gayesiyle çakıştı. Moskova onun döneminde batıdan gelen aydınlar, sanatçılarla dolup taşıyor. Dahası II. Ivan torunu IV. Ivan'ın daha büyük bir şiddetle uygulayacağı kilise topraklarına el koyma ve boyarları ezme işini daha akıllıca ve hesaplıca yapmaya çalıştı (böylece Batılı bir aydın monark gibi davrandı). Üstelik dinsel konularda oldukça serbestiyetçi bir tutum takındı. Novgorod'u yok etti ama tüm bunlar Rusya'da Petro ile tavan yapacak modernizasyon çabalarının rüşeym halinde hayata gelmesi demektir. Batıcılık damarı buradan gelmekteydi. Millcilik ise hem devletin kuruluş felsefesinden hem de bir tarihsel olayın yarattığı şanstın kaynaklandı; Gafarlı birincisini değil ama bu boyutu çok iyi anlatıyor. 1453'de İstanbul'un fethi ile Doğu Kilisesi, Ortodoks kilisesi deyim yerindeyse yersiz yurtsuz kaldı. III. Ivan burada kritik bir adımla son Bizans İmparatoru'nun yeğeniyle evlenerek yeni devletin kuruluş harcına Bizans'ın doğal takipçisi olmak sıfatını da ekledi. Bu damar Millici damarı her zaman besleyecekti. Doğu Kilisesi'nin ve bu kilisenin uyrukları olarak Slavların kurtuluşu böylece genç Moskova devletinin tarihsel misyonu haline dönüştü. Nitekim keşiş Pskoviskiy Ivan'a yazdığı mektupta şöyle demişti: *"Adaletli Çar! İki Roma düşmüştür, bütün Hristiyanlar senin devletin etrafında birleştiler, çünkü üçüncüsü ayakta, dördüncüsü olmayacak."*⁵ Böylece Moskova III. Roma olarak ilan edilirken genç devlete bir mesih rolü de yüklenmiş oldu. Gafarlı'nın haklı bir şekilde belirttiği gibi bu Mesihçilik, Millici damara eklenecek ve onu otarşik bir milliyetçilik olmaktan çıkaracaktı. Rusya'nın istisnailiğine yönelik inat bu mesihçilikle güçlenecekti.

Ancak bu türden sınır ötesi bir enternasyonalizme sadece Millcilik sahip olmayacaktı, Batıcılığın geniş şemsiyesi altında konumlananlar bile Batıcılığı, Batılılaşmış bir Rusya'yı bir tür mesihe dönüştürme hevesine savrulacaklardı. Örneğin Petro dönemi münevverlerinden ve Gafarlı'nın görüşlerini detaylı bir şekilde aktardığı Petr Shafirov bir tür uluslararası hukuk bakışı üzerinden "Hristiyan Siyasal Halklar" tanımlaması yaptı. Bu geniş tanımlamanın altına nerdeyse Hristiyan tüm batıyı ve pek tabii ki Rusya'yı yerleştiren Shafirov burada anlaşılan Rusya'ya özel bir yer vermektedir. Sağcısı ve solcusuyla Rus aydınları için bir tür baskın gelenek olacaktır; örneğin Herzen sosyalizmin bile öncülüğünü Rusya'nın yapacağını ilan ederken aslında bu istisnailiğin başka bir örneğini vermektedir. Rusya devrimi de karşı-devrimi de taşıyacak istisnai bir aktarım jeneratörüdür.

Gafarlı'nın anlatısının detaylarına girmeyelim. Spoiler vermeden kitabın hak ettiği okur kitleleriyle buluşmasını engellemeden, meraklı bir beklentiyle baş başa bırakalım. Ancak yukarıda detayları verilen yöntemin zorunlu gereği

olarak, arların, arielerin ve onların yakın evresinin Batıcılık ile Millicilik arasındaki gelgitlerini anlatır kitap. Bu anlamda sonuna kadar başta sabitlediği yonteme sadıktır. Fakat hiçbir kuramsal yontem gerçeği tam olarak kavrayamaz; gerçek ile gerçeğin bilimsel kurgusu arasında her zaman bir makas vardır ve olacaktır. Gafarlı'nın tarihsel boyutu uzun yazınsal boyutu kısa oğküsünde oznelere yuklenmiş sosyal temsiller ya da tersinden sosyal temsillerin ustune oturmuş ozneler dans eder gibi gorumektedir. Nikon, Karamzin, Lomonosov, Uvarov ve diğerleri kendilerini aşan daha dinamik ve daha yapısal rolleri icra ederler Gafarlı'nın oğküsünde. Rusya bir sarkaç gibidir bu oğküde, bir yaklaşır bir uzaklaşır. Ne sonsuza kadar bir yanda (batıda) kalır ne de sonsuza kadar diğer yanda (doğuda). Kader gibi gorumur; oysa tarihte kader yoktur. Dinamikler, eğilimler, ekonomik ve sosyal belirleyenler vardır. Tum bu yapısal belirleyenlerin sınırladığı ve ozgurleştirdiği bireyler ve toplumsal hareketler vardır. Gafarlı birincisini çok detaylı ve yerinde anlatırken, ikincisinden çok az dem vurmuiştur. Oysa kuşkusuz sosyal temsillerin oluşumunda ve şekilleniişinde Ana Rusya'nın bağrından hiç eksik olmayan toplumsal hareketlerin de etkileri vardır.

Geldiğimiz noktada, Putin doneminde, Rusya'daki i siyasal çalkantılara baktığımızda, zamanın en azından Ana Rusya için donduğuna dair bir hisse kapılabılırsiniz. Çünkü arenadaki taraflar sanki 18. ya da 19. yuzyıldaki taraflarla aynı gibidir; Batıcılar, Avrasyacılar, Slavofiller, Milliciler, kuşkucular....Ancak pek tabi ki tarih denilen nehirde bir koprunun altından aynı suyu iki kere akıtamazsınız. Dolayısıyla bugun arenada onde olanların pek tabi ki tarihsel kokleri vardır ancak içeriklerine dair yeni unsurlar da vardır. Bunun ayırdında olmak için bile Gafarlı'nın kitabı onemli bir katkıdır ve okunmayı hak etmektedir.

Sonnotlar

* Bu yazıyı okuyarak değerli goruşlerini paylaşan sevgili hocam ve dostum Erel Tellal'a teşekkür ederim.

1 Gafarlı, Orhan (2022) Rusya'nın Batı'dan Kopuşu, Ankara: Nika Yayınevi.

2 Moscovici'den aktaran Gafarlı, 2022: 28.

3 Gafarlı, 2022: 38.

4 Gafarlı, 2022: 98.

5 Aktaran Gafarlı, 2022: 42.

Cumhuriyet'in Yüzüncü Yılında Yeni Dünya Politikası: Kafiye Çağı

Gökhan Erdem, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü

ORCID: 0000-0002-9038-4909

E-Posta: gerdem@politics.ankara.edu.tr

Akademik camianın karşılaştığı en önemli sorunlardan biri de yapılan entelektüel faaliyetin ve bu bağlamda akademik üretimin/bilginin toplumla paylaşılmasıyla ilgilidir. Akademisyenlerin toplumla bilgiyi nasıl paylaşacağı, bunun için hangi kanalları kullanacağı ve belki de en önemlisi bunu yaparken akademik kalıpları ne kadar terk edeceği ya da bir başka ifadeyle ne kadar popüler bir çerçevede tartışacağı merak konusudur. Kaleme alınan eserlerin akademik değil popüler olmakla eleştirilme ihtimalinin yüksekliği akademisyenleri bu yönde adımlar atmaktan caydırabilir. Günümüz koşulları göz önüne alındığında bu yöndeki eleştirilerin pek de haksız olmadığı ortada.

İşte AÜ SBF öğretim üyelerinden Taşansu Türker bu 'tehlikeli alana' girmeyi göze alan bir çalışmayla ortaya çıkıyor. Türker'in "Cumhuriyet'in Yeni Yüzyılında Yeni Dünya Politikası: Kafiye Çağı" başlıklı çalışması akademik kriterlerin katı çizgilerinin dışına çıkmayı göze alan ve bu çerçevede anlatımı, sistematığı ve hedef kitlesi açısından farklı bir yere oturan bir çalışma olarak dikkat çekiyor. Bu çalışmasıyla yazar söz konusu eleştirileri göğüslemeyi göze alıyor. Bunun yanı sıra tarihçilerin tarih disiplinin mantığı ve yöntemi gereği birkaç yıl öncesinde başlayan ve günümüze uzanan bir dönemi yani böylesine yakın bir dönemi ele almak konusunda da hayli temkinli olacakları da aşikâr. Dolayısıyla yazar mensubu olduğu disiplinin katı çizgilerini aşarak da bu tehlikeli alana girme cesareti göstermekte.

Türker eseri kaleme almasının temel amacının "belirsizlik çağı" olarak adlandırdığı günümüz dünyasını analiz edebilmek olduğunu belirtiyor. Üstelik bunun aynı zamanda bir "mesuliyet" olduğunun altını çiziyor. Yazara göre bu çağın "belirsizliği" yeni bir çağın doğuşuna işaret etmekte. "Hakikat sonrası" kavramını eleştirerek bu ara dönemde "bir hakikatler arası dönem" ya da "çoklu

hakikatler” yaşanmakta olduğunu ileri sürüyor. Ancak bunun kabulüyle yakın geçmişin ve bugünün anlamlandırılabilceğini, bilim ve siyaset yoluyla yarının tahmin ya da tahayyül edilebileceğini vurguluyor. Mark Twain’in “tarih tekerrür etmez ama sıkça kafiyelenir” sözünden esinlenerek eserin başlığında kullanılan “kafiye çağı” ifadesi de yazarın tarih disiplinine bakışını göstermekte. Bu kullanımıyla Türker, tarihi olayların biricikliğini kabul ederken, tarihinin tarihsel olaylardaki benzerliklerden yararlanarak tarihsel dinamikleri belirleyebileceğini işaret etmekte. Zaten yazarın ana hedefi de günümüz dünyasını şekillendiren küresel dinamikleri tarihsel bir bağlam içinde teşhis edebilmek.

Türker, kitabını beş ayrı alt başlığa ayırarak kaleme alıyor. Bu çerçevede 2018 yılı “Karmaşa Yılı”, 2019 “Yarıma Yılı”, 2020 “Donuş Yılı”, 2021 “Arayış Yılı”, 2022 ise “Savaş Yılı” olarak adlandırıyor. Çalışma, sonunda “Sonuç Yerine” başlığı altında eserin yayınlandığı 2023 yılı esas alarak ve geçmişin küresel dinamiklerinden yararlanarak genel bir analiz sunuyor. Bu sonuç bölümü aslında yazarın günümüzde dünyaya egemen olduğunu ileri sürdüğü “belirsizliği” neye dayandırdığını anlamamızı sağlayan teorik çerçevenin de çizildiği bir bölüm niteliğinde. İlk bölümlerde kronolojik bir çerçevede uluslararası gelişmeler ele alınırken yazar her ne kadar zaman zaman teorik göndermeler yapıyorsa da temelde tarihçi kimliği ön plana çıkmakta; ele alınan gelişmeler, olgular tarihsel bağlama oturtularak okuyucuya sunuluyor. Yazarın siyaset bilimci kimliği ise esasen bu son bölümde ortaya çıkmakta; tarihsel dinamikler ve süreçlerle analogiler kurularak günümüz dünyasının analizi gerçekleştiriliyor.

Türker, başta Tarih olmak üzere, Uluslararası İlişkiler, Siyaset Bilimi, Karşılaştırmalı Siyaset, Bölge Çalışmaları, Coğrafya, Dilbilim, Sosyoloji, Hukuk gibi kendisini belirgin bir yetkinlik derecesinde gördüğü disiplinleri kullandığını, yetkinlik derecesinin daha az olduğunu belirttiği İktisat ve Maliye gibi disiplinlerden ise yararlandığını vurgulamakta. Gerçekten de eser boyunca söz konusu disiplinlerin etkisi metinde açık bir biçimde görülebilmekte. Örneğin “Kaşıkçı Cinayeti” ile ilgili kısımda karşımıza Dostoyevski’nin “Karamazov Kardeşler” romanıyla ilgili tespitler çıkmakta. Ya da S-400’ler ilgili kısımda Rusya’nın beşerî coğrafyası ile ilgili satırlar görülebilmekte. Bu durum metne zenginlik kazandırmakta, eserin çok geniş bir perspektife oturmasını sağlamaktadır.

Söz konusu başlıklandırma tercihi, 2018-2022 yılları arasını kapsayan ve her bölümün ayrı bir yıla ve bölüme tekabül ettiği kronolojik bir yöntemle dayansa da Türker her yıla ve bölüme verdiği başlıklarla sadece kronolojik bir dönemleme yapmanın ya da yukarıda da belirtildiği gibi kendisinin de vurguladığı gibi bir anlamda “günlüğünü paylaşma”nın ötesinde her yılı anlamlandırmaya/

tanımlamaya da çalışmaktadır. Yazarın bu çabası genel hedefi olan belirsizlik dönemini analiz edebilmek olması dışında yine kendisinin de belirttiği gibi ünlü tarihçi Eric Hobsbawm'dan etkilenmesinin de bir sonucu olarak da karşımıza çıkmakta. Fakat ele alınan yıllara neden yukarıda belirtilen başlık isimlerinin verildiği yazar tarafından izah edilmemekte. Halbuki giriş kısmında " karmaşa" yahut " arayış" gibi isimlerin niçin verildiği kısaca izah edilseydi, çalışma daha açık ve net olurdu. Bu eleştiri hedef kitlenin genel okuyucu olduğu da düşünülürse daha da iyi anlaşılacaktır.

Yukarıda da belirtildiği gibi eserin ana bölümlerinde uluslararası gelişmelere yer verilmiştir. Türker ele aldığı yıllardaki gelişmelerle ilgili bilgileri paylaşırken aynı zamanda bu gelişmelerle ilgili 'aklındakileri' ve 'aklına gelenleri' de metne aktarmış. Eserin en genel anlamda 'damıtılmış bir bilgi notları dosyası' olduğu düşünüldüğünde, yazarın öncelikle kendisi için yazdığı dolayısıyla her alt başlığın bir 'zihin yoklamasına' dayandığı rahatlıkla ileri sürülebilir. Çalışmanın en temel karakteristiği de budur. Yazar öncelikle kendisiyle konuşmaktadır.

Eserin eleştirilebilecek yanlarından biri 2019-2022 yılları arasındaki yılları kapsayan bölümlerin çok daha ayrıntılı ve birbirleriyle simetrik bir yapıdayken, 2018 ve özellikle 2022 yıllarını kapsayan bölümlerinin daha kısa kalması ve diğer bölümlerin aksine konu ve olgular açısından aynı simetriyi yakalayamamasıdır. Çalışmanın 2022 yılı için de benzer bir hacimde olması eserin genel kapsayıcılığı ve simetriği açısından daha uygun olurdu. Üstelik okuyucu birkaç yıldan beri ele alınan mevzularda 2022 yılında hangi gelişmelerin yaşandığını görememektedir.

Yukarıda da vurgulandığı gibi eser klasik anlamda akademik bir çalışma niteliğinde değildir. Zaten yazarın hedef kitlesi sadece konuyla ilgili entelektüel kesimler olmadığından bu durum hayli de doğaldır. Bu bağlamda yazarın akademik geleneği koruyan ve bağını kaybetmeyen fakat daha geniş kitlelere ulaşabilmek adına sunuş ve izahlarında belirgin bir biçimde popüler bir yazım tarzını tercih ettiği görülmektedir. Zaten Türker'in de belirttiği gibi çalışmaya esas olan materyal birikiminin hatırı sayılır bir bölümünü akademik değil televizyon programları gibi popüler faaliyetler oluşturmaktadır.

Çalışma niteliği gereği eklektik bir görünüm göstermektedir. Bu durum yazarın çeşitli uluslararası gelişmeler çerçevesinde düşündüklerini yazıya dökmesi yani bu yönüyle 'spontane' olmasıyla yakından ilgilidir. Yukarıda da belirtildiği gibi bu eserle yazar kendi ifadesiyle "günlüğünü paylaşmıştır". Bu nedenle belirli bir sistematikten uzak olması anlaşılabilir. Bu durum akademik kıstasları ön plana alan bir yaklaşım açısından olumsuz eleştiri konusu olsa da çalışmanın

ruhu, mahiyeti ve işlevi açısından bakıldığında bu açıdan menfi bir eleştirinin haksız olacağı açıktır.

Çalışmanın popüler niteliği ve serbest yazım tarzı, genel okuyucu için çok olumlu bir durumun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Öncelikle eser, genel olarak okuyucunun kolay takip edebileceği nitelikte net ve basit anlatıma sahiptir. Ayrıca, metinde esas olarak didaktik bir tarz benimsendiğinden kitap 'ilgili fakat yeteri kadar bilgili olmayanlar' olarak tanımlayabileceğimiz çok geniş toplumsal kesimlere ulaşabilme üstelik bu yönüyle de akademik anlamda bilgilendirme işlevini gayet başarılı bir biçimde yerine getirmektedir. Fakat, eserin sadece popüler bir çalışma olarak nitelendirilmesi de haksızlık olacaktır. Çalışma, akademik bir birikimin dışı vurumudur, sistematığının farklı olması bu durumu değiştirmeyecektir.

Türker'in yukarıda belirtilen bu 'tehlikeli alana' girme pahasına yaptığı bu cesurca girişim, ülkemiz literatürüne yapılmış farklı ama önemli bir katkı olarak dikkat çekmektedir. Bu yönüyle hem genel okur hem de uzmanlar için değerlendirilmesi gereken bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonnot

1 Taşansu Türker, Cumhuriyet'in Yeni Yüzyılında Yeni Dünya Politikası: Kafiye Çağı, İstanbul, Kronik Kitap, 2023.

Ömür Hoca'nın Ardından

Duygu Türk, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

ORCID: 0000-0002-2563-5577

E-Posta: duyguturk@gmail.com

Prof. Dr. Ömür Sezgin'i 18 Kasım 2023 günü, 81 yaşında kaybettik. Kendisini titiz, beğeni eşiği yüksek bir akademisyen, sorumlu aydın kuşağının önde gelen temsilcilerinden biri ve Mehmet Ali Ağaoğulları'nın ifadesiyle- "son ana kadar Fakültesi'ni terk etmeyen sadık bir Mülkiyeli" olarak bildirdik. Dolu dolu bir ömür sürmenin tatminiyle mutlu bir gidiş Ömür Hocanın, öyle olsa gerek.

Ömür Hoca 1942 yılında Manisa'da öğretmen bir anne ve babanın oğlu olarak dünyaya geldi. İlkokulu ebeveynlerinin tayinleri nedeniyle Bilecik ve Ankara'da okudu. Ardından yaşamını ve karakterini şekillendirecek olan geleneklerden ilkiyle tanıştı: Galatasaray Lisesi'ni kazandı, 11 yaşından 18'ine dek burslu-yatılı olarak Galatasaray'da okudu. Lakabı "sübyan" o yıllardan kalmaydı. Ardından, 1961'le birlikte Mülkiye yılları başladı. Mezuniyetten sonra MEB bursuyla Fransa'ya doktora gitti, 1968'i Paris'te yaşadı ve doktora sonrası 2 yıllık memuriyetin ardından Fakültesi'ne asistan olarak geri döndü. Sonrası hep Mülkiye.

Kendi ifadesiyle mazbut bir öğrencilik yaşamış olsa da Ömür Hoca Mülkiyeli olduktan iki yıl sonra Fikir Kulübü başkanlığına, ardından Talebe Cemiyeti başkanlığına seçilen, yani arkadaşları arasında öne çıkan biri olmuş hep. Dostları bunu "parlak zeka"sına bağlıyorlar, sanırım yanına sorumluluk bilincini de eklemek gerek. Galatasaray'da "abilerinin" verdiği kitaplarla beslenen, Mülkiye'ye geldiğinde çoktan politik bir duruşa sahip, dünyaya hep sol'dan bakan biri olmuş Ömür Hoca. Henüz sol'un yasak olduğu, teorik olarak da bilinmediği bir dönemde kendi politikleşmesini şöyle anlamlandırmıştı: "Eşitlik özlemim, daha güzel daha barışçı bir dünya özlemim vardı, beni solcu yapan buydu".¹ 1961 Anayasası ile birlikte özgürleşen tartışma ortamının, canlanan politik yaşamın içerisinde sol literatürle tanışacak ve yaşamının sonuna dek sadık bir Marksist de olacaktı. Muhtemelen 1963'te Türkiye İşçi Partisi'ne üye olmuş, hatta Talebe Cemiyeti seçimlerindeki kadim taşralı-kentli ayrımını bulandırıp kafaları karıştıran politik bir çıkış yapmıştı (1977 yılında TİP'ten sembolik bir milletvekili

adaylığı da bulunuyordu). Cemiyet seçimleri için hazırladığı programda Mülkiyelilere, “kendilerini bekleyen yurt sorunlarına hazırlanabilmek için” aktüel meseleler üzerine açık oturumlar, konferanslar düzenlemeyi, öğrenci kulüplerini canlandırmayı vaat ediyordu. Yıllar sonra, bu kez 1980’in tüm ülkeye olduğu gibi üniversitelere de inen darbesinin şekillendirici etkisi artık iyiden iyiye belirleyici hale geldiğinde, Ankara Üniversitesi rektörlüğüne de aynı sorumluluk bilinciyle adaylığını koyacaktı Ömür Hoca. Kazanmak için değil “söylenmesi gerekeni söylemek için” adaydı, “yönetmek için değil, üniversitenin kendisini yönetebileceğini göstermek için”. Yani bugün yazık ki artık unutulmuş olan üniversite özerkliği ilkesini yeniden hatırlatmak istemişti. Bize, “gençleri kırmamak için de aday oldum” demişti. Bahsettiği “gençler” bizim kuşağın hocalarıydı tabii ve bizzat kendilerinden dinlediğimiz üzere Ömür Hoca’yı aday olarak görmek istemeleri hiç tesadüf değildi. Çünkü aynı gençler, 1402’lik hocaların yokluğunda, Fakülte’yi akademik olarak ayakta tutan birkaç hocadan birinin Ömür Hoca olduğunun yakından tanıklarındılar aynı zamanda.

Ömür Hoca hep politik biri olmuştu fakat onun politikliği, makam arayışı veya renk vermeme eğilimiyle şekillenen ‘politiklik’le taban tabana zıttı elbette. Ömür Hoca kamusal sorumluluk bilincinin aydın olmanın tanımlayıcı niteliği olduğunun farkında olan bir kuşağın önde gelen temsilcilerinden biriydi. “Kamusal sorunlarla ilgilenen ve müdahale etmeye çalışan entelektüel” ifadesine itiraz etmiş, aydın olmanın zaten tanımı gereği buna denk düşüğünü söylemişti. Memleketin güncel gidişatı konusunda serinkanlı ama karamsardı, 2000’li yılların başındaki demokratikleşme iddialarına zaten hiç prim vermemişti.

Kendisinden uzun uzadıya bahsetmekten hoşlanan biri değildi Ömür Hoca, benim görebildiğim-anlayabildiğim kadarıyla kamusal yüzüyle anılmayı tercih ederdi. O kadar sohbetimiz oldu, emekliliğinin ardından Siyasal Teori kürsüsü olarak hazırladığımız armağan kitap için yaşamı üzerine uzun da bir söyleşi gerçekleştirdik, ama örneğin şu bilgiyi vefatı üzerine yapılan toplantıda, Mehmet Ali Hoca’dan duyduk: Ömür Hoca kendi adını kendisi koyanlardandı -nüfusunda Ömer olan adına anneannesinden duyduğu “ne ömür çocuksun!”un Ömür’ünü ekletmiş ve öyle bilinmişti. Gerçekten çocuksu, muzip bir gülümsemesi vardı Ömür Hoca’nın, Mülkiye’den dostu Ercan Eyüboğlu’nun anı yazısını bitirirken çocukluk lakabını anarak “hep sübyan kalasın” dileğini doğrular gibi... Kendisinden konuşmayı sevmediği gibi, kendisine yöneltilen övgüleri de nazıkçe geri çevirirdi -dostları, öğrencilik yıllarından başlamak üzere kendisinde hep parlak bir zeka, teorik ve politik meselelerde çevresindekilerden daha derin bir bilgi, Bilsay Kuruç Hoca’nın tabiriyle bir cevher görmüştü, oysa Ömür Hoca’ya göre, bunlar “biraz da rivayetti”. Mükemmelliyetçiliğinin hepimiz farkındaydık

-asistanlık sınavı jürisinde, doktora yeterlilik sözlüsünde, bir dönemlik ders asistanlığında ben de karşısında az terlemedim- fakat bunun anlamı ona göre “yazma tembelliği”nden ibaretti. Ömür Hoca’nın kendisini doğrudan ya da dolaylı olarak övdüğüne hiç rastlamadım. Kolay beğenmeyen, bunu da gizlemeyen ama alçakgönüllü bir karakterdeydi. Kendisini de hep eleştiren, yazdıklarını beğenmeyip üzerini çizen bir akademisyendi. O meşhur eleştirel mesafesini belki de en çok kendisine karşı korumuştur. Bununla birlikte iki “öz” kitap bıraktı ardında: *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu* (1984) ile *Marx, Kapital ve Diyalektik Materyalizm* (1989). Devrim Tarihi’nden Sosyal Bilimlerde Yöntem’e, Siyasal Düşünceler Tarihi’nden Çağdaş Siyasal Akımlar’a uzanan çeşitlilikte çok sayıda ders verdi. Ders günü yaşadığı heyecan bana hep çok öğretici gelirdi, bunca yıl sonra dahi her derse heyecanla giren, iyi anlatma telaşı yaşayan bir hocaydı Ömür Hoca. “Kötü bir şey değil ders verirken heyecanlanmak” demişti, “ne anlatsam olur” diye düşünmemiştir hiç.

Akademisyen Ömür Sezgin “zihin berraklığı” ile özdeşti. Kısa ve net anlatabilmenin işin en zor kısmı olduğunu söylerdi; karmaşık ifadeleri, fazladan süslemeleri biraz da küçümseyerek anlatıcının kafa karışıklığına yorardı. 2009’daki emekliliğinden sonra, önce Mehmet Ali (Ağaoğulları) Hoca’nın, ardından Erel (Tellal) Hoca’nın odalarında bir masası vardı; bilgisayarda -klasik müzik eşliğinde- genelde Fransızca bir metin açık durur, Hoca Freud, Lacan veya fenomenoloji üzerine çeşitli çıktılar almış, metinlerle ilgilenir olurdu. Mülkiye’yi terk etmediği gibi teoriyi de yakın zamana dek terk etmemiştir. Tabii Ömür Hoca için tüm çağdaş düşünce öncelikle “Marx’tan yana mı, Marx’a karşı mı” olduğuna göre konumlandırılmalı, öyle anlamlandırılmıydu, bu da hiç değişmedi.

Bu, Ömür Hoca’nın minik, sınırlı bir portresi elbette. Daha büyük, ayrıntılı portreler kendisinin son anına dek yanında olan Mehmet Ali Hoca ve eşi Çağla Hanım’ın, her derdine, ihtiyacına bir evlat gibi koşturan Erel Hoca’nın, çocukluk arkadaşı Timur Bey’in, yakın dostu Atila Cangir Hoca’nın, karşılıklı derin saygı ve sevgilerini bildiğimiz Cem Eroğul Hoca’nın, önce öğrencisi ve asistanı sonra kürsüdaşı olmuş Ayhan Yalçınkaya’nın, Filiz Zabcı’nın, Zafer Yılmaz’ın, elbette oğlu Ali’nin, eski eşi Oya Hanım’ın ve tüm diğer dostlarının, yakınlarının, hayatında iz bıraktığı öğrencilerinin zihinlerinde, anılarında yaşayacak. Murat (Sevinç) Hoca’yla başsağlığı konuşmamızda, bu denli keskin bir zekanın hayata günbegün unutarak veda edişindeki hüznü anmıştık. Hayatın tuhaf ironisi. Fakat ne güzel ki bu koca ve dolu dolu ömrün hafızalarımızdaki yeri, o keskin zekanın, titizliğin, kamusal sorumluluğu üzerine bir akademisyen cüppesi gibi giymiş olmanın somutlandığı anlarla dolu. Hoca yıllar önce, kendi yaşamının en çok hangi dönemini özlediği sorusuna her dönemi sevdiği yanıtını vermişti.

Gerçekten de bunu diyebildiğimiz bir ömür, yaşamaya değer bir ömür adını hak etmiyor mu... Ne mutlu Ömür Hoca'ya.

Kendisine teşekkürlerimle, derin saygılarımla.

Sonnot

1 Bu ve tırnak içinde alıntılanan diğer ifadeler, Ömür Hoca'nın emekliliğinin ardından Siyasal Teori kürsüsü olarak hazırladığımız ve 2014 yılında Mülkiyeliler Birliği yayını olarak basılan *Siyasal'da Bir Ömür* kitabından alınma. Kitap için Ömür Hoca'yla söyleşiyi Zafer Yılmaz ve Dinçer Demirkent'le birlikte yapmıştık. Kitap, Hoca'nın öğrencilerinin ve dostlarının katkıları sayesinde zengin bir içerikten oluşmuştu ve sanırım Ömür Hoca'nın da beğenisini kazanmıştı.

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları

Mülkiye Dergisine gönderilecek yazıların daha önce yayımlanmış ya da başka bir dergide yayımlanmak üzere değerlendirme aşamasına girmiş olmaması gerekmektedir. Yazıların dergiye www.mulkiyederigi.org adresi üzerinden gönderilmesi gerekmektedir.

Mülkiye Dergisinde yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Gönderilen yazıların yayımlanması yayın kurulunun kararına bağlıdır. Dergide yayımlanan yazılara telif ücreti ödenmez. Yazılar yayımlanmasa da yazar(lar)ına iade edilmez. Dergide yayımlanan yazıların telif hakkı Mülkiye Dergisine aittir. Yayımlanmış yazının tamamının tekrar yayımlanması Mülkiye Dergisinin iznine bağlıdır. Mülkiye Dergisinde yayımlanan yazılardan kaynak belirtme koşuluyla alıntı yapmak serbesttir.

Mülkiye Dergisi, yılda dört kez yayımlanan ve çift kör hakemlik sistemine göre çalışan eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir. Dergi, 2012 yılından itibaren COPE (Committee on Publishing Ethics) üyesidir. Bu nedenle, yazarlar ve dergide görev yapanlar COPE'un belirlemiş olduğu etik standartlarla bağlıdır. Söz konusu standartlara ilişkin detaylı bilgiye dergimizin internet sitesinden ulaşılabilir.

Genel Kurallar

i. Tüm yazılar (makale, kitap eleştirisi, vb.), MS Word programında, Calibri karakterinde, 11 punto ve 1,5 aralıkla yazılmalıdır. Yazının kapak sayfasında sadece yazının başlığı, yazar(lar)ın ad(lar)ı ve kurum bilgileri yer almalıdır. Yazışmaların yapılacağı adres belirtilmeli ve yazar(lar)ın açık posta adres(ler) i yanında, varsa faks numarası ve elektronik posta adres(ler)i de verilmelidir. İkinci sayfada özet ve anahtar sözcükler bulunmalıdır.

ii. Genel yazım kuralları için Türk Dil Kurumu'nun internet sitesinde (www.tdk.org.tr) yayımlanmakta olan esaslar benimsenmelidir.

iii. Makaleler, özet, anahtar kelimeler, sonnotlar ve referanslar da dâhil olmak üzere 7000-12000 kelime; kitap eleştirileri 1000-3000 kelime; diğer yazılar (vaka incelemesi, etkinlik değerlendirmesi, yorum vb.) 3000-6000 kelime arasında olmalıdır.

iv. Makaleler için 300-400 kelimelik Türkçe ve 300-400 kelimelik İngilizce özet ile her iki dilde beşer anahtar sözcük hazırlanmalı, 10 punto ve tek aralıkla yazılmalıdır.

v. Yazılarda en fazla dört düzeyde başlık kullanılmalıdır. Bu başlıklar hiyerarşik olarak şu biçimde yazılmalıdır:

Birinci Düzey Altbaşlık : XXXXXXXXXXXX (ilk harfi büyük ve koyu)

- İkinci Düzey Altbaşlık : XXXXXXXXXXXXX (İlk harfi büyük ve italik)
- Üçüncü Düzey Altbaşlık : i) XXXXXXXXXXXX (i, ii, iii, vb. ile başlar)
- Dördüncü Düzey Altbaşlık : - XXXXXXXXXXXX (Tire işaretiyle başlar)

vi. Yazılarda, paragraf başı içeriden olmamalı, iki paragraf arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

vii. Yazılarda, açıklama notu dipnot olarak değil sonnot biçiminde verilmelidir. Yazarların açıklama notu sayısını asgari düzeyde tutmaya özen göstermeleri beklenmektedir. Makalenin sonuna eklenecek sonnotlar, 10 punto ve tek aralık yazılmalı, iki sonnot arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

viii. Yazılarda kullanılan grafik, fotoğraf, tablo vb. görseller, metin içerisinde uygun yerlere yerleştirilmelidir. Bu tür görseller Tablo1, Tablo2, Şekil1, Şekil2, Ek1, Ek2 biçiminde sıralanmalıdır.

ix. Kapak sayfası dışında, metin içerisinde yazar(lar)ın adı yer almamalıdır. Kaynakçada yazar(ar)ın kendi çalışmalarına referans verilmişse, yazar(lar)ın adı yerine yalnızca "Yazar" ifadesi yazılmalı ve yıl belirtilmeli, yazar(lar)ın çalışmalarına dair başka hiçbir bilgi (makale başlığı, kitap adı, vb.) yer almamalıdır. Yazar(lar)ın adı ayrıca Word formatındaki metnin 'Özellikler' seçeneğinden de silinmelidir (Bu seçeneğe Microsoft Word programının 'Dosya' bölümünden ulaşılabilir).

x. Alıntılar çift tırnak (" "), vurgulama için ise tek tırnak (' ') kullanılmalıdır.

Referans Kuralları

Makalelerdeki referanslar Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Bir kaynağa genel olarak referans verilecekse ve yazarının adı metinde geçiyorsa, parantez içinde sadece eserin yayın yılı yer almalıdır.

Örnek: Özbek (1999) bu konuda daha eleştirel bir tutum sergilemektedir.

ii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarının soyadı metinde geçiyorsa, parantez içinde yayın yılı ve sayfa numarası/ sayfa aralığı yer almalıdır.

Örnek: Sömürgecilikle emperyalizmi karşılaştıran Ferro (2002: 48) ...

iii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarın adı metinde geçmiyorsa, parantez içinde yazarın soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası yer almalıdır.

Örnek: Savaşın örgütlenmesi, devletlerin karakterinde belli bir farklılaşma

yaratmıştır (Tilly, 2005: 40-44).

iv) Birden çok yazarlı bir kaynağa atıf yapılırken yazarların soyadları arasına “ve” konmalıdır. Şayet yazar sayısı üçten fazlaysa ilk yazarın soyadından sonra “vd.” yazılmalıdır.

Örnek: Komünist Manifesto’da da belirtildiği gibi (Marx ve Engels, 1998: 55), ...

Örnek: 20. yüzyıla ilişkin bir diğer önemli çalışmada (Best vd., 2006), ...

v) Bir konuda birden çok kaynağa aynı anda referans verilecekse, bu kaynakları ayırmak için “;” işareti kullanılmalıdır.

Örnek: Bismarck’ın kurduğu ittifaklar sistemi (Armaoğlu, 1975: 184-212; Ülman, 2002: 144-157) ...

vi) Bir yazarın aynı tarihli birden çok kaynağı kullanılmışsa, bu kaynakların yayın yıllarına bitişik olarak a, b, c ... harfleri konulmalıdır.

Örnek: Çetin Altan, son altı ay içinde bu konuyu üç kez ele almıştır (2012a; 2012b; 2012c).

vii) Bir yazarın farklı tarihli kaynaklarına aynı anda referans verilecekse bu kaynakların yayın yılları arasına virgöl konulmalıdır.

Örnek: Osmanlı tarihiyle ilgili çalışmalarında Timur (1994, 1996, 1998), ...

viii) İkincil kaynağa referans verilecekse önce ikincil kaynağa ait bilgiler verilecek, bunun ardından “aktaran” ifadesi yazılarak ve aktaran kaynağa ait bilgiler belirtilecektir.

Örnek: 1983-1986 döneminde Fransa’nın Bask bölgesinde GAL tarafından yapılan eylemlerde, 10’u ETA’yla hiçbir bağı bulunmayan Fransız olmak üzere 27 kişi hayatını kaybetmiştir (Roller, 2002: 116 aktaran Aktoprak, 2010: 382)

ix) Bir kurumun yayınına referans verilecekse kurum adı, yayın yılı ve varsa sayfa numarası sırasıyla yazılmalıdır.

Örnek: Konuyla ilgili veriler (TÜİK, 2011: 7) ...

x) Süreli yayınlara referans,

- Köşe yazısı/makale: Yazarın soyadı, yılı ve sayfa numarası.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012: 5) ...

- Yazarı belli olmayan haber: Yayının adı (İtalik), tarihi ve varsa sayfa numarası.

Örnek: Düşürülen uçakla ilgili olarak ortaya atılan bazı iddialar (The Economist,

2012: 16) ...

xi) Elektronik kaynaklar:

- Bir internet sitesinde yazarı belli olmayan bir kaynağa verilecek referanslar sonnotlarda, Belgenin başlığı, (belge tarihi). İnternet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY biçiminde yazılmalıdır.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15/10/2012.

- Süreli yayınlarda yazarı belli olan kaynağa referans: Yazarın soyadı ve yayın yılı.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012) ...

xii) Metin içerisinde yer alan alıntılar kısaltmak için üç nokta şu şekilde kullanılmalıdır:

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Bu açıdan bakıldığında “paradoksal biçimde, köylü devriminin nihai zaferi... köylülüğün sonunu getirir” (Hardt ve Negri, 2004: 140).

xiii) Dört satırı geçecek alıntılar için bir satır atlanarak içeriden paragraf başı yapılmalı ve alıntı, tırnak içinde olmaksızın, 1 satır aralığında ve 10 punto büyüklüğünde yazılmalıdır.

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin Harvey (1999:

195) Şu saptamayı yapmaktadır:

Devlet Şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır.

xiv) Kişisel görüŐmelere verilecek referanslar Şu Şekilde yazılmalıdır:

rnek: Bu konuya kuŐkuyla yaklaŐtıđını belirten elenk (Kişisel görüşme, 10.12.2012)...

Kaynakça Yazımı

Makalenin sonuna eklenecek Kaynakça, 10 punto, tek aralık ve Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Tüm kaynaklar, yazarların soyadlarına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır.

ii) Yazarların soyadları, sadece baş harfleri büyük olacak Şekilde yazılmalıdır.

iii) Bir yazarın birden çok eserinden yararlanılmıŐsa, yazarın adı her eser için yeniden yazılmalı ve sıralama eserlerin tarihlerine göre eskiden yeniye doğru yapılmalıdır.

iv) Kaynakça yazımı için gerekli olan bilgilerin eksik olması halinde aŐađdaki iŐaretler kullanılacaktır:

tarih yok	t.y.
basım yeri yok	y.y.
yayıncı yok	yay.y.

v) Kitap Şu Şekilde yazılmalıdır:

rnek: Kurlansky M (2005). 1968: The Year That Rocked The World. London: Vintage.

rnek: Marx K ve Engels F (1998). Komünist Manifesto. ev. M Erdost, Ankara: Sol Yayınları.

rnek: Oran B (der) (2001). Türk Dış Politikası. Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletıŐim Yayınları.

rnek: Best A vd. (2008). Uluslararası Siyasi Tarih: 20. Yüzyıl. ev. T U Bilge ve E

Kurt, İstanbul: Yayın Odası.

vi) Derleme kitapta bölüm şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Ferrarotti F (1997). Bir Karşı Kültürün Doğuşu: Kropotkin'den Sakharov'a. İçinde: F Mayor ve A Forti (der), Bilim ve İktidar, Çev. M Küçük, Ankara: TÜBİTAK, 107-123.

Örnek: Akdevelioglu A ve Kürkcüoglu Ö (2001). Orta Doğu'yla İlişkiler. İçinde: B Oran (der), Türk Dış Politikası, Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 357-369.

vii) Dergiden makale (söz konusu dergide aksi belirtilmedikçe) şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Okay M O (2003). Modernleşme ve Türk Modernleşmesinin İlk Dönemlerinden İnanç Krizlerinin Edebiyata Yansıması. Doğu Batı Düşünce Dergisi, 3, 53-64.

Örnek: Cooke P (1988). Modernity, Postmodernity and the City. Theory, Culture and Society, 5(2-3), 475-492.

Örnek: Türel O (2011). 2011 Yazında Orta Doğu'yu Düşünürken. Mülkiye Dergisi, 35(3), 9-60.

viii) Tez şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Albayrak Ö (2003). Refah İktisadının Teorik Temelleri: Piyasa Refah İlişkisi. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

ix) Süreli yayınlar şu şekilde yazılmalıdır:

- Yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. Radikal, 19 Ekim, 7.

- Yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Radikal (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. 12.

x) İnternet kaynakları şu şekilde yazılmalıdır:

- Süreli yayında yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. Radikal, 19 Ekim. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Süreli yayında yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Radikal (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Yazarı belli olmayan kaynakların yazımı

Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15.10.2012.

- Yazarı belli olan kaynakların yazımı

Yazarın soyadından sonra adının baş harfi (varsa tarih). Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: Chomsky N (06.10.2012), Issues That Obama and Romney Avoid. <http://www.zcommunications.org/issues-that-obama-and-romney-avoid-by-noam-chomsky>. Son erişim tarihi, 19.10.2012.

x) Kurum raporu şu şekilde yazılmalıdır:

Kurum adının kısaltması (Kurumun tam adı) (belge tarihi). Belgenin başlığı. Yayın yeri: Kurum adı/yayıncı.

Örnek: TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2011). İstatistiklerle Türkiye 2011. Ankara: TÜİK.

xi) Kişisel görüşme şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Taner Timur'la kişisel görüşme, 27.09.2012.

xii) Yazı içinde referans verilen ikincil kaynaklar Kaynakça içinde gösterilmemelidir.